VALLÁS-TÖRTÉNETI KIS-LEXIKON

VALLÁS-TÖRTÉNETI KIS-LEXIKON

VALLÁS-TÖRTÉNETI KIS-LEXIKON

Ötödik, bővített és átdolgozott kiadás

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1983

Írta és szerkesztette

GECSE GUSZTÁV

Az első kiadás címszójegyzékét lektorálta

BALLÓ ISTVÁN,
LUKÁCS JÓZSEF

A második kiadás szövegét lektorálta

BALLÓ ISTVÁN,
HAHN ISTVÁN

Az ötödik kiadás szövegét lektorálta

HORVÁTH PÁL

Felelős szerkesztő

KOVÁCS MIHÁLYNÉ

ISBN 963 09 2218 5

© GECSE GUSZTÁV 1983

(3634)

ELŐSZÓ AZ ÖTÖDIK KIADÁSHOZ

A *Vallástörténeti Kislexikon* első kiadása 1971-ben jelent meg, de csakhamar (1973-ban) szükségessé vált a második kiadás megjelentetése, amely bővebb és részben átdolgozott formában került az olvasók kezébe. Az 1975-ben megjelent harmadik és az 1977-ben megjelent negyedik kiadás nem tartalmazott lényeges változtatást a második kiadáshoz képest. S noha a négy kiadás példányszáma meghaladta a 150 000-et, mégsem tudta kielégíteni a keresletet. Ezért került sor az ötödik kiadás elkészítésére. Ám közben eltelt több mint tíz esztendő. Ez alatt az idő alatt nemcsak az olvasók érdeklődése bővült és módosult, hanem a vallástörténet tudománya is előrehaladt, de fejlődött maga a vallás is. A kereszténység pl. (különösen pedig a katolikus egyház) az elmúlt évtizedben többet változott, mint korábban száz esztendő alatt. Mindezekre figyelemmel az új, ötödik kiadás lényegesebb átdolgozásra és bővítésre szorult.

A Kiadó reméli, hogy a felújított kiadással is sikerül korszerűen eligazítania a vallástörténet iránt érdeklődő olvasókat.

*

A *Kislexikon* kifejezetten vallástörténeti címszavakat tartalmaz. A filozófiai vagy etikai jellegű problémáknak csak vallástörténeti-teológiai vetületével foglalkozik. Nem ír részletesebben a Bibliáról sem, mert az idevonatkozó legfontosabb tudnivalókat a *Bibliai Kislexikon* (Kossuth Könyvkiadó 1978) tartalmazza.

A *Kislexikon* használata egyszerű. Az ábécésorrendben következő szócikkeken belül a címszó újabb előfordulását ~ jellel jelöltük, a *dőlt betűs* kifejezések pedig a kötetben előforduló és kapcsolódó címszavakra utalnak.

A Kiadó

A Á

abbé (az arámból származó latin abbas= atya francia megfelelője) – 1. francia *apát* – 2. a *világi pap*ok címe Franciaországban.

Abdiás – lásd kisprófétáik

Abélard, Pierre (Abaelardus – 1079–1142) – skolasztikus filozófus és teológus, ünnepelt párizsi tanár. Héloïse-hoz fűződő kapcsolata miatt az *egyház* büntetésekkel sújtja, a *Szentháromság*ról vallott racionalista nézetei miatt pedig kétszer is elítéli. Hányatott életét ő maga mondja el „Hányattatásaim története" c. önéletrajzi írásában. Termékeny irodalmi munkásságából kiemelkedik „Sic et non" („Igen és nem") c. műve, amelyben az *egyházatyák* 150 kérdésre vonatkozó ellentétes véleményét állítja szembe egymással. E módszerével, amelyet a tanításban is alkalmazott, arra ösztönözte olvasóit és tanítványait, hogy ne a tekintélyi érvek alapján döntsenek a filozófia és a *teológia* kérdéseiben, hanem a kritikus filozófiai gondolkodás segítségével. ~ a filozófia szempontjait a teológiában is érvényesítette és a Szentháromság tanát természetes észigazságnak tartotta, szemben az egyházi felfogással, amely szerint e tanítás hittitok, *misztérium*. Az *univerzália vitá*ban a mérsékelt realizmust vallotta. Etikája szerint az erkölcsi élet szubjektív zsinórmértéke a lelkiismeret, míg az objektív erkölcsi norma az erkölcsi törvény, amely bele van oltva minden ember lelkébe. A filozófia létjogosultságáért folytatott küzdelme, a tekintélyi érvek helyett a filozófia eszközeinek következetes alkalmazása ~ korában haladó jelentőségű volt. ~ és Héloïse sírja a párizsi Père Lachaise temetőben található.

Ábrahám – lásd pátriárkák

abszolútum – a *teológiá*ban és a *skolasztiká*ban az a való, amely önmagában birtokolja léttartalmát, létmódját tekintve pedig minden más valótól független, vagyis a maga erejéből létezik. Az ~ csak szellem és *transzcendens*, tehát *Isten* lehet.

Actio Catholica (Katolikus Akció, katolikus tevékenység) – a katolikus híveknek az egyházi hatóság irányításával működő szervezete. Az ~t XI. Pius *pápa* hívta életre, 1922-ben „Ubi arcano Dei" kezdetű *enciklikájá*val. Célja a világi hívek tömörítése, a hitélet elmélyítése, a katolicizmus terjesztése („apostolkodás") főleg azokon a területeken, ahová a papság nem jut el. Az ~ szervezete általában az egyházi szervezethez (az egyházközségekhez, *egyházmegyé*khez) kapcsolódik. Legfelső szerve az országos központ. Az országosan szervezett ~nak nincs nemzetközi vezetése, de az egyes országok központjai kapcsolatban állnak egymással. Az ~ könyveket ad ki, folyóiratokat és újságokat jelentet meg, általában széles körű közéleti tevékenységet fejt ki a katolikus szellem terjesztése érdekében. Az ~ működésével a XX. századra elmélyült *szekularizáció* megállítását célozza. Magyarországon csak egy központi szerve van (nincsenek helyi szervei), amely elsősorban anyagi és egyházszervezési ügyekkel foglalkozik.

Ádám-mítosz – lásd ember teremtése

ad limina látogatás (visitatio ad limina apostolorum = az apostok „küszöbénél", vagyis Péter és Pál sírjánál tett látogatás) – a *katolikus egyház püspök*einek a *pápa* előtt öt évenként történő kötelező megjelenése. Az ~ magába foglalja Péter és Pál apostol sírjainak felkeresését, a pápa iránti tisztelet és engedelmesség kifejezését és az egyes püspökök által kormányzott *egyház-*

megyék helyzetéről írásban már korábban benyújtott beszámoló szóbeli kifejtését és kiegészítését. ~-on a magyarországi püspökök legutóbb 1982 októberében vettek részt.

Adonaj – lásd Isten

adopcianizmus (az adopto = gyermekévé fogad latin szóból) – III. századi, korai keresztény irányzat, amelyet az *egyház eretnekség*nek minősített, mert *Jézus Krisztus*t *Isten* fogadott fiának és csak embernek tartotta. A *Szentháromság* személyeiről azt tanította, hogy a fiú és a szentlélek kisebb az atyánál. Krisztusról vallott nézetei az I–II. század azon keresztény irányzataira vezethetők vissza, amelyek a messiást (lásd: *messiási eszme*) embernek tartották. Az adopcianisták a Szentháromság személyeit platóni-sztoikus mintára alkották meg és erőknek, középlényeknek tartották.

Ad Petri cathedram – *XXIII. János pápa* 1959. június 29-én kiadott első *enciklikája*. Ebben az enciklikában a pápa még a hagyományos teológiai kifejezéseket és megfogalmazásokat használja, azonban több helyütt már áttör a megszokott formákon az az új szellem, amely majd későbbi enciklikáiban *(Mater et Magistra* és *Pacem in terris)* fog kiteljesedni. Látszik, hogy az új pápa új dolgokat akar, azonban még nem elég határozottan fejti ki terveit. Az enciklika három gondolat köré csoportosítja mondanivalóját: az igazságról, az egységről és a békéről beszél, amelyek közül a központi szerepet az „egység" foglalja el. Egységre van szükség az *egyház* és a világ között, de munkálkodnia kell az egyháznak az egész *kereszténység*, az elszakadt keresztények egységén is. Ebben az enciklikában használja XXIII. János pápa a protestánsok vonatkozásában az „elszakadt testvérek" kifejezést, amely azóta általános lett a katolikus szóhasználatban. Ez az enciklika a *II. vatikáni zsinat* összehívásának első jelzése is volt. Gondolatmenete tehát kifejezi a pápa szándékát a zsinattal kapcsolatban. A zsinatnak keresnie kell az igazság korszerű bemutatásának, a világ és az egyház közti ellentét feloldódásának, a keresztény egység és a béke megvalósításának lehetőségeit.

advent (az adventus = eljövetel latin szóból) – a katolikus *egyházi év* része, a *karácsonyi* ünnepkör bevezetése. Első nyomai az V. században már fellelhetők, általánosan a VI. században terjedt el, mai formájában *VII. Gergely pápa* (1073–1085) rögzítette. ~ ma szent András apostol ünnepéhez (november 30) legközelebb eső vasárnap kezdődik és december 24-ig tart. Liturgikus szövegei részben az *Ótestamentum* messiásváró hangulatát igyekszik fölkelteni, részben pedig *Jézus Krisztus* második, világ végi eljövetelére utalnak. ~ a különleges *Mária-kultusz* ideje is. Erre utal a december 8-i szeplőtelen fogantatás ünnepe (lásd: *Mária-dogmák*) és a sok helyütt minden hajnalban Mária tiszteletére elmondott „Rorate-*mise*". ~-hez számos népszokás is kapcsolódik. Így nálunk is ismert a „szentcsalád szálláskeresése" (a karácsonyt megelőző kilenc egymást követő napon házról házra viszik a szentcsalád képét és előtte ájtatosságot tartanak) és az „adventi koszorú" (egy felfüggesztett, fenyőágakból font koszorú, négy gyertyája közül ~ minden vasárnapján egyet-egyet meggyújtanak, miközben szent énekeket énekelnek).

adventisták (az adventus = eljövetel latin szóból) – a *Jézus Krisztus* második eljövetelét váró és hirdető vallási gyülekezet, amelyet William Miller (1782–1849) alapított. Miller eredetileg a *baptisták* felekezetéhez tartozott, a *Dániel-könyv* és az *Apokalipszis* tanulmányozása nyomán azonban olyan következtetésekre jutott, amelyeket a baptista közösségekben nem hirdethetett. A baptisták 1845-ben követőivel együtt kizárták maguk közül. Ettől kezdve önálló az ~ felekezete. Miller számításai szerint 1843-ban kellett volna Krisztusnak eljönnie, a hívek azonban hiába készültek erre fehér ruhába öltözötten. Ekkor tévesnek minősítette számítását, amelyet tanítványa ki is javított és a következő évre hirdette meg az eljövetellel kapcsolatos világ végét, de ez a dátum is tévesnek bizonyult. Ennek ellenére sokan megmaradtak az ~ gyülekezeteiben, most már azonban nem meg-

határozott időre, de nem is a távoli jövőre helyezve a várt eljövetelt. Az ~ számos ágazata közül nálunk legismertebb a szombatista ~ gyülekezete, amelynek megalapítója Joseph Bates, népszerűsítője pedig James Withe és felesége volt a múlt században. Szerintük Miller világvégszámítása helyes volt, Krisztus megkezdte eljövetelének előkészítését, amelyet azonban a *pápa*, az *Antikrisztus* által bevezetett *vasárnap* megülésének a szokása megakadályozott. A fő feladat tehát az emberiség megóvása a vasárnap megünneplésétől. Istentiszteleteiket szombaton tartják, a felnőttkeresztelést gyakorolják, az úrvacsoraosztást két szín alatt végzik. A mintegy 5 ezer hívőt számláló magyarországi adventista egyház tagja a *Szabad Egyházak Tanácsá*nak. Folyóirata a kéthetenként megjelenő „Lelkésztájékoztató".

Aeterni Patris – pápai *enciklika*, a *neotomizmus* alapokmánya, amelyet XIII. Leó *pápa* adott ki 1879-ben. Az enciklika a „köz- és magánéletben tapasztalható súlyos erkölcsi bajok" (tulajdonképpen a *szekularizáció*) forrását a téves eszmékben látja, a megoldást pedig egy józan eszméket terjesztő filozófiától várja. Olyan filozófiától, amely mindenekelőtt *Isten* létének a bebizonyításával előkészít a *hit*re, amely segít a hittételek jobb megértésében és védelmet is nyújt azok számára a támadásokkal szemben. Ennek a filozófiának fő feladata a hit és tudás békés harmóniájának a megteremtése. E feladatok ellátására az enciklika szerint legalkalmasabb *Aquinói Tamás* filozófiai rendszere, amely a filozófia minden lényeges kérdését tárgyalja és bármikor továbbfejleszthető. Az enciklika előírja, hogy az egyházi főiskolákon és egyetemeken Aquinói Tamás filozófiáját adják elő, megtisztítva azt a századok folyamán rátapadt és ma már tarthatatlan nézetektől és kiegészítve az újabb tudományos eredmények filozófiai következményeivel. Felszólítja az enciklika a katolikus filozófusokat, hogy Aquinói Tamás filozófiáját az eredeti források alapján tanulmányozzák és tanítsák, továbbá, hogy a kor követelményeinek megfelelően építsék azt szervesen tovább.

Afrika vallásai – az afrikai kontinens különböző fejlettségi fokon álló népeinek vallásos hiedelmei. Az egyes afrikai népek vallásai az eltérő társadalmi viszonyoknak megfelelően sok ponton eltérnek egymástól. ~-nak legjellemzőbb közös vonása az ősök tisztelete. Az apai és anyai ágú ősök – primitívebb fokon – a család és a nemzetség védelmezői, a törzsfőnökök és fejedelmek ősei pedig a törzs, illetve a primitív állam nyilvános tiszteletének központi alakjai. Az elhunyt főnökök tiszteletével szoros összefüggésben áll a természetfölötti tulajdonságokkal felruházott élő főnök kultusza, istenítése is. Az elhunyt ősök és főnökök kultuszai gyakran kegyetlen rítusokkal, tömeges emberáldozatokkal, kivégzésekkel kapcsolódnak össze. Általánosnak mondható ~-ban a különböző módon megnyilatkozó *totemizmus* is, amely a dél-afrikai busman vadásztörzseknél és a közép-afrikai alacsony növésű pigmeusoknál a rokonként kezelt állatok ábrázolásaiban és *mítosz*aiban, más népeknél a különféle (vad) állatok tiszteletében fejeződik ki. Széles körben elterjedt – különösen Nyugat-Afrikában – a *fetisizmus* is. Fétis lehet bármilyen természetes vagy mesterséges tárgy mindaddig, amíg a hiedelem szerint segítségére van tulajdonosának. Ha még a kínzásokkal is ösztökélt (pl. szögekkel összeszurkált) fétis nem felel meg a várakozásnak, eldobják és új fétist választanak. A földműves népek körében a mezőgazdasági kultuszok, a földművelés eredményességét előmozdító istenek tisztelete, illetve kiengesztelése emelkedett legnagyobb jelentőségre. Az osztálytársadalom kezdeti fokáig eljutott népek körében az élő és az elhunyt főnökök, fejedelmek tisztelete mellett megtalálható az égi *isten* képzete is, amelyhez azonban ritkán, rendszerint csak háború esetén kapcsolódnak különleges szertartások, mert a hiedelem szerint bár az égi isten a világ és az ember teremtője, a továbbiakban nem szívesen avatkozik a világ folyásába, viszont az ő feladata diadalra vinni a háborúskodó törzset vagy törzsszövetséget. A törzsi kultusz hivatásos lebonyolítói a törzsi *papok*. Fő feladatuk az esőcsinálás és a harci áldozat bemutatása, egyes törzseknél pedig a mágikus

szertartásokkal összekapcsolt „istenítéletszerű" bíráskodás is. A varázsló papok főként a betegek gyógyításával, jövendőmondással, rontással vagy a rontás elhárításával foglalkoznak. A papok és varázslók testülete mellett az ún. titkos (főleg férfi) szövetségek is tartanak szertartásokat, rendszerint ijesztő maszkokban és öltözékekben. A titkos szövetségek feladata a rend fenntartása, a bűnösök felkutatása és megbüntetése, az adósságok behajtása, ami gyakran párosul zsarolással és terrorcselekményekkel, titkos gyilkosságok végrehajtásával (pl. a leopárd-emberek a harmincas évek előtt). A vallási rítusok közül kiemelkedik az avatási szertartás (ahol az érettségi próbáknak alávetett és a vallás titkairól kioktatott fiatalok jelképesen meghalnak, hogy felnőttként születsenek újjá), a gyakran napokig tartó, énekkel, zenével tánccal összekapcsolt földművelési szertartás és a megrendítő hatású temetési szertartás. A szertartásokon rendszerint maszkokat viselnek (vagy arcfestést alkalmaznak), amelyek segítségével a különféle szellemek jelenlétét biztosítják és egyben ily módon védekeznek is velük szemben. Az afrikai népek *mítoszai* szerint a világ (a föld és az ég) mindig megvolt, mai formáját azonban isteni tevékenység következtében nyerte el. Az ember hol Isten teremtményeként, hol mitikus ősök leszármazottjaként, hol pedig az égi világ küldöttjeként szerepel a mítoszokban. A halál vagy hamis, elferdített hír következménye (Isten azt üzente, hogy az emberek bár meghalnak, de majd újjászületnek, az üzenet azonban eltorzult, s azt a hírt közvetítette, hogy örökre meg kell az embernek halnia) vagy pedig a bűn büntetése (nem maradtak ébren, pedig ez lett volna halhatatlanságuk feltétele). Néhány afrikai mítosz világkatasztrófáról, pl. vízözönről is beszél. Észak-Afrikában és a Nílus völgyében már évezredekkel ezelőtt fejlett osztálytársadalmak jöttek létre, amelynek következtében a vallás mélyreható változásokon esett át (lásd: *egyiptomi vallás*). Észak-Afrikában a II–IV. század között gyökeret vert a *kereszténység*, amelyet a VII–VIII. században csaknem mindenütt kiszorított az *iszlám*, a IX. századtól kezdve behatolva a kontinens belső területeire is. A kereszténység a XVI. században nagyobb arányú missziós tevékenységbe kezdett Afrikában, amely a XIX. században vett újabb lendületet (lásd: *misszió*).

agapé (az agapaó = szeretek görög szóból) – ókeresztény közös étkezés, szeretetlakoma, amelyet gyakran istentisztelettel kapcsoltak össze. A vagyonközösségben élő, nagyszabású szeretetakciókat szervező korai keresztények ily módon részesedtek a közös vagyonból, segélyezték a rászorulókat és emlékeztek *Jézus Krisztus* halálára (halotti tor). Az „ideális" keretek között lefolyt ~-kon Tertullianus (lásd: *apologéták*) tanúsága szerint „imádkoznak, annyit esznek, amennyit éhségük megkíván, annyit isznak, amennyi a szemérmeseknek használ. Kézmosás és lámpagyújtás után imádkoznak és énekelnek. Ekkor válik el, ki mennyit ivott." A szeretetlakomákkal kapcsolatban a kezdeti idők óta számtalan visszaélésről is tudunk: nem voltak ritkák a dőzsölő ~-k, amelyeket „ivással, élvezetekkel és füsttel" becstelenítettek meg *(Alexandriai Kelemen)*. Az ~ kialakulására hatással volt az *esszénusok* közös étkezése és a *misztériumvallások* liturgikus lakomája. Az ~-k virágkora a II. század, de még a III. században is gyakoriak a szegényeknek adott lakomák. A IV. században két (tartományi) *zsinat* is felemelte szavát az ~-k ellen, ennek ellenére még a VII. században is tartottak elvétve ~-kat. Az ~ késői maradványa az *orthodox egyházak*ban ma is szokásban levő *kenyérmegáldás* szertartása. Az ~-ból fejlődött ki a *mise* is, ahol a kenyér és a bor jelképes értelmet kapott.

aggada – lásd Talmud

Aggeus – lásd kisprófétáik

aggiornamento (olasz „korszerűsödés", „megújulás") – *XXIII. János pápa* programja, amely szerint a *katolikus egyház*at közelíteni kell a modern világ igényeihez. E program megvalósítására, amelynek szükséglete már korábban is felmerült, hívta össze XXIII. János a *II. vatikáni*

zsinatot. A program főleg a katolikus egyház haladó irányzatainak körében talált élénk visszhangra. Az ~ fokozatosan különféle tartalommal telítődött a különféle (retrográd, centrista, reformista) értelmezések alapján. Az ~ meghirdetése összefüggésben áll a *szekularizáció*val, amelynek megállítását célozta. Ugyanakkor számos társadalmi és politikai szempontból pozitív kezdeményezéssel is együtt járt.

agonisztikusok – lásd donatisták

ágostai evangélikusok – lásd evangélikus egyház

Ágoston, Szent – lásd Augustinus

Ágoston-rendi szerzetesek – az *Augustinus* (Ágoston) műveiben, a papok közös életére vonatkozó, szétszórtan megtalálható szabályokat követő társulatok. Ilyen a XII. században alakult Ágoston-rendi kanonokok rendje és a XIII. században alakult Ágoston-rendi remeték rendje. Augustinus reguláit fogadták el a *premontreiek*, a *szerviták*, a *pálosok* és a *Domonkos-rend*.

agrafa (az agraphon = íratlan, le nem írt görög szóból) – *Jézus Krisztus* azon állítólagos cselekedetei, szavai vagy mondásai, amelyeket nem jegyeztek fel a *kánoni evangéliumok*, hanem a hagyomány őrzött meg és később foglaltak írásba. Az 1896 óta egyiptomi papirusztöredékeken napvilágra került ~~kat Jézus-mondásoknak, logiáknak is nevezik (a logion = mondás, mondat görög szóból). ~~k nagy számban találhatók az *egyházatyák* és ókeresztény írók műveiben. Újabban Oxürhünkhoszban, a mai Behnesa falu mellett (1897) és Nag-Hammadiban (1945) találtak jelentős mennyiségű ~~t, illetve logiát.

akaratszabadság – az embernek az a képessége, amellyel maga határozza meg, hogy cselekedjék-e vagy ne, illetve, hogy ezt vagy azt cselekedje. Az ~ értelmezése a filozófia és a *teológia* történetében végletes megoldásokra vezetett. Az akarat abszolút szabadságát hirdetők, mint pl. az egzisztencialisták, az embert minden külső és belső meghatározó tényezőtől függetlennek tartják (indeterminizmus). A katolikus erkölcstan elismeri a motívumok, a hajlamok, a jellem és a környezet akaratot befolyásoló szerepét és nem tanítja, hogy az ember minden cselekedete egyenlő mértékben szabad, de azt állítja, hogy vannak az embernek olyan szabad tettei, amelyeknél az akarat teljesen önállóan határoz, és éppen ezek az igazán emberi, erkölcsileg értékelhető és az üdvösség szempontjából döntő cselekedetek (mérsékelt indeterminizmus). Az ~ katolikus *dogmája* feloldhatatlan ellentmondásban van az *Isten* abszolút uralmáról (dominium Dei) és a hatékony *kegyelem*ről szóló dogmákkal, amelyek minden történéshez és cselekedethez megelőző isteni indítást tételeznek fel. Az ~ indeterminista felfogásával ellentétben a determinizmus az akaratnak bizonyos külső körülmények által való meghatározottságát tanítja. Így a protestáns teológia, amely szerint a cselekedeteket és választásokat, amelyeket az ember szabadoknak vél, a valóságban Isten nemcsak előre látja, hanem előre meg is határozza. Ehhez hasonló nézeteket vall a katolikus teológiában D. Bañez († 1604) iskolája. A determinizmus végletes formájában nem tudja összeegyeztetni az ember választási képességét a világ objektív törvényeivel, az akaratra is érvényes okozati meghatározottságával vagy az Isten abszolút uralmát hirdető vallási dogmákkal és ezért *fatalizmus*ba torkollik. A marxista determinizmus az akarat meghatározottságát nem mechanikusan fogja fel, mert nem csak a szubjektumon kívül álló, külső determináló tényezőket veszi figyelembe (amelyek közül a döntő az ember társadalmi helyzete), hanem tekintettel van az emberi személyiségre is, mint az akarat közvetlen meghatározójára. A külső tényezők az emberi személyiségen keresztül határozzák meg az emberi cselekedeteket. Azonban az emberi személyiség nemcsak alakul a külső környezet hatására, hanem maga is alakítólag hat környezetére, miközben nemcsak a tettek motívumait változtatja meg, hanem megváltoztatja saját személyiségét is.

akcidens (az accido=hozzájárul latin szóból) – olyan lét (lásd: *létfogalom*), amely nem önmagában áll fönn, hanem másban, mint tartó alanyban, ezért igényli az alanyt, a *szubsztanciát*, amelyhez hozzájárul („járulék"). Így határozta meg az ~t már Arisztotelész, majd *Aquinói Tamás* és így használatos ma is a *neotomizmus*ban. Az ~ realitását először Descartes vonta kétségbe. A modern filozófiákban az ~ terminus nem használatos; a marxizmus sem használja. A *skolasztika*, a neotomizmus mint a *„teológia* szolgálója" azért ragaszkodik az ~ fogalmához és hagyományos értelmezéséhez, amely szerint reálisan különbözik és el is válhat a szubsztanciától, hogy más tartó alanyhoz csatlakozzék, mert ennek segítségével magyarázza meg a teológia az *oltáriszentség*ben *Jézus Krisztus* (szubsztancia) jelenlétét a kenyér és a bor külső színe (~) alatt.

aktus és potencia (lat. ténylegesség és képesség) – központi jelentőségű fogalompár a *skolasztiká*ban, amely Arisztotelészre vezethető vissza (energeia – dünamisz). A skolasztika a *létfogalom* („ens") elemzésekor megkülönbözteti a létben azt, ami teljesebb lehet és azt, ami által a lét teljesebb, meghatározottabb, tökéletesebb lehet. Azt a létmozzanatot, amely valamilyen tökéletességre (általában valamilyen változásra) képes, potenciának vagy képességnek nevezi, azt a létmozzanatot pedig, amely egy létet teljesebbé tesz, megváltoztat vagy meghatároz, aktusnak, ténylegességnek hívja. A lét olyan mértékben tökéletes, amilyen mértékben tényleges és olyan mértékben tökéletlen, amilyen mértékben képességet jelent a tökéletesség (ténylegesség) befogadására. *Isten* a tiszta ténylegesség („actus purus"), mert semmiféle képesség nem korlátozza, az ősanyag („materia prima") pedig a tiszta potencia, amely csak valamilyen tökéletességet befogadni, valamilyen hatást elszenvedni képes. (Itt tehát az anyag tehetetlen és külső mozgatóra, formálóra van szüksége.) A skolasztika az ~ elméletet következetesen érvényesíti a *metafizikáb*an, az anyagi világ keretei között és a megismerés rendjében. A potencia fogalma már a preszokratikus filozófiában is megtalálható. Az ~ közötti különbséget végül is Arisztotelész tette metafizikájának fundamentumává. Az ő elképzelését fejlesztette tovább *Aquinói Tamás*. Az ~ elmélettel magyarázza meg a tomizmus a mozgás és a változás jelenségét is, amelyet úgy értelmez, mint képességből ténylegességbe való átmenetet. Minden mozgó, változó (vagy erre alkalmas) létnek képességből és ténylegességből kell állnia, mert csak ebben az esetben képes felvenni olyan aktust, amelynek még nincs birtokában, vagy elveszteni egy olyat, amelyet már birtokol. Maga a mozgás vagy változás mint a potenciából és aktusból álló lét tökéletessége, tulajdonsága, maga is aktus, de nem tökéletes (mert akkor már elérkezett volna végcéljához), hanem tökéletlen aktus, amely még valamilyen módon a potencia állapotában van. Itt azonban olyan szembeszökő logikai nehézség rejlik, amely szükségképpen adódik a mozgás önmozgás jellegének fel nem ismeréséből.

alamizsna (az eleémoszüné=irgalmasság görög szóból, latin közvetítéssel) – tágabb értelemben az irgalmasság testi cselekedete, amellyel az arra rászorulónak valaki tehetségéhez mérten adományt juttat, hogy nyomorán enyhítsen, szűkebb értelemben pedig maga a szegényeknek együttérzésből juttatott adomány. A *keresztény erkölcs* a *természetjog*ból és pozitív *isteni* parancsból vezeti le az ~adás kötelezettségét. Szegénység és gazdagság a keresztény erkölcstan világos megfogalmazása szerint a magántulajdon velejárói. A magántulajdon azonban nemcsak megengedett, hanem szükségszerű alapja is a társadalomnak. Ha mármost a magántulajdon következtében a szegénység olyan méreteket ölt, hogy valaki munkája révén nem képes a saját és családja fenntartásához – amelyhez a természettől joga van – a szükséges javakat megszerezni, akkor a gazdagok kötelesek adományaikkal rajta segíteni. Ezt követeli a keresztény erkölcstan szerint az emberi társadalom békéje is: ha ugyanis a gazdagok megtagadnák az ~t, a szegények felforgató tevékenységeket szerveznének és ezzel megzavarnák a társadalom békéjét. A társadalmi bajok orvoslását a korai *szociális enciklikák* is az ~tól várják. A

keresztény erkölcstan előírása szerint a szükséget szenvedőnek a gazdag, a társadalmi helyzetének megfelelő életmódjához viszonyítva feleslegesnek minősíthető javaiból köteles ~-t juttatni, míg a végső szükségben levőnek az élete fenntartásához szükséges javakhoz viszonyított feleslegéből köteles adakozni. Általában, a keresztény erkölcstanok előírásai szerint, ki-ki a társadalmi helyzetének megfelelő életmódhoz viszonyított évi felesleg 2%-át köteles alamizsnálkodásra fordítani.

alapvető hittan – lásd apologetika

alázatosság – alapvető keresztény erkölcsi erény, amely féken tartja a rendetlen dicsőségvágyat és nagyratörést, továbbá szabályozza az ember gondolkodását, hogy ne értékelje magát nagyobbra, mint ami valójában. Alapja az a keresztény tanítás, hogy az ember önmagában semmi és bűnökkel terhelt, minden java és értéke *Istentől* származik. Az ~-ot szélsőséges formában gyakorolták egyes *szentek*, akik magukat mindenkinél kisebbnek tartották, összehasonlítván önmaguk semmiségét és a másokban tapasztalt isteni eredetű értékeket. A keresztény erkölcstanok az ~ három fokozatát különböztetik meg: az első fokozat az, amikor valaki aláveti magát a nála nagyobbnak és nem helyezi előbbre magát a vele egyenlőnél; a második fokozat az, amikor valaki aláveti magát a vele egyenlőnek és nem helyezi előbbre magát a nála kisebbnél és végül a harmadik fokozat az, amikor valaki a kisebbnek is aláveti magát (szent Bernát). Az ~ gyakorlatai a következők: az ember önmaga-megvetése, az isteni ajándékokra méltatlannak tartása, a megaláztatás kívánása, a közéleti funkciók közül a kisebb választása stb. Az ~ hirdetése, más keresztény tanokkal összefüggésben, könnyen az ember tehetetlenségének, korlátozottságának tudatát népszerűsítheti, az alávetettség érzését táplálhatja, végső soron pedig gátolhatja a társadalmi haladásért folytatott harcot is.

Albertus Magnus (1193?–1280) – német származású skolasztikus filozófus, teológus és természettudós, akit egyetemes képzettsége miatt már a kortársak „doctor universalis"-nak hívtak. Mint domonkos szerzetes (lásd: *Domonkos-rend*), több helyütt tanított, *Aquinói Tamás* is tanítványai közé tartozott. A *skolasztika* fejlődésének új irányt szabott azzal, hogy a korábban kevéssé ismert Arisztotelész rendszerére irányította a figyelmet. Filozófiai írásainak legnagyobb része Arisztotelész műveihez írt kommentárok és parafrázisok. Filozófiai gondolkodására Arisztotelész mellett a platónizmus is nagy hatást gyakorolt. Nem egy kérdésben (pl. a test és lélek egyesülésének kérdésében) Platón és Arisztotelész tanítása között ingadozott. Miközben éles harcot vívott az arab eredetű *averroizmus* ellen, maga is megismerkedett az arab filozófiával és az *univerzália vitá*ban Avicenna nyomán a mérsékelt realizmus álláspontjára helyezkedett. A *patrisztiká*ban a teológiával teljesen összemosódott és a korábbi skolasztikában is határozatlanul megkülönböztetett filozófiát élesen elválasztotta a *teológiá*tól, sőt az ún. profán tudományoknak az önálló létjogosultságát is hirdette. Ő maga is érdeklődött a természettudományok iránt: különösen az asztronómia, a geográfia, a kémia, a zoológia és a botanika terén folytatott önálló vizsgálatokat. Szaktudományos szempontból figyelmet érdemelnek zoológiai és botanikai leírásai, természettudományos terminusai és nem utolsósorban az a megállapítása, hogy a föld gömb alakú s a túlsó felén is élnek emberek. ~ széles körű ismereteit nem tudta egységes szintézisbe összefoglalni. Az általa összegyűjtött hatalmas enciklopédikus anyag rendezése és következetes, egységes nézőpontú összefoglalása tanítványaira, elsősorban Aquinói Tamásra várt.

albigensek – lásd katharok

áldás – meghatározott szavaknak, mozdulatoknak vagy tárgyaknak külön vagy együttes alkalmazása azzal a céllal, hogy rajtuk keresztül valamely személy vagy tárgy természetfölötti hatásban részesüljön, megtisztuljon vagy elnyerje az istenség jóindulatát. Az ~ minden *vallás* történetében megtalálható, kiemelkedő jelentősége van

azonban a *zsidó vallás*ban, valamint a *katolikus egyház*ban és az *orthodox egyházak*ban. Az ünnepélyes ~ a pap feladata, amellyel rendszerint egy liturgikus cselekményt zárnak le és az összegyűltekre alkalmazzák. A szertartáskönyvek azonban lehetőséget adnak a papoknak és bizonyos esetekben a híveknek is, hogy a legkülönfélébb alkalmakkor (veszélyben, örömben, utazás előtt, betegségben, háborúban, természeti csapás idején stb.) a legkülönbözőbb dolgokat (embereket, állatokat, növényeket, ételeket, lakásokat, ruhákat, járműveket, fegyvereket stb.) ~-ban részesítsék. Az ~ ellentéte az átok, amely éppen az ellenkező hatást éri el a hivő ember szerint. Az ~ és átok az ősi időkben kialakult *mágiá*nak a maradványa.

áldozás – lásd oltáriszentség

áldozat – vallási cselekmény, amelynek során az ember valamely meghatározott dolgot, rendszerint annak teljes megsemmisítésével az istenségnek ajándékoz, hogy ezzel függését kifejezze, az istenséget kiengesztelje és tőle valamilyen viszonzást kapjon. Az ókori vallások mindegyikének szerves tartozéka az ~, gyakran mint az istenség táplálása. Az ~-nak nagy jelentősége volt az *ótestamentumi zsidó vallás*ban is. Az ~ anyaga lehetett ember, állat, étel és ital. Az ~ anyagát rendszerint az *oltár*on részben vagy egészben elégették. Az ~-i állatok húsából részesedtek a papok is. A *kereszténység* csak egyetlen áldozatot hagyott meg: *Jézus Krisztus* önkéntes engesztelő áldozatának a misében történő megújítását *(katolikus egyház, orthodox egyházak)*. A *protestáns egyházak* elvetették az áldozatnak ezt a formáját is.

áldozócsütörtök – a *katolikus egyházi év*ben a *húsvét*ot követő negyvenedik nap, amelyen *Jézus Krisztus* mennybemenetelét ünneplik (Ascensio Domini). Magyar elnevezése onnan származik, hogy e napon ér véget a húsvéti kötelező áldozás időszaka. ~ előtti hétfőn, kedden és szerdán tartják az ún. keresztjáró napokat. Körmenetben a határban levő keresztekhez vonulnak a hivők és azért könyörögnek, hogy *Isten* az elemi csapásoktól szabadítsa meg őket. A szokás Galliában keletkezett az V. században, innen jutott el kb. háromszáz évvel később Rómába, majd elterjedt az egész Nyugaton.

Alexandriai Kelemen (kb. 150–kb. 211) – ókeresztény egyházi író, az alexandriai hittanító iskola kimagasló vezetője. Fennmaradt művei arról tanúskodnak, hogy járatos volt a görög filozófiában és irodalomban, de jól ismerte a korabeli *eretnekség*ek tanításait is. Írásaiban a keresztény hit lényegét ismerteti, a keresztény erkölcstan elemeit fejti ki és az ún. *pogány vallás*t cáfolja. Gondolatmenetének középpontjában a Logosz (Ige) áll, amely mint nevelő, az emberiséget a pogány vagy a *zsidó vallás*ról a helyes hitre, a hitről az egyházias életre, végül pedig a *kereszténység* mélyebb megértésére, a gnózisra vezeti (keresztény *gnoszticizmus*). E gnózis következménye a nyugodt kedélyállapot, amely révén az ember az örök nyugalomban levő *Isten*hez válik hasonlóvá. Figyelmet érdemel ~-nek a gazdagok üdvösségéről szóló munkája, amelyben a *páli fordulat* talaján állva, a kereszténység és a fennálló hatalom közötti kompromisszumot egyengeti, szakítva a korai kereszténység gazdagságot elítélő tanaival, és a gazdagok számára is lehetőséget adva az üdvösségre, ha lelkileg szegények maradnak. ~ tanításával kísérletet tett a görög filozófiának és a keresztény tanításoknak az egyeztetésére.

Allah – lásd iszlám

állam és egyház viszonya – valamely államhatalom és a különféle vallási (keresztény) közösségek jogilag szabályozott kapcsolata. – 1. Az *őskereszténység*, amelyet a *zsidó vallás* egyik ágának tartottak, a római törvények védelme alatt állott. A *páli fordulat*, illetve az *egyház* kialakulása után a kereszténység elvált a zsidóságtól, ily módon tiltott vallás („religio illicita") lett, amelyet törvényes alapon üldözhettek (lásd: *keresztényüldözések*). Az ún. milánói ediktum kiadása után (313), a kereszténység államvallás lett a római birodalomban és az állam jelentős támogatását élvezte.

Az egyház uralkodó helyzetét megtartotta a feudális államokban is, bár kiváltságainak és hatalmának mértéke államonként és időszakonként változott (lásd: *pápaság és császárság*). A XVI. században jelentős változások álltak be a nyugat-európai államok és az egyház viszonyában: a *reformáció* mindenütt megingatta a *katolikus egyház* államvallás jellegét. Angliában, Hollandiában, Svájcban, a skandináv államokban és a német-római szent birodalom több államában helyét valamelyik reformált egyház foglalta el, amely ugyanolyan előjogokat követelt és kapott, mint korábban a katolikus egyház. A XVII. században – a vallásháborúk lezárásával – törvénybe iktatták a vallásszabadságot (nantes-i ediktum, 1598; bécsi béke, 1604; linzi béke, 1645; vesztfáliai béke, 1648; stb.), amely azt jelentette, hogy az államegyházhoz tartozók mellett más (keresztény) egyház hívei is szabadon gyakorolhatták vallásukat (vallási türelem, tolerancia). A XIX. században a tolerancia helyébe a keresztény vallások koordinációs rendszere lépett, vagyis a keresztény vallások mint bevett vallások általában együttesen élvezték a korábban csak az államvallást megillető jogokat és állami támogatásokat. A polgári forradalom mindenütt napirendre tűzte az egyház és az állam szétválasztásának programját, vagyis, hogy ne jelentsen előnyt vagy hátrányt valamely hivatal elfoglalásában, iparűzésben stb. az, hogy valaki milyen valláshoz tartozik, hogy az állam ne támogassa anyagilag az egyházakat, az egyházak vezetői ne lássanak el közjogi feladatokat (mert ez a polgárság politikai és gazdasági hatalmának gátját jelentette) és viszont, hogy az állam ne szóljon bele az egyházi ügyekbe. Ez azonban következetesen sehol sem valósult meg, sőt Spanyolországban, Olaszországban, Peruban stb. a katolikus vallás jelenleg is az államvallás, Angliában az anglikán vallás, Svédországban, Norvégiában és Dániában pedig az evangélikus vallás élvezi az államvallásnak kijáró jogokat és kiváltságokat. – 2. Magyarországon, I. István egyházszervező tevékenységének következtében a *katolikus egyház* államegyház volt. Az *orthodox egyházak* híveit megtűrték, de a tizedet és más pénzügyi szolgáltatásokat meg kellett a katolikus egyháznak is fizetniük. Az *antifeudális eretnekmozgalmak* követőit állami törvények alapján is üldözték. A zsidó vallás híveinek jogi helyzetét számos törvénnyel korlátozták, 1221-től azonban királyi védelemben részesítették őket. A protestánsokat a XVI. században (Erdély kivételével) üldözték, illetve hátrányos elbírálásban részesítették. II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete kimondta a vallások egyenlőségét, 1791-ben pedig törvénybe iktatták a *vallásszabadság*ot. Ugyancsak a vallásszabadság talajára helyezkedett az 1848–1849-es szabadságharc és forradalom is. 1895-ben a vallásokat három kategóriába sorolták: a bevett egyházak (katolikus, református, evangélikus, orthodox, unitárius, zsidó) az államvallás jogait élvezték, az elismert egyházak (baptista, majd az iszlám) szabadon gyakorolhatták vallásukat, de semmiféle kedvezményben nem részesültek, végül az el nem ismert egyházak (a különféle *szekták*) tevékenységét tiltották, híveiket rendőrileg üldözték. Az állam és az egyház szétválasztása a Tanácsköztársaság időszakában rövid időre megtörtént, az ellenforradalmi kormányzat azonban visszaállította a korábbi állapotokat, a zsidó vallást pedig 1942-ben elismert vallássá degradálta. Az állam és az egyház következetes elvi szétválasztására a felszabadulás után került sor. Az ~-t hazánkban a Magyar Népköztársaság *egyházpolitikája* szabályozza.

Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) – a Magyar Népköztársaságnak azon legfőbb intézménye, amelynek feladata az állam és az egyes vallásfelekezetek közötti ügyek intézése. Az a körülmény, hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmánya (1949. augusztus 20. – 63. §) különválasztotta az államot az *egyház*aktól, megkövetelte az állam és az államtól elválasztott felekezetek viszonyának új típusú rendezését. Ez a rendezés történt meg az állam és az egyházak közötti egyezmények megkötése révén (lásd: *egyházpolitika*). Az egyezményekben vállalt kölcsönös kötelezettségek végrehajtásának a biztosítására, valamint az állam és az egyházak kapcsolatában felmerülő vitás kér-

dések mindkét fél számára megnyugtató megoldására jött létre 1951-ben a Minisztertanács felügyelete alatt álló ~, amelynek élén az elnök áll, akit a Minisztertanács előterjesztésére az Elnöki Tanács nevez ki.

Altizer, Thomas J. J. – lásd radikális teológia

alvilág – a holtak birodalma az ókori *vallás*okban. Legismertebb a *görög mitológia* ~-elképzelése, ahol egyik elképzelés szerint mélyen a föld alatt, másik elképzelés szerint messze Nyugaton – mindenképpen mérhetetlen távolságra az élők világától – terül el e sivár és örömtelen ország, ahol az elhunytak lelkei testetlenül élnek, mint az árnyék. A halál után a *lélek* Hermész vezetésével jut el az ~ lejáratán keresztül az Akherón folyóhoz, amelyen Kharón, az ~ révésze, csak azokat szállítja át, akiket hozzátartozói tisztességgel eltemettek, s akiknek a szájába pénzdarabot tettek (obolosz vagy Kharón-garas), hogy ki tudják fizetni az átkelés díját. Az ~ bejáratát Kerberosz, a háromfejű kutya őrzi. Az ~-nak több folyója is van: a Sztüx, amely hétszer folyja körül és áttörhetetlenül elzárja az ~-ot, amelyre az istenek esküsznek, s amelynek vize sebezhetetlenné tesz; a Léthe, a „feledés vize", amelyből ha isznak az árnyak, elfelejtik földi életüket; a Kokütosz, amely keserű és iszapos hullámaival az ~ legmélyebben fekvő részét, a Tartaroszt, a legnagyobb bűnösök szörnyű szenvedésének a helyét nyaldossa körül. Az ~-i lelkek Hádésznek, az ~ láthatatlan királyának és Perszephonénak, az ~ királynőjének uralma alatt élik egyhangú, öröm nélküli életüket. A *misztérium vallások* hatására az ~-elképzelések átalakultak: a beavatottak az Élüszion boldog mezőire vagy a Boldogok Szigetére kerülnek és csak a beavatatlanoknak kell szenvedniük és örökké kielégítetlenül maradniuk.

Amerika vallásai – az amerikai kontinens különböző fejlettségi fokon álló bennszülött lakosságának *vallás*os hiedelmei. – 1. A területi-rokoni csoportokban élő e s z k i m ó k az egész világot benépesítették szellemekkel *(animizmus)*, akikkel csak a sámán tud kapcsolatot teremteni *(samanizmus)* saját, öröklés útján nyert vagy vásárolt segítő szelleme révén. A sámán végzi vagy irányítja a bonyolult szertartásokat, amelyek közül legtöbb a vadászathoz és a halászathoz kapcsolódik. Hiedelmeik között megtalálható a *mana*képzet és a halál utáni élet hite is, amely szerint az elhunyt lelke rendszerint unokájának testébe költözik. *Mítosz*aik szerint a sas vagy a holló a világ teremtője, Szedna, az alvilág úrnője pedig úgy szerepel, mint aki állatokkal ajándékozza meg az embert. – 2. A nagyobbrészt letelepült, földműveléssel és vadászattal foglalkozó és a gyarmatosítás időszakában matriarchális nemzetségi keretek között élő é s z a k - a m e r i k a i i n d i á n o k körében – főleg az északnyugati partvidéken – megtalálhatók a *totemizmus* maradványai. Bizonyos állatok tisztelete, a faragott totemoszlopok és címerek stilizált állatfigurái, az a hiedelem, hogy a sámánok tetszésük szerint állattá változhatnak, illetve, hogy haláluk után lelkük valamilyen állatba száll, a mítoszok állatszereplői – mind totemisztikus csökevény. Fellelhető náluk az egész természetet átható és az ember által megszerezhető titokzatos, személytelen erő hite, vagyis a mana egy sajátos formája is, amelyet a misszionáriusok személyes erőnek, a legfőbb istenségnek („nagy szellem") fogtak fel. Kiemelkedő jelentősége volt az északamerikai indiánok körében a természeti erők, különösen a Nap és a négy elem (föld, tűz, víz, szél) kultuszának. A legtöbb törzs fő ünnepe a nyári Nap-ünnep volt, amelyet fényes szertartásokkal („naptánc") és az áldozatokat helyettesítő önkínzó mutatványokkal tettek ünnepélyesebbé. A Nap-kultusszal függött össze a békepipa is, amelyből természetfölötti erő árad, s amelynek már a hordozása is a békés szándék kifejezésére szolgált, és még ellenséges területen is sértetlenséget biztosított. Mítoszaik beszélnek teremtő *isten*ről is, akinek azonban nincs további lényeges szerepe a világ körül, ezért kultusza is jelentéktelen. Ugyanakkor szoros kultikus kapcsolatot tartottak a különféle szellemekkel, különösen pedig az egyéni védőszellemmel, amelyet narkotikum fogyasztása

révén előidézett révült állapotban szereztek meg az ifjak, s amellyel ily módon léptek érintkezésbe a későbbiek folyamán is. A szellemek kultusza összefüggésben állt a samanizmussal: sámán az lehetett, aki gyakran esett révületbe, akinek különleges látomásai voltak és aki a legerősebb védőszellemet szerezte meg magának. A sámán feladata volt a különféle vadászati, földművelési és hadi rítus végzése, valamint a betegségek gyógyítása. A vadászati rítusok középpontjában az állatok elővarázslását célzó maszkos táncok álltak, a földműves rítusok a föld termékenységét akarták előmozdítani olykor emberáldozattal, leginkább azonban a földművelés holdbeli istennőjének bemutatott szertartások és táncok segítségével. A harci szokások közül legismertebb a skalpolás: a harcos levette a megölt ellenség fejbőrét, hogy ezáltal megszerezze annak erejét és hatalmat szerezzen lelke fölött a túlvilágon. Túlvilágelképzelésük szerint ui. az ember az életében megkezdett életet folytatja a halál után. Ha valaki jó vadász volt, a halál után is vadászhat a „boldog vadászmezőn", ha pedig gyáva, rossz vadász volt vagy skalpját elvesztette, boldogtalan lesz a túlvilágon. Az észak-amerikai indiánok vagy sámánjaik gyakran tömörültek életkor vagy társadalmi rétegződés alapján titkos szövetségekbe, amelyek rendszerint a rossz szellemek által előidézett betegségeket gyógyították. A titkos szövetségek tagjai szertartásaikon mindig maszkot viseltek és csak vezetőjük volt közismert. A gyarmatosítás következményeképpen a XIX. században – keresztény hatásra – az észak-amerikai indiánok körében olyan messianisztikus mozgalmak is lábrakaptak, amelyek azt ígérték, hogy majd eljön egy szabadító, aki elűzi a fehér embereket és visszaállítja a régi indián életformát és szokásokat. Az észak-amerikai *misszió* kezdetei a XVII. századra nyúlnak vissza, nagyobb arányokat azonban csak a XIX. században öltött. Napjainkban a rezervátumokba tömörített észak-amerikai indián közösségek életmódja és kultúrája teljesen átalakult, következésképpen ősi vallási hiedelmeik és szokásaik is jórészt feledésbe merültek. Nagy szerepet játszott az észak-amerikai indiánoknál az ún. *pejotizmus* is. – 3. Közép-Amerika területén már az európaiak megjelenése előtt intenzív, öntözéses földművelésen alapuló, fejlett társadalmak és kultúrák jöttek létre, amelyeket azonban a gyarmatosítók teljesen elpusztítottak. Így az itt élt népek (inkák, maják, aztékok) vallási hiedelmei csak a régészeti leletek és a XVI–XVII. századi spanyol tudósítások alapján rekonstruálhatók. E teokratikus-despotikus államokban a kultusz középpontjában a napisten állt, akit a természeti erőket megszemélyesítő egyéb istenek (pl. esőisten) és a földműveléssel kapcsolatos istenek (pl. kukoricaisten) sokasága vett körül, s aki mellett mindenütt megtalálható a teremtő isten is (az aztékoknál pl. a tollaskígyó). Találkozunk Közép-Amerikában a legfőbb lény, a legfőbb isten – tehát egy elvont istenfogalom – kialakulásának a tendenciájával is. Az isteneknek templomokat emeltek, amelyekben a nagy tekintéllyel és hatalommal rendelkező papi testület tagjai mutatták be a különféle vértelen és véres áldozatokat, köztük az emberáldozatokat is. Mítoszaik megőrizték világképüket, amely szerint (a majáknál és az aztékoknál) a világmindenség több rétegből áll, mindegyik rétegben egy-egy isten uralkodik, a legfelső rétegben a legfőbb isten lakozik (maja elképzelés), észak pedig a halottak birodalma (azték elképzelés). A világ több korszakot élt át (a majáknál pl. hármat), míg az istenek tevékenysége révén elnyerte mai formáját. Az ember teremtéséről különféle mítoszok szólnak: a majáknál hosszas kísérletezés után sikerül a teremtő istennek megalkotnia – kukoricából – az első embert, az inkák első emberei óriások voltak, akiktől a teremtő isten is megijedt, ezért vízözönnel elpusztította őket, csak három választottat – a mai emberiség őseit – hagyva élve, az aztékok emberteremtője (a tollaskígyó) egy előző világ embereinek a csontját hozta fel az alvilágból, majd vérével meglocsolta és új emberré alkotta azokat. – 4. Dél-Amerika indián törzsei természetfölötti lénynek tartották az állatokat és erdőket védő állatok urát, de tisztelettel vették körül az elejtett állatokat is, amelyeket külön-

féle módon próbáltak kiengesztelni. Úgy képzelték, hogy az ember lelke a halál után valamilyen állatba száll át (totemizmus). A természetet szellemekkel népesítették be, tisztelték őseik szellemét és saját őrzőszellemüket, elterjedt továbbá közöttük az emberi, a halál után tovább élő lélek hite is (animizmus). Mítoszaik ismernek teremtő lényeket is, akik miután a távoli múltban megteremtették a világot – és benne az embereket –, visszavonultak s általában nem is avatkoznak bele annak folyásába. A titokzatos természetfölötti világgal a gyógyítással és jóslással is foglalkozó varázslók, a sámánok tartották a kapcsolatot önkívületi állapotban végzett rituális cselekményeik révén.

Ámosz – lásd kisprófétáik

anabaptizmus (az anabaptidzo = újra keresztel görög szóból) – a XVI. századi *reformáció* népi irányzata, amely a szegény és elnyomott néprétegek követeléseit fejezte ki vallási formában. Kezdetben békés formában tiltakozott a feudális elnyomás ellen: hívei elfordultak a romlottnak tartott világtól és várták a *Bibliá*ban – értelmezésük szerint – megígért boldog ezeréves birodalmat *(chiliasmus)*, amelyben *Jézus Krisztus* a hatalmasokat megalázza, a szegényeket felmagasztalja. Az egyházi *dogmák*at elvetették és csak azt tanították, ami a Bibliából világosan kiolvasható. Így megszüntették a gyermekek keresztelését is, illetőleg a felnőtteket újra keresztelték. (Innen kapták nevüket.) Az anabaptista *szektát* Münzer Tamás zwickaui lelkész (1490–1525) harcos antifeudális mozgalommá fejlesztette. Münzer a reformáció első éveiben még támogatta *Luther Márton* harcát a *katolikus egyház* ellen, azonban 1521-től önálló útra tért és a reformáció feladatának a nép elnyomói elleni harcot tartotta. Híveit ezért harcra szólította a császár, a *pápa*, a fejedelmek, a lovagok és az uzsorások ellen. Olyan „ezeréves birodalom" megvalósítását tűzte ki mozgalma céljául, ahol nem lesz sem világi, sem egyházi felsőbbség, nem lesz magántulajdon, az emberek vagyonközösségben élnek, egyenlő mértékben dolgoznak és a hatalomból is egyenlő mértékben részesednek. A nyílt fegyveres harc 1524-ben indult meg a földesúri elnyomás ellen, amelyet Thüringiában Münzer személyesen irányított. A parasztháborút mindenütt vérbefojtották. Münzer a Frankenhausen mellett vívott ütközetben esett fogságba, ahol kegyetlen kínzások után 1525-ben kivégezték. Az anabaptisták a parasztháború leverése után szétszéledtek Németország egész területén és apró közösségeket alkottak. Mindenütt üldözték őket, azonban mozgalmuk ennek ellenére terjedt és erősödött. 1534-ben Münster városában megalakították „Sion új országát" Münzer Tamás szellemében. Több mint egy évig sikerült vagyonközösségen alapuló berendezkedésüket fenntartani és a mindenhonnan özönlő földesúri seregekkel szemben megvédeni. Végül a münsteri püspök seregei körülzárták és kiéheztették, majd ostrommal bevették a várost. Az anabaptisták nagy részét kiirtották, egyik vezetőjük holttestét kalitkába zárva, elrettentő például a templom tornyára akasztották. A kis számú életben maradt anabaptista feladta forradalmi törekvéseit és gyülekezeteik mint a protestantizmus szektája éltek tovább (lásd: *mennoniták, baptisták*).

anakhóréták (az anakhóreó = visszavonul görög szóból) – eredetileg az állami terhek elől a sivatagba menekülő parasztok, később azok a korai keresztények, akik a Decius császár uralkodása (249–251) alatti rendszeres *keresztényüldözések* elől a pusztákba menekültek, s mivel úgy találták, hogy pusztai aszketikus életmódjuk megfelel a keresztény tökéletességnek, az üldözések után is ott maradtak és remete életmódot folytattak. Az ~ csakhamar nagy tiszteletre tettek szert és számos magasztalóra találtak. Remete szent Pál (†341) és Remete szent Antal (†356) népszerűsége oly nagy volt, hogy mintegy háromszázan vállalkoztak követésükre, kis kunyhókból falut építettek maguknak és vezetésük alatt éltek, vezekléssel töltve napjaikat. *Euszébiosz* (†340) szerint a pusztákban megszámlálhatatlan tömegű anakhóréta élt. Nem kis számban voltak olyan ~, akik az *aszkézis*t rendkívüli módon gya-

korolták. Így az oszlopos szentek (styliták) életüket egy oszlop tetején töltötték. Nevezetes közülük oszlopos Simeon (395–460), aki kb. 30 évet töltött legnagyobbrészt imádságban egy oszlop tetején. Voltak, akik szűk cellákba vagy barlangba falaztatták magukat, vagy bilincsekben jártak, illetve magukat fához láncoltatták. Mások hajukat lenyíratták és mezítláb, hosszú botokkal, rongyokba öltözötten járták a helységeket, vagy ruhátlanul éltek – testüket hosszú hajukkal födve be – és életüket legeléssel tengették. Az ~ mozgalmából nőtt ki a keresztény szerzetesi intézmény (lásd *szerzetesek*). Az ~ közül sokan nem vetették alá magukat a szerzetesi szabályozásnak. Világmegvető magatartásuk mögött ui. passzív társadalomkritika húzódott meg, amelyet a hatalommal fokozatosan összefonódó kereszténység szerzetesi intézményeinek a keretei között megfelelő módon nem érvényesíthettek. Az ilyen ~-at az *egyház* kiközösítette és eretneknek minősítette.

anatéma – lásd exkommunikáció

anglikán egyház – az angliai *reformáció* által kialakított nemzeti *egyház*, amely közbenső helyet foglal el a *protestáns egyházak* és a *katolikus egyház* között. Angliában a reformáció VIII. Henrik uralkodása (1509–1547) alatt kezdődött. Henrik uralkodása kezdetén jó viszonyban állt a pápasággal és szembefordult a reformációval. Ezért X. Leó *pápa* a „Defensor Fidei" („Hitvédő") címmel tüntette ki, amely címet ma is használják az angol királyok. A gazdaságilag megerősödött, a tőkés fejlődés útjára lépő Anglia azonban el akarta szakítani a Rómától való függés láncait. Erre alkalmat szolgáltatott az, hogy VII. Kelemen pápa nem volt hajlandó megsemmisíteni VIII. Henriknek első feleségével, Aragóniai Katalinnal kötött házasságát. Ekkor VIII. Henrik elszakította az országot Rómától. 1534. november 3-án parlamenti határozatot hozatott, amely a pápa helyett őt nyilvánította az angol egyház fejének. Ugyanakkor sem a tanításban, sem a liturgiában, sem pedig az egyházszervezetben nem engedett meg változtatásokat. VIII. Henrik fia és utóda, a kilencéves korában trónra került VI. Edward uralkodása alatt kezdődött csak el az angol egyház kálvini színezetű újjászervezése. A parlament eltörölte az eretnekek ellen hozott törvényeket, megengedte a papok házasságát, megszüntette a *szentek* és *ereklyék* tiszteletét, a *misét* és a körmeneteket, eltávolította a templomok *oltár*ait, amelyek helyett asztalt állítottak fel az úrvacsora kiosztására. Az angliai reformáció az abszolutizmus erősítésének a szolgálatában állott, és elősegítette az árutermelés fejlődését. Ennek érdekében szüntették meg a *kolostor*okat, foglalták el azok vagyonát és sajátították ki a katolikus egyház birtokait. VI. Edward utóda, Mária (1553–1558), igyekezett a katolikus vallást visszaállítani és üldözni kezdte a reformáció képviselőit. Ezért nevezték el a protestánsok „Véres" Máriának (Bloody Mary). Mária halála után I. Erzsébet (1558–1603) visszaállította a megreformált anglikán államegyházat és elkészítette a 39 cikkelyből álló anglikán hitvallás végleges szövegét is (1571). Az abszolút királyi hatalom és az új egyház védelmére törvényszéket állított fel, amely akasztással vagy elevenen való fölnégyeléssel sújtotta azokat, akik gyóntak vagy gyóntattak, halállal büntette azokat, akik katolikus papnak szállást adtak, börtönbüntetésre ítélte azokat, akik nem látogatták az anglikán istentiszteleteket. A 39 hitcikkely, amelyben a katolikus és a kálvini tanítás keveredik, az ~ tanításának az alapja. Katolikus mintára megtartják a *püspök*ök hatalmát (ezért az ~-at episzkopális, vagyis püspöki egyháznak is nevezik), a papok és a diakónusok rendjét és azok fölszentelését. Protestáns mintára csak a *keresztség* és az úrvacsora szentségét (lásd: *oltáriszentség*) fogadják el, elutasítják az átlényegülésről szóló katolikus tanítást, elvetik a misét, a tisztítótűz dogmáját, a szentek és az ereklyék tiszteletét. Vallják a lutheri megigazulási tant, amely szerint egyedül a hit üdvözít, elvetik a pápa primátusát, a királyt jelentve ki az ~ fejének. A *Bibliát* tekintik egyedüli hitforrásnak és a hagyományt csak abban az esetben fogadják el, ha nem mond ellent a Szentírásnak. Az ~ tanítása és szervezete

nemcsak a katolikus egyház ellenkezésével találkozott, hanem az angol kálvinisták, az ún. *puritánok*, még inkább pedig az *independensek* körében is elégedetlenséget okozott. Az ~ a puritánokat is üldözte, egyes csoportjaikat kivándorlásra késztette. Az anglikanizmus nem maradt meg Anglia határain belül. Észak-Amerikában már a gyarmatosítás kezdetén, 1607-ben megjelentek az anglikánok, akik 1787-ben önálló episzkopális egyházat hoztak létre, amelynek nincs jogi kapcsolata az angliai egyházzal. Önálló ~ működik még Írországban, Skóciában, Ausztráliában, Mexikóban, Brazíliában, Japánban stb. Ezen önálló ~-ak püspökei időnként zsinatokat, illetve konferenciákat tartanak Londonban, az ott hozott határozatoknak azonban nincs kötelező érvénye. A ~ a XVIII. század óta keresi a kapcsolatokat az *orthodox egyházak*kal. A XIX. században az ~-on belül több irányzat alakult ki, amelyek egyike, az „angol-katolikusok" irányzata, a katolikus egyházzal való egyesülés útját egyengeti. A *II. vatikáni zsinat* után a katolikus egyház is arra törekszik, hogy az ~-zal jó viszonyt tartson fenn.

angol polgári valláskritika – a polgári *valláskritika*nak az angol polgári forradalom talaján létrejött materialista, a *vallás* minden formáját tagadó ateizmusa vagy deista vallásellenessége. Az angol polgári valláskritika társadalmi alapja az volt, hogy szükség volt olyan ideológiai formákra (pl. puritanizmus, deizmus, materializmus), amelyek alkalmasak voltak a hagyományos feudális ideológiák eszmei leküzdésére. Az angol polgári valláskritika – materialista és deista formájában egyaránt – a francia felvilágosodás, a *francia polgári valláskritika* forrása. Az ~ általában a tudatlansággal, az emberi értelem tévedésével magyarázza a vallás létrejöttét, anélkül, hogy választ adna vagy keresne arra a kérdésre, hogy mi a társadalom szerkezetében rejlő mélyebb oka az emberi értelem „eltévelyedésének". Fő képviselői: Hobbes, Th., Locke, J., Toland, J., Priestley, J.

angyalok (az angelosz = követ, hírnök, görög szóból) – a zsidó, a keresztény és a mohamedán vallásban az *Isten*nél kisebb, az embernél pedig magasabb rendű szellemi élőlények. Az ~-ban való hit az ősi *animizmus* maradványa. Az *ótestamentumi zsidó vallás* a *babiloni fogság* időszakában vette át a *mezopotámiai vallás* szellem- és démonhitének számos elemét, a perzsa hódoltság időszakában pedig az *iráni vallás* angyaltanát. A *kereszténység* magáévá tette a zsidó angyalhitet, de sokat merített a hellenista vallások és filozófia középlényekről alkotott nézeteiből is. Az *iszlám* jó és rossz szellemei, a dzsinek seregei tulajdonképpen szintén nem mások, mint magasabb és alacsonyabb rangú ~. Az ~ kezdetben mind a *mennyország*ban éltek és Istent szolgálták, később azonban egy részük fellázadt Isten ellen és ezáltal súlyos bűnt követett el. Büntetésük az lett, hogy bűnös választásuk mellett örökre meg kellett maradniok és emiatt szüntelenül szenvedniük is kell. Tartózkodási helyük a *pokol*, ahonnan az utolsó ítéletig tetszésük szerint előjöhetnek. A *Biblia* és az *apokrif könyvek* az ~ hatalmas számáról beszélnek. Az i. sz. V. században csoportosították is az ~-at: az első karba a Kerubok, Szeráfok és Trónállók, a másodikba az Uralkodók, Erősségek és Hatalmasságok, a harmadikba pedig a Fejedelmek, Főangyalok (Arkangyalok) és Angyalok rendje tartozik. A Biblia a jó ~ közül Mihályt, Rafaelt és Gábort nevezi meg, a rossz ~-at démonoknak, gonosz szellemeknek, a sötétség fejedelmeinek, illetve Sátánnak, Belzebubnak, Ördögnek stb. nevezi. A bukott ~ vezérét Lucifernek hívják, a *Vulgata* alapján, amely a bábeli királyt jelképező, az égből lebukó hajnalcsillagot fordítja így. Az azonosítás a Lukács-evangéliummal (10,18) való összefüggésben történt meg, amely a Sátánról írja azt, hogy villámként bukott le az égből. Mind a jó, mind pedig a rossz – kapcsolatban állnak az emberekkel. A jó ~ az embert születésétől fogva kísérik és oltalmazzák (őrangyal), a rossz ~ pedig szüntelenül kísértik és a rosszra csábítják az embert, olykor teljesen birtokukba is veszik (ördögi

megszállás). Az ördögi megszállások ellen a *katolikus egyház* és az *orthodox egyházak ördögűzés*sel védekeznek. Az ördöggel az ember is keresheti a kapcsolatot: szövetséget köthet vele és segítségével rendkívüli dolgok véghezvitelére válhat képessé. A jó és rossz szellemek túláradó szereplése minden ókori *vallás* sajátja. A keresztény középkor hitvilágában szintén rendkívüli jelentősége volt a különféle rendű és rangú ~-nak. A modern vallásos életben szerepük háttérbe szorult, bár az ~-ról szóló tanítást nem módosították és az ~ ünnepeit is megtartották. Az ún. szellemvilág és az emberek kapcsolatát napjainkban legjobban a *spiritizmus* és az *okkultizmus* hangsúlyozza.

animizmus (az animus = lélek, latin szóból) – ősi eredetű vallási elképzelés, amely szerint a világot különféle lelkek és szellemek népesítik be és az ember életműködését, szellemi képességeit is valamilyen láthatatlan erő, a *„lélek"* határozza meg. Az ~ kialakulása az ősközösségi társadalom későbbi időszakára tehető. Helytelen lenne, ha az ~-t a legősibb vallási formának tartanánk, és minden vallási jelenséget belőle származtatnánk és magyaráznánk, mint a múlt század második felében E. B. Tylor angol antropológus nyomán a vallástörténészek egy része teszi. Az azonban tény, hogy az ~ létrejötte után a lélekbe és szellemekbe vetett hit minden *vallás* szerves tartozéka. Létrejöttének oka az emberi közösség tehetetlensége és kiszolgáltatottsága a természet erőivel szemben, párosulva az emberi elvonatkoztató képességgel, amely lehetővé teszi pl. az álomjelenségek és a halál téves értelmezését. Ezek a hamis képzetek minden bizonnyal hozzájárulhattak a természet konkrét szellemeken keresztül történő megelevenítésének és illuzórikus befolyásolhatóságának hitéhez. A néprajzi adatok alapján valószínű, hogy a lelkeket és szellemeket az ősi időkben anyagi jellegű létezőknek tartották. Az emberi lelket legtöbbször az árnyékkal, a vérrel, a lélegzettel (levegővel) hozták kapcsolatba. Az ~ elengedhetetlen velejárója a túlvilághit (lásd: *eszkatológia*). Késői maradványa a testet túlélő emberi lélek hite, az *angyalok*ra és ördögökre (általában mindenféle jó és rossz szellemekre) vonatkozó vallási tanítás, a legtöbb temetési szokás, a *spiritizmus* stb. Az ~ az osztálytársadalmakban lényeges módosulásokon esett át: a korábban általában közömbös (se jó, se rossz) szellemek két táborra szakadtak, a jó és a rossz szellemek táborára. Köztük is megindult egy alá- és fölérendeződési folyamat. A jó szellemek (angyalok) ura a jó Isten, a rossz szellemeké pedig a rossz Isten vagy Sátán, az ördögök fejedelme lett. Az osztálytársadalom vallásainak animisztikus elképzelései részben a földi viszonyok megosztottságát és föloldhatatlan ellentmondásait tükrözik, részben pedig az emberiségnek a társadalommal szembeni kiszolgáltatottságát és az ennek feloldására irányuló igényét fejezik ki fantasztikus formában.

anonim kereszténység – modern katolikus teológiai elmélet, amely szerint mindenki keresztény (és így a *mennyország* várományosa), aki gyakorolja a szeretetet, még akkor is, ha nem hisz *Isten*ben. Isten ui. az *Újtestamentum* szerint nem más, mint a szeretet (1Jn, 4, 8), így a szeretet gyakorlója – még ha ateista is – tulajdonképpen Istent vallja meg és a *kereszténység* legfőbb parancsát teljesíti, anélkül, hogy mindennek tudatában lenne. Az ~ kidomborítja a hitvalló kereszténység, az „elit" jelentőségét, amelynek hivatása az, hogy nyilvánosan megvallja azt az Istent, akit a szeretetet gyakorló (humanista) ateista öntudatlanul szolgál. Az ~ elméletét K. *Rahner* dolgozta ki.

Anselm, Canterbury (1033–1109) – bencés szerzetes, majd apát, 1093-tól Canterbury érseke, filozófus és teológus, a korai *skolasztika* képviselője. A skolasztika atyjának is nevezik, mert írásaiban már felmerülnek mindazok a lényeges gondolatok, amelyek a későbbi skolasztikára voltak jellemzőek. Így felveti a hit és a tudás viszonyának kérdését és azt tanítja, hogy a megismerés első lépcsője a hit („credo ut intelligam" – „hiszek, hogy értsek"). A hittel elfogadott igazság megértése körül azonban van bizonyos korlátozott szerepe az értelemnek is:

az egyszerűbb hitigazságokat a grammatika, a nehezebb hitigazságokat a dialektika segítségével felfoghatóvá és érthetővé teheti az ember az értelem számára. ~ az *univerzália vitá*ban a „realizmus" talaján állt és a platóni szemléletnek megfelelően az általános fogalmaknak tárgytól független, azokat megelőző reális létezését állította. ~ rendtársai kérésére Isten létének a bizonyításával is foglalkozott és felállította a mind a mai napig sok vitát kiváltó, nevezetes *ontológiai istenérvét*, amelyben Isten fogalmából következtet Isten létére. ~ közéleti tevékenysége a Gergely-féle eszmék (lásd: *VII. Gergely pápa*) angliai meghonosításának a szolgálatában állt.

antifeudális eretnekmozgalmak – középkori keresztény *szekták*, amelyek a feudális renddel való szembenállásukat a hivatalos *egyházi dogmák*kal ellentétes tanok hirdetésével fejezték ki. A középkori Európában az egyéni és közösségi élet egész területén a *kereszténység* uralkodott. A kereszténység szolgáltatta az emberek számára a világképet és világnézetet, és így a keresztény egyház formálta az emberek társadalomról alkotott nézeteit is. A középkori egyház társadalmi tanítása a feudális társadalmi rendet isteni eredetűnek tartotta és mint ilyet változtathatatlannak hirdette. A feudalizmus szentesítése az egyháznak közvetlenül is érdekében állott, hiszen hatalmas földbirtokai révén maga is feudális jellegű intézmény volt, főpapjain keresztül pedig – akik a földbirtokos osztály legfelső rétegéhez tartoztak – a feudális kizsákmányolás haszonélvezőjévé vált. Érthető, ha mindazok, akik a fennálló renddel szembefordultak, elsőnek az egyházat, az egyházi tanokat bírálták. E bírálat azonban a középkornak abban a szakaszában, amikor a polgárság még nem alakult ki vagy fejletlen volt, nem rendelkezett önálló osztályalappal, ezért nem is indulhatott ki önálló, a vallástól független filozófia talajáról, hanem csak vallásos formában jelentkezhetett. A középkor vallásos tömegeiben nem is találhattak volna megfelelő visszhangra olyan tanítások és mozgalmak, amelyek nem vallási tanokkal igazolták egyház- és feudalizmusellenes tevékenységüket. Az első ~ már a X–XI. században felbukkantak, kezdetben csak helyi jellegű, elszigetelt kis csoportokban, majd fokozatosan, a városok felvirágzásával párhuzamosan egyre nagyobb méreteket öltöttek. A városi lakosság kézművesei és kereskedői lépten-nyomon beleütköztek a feudális rend korlátaiba, ezért korán szembeszegültek a hűbéri társadalommal és annak legfőbb támaszával, a *katolikus egyházzal*. Az ~ központjai a középkori városok voltak. Az ~ egyik csoportja gnosztikus-manicheus eszmékből táplálkozott *(katharok)*, más részük pedig a *Bibliá*ra támaszkodott és az őskeresztény egyszerűség és szegénység eszményesítésén keresztül gyakorolt bírálatot a papság fényűzése és általában a kizsákmányoló osztály hatalmaskodásai fölött *(valdensek, apostoli testvérek, arnoldisták, apokaliptikusok)*. A középkor eretnekei általában aszketikus életmódot folytattak és szigorú bűnbánatot tartottak *(flagellánsok)*. Egyszerű ruhába öltözött prédikátoraik, akik kettesével járták a helységeket, nagy népszerűségnek örvendtek. Az egyházat gonosz és istentelen intézménynek tekintették, a papság tekintélyét és közvetítő szerepét tagadták, sőt a *luciferiánusok* még az egyház által hirdetett Isten igazságos voltát is kétségbe vonták. A fölösleges egyház és papság természetesen illetéktelenül élvezi a kiváltságokat is: ezen az alapon követelték az egyházi tized eltörlését és az egyházi birtokok elkobzását. A szekták egy része a felnőtt keresztséget vallotta, mert azt remélte, hogy a vallásukat tudatosan megválasztó emberek nem csatlakoznak a gonoszságot megtestesítő katolikus egyházhoz. Voltak olyan gyülekezetek is, amelyek bűnös dolognak tartották a magántulajdont és a vagyonközösséget hirdették. Az ~-hoz az alsópapság és a szerzetesrendek egyes tagjai is csatlakoztak. Az ~ számos népi felkelés előkészítői és ideológiai megalapozói voltak. A XIV–XV. században az ~ egyre nagyobb méreteket öltöttek, új eretnekségek is születtek *(Wyclif* eretneksége, *huszitizmus)* és a polgárság körében is elterjedtek. Az egyházi és a világi hatóságok az ~-kal szemben mindenütt erélyesen felléptek. Az egyház az eretnekek

felkutatására és megsemmisítésére felállította az *inkvizíció* intézményét, új típusú, ún. kolduló rendeket hívott életre *(ferencesek, Domonkos-rend)*, amelynek tagjai a prédikátorokhoz hasonlóan a nép közé mentek, egyszerű életmódot folytattak és a szegénységet eszményítették, anélkül, hogy a fennálló rendet támadták volna. Az egyház az eretnekek elméleti támadásaival a racionális érvekkel felfegyverkezett *skolasztikát* állította szembe.

antiklerikalizmus – az *egyház* és a papság világi hatalma, politikai vezető szerepe, a hatalommal való visszaélése ellen irányuló mozgalom. ~ jellemezte az *antifeudális eretnekmozgalmak*at, a *reformáció*t, a korai polgárság és a munkásosztály forradalmi mozgalmait mindazokon a területeken, ahol a papság politikai hatalma útjában állt a forradalomnak, vagy ahol a papság politikai súlya nagy és káros befolyást gyakorolt a hívők tömegeire. ~ jellemzi azokat az egyházon belüli demokratikus jellegű törekvéseket is, amelyek a *hierarchia* hatalmát korlátozni, az ún. laikus hívek szerepét pedig növelni akarják.

Antikrisztus – a keresztény hit szerint az a meghatározott személy, aki a világ végén jön el mint *Jézus Krisztus* ellenfele. Az ~ vagy maga a Sátán lesz, aki látható alakban (emberi testben) fog megjelenni és így tökéletes ellenlábasa lesz Krisztusnak, vagy csak ember lesz, aki azonban szoros kapcsolatot tart a Sátánnal. Csak így érthető ugyanis – tanítják –, hogy csodákat fog művelni és nagyszámú hívével imádtatja magát a felépített *jeruzsálemi templom*ban. A történelem folyamán már sok konkrét személyt azonosítottak az ~-sal. A keresztény ókorban Ariust (kb. 280–336), az *arianizmus* megalapítóját, később Julianus császárt („Julianus apostata" – ur. 361–363), a római államvallás helyreállítóját, majd Mohamedet, az *iszlám* alapítóját nevezték ~-nak. Petrus Joannes Olivi 1228-ban megjelent művében a pápát és II. Frigyes császárt, Ubertino de Casale 1305-ben megjelent könyvében pedig VIII. Bonifác és XI. Benedek pápát tartotta az ~ megtestesítőjének. A *katharok*, *Wyclif*, Husz János és *Luther Márton* szintén a pápát tartották ~-nak. Oroszországban az óhitűek (raszkolnyikok) pedig Nyikon pátriárkát, majd I. Péter cárt. *Isten*nek (Krisztusnak) és az istenellenes hatalmaknak (~) világ végi összecsapásáról szóló tanítás az *iráni vallás* közvetítésével került be a keresztény hitvilágba. Az ~ első keresztény leírása a Pálnak tulajdonított 2. Thesszalonikai levélben (2, 3–12) olvasható.

antik valláskritika – a görög–római világ ideológiájának egyik formája. Az i. e. I. évezred első felében jött létre a görög föld-magántulajdon, alakult ki a rabszolgatartó rend. Létrejött a társadalmi munkamegosztás: a szellemi munka elvált a fizikai munkától, kialakult a kézművesség és a tengeri kereskedelem. Az előbbi tényezők, valamint a termelőerők fejlődése szükségessé tették a tudományok kialakulását és a vallástól független, materialista tudományos világmagyarázatot. Az első vallástól független világmagyarázat Milétoszban jött létre az i. e. VII–VI. században. A miléto szi filozófusok azt tanították, hogy a világmindenség nem isteni nemzésre (teremtésre) vezethető vissza, hanem anyagi őselvből (arkhé) származik. Ezt az anyagi őselvet nem tudták pontosan körülírni és eltértek az őselvnek a megjelölésében is. Vagy a vizet (Thalész – kb. i. e. 624–547) vagy a levegőt tartották ősanyagnak (Anaximenész – kb. i. e. 588–525), vagy pedig valamilyen meghatározhatatlan, kimeríthetetlen és elpusztíthatatlan, örökkévaló őselvet (apeiron) helyeztek a világfolyamat kezdetére (Anaximandrosz – kb. i. e. 610–546). E tanításukkal nem léptek fel nyíltan a *mitosz*ok tanítása ellen, de azokkal ellentétes, materialista magyarázatát adták a világnak, és elképzelésükből mindenféle isteni lényt és isteni közreműködést kikapcsoltak. Ily módon hallgatólagosan kritizálták is a mítoszok naiv tanításait, mindenekelőtt Hésziodosz kozmogóniáját (lásd: *görög mitológia)*. Hésziodosz és Homérosz mitológiáját más filozófiai alapállásból Platón, a görög idealizmus legkiemelkedőbb képviselője nyíltan bírálta egyik dialógusában. Hérakleitosz (kb.

i. e. 544–483) már nyíltan szembeszállt a vallásos tanításokkal. Szerinte az ősanyag a tűz, amelyet nem kellett teremteni, mert mindig volt. Xenophanész (kb. i. e. 540–480) arra a következtetésre jutott, hogy az emberek saját képükre teremtették meg az isteneket, ezért vannak a trákoknak voros hajú isteneik, s ezért, ha az oroszlánoknak isteneik volnának, azok oroszlánalakúak lennének. Amikor azonban Xenophanész azt tanítja, hogy a természetfölötti világot (tulajdonképpen Homérosz és Hésziodosz istenvilágát) az ember alkotta, akkor ezt nem a következetes *ateizmus* talajáról, hanem valamilyen kodos filozófiai egyistenhit védelmében teszi. Anaxagórasz (kb. i. e. 500–428) azzal kritizálta a vallásos szemléletet, hogy a ritka természeti tüneményeket természetes úton magyarázta és a következetes oksági (kauzális) gondolkodást állította szembe a vallások célszerűségi (teleologikus) gondolkodásával. Az anyagi világ szerinte végtelen mennyiségű „egynemű részecskéből" (homoiomeriából) áll, amelyek valamikor rendezetlen káoszt alkottak, majd a núsz, az értelmes rendező elv kozmosszá rendezte őket. E rendező elv Anaxagórasz gondolkodásában valamiféle „világész", amelyet sohasem nevez ugyan istennek, amelynek bevezetésével azonban mégis utat nyit az idealizmus felé. Az ~ legkimagaslóbb képviselője Démokritosz (kb. i. e. 460–370), aki Leukipposszal együtt az antik atomelmélet megalkotója. Szerinte a világ nem más, mint atomok (tovább nem osztható anyagi részecskék) végtelen halmaza, amelyek az űrben helyezkednek el. E kettőn – az atomokon és az űrön – kívül más nem létezik. Ily módon Démokritosz rendszerében nem marad hely az istenek és a túlvilági lények számára. Arra is feleletet ad Démokritosz, hogy a minden jelenség alapjául szolgáló atomok honnan nyerték mozgásukat: nem külső erő kolcsonözte számukra a mozgás képességét, hanem a bennük rejlő, az atomoktól elválaszthatatlan erő a mozgás forrása. Démokritosz ismeretelmélete az istenfogalom és a vallásos képzetek keletkezésének a problémáját is következetesen materialista módon oldja meg. A megismerés úgy történik szerinte, hogy a megismert tárgyakról apró kis részecskék (eidóla) válnak le és kerülnek az értelembe, amely ezek alapján, ezeket feldolgozva, rendezve és értékelve szubjektív, de reális képet alkot a külső világról. Eszerint tehát minden fogalomnak meg kell felelnie valamely értelmen kívüli valóságnak, így az istenfogalom nem lehet puszta képzelet terméke. A természet félelmet keltő vagy megnyugvást okozó jelenségei húzódnak meg objektív realitásként az istenfogalom és a vallásos képzetek mögött. Démokritosznál a *vallás* tehát nem merő ostobaság terméke, hanem a külső világnak az értelemben keletkezett sajátos értelmezése. Az ~ Thalésztól Démokritoszig tartó szakasza után, amely a természettudományos gondolkodás profanizálásához vezetett, az i. e. V. században Athénben kibontakozó szofisták mozgalma a társadalmi gondolkodás profanizálódását eredményezte azáltal, hogy az istenek helyett az embert tette meg saját sorsának a formálójává és mértékévé. Prótagorasz (kb. i. e. 481–411) szerint az istenekről különben sem tudhat az ember semmi biztosat, s ha mégis hisz az istenekben, az nem azért van, mert ezek a természetfolotti lények valóban léteznek (sem létük, sem pedig nemlétük nem bizonyíthato), hiszen az istenhit puszta megszokás és emberi megállapodás, torvény terméke. Prodikosz (i. e. V. század) nemcsak tagadja *Isten* objektív létének bizonyíthatoságát, hanem azt is keresi, hogy hogyan szulettek meg az ember vallási képzetei. Szerinte kezdetben a hasznos dolgokat, később pedig azok feltalálóit tették meg az emberek istenekke. A szofisták valláskritikája társadalmi tartalmát tekintve nem volt egyértelműen pozitív: a szofizmus legismertebb képviselői ateizmusukat az uralkodó osztály politikájának szolgálatába állították. A polisz-rendszer i. e. IV. századi válsága a makedón uralomba, Nagy Sándor hódításaiba, majd a római uralomba torkollott. Az egyes ember mind a hellenisztikus birodalmakban, mind pedig a római birodalomban elmagányosodott és eljelentéktelenedett, közéleti szereplése úgyszólván semmivé zsugorodott, aminek következtében a vallásos szemlélet egyre uralkodóbbá vált. Ez az időszak a *misz-*

térium-vallások elterjedésének és a *kereszténység* létrejöttének az időszaka. A hellenizmus időszakában legtöbbször még a filozófiai rendszerek is vallásos jelleget öltöttek. Ezek között a viszonyok között az ateizmus is az elszigetelt egyén boldogságának, nyugalmának a megszerzését tűzte ki céljául. Ezt az egyéni nyugalmat, az ataraxiát Epikurosz (i. e. 341–270) szerint úgy szervezheti meg az ember, ha kiküszöböli életéből a félelmet, amely egyben a vallás forrása is. Ha az ember megismeri a természetben működő erőket, rájön, hogy nem kell az istenektől félnie, mert ha léteznek is valahol a világok közötti tereken, nem ők intézik az emberek sorsát, mert azt az atomok mozgása határozza meg. Ha továbbá az ember a természet tanulmányozása révén megismeri, hogy a *lélek* is atomokból áll, akkor a haláltól sem fog rettegni, mert észreveszi, hogy a halál nem más, mint az atomok szétválása, tehát természetes és közömbös esemény. Titus Lucretius Carus (i. e. 99–55), római filozófus, Epikurosz követője „De rerum natura" (A természetről) c. tankölteményében foglalta össze a vallással kapcsolatos gondolatait. Eszerint a vallás a tudatlanság és a félelem szülötte. E kettőtől kell az embert megszabadítani, hogy megszűnjék a vallás, minden bajnak a gyökere és az ember maradéktalanul boldog lehessen. Az ~ az ateizmus történetének fontos szakasza. Előzményei megtalálhatók már az *ókori keleti vallási szkepticizmus*ban, gondolati tartalmát a *reneszánsz valláskritika*, majd a *polgári valláskritika* építi tovább.

Antióchiai szent Ignác – lásd: apostoli atyák

antropológiai teológia – modern keresztény teológiai irányzat, amely vizsgálódásának középpontjába az embert állítja. Mivel pedig a *teológia* klasszikus megfogalmazásban az *Isten*ről szóló tudomány, az ~ teológiai jellegét csak úgy tarthatja meg, ha az embert Krisztuson keresztül igyekszik megragadni, aki a keresztény hit szerint Isten is és ember is egy személyben *(krisztológia)*. Az ~ részben a Krisztus-központú *protestáns egyházak*, részben pedig az ember-központú marxizmus felé keresi a kapcsolódó pontokat. Az ~ közismert megfogalmazása K. *Rahner* nevéhez fűződik.

antropomorfizmus (az anthróposz = ember és morphé = alak, forma görög szóból) – 1. A mindennapi tudatnak azon sajátsága, amely a természet erőit emberi tulajdonságokkal ruházza fel. Különösen a földműves munka keretei között figyelhető meg, hogy az ember általában nem képes magát világosan elkülöníteni a természettől, amely látszólag ugyanúgy viselkedik, mint ő: a föld mint anya hozza világra és táplálja a növényeket, amelyek növekednek, majd meghalnak, akárcsak az ember, s haláluk új élet forrása, haláluk után az életük új növényben folytatódik, az emberek világához hasonlóan, ahol a gyermekek viszik tovább a szülők életét. E szemléletmód megnyitja annak a lehetőségét, hogy az ember saját tudatának jellemző vonásait belevetítse a természetbe és úgy vélje, hogy ott értelemmel, akarattal, érzelemmel és célkitűző képességgel felruházott lények tevékenykednek. A kézművesség, különösen pedig a modern ipari tevékenység nem kedvez az ~-nak. A kézműves és a munkás tevékenysége csak abban az esetben lehet sikeres, ha élesen elkülönül a munka tárgya a tevékenykedő alanytól, a munkás szubjektivitásától. A munkásnak olyannak kell felfognia a munka tárgyát, amilyen az a valóságban (dezantropomorfizáció). – 2. Az emberi tulajdonságok átvitele az istenekre, szellemekre és túlvilági lényekre. Az isteneknek emberi alakban történő ábrázolása, emberi érzelmekkel való felruházása annak a kornak a terméke, amikor a földi társadalomban – az osztályviszonyok kialakulása kapcsán – megjelenik a vezetők, a hatalommal rendelkezők, a kiváltságos emberek szűk kis csoportja az alávetettek és alattvalók nagy többségével szemben, bár csíraszerűen az újkőkori földművelő társadalmakban a törzsfő hatalmának kibontakozásával már megtalálható. Az emberalakú istenek különösen az ókori vallásokban töltenek be nagy szerepet mint a földi, emberi hatalom égi tükröződése és a reálisan megvalósítha-

tatlan emberi tulajdonságok kifejezése. A *Bibliá*ban is számos olyan rész található, amely szerint *Isten*nek keze, karja, szeme, szíve stb. van, emberi érzelmekkel (gyűlölet, megbánás stb.) rendelkezik vagy emberi módon viselkedik (pl. sétál), emberi alakban mutatkozik a *pátriárkák* előtt stb. Ennek ellenére a *zsidó vallás*ban, a *kereszténység*ben és az *iszlám*ban az ~ nem durva formában, hanem rejtetten van jelen, mint antropopatizmus (az anthróposz=ember és pathé=kedélyállapot görög szóból), amely az istenre szellemi-lelki tulajdonságokat, emberi érzelmeket ruház, miközben tiszta szellemiségét hangsúlyozza. A vallás ~-át már az *antik valláskritika* (Xenophanész) feltárta és *Feuerbach* is, majd a marxista valláskritika is elemezte.

antropopatizmus – lásd antropomorfizmus

antroposzófia (az anthróposz = ember és szophia = bölcsesség görög szóból) – misztikus vallásfilozófiai tanítás, amely az *okkultizmus* titokzatos jelenségeit természeten kívüli erőktől származtatja és az embert is képesnek tartja arra, hogy titokzatos erők és tanítások birtokába jusson. Az ~ megalapítója Rudolf Steiner (1861–1925), aki a *teoszófia* tanítását az ókori *gnoszticizmus*, a középkori kaballisztika, az újkori szabadkőművesség és a *kereszténység* különféle misztikus tanításával keverte össze. Az ~ virágkora az első világháború körüli időszak volt. Antroposzófusok ma is találhatók nagy számban az Egyesült Államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban és Angliában.

anyaistennők – az újkőkorszak (neolitikum) földművelő társadalmaiban megszületett és legfőbb rangra emelkedett nőnemű istenségek, amelyek a föld termékenységét, az anyaságot és általában a nőiséget személyesítették meg a képzelet világában. A primitív földművelő társadalmakban előtérbe kerülő természeti istenek közül természetszerűleg emelkedett ki a Földanya-istennő mint a föld létfontosságú termékenységének, e titokzatos és befolyásolhatatlannak tűnő, hatalmas természeti erőnek a tükröződése. E társadalom emberei a hold változásai, a női élet és termékenység, valamint a föld termékenysége között olyan hasonlóságot és összefüggést láttak, hogy a termékeny földet könnyen anyának képzelték *(antropomorfizmus)*. E női istenségek ugyanakkor a nőknek az újkőkori matriarchátusban betöltött termelőtevékenységét és társadalmi helyzetét is tükrözték. Az ~ megtalálhatók Kisázsiában (Ma, Magna Mater vagy Kübele stb.), Egyiptomban (Ízisz), Mezopotámiában (Enlil), Iránban (Anahita), Indiában (Durga) és másutt. A görög panteonban is számos istennő viselt anyai vonásokat, nemegyszer, mint pl. Artemisz vagy Pallasz Athéné esetében, egyben megőrizve szűzi mivoltukat is. Görög földön a legnépszerűbb anyaistennő Gé vagy Démétér (római megfelelője Tellus, Ceres) volt, akiket mint földből kikelő vagy termékenységének gyümölcsei (növények, állatok, emberek) között fekvő nőalakokat ábrázoltak. Az ~ kultusza a patriarchális viszonyok kibontakozásával másodrendűvé vált s illuzórikus formában a nők reálisan ki nem bontakozó képességeit fejezi ki. Az ősi ~ legjellemzőbb vonásai a keresztény *Mária-kultusz*ban élnek tovább.

apát (az arám abba = atya szóból, görög–latin közvetítéssel) – a *benedek-rendi kolostor* (illetve a nursiai Benedek reguláját követő szerzetesközösség) vezetője. Több kolostor (apátság) élén a főapát áll. Az ~ általában jogosult bizonyos püspöki jelvények viselésére. A török hódoltság alatt megszűnt apátságok címét és jogait (olykor – korábban – javadalmait) *világi papok* kapták, illetve kapják meg.

Apokalipszis (az apokalüpszisz = feltárás, kinyilvánítás görög szóból) – magyar nevén Jelenések könyve, *újtestamentumi* görög nyelvű kánoni irat, amely tanítását és jövendöléseit jelképes látomások formájában mondja el. Az ~ jelenleg a *kánon* utolsó helyén található és a hagyományos keresztény felfogás szerint utolsónak keletkezett (100 körül). Nincs kizárva azonban, hogy éppen ez az irat a *kereszténység* első fennmaradt írása, amelynek alapelemei a

zsidó háború éveiben, 68–69-ben keletkeztek. Ha így lenne, akkor az ~ a legkorábbi keresztény eszméket közvetítené és a korai kereszténység életmódjába engedne bepillantást. A könyv szerzője magát többször is megnevezi és Jánosnak mondja. A hagyományos egyházi felfogás János apostolt tartja a szerzőnek. E felfogással már a III. század közepén szembeszállt Alexandriai Dionüsziosz. A modern *bibliakritika* jórészt belső, szövegkritikai és történeti érvek alapján az ~t ismeretlen szerzőtől származtatja. A könyv 22 fejezetből áll. Az első 3 fejezet hét levelet tartalmaz, amely hét kisázsiai községhez szól: dicséri vagy feddi ezeket a községeket és jutalmat vagy büntetést helyez számukra kilátásba. A második rész különféle látomásokat tartalmaz, amelyek a választottak és az istenellenes hatalmak – tulajdonképpen az elesettek és a gazdagok – közti harcokat festik le megrázó színekkel. Az istenellenes, gazdagságban tobzódó hatalmak el fognak bukni, meg fognak semmisülni és a szegények, a választottak ezeréves boldog uralma *(chiliasmus)* fogja az igazságtalan rendet felváltani. Az ezer év leteltével még egyszer elszabadul a gonoszság, de csak azért, hogy végső vereséget szenvedjen és utána elkezdődhessék a világtörténelem utolsó felvonása: az utolsó ítélet, amely után megjelenik az új ég és új föld, leszáll a mennyei Jeruzsálem a földre, hogy mindörökre hajléka legyen a választottaknak. Az ~ képeit, kifejezéseit az *Ótestamentum* prófétai könyveiből és a későbbi, nem kánoni zsidó apokaliptikus irodalomból *(apokaliptika)* meríti. A könyv egész hangulata (a gazdagság és a hatalom megvetése, a hatalmasok gyűlölete, a gazdagokat elítélő látomások stb.) azt mutatja, hogy olvasói – az első keresztények – az alsóbb néprétegekből toborzódtak, akik közelinek tartották és szenvedélyesen várták a világ végét, ezt egybekapcsolták *Jézus Krisztus* eljövetelével és a nagy ítélettel, amely Rómát, a „nagy paráznát" teljesen megsemmisíti. Az ~ból hiányoznak a későbbi kereszténység szerteágazó hittételei és etikai alapelvei vagy szervezetének alapvonásai, sőt *Jézus Krisztus* ún. földi életének az adatai is. A Bárány szenvedésére és halálára utaló jelzők a messiási jövendölésekből, elsősorban *Izaiás próféta könyvének* a Jahve szenvedő szolgájáról szóló jövendöléseiből valók. A meglehetősen homályos tartalmú könyvnek számos értelmezése született a történelem folyamán. A magyarázatok egyik csoportja a távoli végidő prófétai rajzát látja benne, a másik csoport az egyes látomásokat az *egyház* történetének egyes meghatározott korszakaira vonatkoztatja *(apokaliptikusok)* legtöbbször úgy, hogy a magyarázó a saját korszakát tartja az utolsó korszaknak, a harmadik csoport szerint az „ősegyház" története és harcai olvashatók a különféle víziókban. Ez utóbbi magyarázat, ha az „ősegyház" harcain a hatalommal való szembenállást – amely a *zsidó háború*ban és a *keresztényüldözések*ben konkrét formát is öltött – értjük, elfogadhatónak látszik. Az ~ éppen homályos és sokféleképpen értelmezhető volta miatt kedvenc olvasmánya a különféle *szekták* tagjainak. Látomásai igazolni látszanak a fennálló társadalommal való szembefordulásukat.

apokaliptika (az apokalüptó = felfed, kinyilvánít görög szóból) – az i. e. II. században a zsidók körében megszületett műfaj, amely a jövő eseményeit látomásokba öltöztetve, gyakran a távoli múlt egy-egy nagy alakjának a szájába adva mondja el. Az ~ műfaja a *Dániel-könyv*re vezethető vissza. A legtöbb apokalipszis az *esszénusok* körében keletkezett. Az ~ a *messiási eszmét* táplálta és a messiás közeli eljövetelét hirdette, amelyet gyakran kozmikus katasztrófákkal, világ végi elképzelésekkel kapcsolt össze. Így a „Jubileumok könyve", „Hénok könyve", „A tizenkét pátriárka testamentuma", „Ezdrás IV. könyve", a „Szibillai jóslatok" stb. (lásd: *prófétai apokrifek*). Az apokaliptikus irodalom termékei az egyre fokozódó társadalmi, politikai és vallási elnyomás alatt élő zsidók (lásd: *Hasmoneus dinasztia, Heródes uralma*) széles tömegei között nagy népszerűségnek örvendtek, de a legkorábbi *kereszténység* körében is elterjedtek (lásd: *Apokalipszis, apokrif apokalipszisek*).

apokaliptikusok – *antifeudális eretnekmozgalom*, amely az *Apokalipszis* sajátos magyarázatával alapozta meg *egyház-* és feudalizmusellenességét. Az *eretnekség* megalapítója Joachim a Floris († 1202) calabriai apát volt, aki izzó hangú és nagy hatású írásaival harcot hirdetett a „testi" gazdag egyház ellen és egy „lelki" egyházról jövendölt, amelynek új *evangéliuma* és új berendezkedése lesz. Követői még nála is határozottabban léptek fel az egyházi *hierarchia* ellen és az Apokalipszisban szereplő vadállatokat az egyházi vezetőkkel, míg az *Antikrisztus*t a *pápa*val azonosították. Az eretnekséget 1300-ban az *inkvizíció* megszüntette.

apokrif apokalipszisek (az apokrüphon = rejtett, titkos és az apokalüpszisz = feltárás, kinyilvánítás görög szóból) – a kánoni *Apokalipszis* mintájára készült, de a *kánon*ba fel nem vett újszövetségi *apokrif könyvek*, amelyek nagyobbrészt a világ végével, az utolsó ítélettel és *Jézus Krisztus* világ végi eljövetelével kapcsolatosan tartalmaznak fantasztikusan kiszínezett jóslatokat (lásd: *eszkatológia*). Az i. sz. II. század elején keletkezett, korábban csak idézetekből ismert és 1892-ben megtalált „Péter apokalipszise" az utolsó ítélet lefolyását, a kárhozottak kínjait és a mennyei boldogságot ecseteli élénk színekkel. „Pál apokalipszise" a IV. századból származik és a harmadik égbe elragadott apostol túlvilági vándorlásait írja le. Pált angyal kíséri az igazak városába, a paradicsomba és a kárhozat helyére, ahol tüzes folyamba merülve szenvednek a kárhozottak. „Pál apokalipszise" a középkor kedvenc olvasmánya volt: Dante is felhasználta leírásait az „Isteni színjáték"-ban. Hasonló témája van a többi ismert ~-nek is, így pl. a „Tamás apokalipszisé"-nek, „István apokalipszisé"-nek, „Bertalan apokalipszisé"-nek stb.

apokrif apostolok cselekedetei (az apokrüphon = rejtett, titkos görög szóból) – az újszövetségi *Apostolok Cselekedetei*hez hasonló *apokrif könyvek*, amelyek egy-egy apostol életét, tanításait, csodatetteit beszélik el, de nem kerültek be a *kánon*ba. A II. század második felében görög nyelven íródott „Péter cselekedetei" az apostol csodálatos életét mondja el. Pétert Jézus Rómába küldi, hogy harcoljon Simon mágus és hívei ellen. Harca és prédikációi sikerre vezetnek, ezért a pogányok üldözésétől kell tartania. Az üldözés elől menekülve találkozik Jézussal, akitől megkérdi, hogy hová megy („Domine, Quo vadis?") Uram, hová mégy? Jézus válasza: „Jövök Rómába, hogy ismét megfeszítsenek." („Venio Romam iterum crucifigi!") Ekkor Péter megszégyenülve visszatér a városba, ahol fejjel lefelé keresztre feszítik. A „Pál cselekedetei" a II. század közepén keletkezett görög nyelven és tulajdonképpen három egymással lazán összefüggő könyvből áll (Pál és Tekla cselekedetei, Pál vértanúsága, Pál levele a korinthosziakhoz és a korinthosziak levele Pálhoz). A legendás könyvben olvasható Pál lefejezésének története, amely szerint, miután az apostol feje lehullott, hármat ugrott a földön, s azon a három helyen gyógyító erejű források fakadtak. E három állítólagos forrás fölé épült a római „Basilica di Tre Fontane". Hasonlóan ellenőrizhetetlen és jobbára megbízhatatlan adatokat közölnek a többi ~ is, így a „János cselekedetei", „Tamás cselekedetei", az „András cselekedetei" stb.

apokrif evangéliumok (az apokrüphon = rejtett és euangelion = jó hír, örömhír görög szóból) – a kánoni *evangéliumok*hoz hasonló tartalmú és felépítésű *apokrif könyvek*, amelyeket azonban nem vettek fel a *kánon*ba. Az ~ egymástól eltérő korai eszméket és vélekedéseket tartalmaznak *Jézus Krisztus*ról és tanításáról. Zsidókeresztény körökben keletkezett a II. század első felében többek között a „Nazoreus evangélium", az „Ebioniták evangéliuma" és a „Héber-evangélium", amelyek fennmaradt töredékeiben a zsidó-keresztények legkorábbi elképzeléseit őrizték meg. Így pl. az „Ebioniták evangéliuma" szerint Jézus nem szűztől született és nem is *Isten* egyszülött fia. Pogány körökben keletkezett „Péter evangéliuma", valószínűleg a II. század közepén, amely Krisztus szenvedéséért és haláláért a zsidókat teszi fele-

lőssé. A II. század elején keletkezett a „Mátyás-evangélium", amely Jézus Mátyás apostol előtt tett állítólagos kijelentéseit tartalmazza. 1945-ben találták meg a „Tamás-evangélium"-ot Egyiptomban, Nag-Hammadi környékén, amely a II. század első felében íródott görög nyelven. Ez tulajdonképpen nem más, mint 114 logion, ún. Jézus-mondás (lásd: *agrafák*). Ismeretes még számos gnosztikus eszméktől áthatott evangélium is, mint „A hetven tanítvány evangéliuma", „Mária Magdolna evangéliuma", „Fülöp evangéliuma", „A tizenkét apostol evangéliuma" stb. Ezeket az írásokat, mivel nem egyeztek meg a későbbi, egységessé vált hivatalos szemlélettel, eretnek művekként kezelték és megsemmisítették. Nagyon elterjedt és még a középkorban is olvasott könyv volt „Jakab ősevangéliuma", amely a II. század közepe táján keletkezett és Mária csodálatos életét beszéli el, szintén a II. századi a „Tamás gyermekség-evangélium", amely Jézus gyermekkorából közöl fantasztikus, csodás, mesés és bájos történeteket, az V. századból származó „Pilátus-akták", amely Jézus perét, elítélését, szenvedését, halálát és pokolra szállását beszéli el.

apokrif könyvek (az apokrüphon = rejtett, titkos görög szóból) – olyan írások, amelyek címükben vagy tartalmukban a bibliai könyvekhez hasonlóan maguknak isteni tekintélyt követelnek, anélkül, hogy bekerültek volna a *kánon*ba. Az ~-et a *Bibliá*hoz hasonlóan felosztják ó- és újszövetségi apokrifekre, aszerint, hogy tárgyuk a Biblia melyik részéhez áll közelebb. Az ószövetségi ~, amelyeket a zsidók „hiszonim"-nak, azaz (kánonon) kívül levőknek, a protestánsok pedig jobbára „pszeudoepigrafák"-nak, azaz hamis felirattal ellátott írásoknak neveznek, rendszerint a *pátriárkák* és a *próféták* szájába adnak az eljövendő messiási időszakra vonatkozó jövendöléseket. Az i. e. II. század és i. sz. II. század között keletkezett ószövetségi ~ tartalmuk szerint vagy *történeti apokrifek* vagy *prófétai apokrifek*, vagy pedig *tanító apokrifek*. Az ószövetségi ~ jelentősége abban van, hogy belőlük megismerhető a kereszténység megjelenését közvetlenül megelőző kor zsidóságának gondolkodásmódja, a messiásról és a messiási országról vallott felfogása (lásd: *messiási eszme*), politikai és társadalmi állásfoglalása. Az újszövetségi ~ a keresztény érában keletkeztek és részben a kánoni iratok alapanyagául szolgáltak, részben pedig azok mintájára jöttek létre. Így megkülönböztetünk *apokrif evangéliumok*at, *apokrif apostolok cselekedetei*t, *apokrif levelek*et és *apokrif apokalipszisek*et. Az újszövetségi ~ fényt vetnek a korai kereszténység körében elterjedt vallási és társadalmi eszmékre.

apokrif levelek (az apokrüphon = rejtett, titkos görög szóból) – ókeresztény korból származó írások, amelyek maguknak hamis címükkel és tartalmukkal isteni tekintélyt követelnek, de a *kánon*ba nem vették fel őket. Nevezetes közülük „Jézus Krisztus levele Abgárhoz, Edessza királyához és Abgár levele Jézus Krisztushoz", amelyet *Euszébiosz* ismertet. Abgár, gyógyíthatatlan betegségében, Jézushoz fordul segítségért, akinek csodatevő híre hozzá is eljutott. Jézus válaszában közli, hogy előbb küldetését kell teljesítenie, aztán vissza kell térnie ahhoz, aki a földre küldötte, de majd el fogja küldeni egyik tanítványát, hogy visszaadja egészségét. Euszébiosz szerint szent Tádé apostol valóban elment Edesszába, meggyógyította a királyt és a keresztény hitre térítette népét. A levelek keletkezési ideje a II. század vége. Múlt század végi megtalálásukig csak Euszébiosz említett közlése alapján ismerték őket. Fennmaradt a IV. századból tizennégy koholt levél is, amelyek közül nyolcat Seneca írt volna Pál apostolhoz, hatot pedig Pál Senecához. Seneca elismeri Pál tanításának tartalmi mélységét, formailag azonban nem tartja leveleit megfelelőknek, ezért elküldi Pálnak egyik retorikai munkáját. Seneca azt is közli, hogy Nérónak is tetszenek a páli írások. Pál megköszöni az elismerést, attól fél azonban, hogy a császári ház megharagszik a keresztény tanítások hallatára, ezért kéri Senecát, hogy a császárnak ne olvassa fel leveleit. A levelek beszélnek a római tűzvészről, az azt állítólag követő kereszténygyűlöldözésről, amely miatt Seneca sajnálkozását fejezi ki levelé-

ben. Számos apokrif levél ismerős még, így „A tizenegy apostol levele", „Pál levele Laodiceába", „Pál levele a korinthosziakhoz", „A korinthosziak levele Pálhoz" stb.

apologeták (az apologeomai = valakinek a védelmében beszélni görög szóból) – ókeresztény hitvédők, akik a II. század közepén léptek fel a *páli fordulat* szolgálatában. Írásaikban a hatalommal való kompromisszumot egyengetik, elhatárolják a *kereszténységet* a zsidó vallástól és úgy mutatják be a keresztény tanokat, mint igaz filozófiát, amely a korábbi filozófiai rendszerek szerves továbbfejlesztése, továbbá éles harcot folytatnak az *eretnekségek*kel is. Justinus (kb. 89–kb. 165) mint filozófus lett keresztény és filozófusköpenyét megkeresztelkedése után is megtartotta. Művei közül két védekező irat (apológia) és egy dialógus maradt fenn. Első apológiáját Antoninus Piushoz, másodikat Marcus Aureliushoz intézte. Védekezik az *ateizmus* és a politikai megbízhatatlanság vádja ellen, majd vázolja a kereszténység néhány tanítását és erkölcsi alapelveit. Harmadik műve a zsidó Trüphónnal folytatott vitáját tartalmazza. Azt bizonygatja, hogy az ószövetségi törvények időleges jellegűek voltak és a kereszténység megjelenésével kötelező erejük megszűnt. Irenaeus lyoni püspök (kb. 140–kb. 202) az eretnekségek ellen írott művében részletesen ismerteti a gnosztikusok spekulációit, majd cáfolja azokat. Tertullianus (kb. 160–kb. 222) tíznél több hitvédelmi és vitairatot hagyott hátra, dogmatikai és gyakorlati erkölcsi kérdéseket tárgyaló írásai mellett. Különösen élesen küzd a gnosztikus dualizmus ellen. Tertullianus a görög filozófiáról megvetőleg nyilatkozik és az emberi értelmet korlátozottnak tartja az igazság megismerésében. Élete utolsó szakaszában montanista lett (lásd: *montanizmus*). Ebből az időszakból származnak azok az írásai, amelyeket nagyfokú szigorúság jellemez.

apologetika (az apologeomai = valakinek a védelmében beszélni görög szóból) – a *teológia* egyik ága. Feladata a hit és a teológia megalapozása (alapvető teológia vagy hittan), valamint a teológiának a támadásokkal szemben, filozófiai módszerekkel történő megvédése (hitvédelem). Noha már a keresztény ókorban találkozunk az apologetikus irodalommal *(apológéták)* és a középkorban is sok támadást kellett az egyháznak visszavernie *(skolasztika)*, csak az *ellenreformáció* időszakában jelennek meg a rendszeres ~ első kísérletei. Az ~ önálló teológiai diszciplínává a XVIII. században vált. Az ~-nak a katolikus és az orthodox teológiában van nagy jelentősége. A protestáns teológia szerint a hitet nem lehet észérvekkel megalapozni, mert az az *Isten* ingyenes kegyelmi ajándéka, ezért elvileg elveti az ~-t. (Ténylegesen azonban egészen a legutóbbi időkig számos protestáns apologetikai írás látott napvilágot.) Az ~ feltételezi a személyes Isten létezését, az ember szellemi és halhatatlan lelkét, továbbá, hogy az ember felismeri önmaga végességét, Istentől való abszolút függését és általában az ismeretek objektív értékét. Mindezeket a kérdéseket a (skolasztikus) filozófia tárgyalja. Ezekre építve az ~ azt a célt tűzi maga elé, hogy összefoglalja a hit motívumait, a vallási kötelezettség argumentumait (istennek, ha szólt az emberekhez, adott kinyilatkoztatást, lehet, sőt kell hinni), hogy bebizonyítsa: Isten szólt az emberekhez, adott kinyilatkoztatást többféle módon, de különösen *Jézus Krisztus*on keresztül, továbbá, hogy kimutassa: az *egyház* őrzi és terjeszti elő a kinyilatkoztatást, ezért az egyház tanítását el lehet, sőt el kell fogadni. Ennek megfelelően a katolikus ~ három fő részből áll: az első a *vallás*ról, a második a *kinyilatkoztatás*ról, a harmadik pedig az egyházról mint tanító hivatalról tárgyal. A vallásról szóló rész összefoglalja a keresztény teológia vallás-elméletének alapját, amely szerint a vallás az emberrel együtt született meg és gyökere az ember szellemisége, értelmes és akarattal rendelkező természete. Tárgyalja továbbá a vallásfejlődés törvényszerűségeinek keresztény értelmezését *(premonoteizmus)*. Az ~ a vallásokat igaz és hamis vallásokra osztja fel. Igaz vallás az, amely Isten akarata szerint viszonyul a természetfeletti dolgokhoz és Isten előírása szerint rendezi a kultuszt is. A vallás ugyanis az ~ meghatározása szerint nem más, mint az értelmes teremt-

mény viszonya Istenhez mint teremtőjéhez és végső céljához. (Ez a vallásmeghatározás *Aquinói Tamás*tól származik, azonban csak a keresztény vallás önértelmezésének fogható fel.) Isten a kinyilatkoztatásban fejezte ki azokat a tanításokat, amelyekre a hozzá való helyes viszonyulás, az igaz vallás felépülhet. Ezért teszi fel az ~ a kérdést, hogy Isten adhat-e kinyilatkoztatást, az ember felfoghatja-e azt és végül, hogy ténylegesen adott-e Isten kinyilatkoztatást. Miután a feltett kérdésekre teológiai-spekulatív érvek felhasználásával pozitív választ ad, megvizsgálja a kinyilatkoztatás kritériumait, felismerhetőségének ismérveit, amelyeket a *csodá*ban és a *jövendölés*ben jelöl meg: tanítását Isten csodákkal és jövendölésekkel igazolja. A kinyilatkoztatás forrása a *Biblia* és a szenthagyomány *(tradíció)*, őre és előterjesztője pedig az *egyházi tanító hivatal*, amely különböző módon fejti ki tanítását. Az ~, miközben az egyház isteni tekintélyét törekszik bizonyítani, elemzi és bírálja más egyházak és felekezetek teológiai tanítását is. Az ~ napjainkban arra törekszik, hogy a modern ember gondolkodásmódjához vigye közelebb a vallást. Eközben bírálja a modern materializmust, a marxizmus valláselméletét és *ateizmus*át.

apostoli adminisztrátor – olyan papi személy (klerikus), akit valamelyik *egyházmegye* kormányzására véglegesen vagy meghatározott időre a római *pápa* nevez ki – Magyarországon az állam előzetes hozzájárulása után –, ily módon az egyházmegyét nem a saját nevében, hanem a pápa nevében kormányozza. Ilyen kinevezésnél az *Egyházi Törvénykönyv* előírása szerint súlyos és különleges oknak kell fennforognia (pl. a megyéspüspök életében: annak súlyos betegsége, felfüggesztése, elmozdítása, anélkül, hogy elegendő ok lenne letételére; vagy a megyéspüspök halála esetén: a káptalani helynök kormányzásra való alkalmatlansága, méltatlansága stb.). A gyakorlatban azonban nemcsak a fent felsorolt esetekben történik ilyen kinevezés.

apostoli atyák – azok az ókeresztény írók, akik a hagyomány szerint kapcsolatban állottak az *apostolok*kal, illetve az ún. apostoli korban működtek. Az ~ művei görög nyelven íródtak és legtöbbször levél formában. Tartalmuk gyakorlati: nem a keresztény tanítás rendszeres kifejtését, nem is egyes hittételek megalapozását adják, hiszen ebben a korban a *kereszténység* még ún. dogmátlan szakaszát éli, hanem buzdításokat tartalmaznak és a szakadástól óvnak. A keresztény ókorban az ~ közül Római szent Kelemennek (Clemens Romanus) volt a legnagyobb tekintélye, aki (a hagyomány szerint 100 körül) levelet írt a korinthosziakhoz, hogy az ott feltámadt viszálykodásokat lecsillapítsa. A Rómából küldött levél nem követel magának olyan tekintélyt, amely alapján a korinthosziak kötelesek lettek volna előírásait elfogadni. Inkább testvéri közbenjárásról van szó. Újabban a levél korai keltezését sokan kétségbe vonják. Antiochiai szent Ignác (†110 körül) *Euszébiosz* tanúsága szerint Traianus császár idejében szenvedett vértanúhalált. Miközben Szíriából Rómába, vértanúsága helyére szállították, hét levelet írt, amelyekben köszönetet mond azért, hogy szenvedésében vigasztalták, kéri, hogy ne akadályozzák meg a császárhoz benyújtott fellebbezéssel várva várt vértanúságát. Leveleiben először jelenik meg a *hierarchia* hármas tagozódása (*püspök*, presbiter, diakónus) és ő nevezi a hívek összességét először *katolikus egyház*nak. E részek talán IV. századi betoldások. Sokan vannak, akik mind a hét levél hitelességét tagadják. Az ~ között tartják nyilván még Barnabást, akinek levele tele van éles polémiával a zsidóság ellen, Polükárposzt, akinek 14 fejezetből álló levele erkölcsi buzdításokat tartalmaz, Papiaszt, aki ötkötetes, de csak töredékesen fennmaradt munkájában Jézus mondásainak a magyarázatát írta meg, Hermaszt, akinek „Pastor" c. nagy terjedelmű fennmaradt műve apokaliptikus mezbe öltöztetett buzdítás a keresztény életre.

Apostoli Szék (Szentszék vagy Római Kúria) – azoknak a szerveknek, egyházi közigazgatási testületeknek és hivataloknak az összessége, amelyeken keresztül a római *pápa* kormányozza a *katolikus egyház*at. Az ~ a *II. vatikáni zsinat*on sok és erőteljes

kritikát kapott. Titkos eljárásai, a mindennapi élettől való elszakadása, a szellemi nyíltság hiánya voltak a Kúriát ért legfőbb bírálatok. *VI. Pál pápát* az elhangzott kifogások a Kúria megreformálására indították. A tobb részletből álló reform első szakasza 1968. március 1-én lépett életbe. Életbelépése óta az ~ a következő hivatalokból áll: A legfőbb hivatal az Államtitkárság, amelynek vezetője a vatikáni államtitkár, jelenleg Agostino Casaroli bíboros (közvetlen szerve az Egyházi Kozugyek Tanácsa), s amelynek az a feladata, hogy a Kongregációk tevékenységét összehangolja és ellenőrizze. A reform a korábbi 11 Kongregációval szemben csak kilencet hagyott meg, ezek a kovetkezők: Hittani Kongregáció, Püspokok Kongregációja, Szentségek és az Istentisztelet Kongregációja, Keleti Egyházak Kongregációja, Népek Evangelizációjának Kongregációja, Papság Kongregációja, Katolikus Oktatás Kongregációja, Szerzetesek és Világi Intézmények Kongregációja, Szenttéavatási Ügyek Kongregációja. Működik ezenkívul a Kúriában még három titkárság (*Nem Hivők Titkársága*, Keresztény Egység Titkársága és a Nem Keresztények Titkársága), továbbá két tanács (Világiak Tanácsa, Igazságosság és Béke Tanácsa), valamint három torvényszék és hat iroda. A reform a Kongregációk és a titkárságok tagjainak hivatali idejét ot évre korlátozza. A Kongregációknak nemcsak kuriális bíboros, hanem megyéspüspok tagjai is vannak, a Kúria tagjai kozott számos nem olasz származású főpap is található.

apostoli testvérek – *antifeudális eretnekmozgalom*. Elindítója Gherardo Segarelli pármai kézműves, aki 1260-ban a legszigorúbb szegénység alapján szerzetesrendet alapított, amelyet azonban a *pápa* nem erősített meg, tagjait pedig, akik élesen támadták a gazdag és hatalmaskodo *egyházat*, a prédikálástól eltiltotta. Ennek ellenére a társulat egyre nagyobbá nőtt. Az *egyház* ekkor üldözni kezdte az ~-et, kozülük sokat kivégeztek, maga Segarelli is a máglyán fejezte be életét 1300-ban. Ekkor lett a *szekta* vezetője Dolcino. Szerinte az egyház az *Apokalipszis*ben pusztulásra ítélt „nagy Babilon", a papok a Sátán szolgái, a pápa pedig az *Antikrisztus*. Ezért az egyházat, sőt az egész feudális rendet el kell pusztítani. Ez az ~ feladata. A régi világ bukása után új, boldog korszak koszóntene majd az emberiségre. Az ~ az egyház és a feudális rend ellen fegyverrel is küzdottek. Mikor keresztes hadjáratot szerveztek ellenuk, Pareta Calvo nehezen megkozelíthető hegysegében erődítményt létesítettek. Itt hosszú ideig tartották magukat. 1307-ben legyőzték őket, Dolcinót is elfogták és tobb napig tartó nyilvános és kegyetlen kínzás után testét máglyára vetették.

apostoli zsinat az *apostolok*nak és a legkorábbi *kereszténység* más vezetőinek (a nép véneinek) jeruzsálemi összejovetele, amelyen a Szentlélek nevében eldontották a mózesi torvény kotelező erejével kapcsolatban felmerült vitás kérdéseket Az ~ -ról az *Apostolok Cselekedetei* tudósít (15. fej.). Idejét a hagyományos felfogas 1 sz. 50-re teszi. Az Apostolok Cselekedeteinek az elbeszélése szerint az ún. *pogányok*ból lett keresztények nem voltak tekintettel a *zsidó vallás* szertartási torvényeire, míg a zsidókból lett keresztények kovetelték a korülmetélést, mint az udvosség elengedhetetlen feltételét. Az apostolok megállapították, hogy nem a mózesi torvény udvozít, hanem a hit, tehát a pogánykeresztények számára nincs kötelező ereje a mózesi torvénynek; a vér, a fojtott állatok húsának élvezete, a paráznaság és a pogány áldozati lakomákon való részvétel azonban a pogányokból lett keresztényeknek is tilos. (Ezek az előírások kotelezték a *prozelitá*kat is.) Az ~ leírása nem valóságos történelmi eseményt örökít meg, hanem ideológiai-teológiai célok szolgálatában áll: a *páli fordulat* programját, a kereszténység zsidó gyökereivel való szakítását, a keresztény gyulekezetek antijudaista irányba való eltolódását az apostolok rendelkezéseire vezeti vissza.

apostolok (az aposztolosz = küldott, utas görög szóból) – az evangéliumi hagyomány szerint *Jézus Krisztus* tizenkét közvetlen tanítványa, akiket ünnepélyesen

saját szolgálatára rendelt és különleges hatalommal ruházott fel. Az ~ nevei a következők: Péter, András, id. Jakab, János, Fülöp, Bertalan, Tamás, Máté, ifj. Jakab, Júdás-Tádé, Simon és iskarióti Júdás. Az ~ Jézus mennybemenetele után az evangélium terjesztéséhez fogtak, amelyet először Palesztinában, majd annak határain kívül is hirdettek. Iskarióti Júdás Jézus elárulása után öngyilkos lett, ezért helyette sorshúzás útján Mátyást választották meg. Később az apostolokhoz csatlakozott *Pál apostol* is, aki ugyan nem volt Jézus közvetlen tanítványa, de egy látomás során tőle közvetlenül kapta az apostoli megbízatást. Az evangéliumok és az egyházi hagyomány apostol-kollégiumáról a történeti források nem tudnak. Jeruzsálem pusztulása után (i. sz. 70) a zsidó *pátriárkák* küldönceit nevezték ~-nak, akiknek feladatai közé tartozott a pátriárkák leveleinek a széjjelhordása, az adók beszedése és ők felügyeltek az egyes *zsinagógák* működésére is. – Találkozunk a korai keresztény iratokban is ~-kal *(Didakhé)*, de ezek, a zsidó ~-hoz hasonlóan, gyülekezettől gyülekezetig vándorló prédikátorok, levélhordók, anyagi ügyeket is intéző tisztviselők voltak, akiknek semmi közük nincs a krisztusi tizenkét tanítványhoz. Az Izrael tizenkét nemzetségét szimbolizáló apostol-kollégium, az ~ kiválasztásáról és küldetéséről szóló evangéliumi elbeszélés történeti hitelessége bizonytalan. A *katolikus egyház* és az *orthodox egyházak* tanítása szerint az ~ utódai a *püspökök*.

Apostolok Cselekedetei – az *újtestamentumi kánon*ban az *evangéliumok* után következő keresztény szent irat. A 28 fejezetből álló, görög nyelven íródott könyv bevezető része *Jézus Krisztus* mennybemeneteléről és a Júdás árulása, majd öngyilkossága révén megfogyatkozott apostol-kollégium kiegészítéséről beszél (lásd: *apostolok*). A továbbiakban az ~ két, egymástól élesen elváló tartalmú részből áll. Az első rész főszereplője Péter apostol, akinek tevékenységén keresztül a *kereszténység*nek a zsidók körében való terjesztését ismerhetjük meg. A 4. és 5. fejezet a jeruzsálemi ősegyház életét írja le, ahol a könyv tanúsága szerint az első keresztények vagyonközösségben éltek. A második rész a kereszténységnek a pogányok körében való terjesztését beszéli el. Mondanivalóját *Pál apostol* tevékenységével kapcsolja össze. A könyv Pál apostol római fogságának a leírásával zárul. A hagyományos egyházi felfogás szerint az ~-t Lukács, a harmadik evangélium szerzője írta, még a jeruzsálemi szentély pusztulása (i. sz. 70) előtti időben. E vélemény azonban meggyőző érvekkel nem támasztható alá. Ezért újabban 80 körülre teszik a keletkezés idejét.

aposztata (az aposztaszisz = elpártolás görög szóból) – 1. a *katolikus egyházi* szóhasználat szerint az a megkeresztelt katolikus, aki a keresztény hittől elfordul, vagy úgy, hogy nem keresztény vallás tagja lesz, vagy pedig úgy, hogy ateistának vallja magát. – 2. az a fogadalmat tett szerzetes, aki elhagyja a szerzetesrendet a visszatérés szándéka nélkül. – 3. az a felszentelt pap, aki elhagyja az egyházi szolgálatot és visszatér a civil életbe. Aki a hitet hagyja el, az *Apostoli Szék*nek különleges módon fenntartott, aki a szerzetesrendet hagyja el, a *püspök*öknek fenntartott, aki a papi szolgálatot hagyja el és házasságot köt, a Szentszéknek egyszerű módon fenntartott kiközösítés (lásd: *exkommunikáció*) alá esik házastársával együtt, az *Egyházi Törvénykönyv* rendelkezése szerint. Napjainkban a rendelkezés alkalmazása nem a korábbi merevséggel történik, továbbá számos lehetőség van a kiközösítések alól való felmentés megszerzésére.

aprószentek – azok a kétévesnél fiatalabb betlehemi és Betlehem környéki fiúgyermekek, akiket Máté evangéliuma szerint Nagy Heródes király (i. e. 37–4 – lásd: *Heródes uralma*) meggyilkoltatott abban a reményben, hogy köztük lesz *Jézus Krisztus*, a zsidók újszülött királya. E kisdedek, noha nem voltak megkeresztelve, mivel Jézusért öntudatlanul is vérüket ontották, az ún. vérkeresztségben részesültek és mihelyt Krisztus kereszthalálával megnyílott a *mennyország* kapuja, *Isten* színe elé kerültek. Az ~ december 28-i ünnepe az V. században keletkezett. A betlehemi

gyermekgyilkosság hagyománya nem a tényeken alapul. Az ókori *vallási* felfogás szerint a természetfeletti emberekre már kisded korukban halálos veszélyek leselkednek (pl. Mózes). E veszélyeket csak Isten vagy az istenek tudják elhárítani s egyben az illető küldetését is igazolni. Heródes saját három gyermekét valóban megölette s ezért ragadt rá a „gyermekgyilkos" jelző. A későbbi hagyomány Heródes kegyetlenségét Jézussal is kapcsolatba hozza: ha Heródes a trónra veszélyes gyermekeit kivégeztette, mennyivel inkább ezt akarta tenni Jézussal, a messiás-királlyal. E terve nem valósulhatott meg, ezért vált a késői képzeletben a Jézus környezetében élt gyermekek gyilkosává.

Aquinói Tamás, szent (1225–1274) – Domonkos-rendi szerzetes, skolasztikus filozófus és teológus, a *tomizmus* megalapítója. Előkelő családból származott. Családja tiltakozása ellenére fiatalon belépett a *Domonkos-rend*be, ahol *Albertus Magnus* vezetésével tanult. Tanulmányai befejeztével oktatott a párizsi egyetemen, Kölnben és Nápolyban. A lyoni egyetemes *zsinat*ra utaztában betegedett és halt meg 1274-ben. 1323-ban szentté avatták, 1567-ben egyházdoktori címmel tüntették ki, XIII. Leó pedig a múlt század végén feleleventette tanítását *(neotomizmus)*. ~ munkássága arra az időre esett, amikor a *skolasztika* forrásai kibővültek. Ismertté vált az arisztotelészi logika mellett a teljes Arisztotelész, a *keresztes háborúk* kapcsán és a cordobai kalifátus révén a skolasztikusok megismerték az arab és a zsidó filozófusok munkáit. Ezenkívül kedvezően hatott a filozófiai élet fejlődésére, hogy ez idő tájt indultak virágzásnak az egyetemek és a tagjaiktól nagyobb tudományosságot követelő szerzetesrendek. A pápaság a XIII. században a császársággal vívott küzdelméből ismét győztesen került ki. Elérte világi hatalmának csúcspontját és arra törekedett, hogy a szellemi élet irányítását is maradéktalanul a kezébe ragadja. Ez a körülmény szintén serkentőleg hatott a *teológiai* és filozófiai tevékenységre. Ugyanakkor az *egyház* és az egyházi világszemlélet több oldalról súlyos támadást is kapott. Mindenekelőtt az *antifeudális eretnekmozgalmak* jelentettek az egyházra nagy veszélyt, mert a hivatalostól gyökeresen eltérő nézeteket népszerűsítettek és élesztették az egyház által szentesített feudalizmus elleni harc szellemét. A városok fejlődésével és az arab tudományosság elterjedésével a figyelem a spekulatív teológia helyett a természettudományok felé fordult, a tekintélyi érveket a tapasztalati igazolás váltotta fel, így az egyháznak a tudományokban betöltött irányító szerepe veszélybe került. Még nagyobb veszélyt jelentett az *averroizmus*, amely a teológia és az egyházi tanítás érvényét csak a túlvilágra vonatkoztatva fogadta el, míg a természetben egy másik, a teológiától és a hittől teljesen független igazság érvényesülését vallotta. Az egyházi világszemléletet bomlasztó áramlatok elleni védekezés és a világuralomra törő pápaság szempontjai leghatékonyabban ~ rendszerében érvényesültek, amely a teológia és a filozófia első befejezett és minden részletében kidolgozott (de bármikor továbbépíthető), monumentális szintézise, amely határozottan szakít a megelőző idők irracionalizmusával, lándzsát tör a filozófia létjogosultsága és viszonylagos önállósága mellett, s így alkalmas arra, hogy a ráció oldaláról jövő támadások ellen a ráció, a filozófia érveivel vértezze fel a teológiát és az egyházi tanítást. ~ irodalmi munkássága három részből áll. Írt kommentárokat a *Bibliá*hoz, Arisztotelész különböző műveihez és más filozófusok munkáihoz, írt számos kisebb, részletkérdésekkel foglalkozó tanulmányt, végül készített két összefoglaló művet, „summát" („Summa contra Gentiles" és „Summa Theologica"). A „Summa contra Gentiles"-t, a keresztény vallás apológiáját 1259–1265 között írta az arabok megtérítésén fáradozó rendtársai kérésére. A négy könyvből álló mű első könyve *Isten* létét próbálja bizonyítani és tulajdonságait elemzi, a másik Isten teremtő tevékenységét és teremtményeihez való viszonyát tárgyalja, a harmadik etikai kérdésekkel foglalkozik, a negyedik a két fő keresztény hittitkot, a *Szentháromság* és a megtestesülés titkát, valamint a *szentségek*ről és az örök életről szóló katolikus tanítást foglalja

össze. A „Summa Theologicá"-t, a keresztény tanítás szintézisét 1266-tól élete végéig írta, de befejezetlen maradt: utolsó részét tanítványa, Pipernói Reginaldus más tamási művekből állította össze. Három részből áll: első része Istenről tárgyal önmagában és viszonylataiban, a második az értelmes teremtmény (ember) Istenhez törekvését írja le (etika), a harmadik *Jézus Krisztus*ról, mint az ember Istennel való összekapcsolójáról és az örök élet zálogáról ír. Műveiben ~ egyetlen olyan kérdést sem tárgyal, amelyet előtte már mások is ne elemeztek volna. Eredetisége abban van, hogy a szétszórtan megtalálható gondolatmeneteket beépítette Arisztotelésznek a hit szempontjai szerint „kijavított" rendszerébe, ha abba beépíthetőnek vagy azzal valami módon összehangolhatónak találta, s az így létrejött hatalmas kompendiumot az egyházi *dogmák*kal harmonizáló rendszerré alkotta. Ahol Arisztotelész gondolatait hiányosnak tartotta, ott *Augustinus*tól és Pszeudo-Dionüszoszról vett neoplatónikus eszmékkel egészítette azt ki. ~ a filozófia és a teológia, a hit és a tudás viszonyát vizsgálva megkülönbözteti azokat az igazságokat, amelyeket az ember természetes értelmére hagyatkozva is megismerhet (értelmi igazságok), s amelyekkel a filozófia és a szaktudományok foglalkoznak, valamint azokat az igazságokat, amelyek felülmúlják az emberi értelmet, ezért megismerésükhöz és elfogadásukhoz isteni *kinyilatkoztatás*ra és a hit fényére van szükség (hitigazság). Mindkét igazság forrása az isteni lényeg, ezért ezek az igazságok csak az emberhez való viszonyuk, az isteni közlés és az emberi birtokbavétel szempontjából különböznek egymástól, de ellentmondás köztük nem állhat fenn. ~ rendszerében abszolút elsőbbség illeti meg a kinyilatkoztatásból eredő és a hittel szerzett ismereteket a gyakran tévedésekkel kevert értelmi ismerettel szemben, így a filozófia szerepe is csak alárendelt lehet. Feladata az, hogy a teológia segítségére legyen a hittételek kifejtésében és megvilágításában, valamint a hit elleni támadások elutasításában. A filozófia elsőrendű feladata ~ szerint Isten létének a bizonyítása, amely nem nyilvánvaló igazság és nem is a hit tárgya *(metafizikai istenérvek)*. ~ teológiai rendszerének alapja és egységesítő eleme az istenfogalom. Tételei csak azért kaphatnak helyet szintézisében, mert kifejezetten Istenről szólnak, vagy mert valamilyen kapcsolatban állnak Istennel (pl. teremtményei). Filozófiájának vezérlő elve pedig az arisztotelészi eredetű *aktus és potencia* tan, amelyet a *létfogalom* elemzése nyomán fejt ki részletesen és alkalmaz következetesen a valóság minden vonalán. Világmagyarázata a szintén Arisztotelésztől származó *matéria-forma* elmélet, amely tulajdonképpen az aktus-potencia dualitását alkalmazza az ún. testi világ keretei között. Ezen elmélet végigvitelével jut el ~ az emberhez, mint az anyagi és a szellemi világ közötti összekötő kapocshoz. Az ember magasabb rendű szellemi képességeinél (értelem és akarat) fogva tudatosan köteles életét és cselekedeteit Istenre irányítani az erkölcsi élet keretei között. Így találja meg boldogságát is, amelyet zavartalanul csak az ún. örökkévalóságban élvezhet, amikor értelme megragadja a teljes igazságot, akarata pedig ráirányulhat a végtelen jóságra. Az ember erkölcsi létének zsinórmértéke az emberi értelem, amelyet az örök törvényen alapuló természeti törvény szabályoz. A természeti törvényt a konkrét esetekre a lelkiismeret alkalmazza, a megvalósítás pedig az emberi tevékenységek feladata, amelyek jóra való készségüket az erényektől kapják. A cselekvés segítői, lendületének fokozói a jó irányba terelt szenvedélyek. ~ erkölcstanának jellegzetesen keresztény vonása a *kegyelem*nek az erkölcsi életbe való bekapcsolása. Az ember értelmes természetéből adódik társas lény mivolta is: a közösségi élet szabályai (a *természetjog* előírásai) az értelem számára könnyen megismerhetők, csakúgy, mint az egymásra utalt emberek javát (közjó) előmozdító erkölcsi szervezet, az állam létjogosultsága és funkciója is. A legjobb államforma ~ szerint a monarchia, ha valamilyen formában a nép is részt kap a kormányzásban. Az egyes államok nem függetlenek egymástól: mind beletartoznak Isten államába. ~ magántulajdonról kifejtett tanai szerint Isten minden embert felruházott a természet

birtoklásának a jogával. A természetjog a tulajdonhoz való jogot tehát általában adja meg az embernek, de a birtoklás módját nem írja elő. Azonban a magántulajdon a természetjogból levezethető. ~ rendszere körül még életében heves harcok lángoltak fel, a hivatalos egyházi tekintély támogatásával azonban hamarosan az egyház legnagyobb iskolájának, a tomizmusnak, majd a neotomizmusnak az alapjává vált.

aranymise – a pappá szentelés ötvenedik évfordulóján mondott *mise*.

Aranyszájú Szent János – lásd Khrüszosztomosz

arianizmus – ókeresztény *eretnekség*. Megalapítója Arius (†336), aki 318-tól kezdve azt hirdette, hogy a fiú nem egylényegű, csak hasonló lényegű (homoiusziosz) az atyával, ezért nem is nevezhető csak átvitt értelemben istennek. E *Szentháromság*ról vallott nézetei, amelyek korábban meglehetősen általánosak voltak, a dogmarendszerét ez idő tájt kiépítő *egyház* ellenállásába ütköztek. Constantinus császár 325-ben összehívta a *niceai zsinat*ot, amely elítélte Arius tanítását és kijelentette, hogy a fiú egylényegű (homousziosz) az atyával és így valóságos *Isten*. A császár megerősítette a zsinat tanítását és száműzte az ariánusokat. Az ~ azonban ezzel nem szűnt meg, sőt annyira megerősödött egy évtized alatt, hogy a niceai tanítást vallókat háttérbe szorította. Constantinus és Theodosius között (kb. 337–379) az ~ volt a hivatalosan kedvezményezett vallási irányzat. Egymás után épültek az ariánusok templomai, amelyek az V. században még Rómában is ott állnak az ortodox templomok mellett. Az ~ különösen gyorsan terjedt az ún. barbár népek között. Az ~ a gótok és longobárdok körében maradt fenn legtovább, egészen a VIII. századig.

arnoldisták – XII. századi *antifeudális eretnekmozgalom*, amelynek elindítója Bresciai Arnold, *Abélard* tanítványa volt. A nagy tehetségű, kiváló szónoki képességű pap a klérus mértéktelenségét és elvilágiasodását akarta megszüntetni. Azt tanította, hogy a papság köteles apostoli szegénységben élni. A II. lateráni *zsinat* 1139-ben elítélte, hallgatásra kötelezte és száműzte Itáliából. Mivel Arnold és hívei a papság ellen tettlegesen is felléptek, a zsinat a klerikusok védelmére azt a határozatot hozta, hogy aki papra vagy szerzetesre kezet emel, kiközösítés *(exkommunikáció)* alá esik. Ez a rendelkezés azóta is érvényben van. Az Itáliából száműzött Bresciai Arnold Párizsba ment, majd visszatért Rómába, ahol sokan csatlakoztak hozzá. 1155-ben elfogták és mint eretneket kivégezték. Hívei szétszóródtak, de kisebb csoportjaikat még 1220-ban is említik.

Áron – lásd Mózes-történet

Assisi Szent Ferenc (1182–1226) – a középkor egyik legnagyobb szentje, rendalapító. Az itáliai Assisi városában született. ~ apja tehetős kereskedő volt, aki fiát is kereskedőnek szánta. Az ifjú Ferenc azonban lovagi életre vágyott, és a gazdag ifjak fényűző, tékozló életét élte. A Perugia ellen viselt háború során történt fogságba esése és betegsége azonban magábaszállásra késztette: felhagyott korábbi életmódjával, remeteéletet kezdett, templomok javításával foglalkozott, és – apja javaiból – bőkezűen adakozott. Apja ezért kitagadta, ő pedig még ruháit is visszaadta szüleinek, és egy koldus ruhájába öltözött. Majd társakat gyűjtött maga köré, akik hozzá hasonlóan vállalták a teljes szegénységet. Követői számára szerzetesi regulát készített, amelyet a pápa 1223-ban jóváhagyott. ~ három rendet is alapított: egyet a férfiak, egyet a nők, egyet pedig a világban élők, a családos emberek számára *(ferencesek)*. A hagyomány szerint testén megjelentek Krisztus sebhelyei. ~-et halála után két évvel IX. Gergely pápa szentté avatta. Ünnepét a *katolikus egyház* október 4-én tartja. ~ olyan életeszményt hirdetett és valósított meg, amely nemcsak a kortársak körében, hanem a késői utódokban is maradandó visszhangot keltett. Szelleme új vonásokkal gazdagította a profán- és hittudományt, termékenyítőleg hatott a képző- és építőművészetre, ösztönözte a zenét és a költészetet is. ~ humanizmusa a

társadalmi problémákra irányította a figyelmet, arra ösztönözve a kereszténye-ket, hogy minden erejükkel csökkentsék az emberek testi és lelki nyomorát. Állatbarát tettei legendássá váltak, ma is hirdetve, hogy az állatokat szeretni és védeni kell.

aszkézis (az aszkézis = gyakorlás görög szóból) – önmegtartóztató, önsanyargató életmód és az ezzel összefüggő gyakorlatok végzése, valamilyen erkölcsi vagy vallási cél elérése érdekében. A *buddhizmus*ban és a *kereszténység*ben különösen jelentős, de egyetlen vallásból sem hiányoznak az ~ bizonyos elemei. Az ~ gyökereivel már az őstársadalomban is találkozhatunk, ahol a beavatási rítusokkal összekapcsolt aszketikus gyakorlatok az anyagi létfeltételekkel szorosan összefüggő nélkülözésekre készítették fel az ifjakat. Az ókori keleti vallásokban (különösen a *brahmanizmus*ban) az ~ a legfelső kaszt kiváltságait igyekezett elfogadhatóvá tenni az alacsonyabb kasztokhoz tartozókkal azáltal, hogy a kiváltságokat élvezőknek egyidejűleg szigorú aszketikus gyakorlatokat is kellett végezniük, illetve az osztálytagozódás igazolását szolgálta azzal, hogy a nép körében elterjesztette az uralkodó osztályok által élvezett javakról való lemondás eszméjét. Az *esszénusok* és a korai keresztények, különösen az *anakhóréták*, az *antifeudális eretnekmozgalmak* aszketikus programja a fennálló viszonyok elleni tiltakozás egyik formája volt. A kereszténység korán elhatárolta magát azoktól az áramlatoktól, amelyek az aszketizmussal fejezték ki a társadalommal való szembenállásukat. Ettől kezdve az aszketizmus célja már nem a tiltakozás a földi igazságtalanságok ellen, hanem éppen a túlvilági érdemek szerzésére irányul. Ennek a szemléletmódnak egyik megtestesítője a szerzetesi ~. A kereszténység aszketikus életideáljával a *reneszánsz valláskritika* szállt szembe. A *reformáció*, amely az üdvösség egyedüli forrását a hitben jelölte meg, elvetette az ~ érdemszerző voltáról szóló tanítást, így a szerzetesi intézményt is. Az ~t a világban való tényke-dés eszméjével váltotta fel, amelynek sikerét a *predestináció*, a kiválasztottság jelének tartotta. Az ~ jelentősége az utóbbi időben csökkent a *katolikus egyház*ban és a katolikus *szerzetesek* életmódjában is. Szélsőséges formában ma is megtalálható az ~ a *szekták* legtöbbjében.

ateizmus (az „a" fosztóképző és theosz = isten görög szóból) – a természetfölöttibe, legfelső lénybe, *Isten*be vetett hit tagadása. A vulgáris ~ a természetfölöttit különösebb érvek nélkül tagadja, míg a tudományos ~ érvekre épül és rendszerbe foglalja nézeteit. A marxista ~ vagy valláskritika a *vallás* eredetével, okaival és forrásaival foglalkozik, bírálja a vallási tanokat, keresi a vallás társadalmi szerepét és megjelöli a vallásos világnézet leküzdésének módozatait. Az ~ történelmi jelenség, vagyis csak a vallással párhuzamosan létezik (a vallás elhalásával megszűnik) és a történelem folyamán maga is változásokon ment keresztül. Így megkülönböztetjük az *ókori vallási szkepticizmust*, a görög–római vagy *antik valláskritikát*, a *kereszténység ókori kritikáját*, a *kereszténység középkori kritikáját*, a *reneszánsz valláskritikát*, a *polgári valláskritikát* és a mindezeket meghaladó *marxista valláskritikát*. Az ~ nem önálló filozófia, hanem különféle világnézeti alappal rendelkező filozófiák egyik oldala. A materializmus általában rendelkezik ateista oldallal, azonban az ~ nem minden esetben a materializmus talaján született meg. Idealista filozófiának is lehetnek ateisztikus következtetései, mint pl. David Hume XVIII. századi idealista filozófus szkepticizmusának, Nietzsche XIX. századi irracionalizmusának vagy napjainkban J.-P. Sartre egzisztencializmusának és B. Russell neopozitivizmusának. Az ~ a történelem folyamán, gondolati tartalmának pozitív volta mellett, különböző társadalmi szerepet játszott. Forradalmi időszakban az ~ szerepe általában haladó, mert segíti a forradalmi mozgalmak kibontakozását; a társadalom hosszan tartó és kiúttalannak látszó válságának időszakában (pl. hellenizmus) társadalmi szerepe ellentmondásos; olykor pedig, amikor egy vallási köntösben jelentkező forradalomra fékező hatással van (pl. korai angol arisztokratikus ~), az ~nak – annak ellenére, hogy világnézetileg pozitív – társadalmi szerepe ret-

rográd lehet. A Marx előtti materializmus ~-a általában nem lehetett következetes, mert passzívnak fogta fel az anyagot (olyannak, mint amelynek nem lényegi velejárója a mozgás) és passzívnak fogta fel a tudatot is (mint a külvilágra – természetre, társadalomra, történelemre – hatni nem tudó passzív tükörképet). E pontokon tehát a régi materializmus lehetőséget adott Istennek mint az anyag mozgásához és a történelem változásához szükséges magyarázó elvnek a bevezetésére. (Lásd: *polgári valláskritika, Feuerbach* és *marxista valláskritika.*)

athoszi szerzetesség (Athosz hegy, Szent hegy) – az Athosz félszigeten *Baszíliosz* szellemében (lásd: *bazíliták*) létrejött szerzetestelepülés. A félszigeten a VII. században kezdtek letelepedni a remeték (lásd: *anakhórétái*), de az első nagyszabású *kolostort*, a Nagy Lavrát 963-ban alapította Athoszi szent Athanásziosz. A nagy kolostorok száma a XVI. századig húszra emelkedett, amelyek ma is fennállnak, környezetükben több kisebb településsel és számos remetelakkal. Az ~ a XVI. századig egyházilag önálló volt és császári védelem alatt állott, ekkor azonban a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá került. Ugyancsak a XVI. században egyes kolostorok lakói felhagytak a szigorú közösségi élettel (6 óra imádság, 6 óra alvás, 6 óra munka, 6 óra pihenés, olvasás, elmélkedés), egyénileg szabva meg napirendjüket és aszketikus gyakorlataikat. E kolostorokból később sokan kiváltak és áttértek a közösségi életforma kevésbé szigorú változatára. Athosz 1453-tól 1912-ig török uralom alatt állott, ettől kezdve Görögországhoz tartozik, de önkormányzattal rendelkezik. A jelenleg mintegy 1200 tagot számláló, teljesen önellátó szerzetesországban nem hajtották végre a XIII. *Gergely pápa* naptárreformját, sajátos (napnyugtával kezdődő) órabeosztást alkalmaznak, állattenyésztéssel nem foglalkoznak, húst (hal kivételével) és tejet nem fogyasztanak. A félszigetre nők nem léphetnek.

Atyaisten – lásd Szentháromság

augsburgi vallásbéke – lásd reformáció

Augustinus, Aurelius (szent Ágoston – 354–430) – ókeresztény filozófus és teológus, hippói *püspök* (Észak-Afrika), a *patrisztika* legkiemelkedőbb képviselője, aki a későbbi *kereszténységre* is nagy hatást gyakorolt. ~ a numidiai Tagastében született. Tanulmányait Karthagóban végezte, amelyek befejezése után előbb itt, majd Milánóban retorikát tanított. Milánóban megkeresztelkedett. Visszatért hazájába, ahol előbb pappá, később püspökké szentelték. Életéről elsősorban önéletrajzi művéből, a művészi érzékkel megírt „Vallomásai"-ból (Confessiones) értesülünk. Egy ideig a manicheizmus (lásd: *gnoszticizmus*) híve, majd apologetikai írásaiban védi a katolicizmust, harcol a manicheizmus, a *donatisták* és a *pelagianizmus* ellen. Filozófiai és teológiai műveinek központi problémája a boldogság megszerzésének a kérdése. A boldogság szerinte két úton közelíthető meg: az ész a legfőbb igazság, az akarat pedig a legfőbb jó birtokában találja meg a kielégülést. Mivel pedig e kettős emberi törekvés tárgya Istenben egybefonódik, ezért a boldogságot csak az *Isten* bírása adhatja meg. Az Isten bírásának első feltétele Isten megismerése. ~ a külső világban keresi először Istent, mivel ott nem találja, befelé fordul, a *lélek* titokzatos mélységei felé. Eközben azt tapasztalja, hogy az ész az ismereteket, az igazságot nem kívülről szerzi, nem korábbi életéből hozza magával és nem is maga alkotja, hanem a lélekben lakozó belső tanítótól (magister interior), azaz az Istentől tanulja meg. A lélekben jelenlevő isteni tanító megvilágosítás (illuminatio) révén tanítja meg az embert az igazságra, ily módon a megismerés útján a lélek megtalálja és megragadhatja a lélek mélyén lakozó Istent. Ez az istenismeret azonban még nem egyenlő az ember boldogságával. Ehhez még az is szükséges, hogy az akarat is ragadja meg szeretetével Istent mint a legfőbb jót. Amint azonban az ismeretszerzéshez szükség van az isteni megvilágításra, ugyanúgy a szeretethez is szükséges az isteni indítás, a *kegyelem.* A kegyelem Isten ingyenes ajándéka, amely által az ember elnyeri a szeretetet és már itt a földön birtokolja Istent, a jövő és zavartalan boldogság

zálogát. Ezzel kapcsolatosan fejti ki ~ részletesen kegyelemről szóló tanítását, amely a kereszténység kegyelemtanának az alapja. A kegyelem, amely az üdvösség nélkülözhetetlen feltétele, nem szerezhető meg a jó cselekedetek által, mert az az isteni kiválasztás gyümölcse. Azoknak adja meg Isten a kegyelmet, akiket – függetlenül jó vagy rossz cselekedeteiktől – öröktől fogva az üdvösségre szánt. Amikor Isten így jár el, nem vádolható igazságtalansággal, mert az *eredeti bűn* óta az egész emberiség Isten adósa, így kizárólag tőle függ, hogy kinek és milyen mértékben engedi el tartozását. Isten nem szünteti meg az ember szabadságát sem: a kegyelem oly módon ellenállhatatlan, hogy közben megőrzi az ember szabad képességét. Mindezen összefüggések érthetetlenek az emberi elme számára, amelyekkel szemben egyetlen ésszerű megoldás lehetséges: meghajolni az átláthatatlan titok előtt, abban a reményben, hogy nem vak végzet dönt az ember sorsa fölött, hanem Isten láthatatlan igazsága mindent a legjobban rendez el. Miközben ~ a boldogság elnyerésének lehetőségeit keresi, a filozófia és *teológia* csaknem minden kérdését érinti. Nem választja azonban szét a filozófia és a teológia, a hit és ész szempontjait: az igazság ismeretére szerinte egyedül a hit által megvilágosított értelem képes eljutni. ~ legnagyobb hatású műve az államról vallott nézeteit és történelemszemléletét összefoglaló „De civitate Dei" (Az Isten államáról) írott 22 részből álló könyve. A könyv első felében azokra a vádakra válaszol, amelyek szerint az ősi istenek megtagadása döntötte romlásba a római birodalmat. A második rész tovább viszi a gondolatot és az egész emberi történelmet úgy állítja be, mint Isten örök terveinek megvalósulását az időben. Szerinte az emberi történelem nem más, mint két országnak, az égi és a földi országnak állandó küzdelme egymással. A földi ország, a gonosz országa, az Istent is megvető önszeretéten alapszik, az Isten országának pedig a magamegvetésig menő istenszeretet az összetartója. A földi ország (állam) története az angyalok bukásával kezdődött. Az égi birodalom megjelenítője pedig az *egyház*. A két birodalom közötti harc az utolsó ítéleten fog lezárulni, amikor nyilvánvalóvá válik Isten országának végső diadala és az is, hogy a földi ország csak eszköz volt Isten kezében. A keresztény érában megvan annak a lehetősége, hogy a földi ország (az állam) Isten akarata szerint rendezkedjék be. Ennek az a feltétele, hogy mindenben mozdítsa elő az Isten országának (az egyháznak) a javát és érdekeinek a megvalósulását. ~ államelmélete a középkori keresztény államok berendezkedéséhez szolgált mintául és a pápaság hatalmi törekvéseinek ideológiai alapja volt.

Ausztrália vallásai – Ausztrália törzsinemzetségi közösségekben élő őslakóinak *vallási* hiedelmei. ~nak legjellegzetesebb vonása a *totemizmus:* minden nemzetségnek, féltörzsnek (frátriának), sőt olykor minden személynek is (rendszerint azonban a férfiaknak vagy a varázslóknak) megvan a maguk – legtöbbször állati – totemje, amelyet nem tartanak istennek, éppen ezért nem is imádnak, hanem úgy hiszik, hogy valamilyen titokzatos rokoni, leszármazási kapcsolat fűzi őket egymáshoz. Egyes törzseknél tilos a totemet megölni, más törzseknél pedig nem szabad azt elfogyasztani (tabu). A totemhez fűződő kapcsolatot a totemet jelképező szent tárgyak, lecsiszolt kövek vagy faragott fadarabok (csurungák) biztosítják, amelyeket rejtekhelyeken tartottak és csak a szertartások alkalmával vettek elő. E szertartások célja rendszerint az, hogy a totemet szaporodásra kényszerítse. A totemizmussal szoros összefüggésben van a *mágia.* Ismerik a rontást, a gyógyító mágiát, amely utóbbit a hivatásos kuruzslók gyakorolják. Temetési szertartásaik változatosak: megtalálható náluk a zsugorított temetkezés, a holttest összekötözésének a szokása, az elföldelés, a kihelyezés, az elégetés, a holttest hordozásának, sőt elfogyasztásának a szokása is. *Mítosz*aik a totemisztikus ősök hőstetteiről szólnak, az állatok tulajdonságait magyarázzák, a Nap és a Hold eredetét beszélik el stb. Különleges jelentősége van az avatási szertartásnak, amelynek keretében az ifjakat szigorú próbáknak – sokszor kínzásoknak – vetik alá, s ha ezeket kiállják,

megtanítják nekik a totemisztikus rítusokat. A XVIII. században megindult angol gyarmatosítás és a *missziós* tevékenység következtében Ausztrália népeinek ősi hiedelmei már kiveszőben vannak, viszont az Ausztrália közelében levő szigetvilágban kialakultak olyan kultuszok is, melyek az ottani népek gyarmatosításellenes nézeteit tükrözik.

autokephal egyházak – lásd orthodox egyházak

averroizmus – Averroës (Ibn Rosd – 1126–1198) spanyolországi arab filozófusnak és követőinek a tanítása. Averroës Arisztotelész követője, de nem volt mentes az újplatonizmus hatásától sem. Az anyagot örökkévalónak tartotta, a gondolkodásról vallott nézeteiből pedig (csak egy értelem létezik – az Istenség emanációja – és a megismerés a világértelemben való részesedés) szükségképpen következett az egyedi *lélek* halhatatlanságának a tagadása. Averroës a *Korán*ban kettős értelmet tételezett fel: az egyik az átlagember felfogásához alkalmazkodó, szó szerinti vagy vallási értelem, a másik pedig a szó szerinti értelem mögött rejtőző mélyebb, filozófiai mondanivaló. Averroës tanítása miatt összeütközésbe került az *iszlám* vallás képviselőivel, akik iratait elégették, őt magát pedig visszavonulásra kényszerítették. Az Arisztotelész-szövegekhez írt kommentárjai, valamint az arisztotelészi tanokat önállóan feldolgozó írásai ennek ellenére hamarosan elterjedtek még a keresztény Nyugaton is, sőt Siger de Brabant (1235–1283) révén tanai a párizsi egyetemre is bekerültek. Az így létrejött ~ mindenekelőtt az Averroës által megalapozott „kettős igazság" (duplex veritas) tanát fejlesztette tovább. Eszerint, ami teológiailag igaz, filozófiailag téves lehet. Egyéb tanaival is eltért az egyházi-skolasztikus álláspontról, ezért a skolasztikusok részéről az ~-t sokan támadták *(Albertus Magnus, Aquinói Tamás, Duns Scotus)*, de nem nagy eredménnyel. Az ~ a XIV. században Párizson kívül Bolognában és Velencében is talajra talált, a páduai egyetemen pedig még a XVIII. században is voltak követői. Az ~, miközben függetlenítette a tudományt a teológiától és a hittől, utat nyitott a tudományok és a filozófia szabadabb fejlődése elé. Az ~ kettős igazságról vallott nézeteit a *reneszánsz valláskritika* is magáévá tette. A legújabb korban egyes teológiai irányzatok is (pl. *dialektikus teológia*) a kettős igazság talajára helyezkedtek, hogy megkíséreljék a hagyományos hit és a modern tudományok összeütközését ezáltal elkerülni.

avignoni „fogság" – a pápák hetven évig tartó (1307–1377) avignoni tartózkodása. A középkori *pápaság és császárság* között dúló hatalmi versengés és *investitúra-harc*, amelynek során a pápaság támogatott minden olyan mozgalmat, amely a császárság hatalmát támadta, a német-római császárság meggyengülésére vezetett. Európában a vezető szerepet Franciaország vette át. A pápaság is áldozatul esett önző politikájának: lerázva magáról a császár védnökségét, képtelen volt hatalmát megvédeni és francia befolyás alá került. A francia nemzetiségű pápák székhelyüket Avignonba tették át és a francia királyok politikájának kiszolgálóivá lettek, miközben elvesztették tényleges hatalmukat a *Pápai Állam* (Róma és Közép-Itália) felett, amely részekre szakadt és pártharcok színhelye lett. XI. Gergely *pápa*, a francia király tiltakozása ellenére 1377-ben visszaköltözött Rómába, ahol hamarosan meg is halt. Ezzel az avignoni fogság véget ért, kezdetét vette azonban annak következménye, a nyugati *egyházszakadás*.

Ázsia vallásai – Ázsia népeinek ősi, a *kereszténység*, az *iszlám* és a *buddhizmus* elterjedése előtti *vallási* hiedelmei. – I: Észak-Ázsia uralkodó vallási formája a *samanizmus*, vagyis az a hiedelem, hogy egyes kiváltságos emberek (a sámánok), azzal a rendkívüli természetfölötti képességgel rendelkeznek, hogy eksztatikus állapotban közvetlenül kapcsolatba kerülhetnek a szellemek világával. Hisznek tehát a szellemekben *(animizmus)*, amelyeket hol állati, hol pedig emberi alakúaknak képzelnek el. A szellemek nagy seregéből a leghatalmasabb a sámán védőszelleme. Nem a sámán választja

meg védőszellemét, hanem a szellem hívja – rendszerint betegség küldése révén – szolgálatára a sámánt, aki ezt nem utasíthatja vissza és arról később sem mondhat le. A sámánoknak vannak segítő szellemeik is: míg a védőszellemet a sámán szolgálja, addig a segítő szellemek a sámán szolgái. Segítségükkel tudja elhárítani a gonosz szellemek ártásait, amelyek legtöbbször betegségek formájában jelentkeznek. A sámán feladata a vadászat és a halászat sikerének az előmozdítása is a különféle termelési rítusokon keresztül. A sámánnak különleges ruhája van, kellékei közül pedig legjelentősebb a dob. A sámán – akinek hivatása örökletes – fokozatosan, a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan vált a nemzetség hivatásos szent emberévé, majd a törzsi kultusz irányítójává. Kezdetben túlsúlyban voltak a női sámánok. Ez, valamint a házi tűzhely kultusza, amely a nők irányítása alatt állott, a matriarchális viszonyok vallási kivetítődéseként és maradványaként fogható fel. A medve-kultusz is fellelhető – mint a *totemizmus* maradványa – az észak-ázsiai népek vallási hiedelmei között. Így pl. a giljákok minden nemzetségüket kapcsolatba hozták egy-egy medvével. A fejlődés magasabb fokán álló népeknél – gyakran a kereszténység és az iszlám hatására – megjelenik az égi hierarchia is, az alá- és fölérendelt és egymással szemben álló, jó és rossz szellemek tábora, a jó szellemek élén a jó istennel, a rossz szellemek élén a gonosz istennel. A XVI. századtól az iszlám, a XVII. századtól a kereszténység, a XVIII. századtól pedig a buddhizmus kezdte kiszorítani az ősi hiedelmeket. Észak-Ázsia területén jelenleg, a szovjethatalom időszakában, az életmód gyökeres átalakulásának következtében, elenyészően csekély az ősi samanisztikus hiedelmek hatóköre. – 2. Dél-, Dél-kelet és Kelet-Ázsia területén a *hinduizmus*, a buddhizmus, a konfucianizmus, a taoizmus (lásd: *Kína vallásai*) és a *sintoizmus* a vallás archaikus formáit csaknem teljesen kiszorította.

B

bábeli nyelvzavar – a *bibliai őstörténet* utolsó része (Genezis 11, 1–9), amely a nyelvek sokféleségének mitikus magyarázatát akarja adni. Az elbeszélés szerint valamikor az egész Föld egy nyelvű és egy beszédű volt. Az, hogy ma az emberek különféle nyelveken beszélnek és nem értik egymás szavát, Isten büntetésének a következménye. A gőgös embereket, akik égig érő tornyot akartak építeni (Bábel tornya), hogy nevüket megörökítsék, Isten azzal büntette, hogy csodálatos és hirtelen módon összezavarta nyelvüket. Ily módon az építést abba kellett hagyniok. Az egymást nem értő emberek szétszéledtek és elszakadtak egymástól. A teológus bibliamagyarázók nagyobb többsége egészen a legutóbbi időkig a ~t való történetnek fogta fel és azt tanította, hogy a ~ mítosza megoldja a népek különválásának és a különböző nyelvek keletkezésének a problémáját. E *mítosz* azonban nem a népek és nyelvek szétválásáról beszél. Az ókori keleti szóhasználat szerint ui. az „egynyelvűség" kifejezés a különböző népek és emberek gazdasági, közigazgatási és politikai egységét, míg a „különböző nyelvűség", a „nyelvek összezavarása" kifejezés a társadalmi, politikai, vallási stb. egység megszűnését, ellentétek kialakulását jelenti. Ily módon ez az elbeszélés a mítosz nyelvén nem azt magyarázza, honnan erednek a különféle nyelvek, hanem hogyan keletkeztek a gazdasági, társadalmi, politikai különbségek.

babiloni fogság – a zsidóknak az i. e. VIII–VI. század között több részletben történő erőszakos áttelepítése Mezopotámiába. A VIII. században a hatalma tetőpontján levő Asszíria Elő-Ázsiában hatalmas világbirodalmat alapított és Egyiptom meghódítását tűzte ki céljául. A Tigris és az Eufrátesz mellékéről Palesztinán keresztül vezetett Egyiptom felé az út. Ezért III. Tigletpilezer (Tukulti-apilesara) és II. Szargon (Sarukinu) elfoglalta a két palesztinai ország közül az északit, Izraelt, lakói nagy részét fogságba hurcolta, helyükbe pedig idegeneket (főníciaiakat, ammonitákat, moabitákat, edomitákat stb.) telepített. Az elhurcoltakra kemény sors várt. Amikor az asszír uralmat Babilon megdöntötte, némileg javult a sorsuk. A visszamaradt lakosság összekeveredett a betelepítettekkel. Ezért később a fogságból visszatért zsidók megszakították velük a közösséget. A végleges szakítás a visszamaradtak (szamaritánusok) és a fogságból visszatértek között akkor történt meg, amikor a szamaritánusok a Garizim hegyen templomot építettek maguknak az i. e. VI. században. Nabukodonozor (Nabukudurru-uszur) babiloniai seregei az Egyiptommal szövetkező másik, déli palesztinai ország, Juda területére háromszor is betörtek, 587-ben pedig több mint kétéves ostrom után Jeruzsálemet, a fővárost is elfoglalták, falait lerombolták. A *jeruzsálemi templom* is a lángok martaléka lett. A lakosság nagy részét innen is elhurcolták, helyükre pedig új lakókat hoztak. A ~-ban a *zsidó vallás* lényeges változásokon ment keresztül. A korábbi templomi áldozatok és istentiszteletek helyét a magánházakban, később *zsinagógák*ban tartott istentisztelet váltja fel, amelynek központi eleme nem az áldozat, hanem az imádkozás és a szent iratok olvasása és magyarázata. A ~-ban bontakozik ki a *monoteizmus* is, jórészt a *próféták* tevékenysége nyomán. Ezzel szoros összefüggésben alakult ki a kiválasztottság tudata, amely a nép szenvedéseit úgy fogta fel, mint az egyetlen Isten próbatételét és megtisztító akcióját. Itt erősödött meg a *messiási eszme* is, amely szerint Jahve vagy személyesen, vagy egy felkent küldöttje ré-

vén megszabadítja népét a fogságból és a szenvedésektől. A Jahve-kultusz kizárólagosságának megerősödése azt is eredményezte, hogy elkezdték a Jahvéra vonatkozó hagyományok és írások gyűjtését, és ezzel megvetették a *Biblia* alapját. Eközben nem lehettek mentesek a babiloni hatástól: számos mezopotámiai mítosz (teremtéselbeszélések, vízözön-mítosz stb.) ekkor került be a zsidóság hitvilágába. A ~-ból a zsidók 538-ban térhettek vissza, amikor Kürosz perzsa uralkodó, megdöntve Babilónia uralmát, visszaadta szabadságukat.

babona – olyan tévhit, amely bizonyos jelenségek, események bekövetkezését vagy elmaradását természetfölötti erők működésére vezeti vissza, bizonyos jelekből téves következtetéseket von le, illetve bizonyos cselekedeteknek, történéseknek velük nem arányos következményeket tulajdonít. A ~ szoros összefüggésben áll a *vallás*sal: létrejöttének, fennmaradásának és megszüntetésének az oka ugyanaz, mint a vallásé. Az egyes vallások ugyanakkor gyakran ~-nak tartják és üldözik más vallások hiedelmeit és gyakorlatait.

balázsolás (Balázs-áldás) – torokmegáldási szertartás a *katolikus egyház*ban. A pap két, keresztbetett gyertyát tart a hívők álla alá, miközben kéri, hogy *Isten* szent Balázs *püspök* és vértanú közbenjárására szabadítsa meg őket a torokbántalmaktól és minden más bajtól. Maga a szertartás a XVI. században keletkezett. Balázs püspöknek, mint a torokbajok csodálatos gyógyítójának és a háziállatok megmentőjének a tisztelete azonban kb. a VI. századra nyúlik vissza. A ~ szertartása és Balázs püspök tisztelete két legendán alapul. Az egyik szerint a III. században élt örményországi püspök egyszer egy gyermeket, aki halszálkát nyelt le, megmentett a megfulladástól. A másik legenda szerint egy asszony sertését elragadta a farkas, de Balázs kényszerítette azt, hogy adja vissza zsákmányát.

Balthasar, Hans Urs von (1905–) – svájci katolikus író és teológus. Eredetileg jezsuita szerzetes volt, de elöljáróinak a hozzájárulásával 1950-ben elhagyta a rendet. Teológiai tárgyú írásai *Isten* és a világ kapcsolatát vizsgálják. Isten Krisztusban mutatkozott meg a világ előtt, Krisztus pedig az *egyház* révén van jelen a világban. Az egyháznak ezért nagy a felelőssége, mert rajta keresztül kell az embereknek Istent megismerniök és hozzá eljutniok. Az egyház autentikus bemutatása elképzelhetetlen a bibliai források és az egyházatyák tanításának a feltárása, illetve a modern filozófiákkal való párbeszéd nélkül (*„új teológia"*).

baptisták (a baptidzo = keresztelni görög szóból) – az *anabaptizmus* elfojtása után keletkezett keresztény vallási felekezet, amely megtartotta az anabaptisták számos vallási tanítását, de feladta annak forradalmi jellegét. A több irányra szakadt, de egymással kapcsolatot tartó ~ előbb Hollandiában alapítottak nagyobb számú gyülekezetet, a XVII. században Angliában és az Egyesült Államokban is megerősödtek, a XIX. században pedig Németországban is megtelepedtek. Innen kerültek a baptista eszmék Magyarországra is a XIX. század második felében. A hatóságok kezdetben mindenütt gátolták a ~ térítő tevékenységét. Magyarországon 1905-ben ismerték el őket. A kálvini megigazulási tant valló ~ híveiket felnőtt korukban keresztelik meg, rendszerint teljes alámerítéssel (innen a nevük). A Magyar Népköztársaságban a ~ a *Szabad Egyházak Tanácsá*nak tagjai. A ~-tól szakadtak el az *adventisták*. (Lásd még: *mennoniták*.)

barkaszentelés – lásd virágvasárnap

Bar Kochba (eredeti nevén Simon Ben Kozeba = Simon, Kozeba fia; követői szerint Bar Kochba = csillag fia; ellenségei szerint a „kozéb" = hazug héber szóból = hazugság fia) – a Hadrianus császár (117–138) uralkodása alatt kitört nagyarányú zsidó felkelés vezetője. A felkelés közvetlen kirobbantója Hadrianusnak két rendelete volt. Az egyik rendelet szerint a körülmetélést halállal kellett büntetni, a másik rendelet szerint pedig Jeruzsálemben, a 70-ben lerombolt szentély helyén

Jupiter tiszteletére templomot kellett építeni. A felkelés mélyebben fekvő oka a gazdag kereskedők és elszegényedett tömegek között kiéleződött ellentétben és a római elnyomás általános fokozódásában jelölhető meg. ~ magát messiás királynak hirdette. Seregébe a római birodalom minden részéből özönlöttek az elszánt zsidó harcosok, sőt a korábban ellenséges érzületű *szamaritánusok* és sok ún. *pogány* is csatlakozott hozzájuk. Jelentős kezdeti sikerek után kénytelenek voltak a Bét-tér nevű hegyi erődbe visszavonulni, ahol egy évig hősiesen tartották magukat. 135-ben a kiéheztetett védőket elárulták, így az erődöt a rómaiak bevették, a férfiakat lemészárolták, a nőket és a gyermekeket pedig rabszolgapiacokra hurcolták. Magát ~-t is agyonverték. A lázadást a rómaiak kegyetlenül megtorolták: súlyosbították az adókat, a teljesen lerombolt Jeruzsálemet szigorúan őrizték, és halálbüntetés terhe mellett megtiltották a zsidóknak, hogy lábukat oda betegyék, a város területén több „pogány" templomot építettek, megtiltották az egész birodalom területén a körülmetélést, a *szombat* megülését, sőt a mózesi törvény tanulmányozását is. Ezek a rendelkezések – amelyeket ugyan rövidesen megszüntettek – siettették a *kereszténységnek* a zsidóságtól való végleges elszakadását (lásd: *páli fordulat*).

Barth, Karl (1886–1968) – svájci származású református teológus, a *dialektikus teológia* kidolgozója. 1909-től 1921-ig Genfben volt lelkész, majd Németországban (Göttingen, Münster, Bonn) működött a szisztematikus teológia tanáraként. 1934-ben antifasiszta magatartása miatt (lásd: *Hitvalló Egyház*) megfosztották tanszékétől, könyveit zúzdába küldték, ő maga pedig Svájcba kényszerült, ahol (1935-től) a bázeli egyetemen tanított. „A Római levél" (1919) és „Dogmatika" (1932–1959, – 12 köt.) c. művével mind a protestáns, mind pedig a katolikus teológiára maradandó hatást gyakorolt.

Baszileiosz (Nagy Szent Vazul – kb. 330–379) – keleti egyházatya, (lásd: *egyházatyák*) – Caesarea püspöke. Mint egyházfejedelem éles harcot folytatott az *arianizmus* ellen. Az ő nevéhez fűződik a keleti egyház (lásd: *orthodox egyházak*) *liturgiájának* reformja. A ~-liturgiát a keleti egyház az év tíz ünnepén még ma is használja. Nazianzi Gergellyel elkészítette a szerzetesi élet szabályzatát, amelynek nyomán új – a keleti egyházban ma is megleyő – szerzetesrend keletkezett, a *baziliták* rendje. Dogmatikai írásaiban a fiú és a szentlélek istenségét védi. Az ifjúsághoz írt ún. figyelmeztetésében arra inti olvasóit, hogy a pogány irodalomból csak azt tanulmányozzák, ami igazra és jóra ösztönöz.

Bauer, Bruno – lásd bibliai racionalizmus

Bauer, Ferdinand, Christian – lásd bibliai racionalizmus

Bayle, Pierre (1647–1706) – a francia *polgári valláskritika* korai képviselője. Első írásaiban a vallási türelem eszméjét hirdette, majd protestáns talajról a *katolikus egyház*at támadta, később a protestáns hitelveket is kritika tárgyává tette, végül pedig – fő filozófiai művében, a „Történelmi és kritikai szótár"-ban – mindenféle *vallás* létjogosultságát megkérdőjelezte. A vallási türelem szükségességét hangoztatva, arra a megállapításra jutott, hogy elképzelhető egy ateistákból álló állam is, amelynek tagjai erkölcsösebbek lennének, mint a vallási alapon álló társadalom tagjai. A *vallás* ui. minden esetben fanatizmussal párosul, a fanatizmus pedig a legerkölcstelenebb dologhoz, mások üldözéséhez vezet, míg az emberi értelemből levezetett erkölcs ebbe a *bűn*be nem eshet. A vallás-erkölcs metafizikai-teológiai alapja különben is nagyon labilis. Ha ugyanis a protestáns alapelvből indulunk ki, ahol Isten abszolút ura az emberi cselekedeteknek, akkor tulajdonképpen nem is az ember felelős tetteiért, hanem Isten a bűn szerzője. Ha pedig a katolikus elvek alapján feltesszük, hogy az embernek van valamilyen választási lehetősége jó és rossz között, feltehető az a kérdés, miért adta meg Isten az ember számára a rossz választásának a lehetőségét is. ~ a *deizmus* álláspontjára helyezkedve nem vonta kétségbe

a hit érdemszerző voltát, de tagadta, hogy a vallási igazságok ésszerűsíthetőek lennének.

bazilika (a baziliké = királyi ház görög szóból) – 1. ókeresztény templomépítészeti stílus, amely a római vásárcsarnokok építészeti elemeinek a felhasználásával alakult ki és a nyugati egyházban egészen a X. századig uralkodott. Az ókeresztény ~-ba oszlopsorokkal határolt négyszögletes udvar és előcsarnok vezet. Maga a templom egymástól két vagy négy oszlopsorral elhatárolt három, illetve öt hajóból áll. A középső vagy főhajó kétszer olyan széles és magas, mint a mellékhajók. A főhajó kelet felőli vége félkör alakú fülkében (apszis) végződik, amely előtt, a fő- és mellékhajókra merőlegesen, rendszerint egy kereszthajó is húzódik. A hajókat vízszintes gerendamennyezet födi. Legnagyobb és legszebb ókeresztény ~ az 1823-ban leégett, de eredeti formájában újjáépített római Szent Pál templom. – 2. a *pápa* által liturgikus kiváltságokkal felruházott templom. Ún. nagy ~ négy van, mind Rómában. Ezekben nyitják meg a szentévet oly módon, hogy befalazott szent kapuját a pápa vagy megbízott bíborosa kibontja, amelyet aztán a szentév befejezése után ismét befalaznak. E négy ~-nak van ún. pápai oltára, amelyen csak a pápa misézhet. A négy nagy ~-t pátriárkai ~-nak is nevezik, mert mindegyik egy-egy pátriárkának a fő temploma. Így a lateráni a nyugati, a vatikáni a konstantinápolyi, a Szent Pál az alexandriai, a Santa Maria Maggiore az antiochiai pátriárka fő temploma. A jeruzsálemi pátriárka fő temploma a falakon kívül levő Szent Lőrinc templom, amelyet szintén pátriárkai ~-nak neveznek, bár nem rendelkezik a nagy ~-k kiváltságaival. A nagyszámú kis ~-k kiváltságai elsősorban a templom papságának liturgikus öltözékére vonatkoznak.

baziliták – az *orthodox kereszténység* egyetlen szerzetesrendje (lásd: *szerzetesek*), amely nevét alapítójáról, *Baszilioszról* nyerte, aki a IV. században részletesen szabályozta a keleti szerzetesség életmódját. A szabályzat szerint a zárt testületet alkotó szerzetesi közösség csak szigorú vizsgálat után fogadhatja be a jelentkezőket, akiknek vállalniok kell az engedelmességet, az aszketikus életmódot, a közös imádságot és a munkát. A ~ szerzetesrendje rohamosan elterjedt a keleti kereszténységben. A IX. századtól kezdve a szerzetesek három osztályba tagolódnak: a kezdők vagy jelöltek még készülnek a szerzetesi életre, a kisfogadalmasok a szerzetesi élet bizonyos könnyített formáját választják, a nagyfogadalmasok pedig az eredeti szabályok legszigorúbb betartását vállalják. A keleti kereszténység szerzetesi életének a központja a X. századtól az *athoszi szerzetesség*. A ~ egyik ága – ősi hagyományainak a megtartása mellett – egyesült a nyugati kereszténységgel és a *pápa* fennhatósága alá helyezkedett.

bázisközösségek – a *katolikus egyházon* belül, főleg a *II. vatikáni zsinat* után létrejött hitbuzgalmi csoportok, amelyek az elmélyültebb vallásosság gyakorlását tűzik ki célul maguk elé. Amennyiben nem vonják ki magukat a *hierarchia* irányítása alól, tevékenységük összhangban van a zsinat utáni egyházi törekvésekkel. (Lásd: *karizmatikusok*.)

beavatási szertartás – lásd totemizmus; misztériumvallások

beháizmus – lásd iszlám

Benedek-rend (bencések) – Nursiai szent Benedek (480–543) által alapított nyugati szerzetesi intézmény. A Nyugaton már korábban fellendült szerzetesség *(cönobiták)* visszaéléseit akarta Benedek megszüntetni szerzetesi szabályaival, amelyeket Monte Cassinó-i kolostortelepén vezetett be. A szerzetesek egyévi próbaidő után engedelmességi fogadalmat tettek és kötelezték magukat, hogy életfogytiglan a rend kötelékében maradnak és a *kolostort* sem hagyják el. A kolostor élén az *apát* áll. A ~ tagjai kezdetben kozós imádsággal és kézi munkával foglalkoztak („Ora et labora" =„Imádkozzál és dolgozzál"), később a tudományokat is kezdték művelni. A ~ rohamosan elterjedt az egész Nyugaton.

A népvándorlás népeinek a keresztény hitre térítése jórészt a ~ tagjainak a nevéhez fűződik. A X. században a hatalmas birtokokkal rendelkező ~ kolostorainak erkölcse mélyre süllyedt. Ezen próbáltak segíteni a különféle szerzetesi reformmozgalmak (lásd: *clunyi reform*). A XII. században a rend ismét reformra szorult és a régi szabályok alapján két reformált bencés rend is alakult *(ciszterciták* és *karthauziak)*. A ~-nek női ága is van, amelyet Benedek nővére, szent Skolasztika alapított bátyja szabályai szerint. A ~ még I. István uralkodása idején megtelepedett Magyarországon. Pannonhalmán szent Márton tiszteletére I. István építtette az első bencés kolostort (apátja *püspöki* jogokat gyakorolt), amelyet további kolostorépítkezések követtek (Bakonybél, Zoborhegy, Zalavár, Pécsvárad stb.). A ~-i apátságok tagjai térítettek, iskolákat, kórházakat tartottak fenn, korszerű gazdaságokat alapítottak és irodalmi tevékenységet folytattak (Gellért). A török hódoltság idején a ~-i kolostorok elnéptelenedtek, de a XVIII. században a rend ismét virágzásnak indult. II. József (lásd: *jozefinizmus*) 1786-ban feloszlatta a ~-et, majd 1802-ben újra visszaállították és tagjait tanításra kötelezték. Azóta Magyarországon mint tanítórend működik. Jelenleg is fennáll a pannonhalmi főapátság (a főapát tagja a püspöki karnak) és működik két bencés gimnázium is: Pannonhalmán és Győrött.

berit – lásd Mózes-történet

bérmálás – a katolikus és az *orthodox egyház*akban a második szentség. A keleti egyházban a *keresztség*gel együtt, a csecsemőknek szolgáltatják ki a papok, míg a *katolikus egyház*ban rendes kiszolgáltatója a *püspök* és csak serdülők vehetik fel. Lényeges tartozéka az olajjal való megkenés, a kézrátétel és az ezt kísérő imaformula. A ~ felvétele után az egyházi tanítás szerint a hívő mintegy nagykorúvá válik és alkalmas lesz a kapott kegyelmek erejében az apostolkodásra, a hit terjesztésére. A *protestáns egyházak* tagadják a ~ szentségi jellegét, nagykorúvá avatási szertartást azonban ők is ismernek és azt konfirmációnak hívják. A ~ az ősi beavatási szertartások egyenes folytatása, amely a *misztériumvallások* közvetítésével került át a *kereszténység*be.

Betánia-mozgalom – protestáns, főleg a *református egyház*on belül megtalálható vallási irányzat, amely az eredeti kálvini eszmékre hivatkozva, szigorú, aszketikus életmódot követel *(pietizmus)*. Hívei magukat az *ótestamentumi* „választott nép" örököseinek tartják, kiközösítik maguk közül a bűnösöket és minden kapcsolatot károsnak minősítenek az egyházon kívül álló romlott világgal és bűnös emberekkel. A világtól való elfordulásukat, elmélyedő, csak Istennel és a lélek üdvével foglalkozó szemlélődő vallásosságukat a Lukács-evangéliumból igazolják (10, 38–42), ahol a Betániában élő két nőtestvér, Mária és Márta közül Jézus a passzív Máriát dicsérte meg (innen a mozgalom neve is). A ~ a legszélsőségesebb felfogásban eljut a társadalomtól való teljes elzárkózásig, olykor pedig társadalomellenes magatartással is párosul.

betegek szentsége („utolsó kenet") – a *katolikus egyház*ban és az *orthodox egyházak*ban az a vallási cselekmény, amelyet a súlyos betegen végez el a pap azzal a céllal, hogy megerősítse a haláltusában, eltörölje bűneit, és elengedje az azokért járó büntetéseket, esetleg az egészséget is visszaadja. A ~-nek kiszolgáltatása imádságból és a beteg érzékszerveinek (szem, fül, orr, száj, kéz, láb) szentelt olajjal való megkenéséből áll. Az olajat a *püspök* szenteli meg nagycsütörtökön (lásd: *nagyhét*). A korábban „utolsó kenetnek" nevezett szentséget újabban, hogy a hívek idegenkedését eloszlassák, ~-nek nevezik.

Biblia (a biblion = könyv, tekercs görög szó többes számú alakja) – azoknak a könyveknek a gyűjteménye, amelyeket a *zsidó vallás* és a *kereszténység* szentnek és isteni eredetűeknek ismer el és mint ilyeneket a hit alapnormájának tart. A zsidó és a keresztény ~ csak részben esik egybe egymással. A zsidók által szentnek tartott könyveket ui. a keresztények is magukévá

tették, ezeket azonban kiegészítették speciálisan keresztény irataikkal, amelyeket viszont a zsidók nem ismernek el. Keresztény szóhasználat szerint a zsidók szent könyvei alkotják az *Ótestamentum*ot, a keresztény körben keletkezett szent könyvek pedig az *Újtestamentum*ot. A két „testamentum" együttesen alkotja a keresztény ~-t, a zsidó ~ pedig lényegében nem más, mint a keresztény Ótestamentum. A ~ fejezetekre való osztása Stephanus Langton canterbury érsek nevéhez fűződik (†1228), az Ótestamentum versbeosztását Santes Pagnino (†1541), az Újtestamentum versbeosztását pedig Robertus Stephanus készítette el 1551-ben. A ~ mind a zsidó, mind pedig a keresztény tanítás szerint sugalmazott (inspirált) könyveket tartalmaz. A sugalmazás vagy inspiráció azt jelenti, hogy a ~ elsődleges szerzője Isten, aki eszközként használta fel annak emberi íróját. Ily módon a ~-ban tévedés nem lehetséges. A legutóbbi időkig a teológusok általában a szó szerinti sugalmazást vallották, amely szerint minden egyes szó úgy került bele az eredeti szövegbe, ahogy azt Isten akarta. Ma már a szó szerinti sugalmazást senki nem vallja a teológusok közül, hanem általában csak az ún. vallási igazságokat tartják tévedhetetleneknek, és megengedik, hogy a történeti leírásai vagy természettudományos megállapításai tévedést is tartalmazhatnak. Hogy melyik könyvek tartoznak az inspirált, sugalmazott könyvek összességéhez – azaz a ~-hoz –, azt a hivatalos vallási testület (pl. *egyház*) döntötte el azáltal, hogy kanonizáltnak nyilvánította azokat (lásd: *kánon*). A ~ legősibb példányai elvesztek és hozzánk csak másolatok és fordítások útján jutottak el. E másolatok és fordítások egybevetésével a szövegkritika állítja helyre az erősen megromlott ún. eredeti szöveget. A ~ tudományos vizsgálatával a *teológia* részéről a *szentírástudomány*, a világi tudományok részéről pedig a *bibliakritika* foglalkozik.

bibliai őstörténet – a Genezis (lásd: *mózesi könyvek*) első 11 fejezete, ahol összefüggő formában olvasható a *Biblia* tanítása a *világ teremtésé*ről, a *vízözön*ről és a *bábeli nyelvzavar*ról. A ~ értelmezése a legrégibb időktől kezdve sok problémát vetett fel, szó szerinti értelme ui. ellentétben áll a tudományos eredményekkel. Ezért már a *kereszténység* megjelenése előtti időben egyes kiemelkedő zsidó tudósok allegorikusan értelmezték, amely értelmezés a kereszténységben is gyökeret vert. A hivatalos *egyházi tanító hivatal* azonban megkövetelte a legutóbbi időkig a szöveg szó szerinti elfogadását. IX. Pius *pápa* 1864-ben kiadott *Syllabusá*ban elítélt minden olyan kísérletet, amely mítoszt lát a ~ mögött. Hasonlóképpen elmarasztalta XIII. Leó pápa „Providentissimus Deus" kezdetű körlevelében (1893) azokat, akik a régi korok emlékei, a régi népek szokásai alapján új, a szó szerintitől eltérő értelmet adnak a Bibliának. A Pápai Bibliabizottság 1909. június 30-án kijelentette, hogy azok a törekvések, amelyek kétségbe vonják a ~ történetiségét, semmiféle komoly alappal nem rendelkeznek. Ugyanez a bizottság 1948. január 16-án hivatalos döntést hozott, amely szerint a ~ irodalmi formájának kérdése igen bonyolult és homályos, mivel közléseit sem a klasszikus, sem pedig a modern irodalmi műfajok elvei szerint vizsgálni nem lehet. Nem lehet tehát ezekben a fejezetekben modern értelemben vett történelmet látni. De ugyanakkor azt sem szabad gondolni, hogy ezek a szövegek egyáltalán nem tartalmaznak történelmet. Képletes nyelven bár, és egy kevéssé fejlett emberiség tudatához alkalmazkodva ugyan, de mégis az emberi nem és a választott nép eredetének történelmi leírásait közlik. Protestáns bibliamagyarázók és újabban a katolikusok közül is sokan, már nem történelmet, hanem ún. vallási igazságokat keresnek a ~-ben. A modern tudományos *bibliakritika* a ~-et az ókori keleti teremtés-elbeszélésekhez hasonló *mítosz*nak tartja.

bibliai racionalizmus – a XVIII. század végétől Németországban kibontakozó *bibliakritikai* irányzat, amely a természetfölötti és csodás elemnek a *Bibliá*ból való kiküszöbölését tűzte ki céljául. *Spinoza* alapvetően helyes kritikai megállapításait, amely szerint a Biblia éppen olyan termé-

szetesen keletkezett, mint bármely más irodalmi mű, továbbá, hogy nincsenek csodák sem, ezért az ezekről szóló bibliai közlések csak hamisak lehetnek, a ~ képviselői az *Újtestamentum*ra vonatkoztatták. Mivel pedig az Újtestamentum légköre a természetfölöttiség: *Jézus Krisztus* természetfölötti tulajdonságokkal és tanítással lép fel az *evangéliumok* tanúsága szerint, ezért a ~ arra a kérdésre kereste a választ, hogy honnan származnak a Jézus-életrajzok természetfölötti elemei, illetve, hogy megbízhatók-e az Újtestamentum közlései. Samuel Reimarus hamburgi professzor (1694–1768) volt az első, aki felvetette a Krisztus-problémát és azt korának tudományos színvonalán igyekezett meg is oldani. Művében, amelyet halála után tíz évvel Lessing adott ki töredékesen, kifejti, hogy Jézus a zsidók politikai felszabadítását tűzte ki élete céljául, de azt nem volt képes megvalósítani. Keresztre feszítése után tanítványai nem tudtak belenyugodni a vereségbe. Ezért Jézus ígéreteit szellemi értelemben magyarázták, holttestét ellopták és hirdették visszajövetelét. Új elgondolásukhoz új csodás Jézus-életrajzot is kellett szerkeszteni. Ez történt meg az evangéliumok összeállítása által, amelybe ily módon csalás révén kerültek bele a csodás részletek. Immanuel Kant (1724–1804) és Salamon Semler (1725–1791) szerint Krisztus és az apostolok józan gondolkodású és fölvilágosodott emberek voltak, akik nagyon jól tudták, hogy csodák, ördögök és angyalok nincsenek, azonban alkalmazkodtak alacsonyabb színvonalú hallgatóságukhoz, és csodás elemmel ruházták fel természetes, a józan ésszel megegyező erkölcsi tanításukat. Gottlob Paulus (1761–1851) heidelbergi tanár több művében is azt fejtegette, hogy az evangéliumok minden eseményét és a Jézus-életrajz különféle csodás elemét is természetes módon kell magyarázni. Figyelemmel kell lenni ugyanis a Biblia olvasása közben arra, hogy az evangéliumok írói a természetes eseményeket csodás színben látták és rajzolták meg, különösen akkor, ha azok okát nem ismerték, vagy ha nagy hatást gyakoroltak rájuk. Így, amikor csodálatos beteggyógyításról beszélnek, akkor ezt azért teszik, mert nem tudják, hogy Jézus milyen gyógyszerekkel, füvekkel, italokkal stb. gyógyítja meg a betegeket. Ferdinand Christian Baur, az ún. tübingeni iskola megalapítója (1792–1860) úgy látja, hogy a keteszténység a zsidó petrinusoknak (Péter, Jakab és János követőinek) és a pogányhellenista paulinusoknak (Pálnak és követőinek) a torzsalkodása következményeként jött létre. E feltevésével felhívta a figyelmet az evangéliumok mögött fellelhető ellentmondás szóbeli és írásos hagyományaira, valamint az egyes rétegek tanulmányozásának a fontosságára. Ugyanakkor igyekezett megállapítani az Újtestamentum egyes könyveinek helyes sorrendjét és hitelességi fokát. Szerinte az Újtestamentum a II. század terméke. Bruno Bauer (1809–1882) és a radikális holland iskola megállapította, hogy az evangéliumok Jézus életének nem hiteles forrásai, és így tulajdonképpen nem sok alapunk van arra, hogy Jézus történetiségét feltételezzük. David Strauss (1808–1847) az evangéliumok tanulmányozása közben arra a megállapításra jutott, hogy ami azokban csodás, az nem más, mint *mítosz*. Jézus, aki szerinte egyszerű rabbi volt, Keresztelő János prédikációinak a hatására messiásnak képzelte magát (lásd: *messiási eszme*), amit sokan el is hittek neki. Halála után pedig, amikor már senki nem tudta, hogy ki is volt tulajdonképpen és milyen tetteket vitt véghez, körülvették személyét azokkal a mitoszokkal, mesékkel és legendákkal, amelyek a korabeli emberek között a nagyon várt messiásról szájról szájra jártak. A ~ képviselői, akik mind teológusok voltak, miközben éles és profanizáló elemzés tárgyává tették a bibliai történeteket, megőrizték és védelmezték a keresztény erkölcs számtalan elemét. Tevékenységüket tulajdonképpen a keresztény vallás apológiájának a szolgálatába állították. A ~ tudománytörténeti jelentősége – minden túlzó megállapítás ellenére – igen nagy: megkezdte az akadályok radikális eltakarítását egy magasabb szintű kritika kibontakozásának az útjából.

bibliai világkép – a *Biblia* a látszat szerint, a közvetlen tapasztalat alapján kialakított

tanítása a világmindenségről. A ~ szerint a világmindenség három részre oszlik: a felső világra, vagyis az égre, ahol Isten lakozik, az alsó világra, vagyis a Földre, amely az emberek lakóhelye, és a Föld alatti régiókra, amely az elhunytak számára készült. A Föld – a világ középpontja – olyan, mint egy lapos tányér, amely a hatalmas óceán közepén nyugszik, amelyből kiemelkedett. Szilárdságát a hegyek lábai adják, amelyek a Föld alá nyúlnak tartóoszlopokként. A szárazföld szőrzete a füvek és a fák, köldöke pedig Palesztina. A lapos földtányér fölé hatalmas, sátorszerű kupola feszül, az égboltozat vagy mennyezetlap. Ez választja el az alsó világot a felső világtól. Erre a mennyezetlapra vannak illesztve a Nap, a Hold és a csillagok, amelyek mindennap bejárják meghatározott útjukat. A Nap este a tengerbe bukik, ott díszes sátrában alszik, majd reggel, mint vőlegény kikel a nászágyából és folytatja előírt körútját. Amikor halad, akkor világít. Ha megáll, sötétség borul a Földre. Az égboltozaton nemcsak utak vannak, hanem raktárak is, amelyekben a viharokat, szeleket, felhőket, jégesőt, villámokat tartják. A világosságnak is vannak raktárai: valamikor a világosság a sötétség kamráiban volt elzárva. Úgy jött elő onnan, mint a szárazföld a tenger mélységéből. Az égbolt nincs elérhetetlen magasságban, hiszen a madarak szárnyukkal súrolják. Fölötte is vizek (óceánok) vannak, amelyeket zsilipek zárnak el. A zsilipek nem engedik, hogy a felső vizek lezuhanjanak az alsó világra. De ha elhúzzák őket, „ha megnyílnak az ég ablakai és csatornái", akkor eső formájában az égi óceán vize lehull a Földre. E zsilipeken keresztül, amelyek egyúttal ablakok is, figyelik az égiek a földi emberek életét. A felső óceán vize édes, szemben az alsó tengerek vizével, amely sós és terméketlen. Az égi óceán adja az égboltozat azurkék színét. A felső világot beborítja egy mérhetetlen sátorszerű kupola, amelynek szélei kapcsolatban állnak a Földet körülvevő óceánon túl emelkedő hatalmas „örök" heggyel, amely csúcsával áttöri az égboltozatot és belenyúlik az égi, isteni világba. A földtányér itt-ott lyukas. Ezeken a lyukakon törnek fel az alsó vizek – források formájában. Ez a világkép nagy vonalaiban megegyezik minden ókori nép felfogásával, de a Biblia révén lényeges vonásai uralkodók voltak a középkorban is. Az ókori tudományosság minden nagy csillagászati és földrajzi eredménye ellenére, a középkori (Biblián alapuló) térképek is hasonló felfogást tükröztek. A görög tudósok korán észrevették, hogy a „korong" alakúnak elképzelt Föld – amelyen Hérodotosz szerint ovális alakban terül el a Föld lakható része (az oikumené) – sok nehézséget rejt magában. Arisztarkhosz az i. e. III. században pedig már határozottan azt tanította, hogy a Föld a saját tengelye körül forog és az összes többi csillagokkal együtt forog a Nap körül is. Ezért a tanításáért azonban istentelenséggel vádolták mindazokkal együtt, akik másként tanítottak a világmindenségről, mint a mítoszok. A *kereszténység* világméretekben történő elterjedésével még kevesebb lehetőség adódott arra, hogy a tudósok más világképet tanítsanak, mint amelyet a Biblia, illetve rajta keresztül az *egyház* szentesített. Még a VIII. századból származó Beatus-féle térkép is (amelyet rajzolójáról, Beatus *Benedek-rendi* szerzetesről neveztek el), amelyről a XIII. században is számtalan másolatot készítettek, a fentebb vázolt primitív felfogást képviseli. Tulajdonképpen csak a XVI–XVII. században, Kopernikus, Kepler és Galilei munkássága nyomán kezdődött el az a folyamat, amely végül is a tudományos szemléletet juttatta diadalra a Biblia által szentesített, látszat szerinti világkép fölött.

bibliakritika – a *Biblia* tudományos igénnyel történő elemzésével foglalkozó tudomány. Ellentétben a *szentírástudománnyal*, amely a *teológia* egyik ága, a ~ profán módszerekkel igyekszik feltárni a Biblia egyes könyveinek keletkezési körülményeit és idejét, szövegének történetét és valóságos tartalmát. Már az ókorban voltak olyan kiemelkedő zsidó és keresztény tudósok, akik kritikai érzékkel kezelték és magyarázták a Bibliát, mint pl. Hillél rabbi († kb. i. sz. 20), alexandriai Philón (kb. i. e. 25–i. sz. 50) vagy keresztény rész-

ről Melito Sardensis (kb. 194), *Alexandriai Kelemen* (150–kb. 211) és *Origenész* (kb. 183–254) stb., tevékenységük azonban jórészt a sugalmazottnak, tehát isteni eredetűnek tartott Biblia helyes szövegének a helyreállítására vagy a bibliamagyarázat szabályainak az összeállítására szorítkozott. A középkori *skolasztika* képviselői, akik többnyire járatlanok voltak a bibliai nyelvekben, a Biblia latin fordításának, a *Vulgatá*nak a szövegét nem annyira magyarázták, mint inkább teológiai spekulációk alátámasztására használták. Kiemelkedő jelentőségű kritikai tevékenységet fejtett ki Ibn Ezra († 1167) zsidó gondolkodó, aki a Deuteronómiumhoz fűzött egyik fontos megjegyzésében kétségbe vonta a Mózesnek tulajdonított könyvek mózesi szerzőségét. A reneszánsz korban előbb a görög, majd a keleti nyelvek felé fordult a figyelem, amelynek következtében megkezdődhetett a Biblia szövegének magasabb szintű, nyelvészeti alapokon nyugvó kritikája is. A *reformáció* és az *ellenreformáció* korszakának biblikus vitáiban ily módon már bizonyos nyelvészeti-szövegkritikai eredményeket is felhasználhattak a szemben álló felek. Tevékenységük azonban nem terjedt túl hittételeik bibliai megalapozásánál, illetve a Bibliának hittételeik szellemében való magyarázatánál. A Biblia kritikai vizsgálatának tudományos, materialista szemléletű megalapozója *Spinoza* (1632–1677). Az ő filológiai alapokon nyugvó ~-i tevékenységének a hatására egyre általánosabb lett mind az *Ótestamentum*ot, mint pedig az *Újtestamentum*ot vizsgáló tudósok körében az a gondolat, hogy a Bibliát úgy kell tekinteni, mint bármilyen más profán irodalmi művet. Spinoza nyomán a *bibliai racionalizmus* – főként nyelvészeti megfontolások alapján – megfosztotta a Bibliát a természetfölötti, isteni eredet dicsfényétől, kimutatva és világossá téve benne a lépten-nyomon előbukkanó „emberi" elemeket és ellentmondásokat. A XIX. század közepétől előkerült gazdag egyiptomi, mezopotámiai, szíriai leletanyag lehetővé tette a történeti jellegű kritika kialakulását, amely feltárja a Biblia létrejöttének történeti hátterét és irodalmi párhuzamait. A modern teológiai ~ szorosan összefügg a *vallás* korszerűsödési törekvéseivel. A marxista ~ az egyes bibliai könyvek társadalmi alapjának és programjának a tisztázását tartja a legfontosabb feladatnak.

bíboros – lásd hierarchia

biológiai istenérvek – olyan bizonyítékok, amelyek Isten létét a *metafizikai istenérvek* alapján az élővilág törvényszerűségeiből törekszenek kimutatni. A korábbi ~ arra az előfeltevésre épültek, hogy az anyag és az élet, a növényi élet és az állatvilág, az állat és az ember között olyan nagy a különbség, annyira magasabb rendű az egyik a másiknál, hogy ezek egymásból ki nem fejlődhettek, hanem csak különleges isteni beavatkozás *(teremtés)* révén jöhettek létre. Az 1950-ben kiadott *Humani generis* kezdetű enciklika már nem veti el ilyen mereven az evolúciót, és csak az élet és az emberi tudat (lélek) létrejöttéhez tartja szükségesnek a teremtést, következésképpen az újabb ~ is csak az élet és a lélek megjelenéséhez kívánják meg a világon kívüli létesítő ok, Isten működését. A természettudományok jelen állása azonban már lehetőséget nyújt olyan egységes természetszemlélet kialakítására, amelynek alapja az anyagmozgás. E természetszemléletbe szervesen beleilleszkedik a biológiai mozgás, s az élet és a tudat keletkezésének a problémája is. Az élő anyagnak nincsenek olyan titokzatos tulajdonságai, amelyek alapján az élet az élettelenből elvileg levezethetetlen volna és ezért megkívánná a természetfölötti elem, az isteni beavatkozás feltételezését. Továbbá: mind az alacsonyabb rendű lelki folyamatok, mind pedig az emberi pszichikum az anyag törvényszerű fejlődése során keletkezett, ha nem is minden részletében, de lényegét tekintve ma már ismert módon. Az egyszerű ingerektől a kezdetleges, majd egyre bonyolultabb idegrendszereken keresztül nyomon követhető út vezet a központi idegrendszer, az emberi agyvelő kialakulásáig. Semmi nem indokolja tehát azt a feltételezést, hogy e törvényszerű fejlődés az emberrel kapcsolatban megszakadt, csak

azért, hogy helye legyen egy különleges isteni beavatkozásnak. Éppen ezért legújabban már magát e fejlődést és az élővilágban tapasztalható célszerűséget (összekapcsolva a világegyetemben tapasztalható renddel) vezetik vissza a ~ egy világon kívüli rendező és célkitűző tevékenységre, Istenre (célszerűségi vagy teleológiai istenérv). Ez a megfontolás azonban az ember célkitűző képességét és tevékenységét elszakítja az embertől és önállósítja, egy természetfölötti lényre ruházza, hogy ezáltal a természet változásait megmagyarázhassa. Megengedhetetlen azonban az emberi tulajdonságoknak a természetre való átruházása *(antropomorfizmus)*. A természetben nincsenek eleve meghatározott célok, hanem csak különböző anyagi kölcsönhatások érvényesülnek, objektív természeti törvények hatnak, és – az élő világban – a környezethez való alkalmazkodás valósul meg. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az élő és élettelen világban „célszerűtlenségek" is tapasztalhatók (torzszülöttek, csökevényes szervek, katasztrófák stb.), amelyek a célszerűségre épített istenérv kiindulópontját teszik értelmetlenné.

Bírák könyve – *ótestamentumi kánoni* irat, amely egyes mozzanatokat közöl a Józsua által megkezdett honfoglalásról. A kánaáni népek és a kívülről támadó ellenséges törzsek ellen Izraelnek kemény harcot kell vívnia. E harcok közben akkor ér el sikereket Izrael, ha hűséges Jahvéhoz. Ha elfordul tőle, Jahve büntetésképpen egy-egy idegen népet küld az izraeliták ellen, amelytől, ha a nép magába száll, egy Jahve által választott vezér (bíró – héberül sófét) nyújthat csak szabadulást. Ilyen bíró volt Debborah prófétanő, aki Sziszera seregeit futamította meg, Gideon, aki a midianiták hét évig tartó elnyomása alól szabadította fel a népet és Jefte (héber: Jiftah), aki az ammoniták ellen ért el sikereket. Jefte, győzelme után, egy korábbi fogadalma alapján egyetlen gyermekét, leányát, „egészen elégő áldozatul" feláldozta Jahvénak. Ilyen Jahve által választott bíró volt Sámson is (a héber samas = Nap szóból), akinek történetében egy napmítosz keveredik egy népi hős legendás történetével. A csodás körülmények között született Sámson a filiszteusok ellen hajtja végre rendkívüli tetteit: rókák farkára kötött égő fáklyákkal felgyújtja a filiszteusok vetését, egy szamár állkapcsával megöl ezer filiszteust, vizet fakaszt a szamár állkapcsának zápfogából stb. Sámson ereje hajában van. Mint nazir, istennek szentelte magát és megfogadta, hogy szeszes italt nem fogyaszt, haját nem nyírja le. Kedvese, Delilah azonban álnokul elárulja titkát, ezután levágják a haját, elfogják, megvakítják és gabonát őröltetnek vele. Mikor haja megnő ismét, ellenségeire dönti Dágon templomát, ő maga is ott leli halálát. A ~-nek keletkezési ideje bizonytalan. Abból a szemmel látható törekvéséből, hogy mondanivalóját a kizárólagos Jahvekultusz és papi uralom szolgálatába állítsa, arra következtethetünk, hogy nem sokkal a *babiloni fogság* után keletkezhetett, természetesen számos, régebbre visszanyúló írásos és szóbeli hagyomány alapján. A ~-ben található meg pl. az Ótestamentum legősibb részlete, a Debborah-ének (5. fejezet), amely Jahvét mint sivatagi viharistent mutatja be, s valószínűleg az i. e. XIII. századból való és a világirodalom legszebb termékei közé sorolható. A könyv történeti értéke – különösen mitikus és mondai elemekben bővelkedő részleteinek igazságtartalma – csekély.

bizánci liturgia – lásd liturgia; orthodox egyházak

Blondel, Maurice (1861–1949) – francia katolikus filozófus, aki rendszerét a *neotomizmus*tól függetlenül, *Augustinus* hagyományaira támaszkodva építette ki. Érdeklődésének a középpontjában az emberi (értelmi és akarati) tevékenység, mindenekelőtt az akarás áll. Az akarat soha nem elégszik meg a már elérttel, hanem mindig többre vágyik, mert a véges dolgok képtelenek arra, hogy maradéktalanul kielégítsék. Vagyis az ember a végtelenre van hangolva, ezért minden cselekedetének a célja és rugója az *abszolutum*, azaz *Isten*, akivel kaposolatban állást kell foglalnia, aki azonban csak a kegyelem által érhető el.

~-t hosszú időn keresztül *modernizmus*sal vádolták és a vád alól csak halála előtt néhány évvel tisztázták. Hatása főleg a *transzcendentális neotomizmus*ban és az „*új teológiá*ban" tapasztalható.

bogumilizmus – lásd katharok

Bonaventura, szent (1221–1274) – skolasztikus filozófus, párizsi egyetemi tanár, a *ferencesek* generálisa. A korai *skolasztiká*ra jellemző augustinizmust (lásd: *Augustinus*) törekedett összeegyeztetni az arab filozófusok hatására egyre jobban terjedő arisztotelészi eszmékkel. Ennek következménye ismeretelméletének kettőssége, amely szerint az ember az érzéki dolgok ismeretét absztrakció, azaz elvonatkoztatás, *Isten* és önmaga ismeretét pedig intuíció, azaz belső megélés útján szerzi. Ágostoni hatásra hit és tudás, teológia és filozófia összemosódik nála egymással, sőt a filozófia önállósága teljesen megszűnik, hiszen a hit fénye világítja meg szerinte a tudás egész területét. ~ nagyra értékeli *Anselm ontológiai istenérvét*, de azt is tanítja, hogy a világból a posteriori módon, azaz a meglévő dolgokból is következtethet az ember Istenre mint végső okra. ~ *Aquinói Tamás*sal párizsi tartózkodása idején egész életre szóló barátságot kötött, azonban filozófiájával szemben határozottan állást foglalt. Így Tamással ellentétben az anyag örök voltát filozófiailag is lehetetlennek mondja, az emberi lelket önálló *szubsztanciá*nak tartja (Tamás szerint test és lélek együtt alkot egy teljes szubsztanciát) és az akarat magasabbrendűségét tanítja az értelemmel szemben. ~ a létet azonosítja a fénnyel. Minél nagyobb mértékben részesedik valami az örök fényből (Istenből), a lét és a tökéletesség annál magasabb fokán áll. Rendszere a ferences renden belül honosodott meg átmenetileg, amíg *Duns Scotus* irányzata a XIV. század elején ki nem szorította onnan is.

Bonhoeffer, Dietrich (1906–1945) – német evangélikus lelkész, teológus. Kezdettől (1933) szemben állt a nemzetiszocializmussal és harcolt a nácizmus befolyására létrejött *Német Keresztyénység* eszméje ellen. Mint az állam által üldözött *Hitvalló Egyház* tagja, 1943-ban börtönbe, majd koncentrációs táborba került, ahol 1945-ben meghalt. A náci fogságban írt naplójában megfogalmazta a vallástalan *kereszténység* gondolatát, így a *radikális teológia* egyik megalapozójának tekinthető. Szerinte a kereszténységnek meg kell szabadulnia vallási korlátaitól (így az *Isten*re vonatkozó *dogmá*itól is) és Krisztus példájára a világot, az emberiséget kell szolgálnia.

boszorkányüldözés – lásd ördögűzés

Bölcsesség könyve – *ótestamentumi* irat, amelyet a zsidók és a protestánsok nem tartanak *kánoni*nak. A ~ az ember helyes magatartását akarja meghatározni az isteneszme szempontjai szerint. Az i. e. 100 körül, görög nyelven keletkezett mű a Szeleukidák üldözése, majd a zsidó *Hasmoneusdinasztia* alatt fokozódó papi és világi elnyomás láttán felteszi a kérdést, hogy miért szenvednek a jók és halnak meg vértanúságban a fiatalok, hiszen a korábbi zsidó felfogás szerint a nyugodt, hosszú élet a jámborság legszebb jutalma. A ~ átértékeli a korábbi felfogást és azt tanítja, hogy a jámbor szenvedőre halála után az örök élet vár. E könyvben olvasható először, hogy a másvilágon a jók boldogok lesznek, a gonoszok pedig szenvedni fognak. Az az igazi bölcs, aki úgy rendezi az életét, hogy a túlvilági igazságszolgáltatás alkalmával találtatik bölcsnek és igaznak. A könyvnek a hellenista filozófiából kölcsönzött gondolatmenetei az isteni bölcsességről, amely mindent teremtett és elrendez, nagy hatással voltak a kereszténység *Szentháromság*-tanára is. A könyv szerzője ismeretlen. Egyesek – a hagyomány alapján – tévesen Salamonnak tulajdonítják.

brahmanizmus – India vallása, amely a *védikus vallás* helyébe lépett a kasztrendszer kialakulásának következtében. Az i. e. I. évezred elején az árják által meghódított Indus és Gangesz völgyében számos despotikus állam jött létre, amelyek tagjai faluközösségben éltek, s amelyek közül az i. e. VI. században két nagyobb állam emelke-

dett ki: egyik a Gangesz völgyében (Magádha), a másik pedig az Indus völgyében (Kósala). Ebben az időben szilárdult meg India területén az osztályviszonyok sajátos formája, a kasztrendszer. A két uralkodó kaszthoz (varnához) a brahmanok (papok) és khsatriák (fegyverforgató nemesség) tartoztak, míg a két alávetett kasztot a vaisziák (szabad termelők) és a sudrák (szolgák) alkották. A kasztrendszer kialakulásával és a papi kaszt társadalmi szerepének a növekedésével párhuzamosan lényeges változások következtek be India korábbi vallásában, a védikus vallásban. A védák istenei háttérbe szorultak és helyükbe új istenek léptek. Különösen nagy jelentőségre emelkedett a nagy istenhárom-ság (trimúrti): Brahma, a teremtő, Visnu, a fenntartó és Siva, a pusztító istenség. Mindegyik fő istenséghez az alsóbb rangú istenek és szellemek egész sokasága tartozott. Egy-egy kultuszközpont vagy szekta az istenhárom-ság valamelyikét különleges tiszteletben részesítette és egyedüli vagy legfőbb istennek tartotta (visnuizmus, sivaizmus). A védikus vallás istenei közül nagy szerepet kapott még a ~-ban Varúna, aki itt a legfőbb bíró szerepét töltötte be és Indhra, aki az istenek vezére lett. Az istenek az egész világegyetemmel együtt alá vannak vetve a mindent irányító nagy világtörvénynek, a Dhármának. A Dhárma által megszabott rendet egyetlen élőlény vagy élettelen tárgy sem lépheti túl, és az általa kiszabott helyét senki és semmi nem hagyhatja el, így az ember sem törhet ki a kasztrendszer keretei közül. A ~ központi tanítása a karman-tan. Eszerint az ember lelke a halál után nem pusztul el, hanem ujjászületik (reinkarnáció vagy lélekvándorlás). Hogy valaki állatként vagy emberként, egyik vagy másik kaszthoz tartozóként születik-e újjá, az az előző életének cselekedetei által meghatározott végzettől (karman) függ. Így a sudrák előző életük bűneiért szenvednek, de ha sorsukat megadással viselik, ha a kasztt örvényeket pontosan betartják, következő életükben brahmanként vagy akár egy felsőbbrendű szellemként is újjászülethetnek. Ezzel a ~ nemcsak a kasztrendszer nyílt igazolását vállalta magára, hanem egyúttal a Dhárma és az istenek igazságosságát is megvédte minden látszat és szomorú tapasztalat ellenére: a jelenben tapasztalt igazságtalanságok eszerint csak látszólagosak, mert részben a múlt szükségszerű és igazságos következményei, részben pedig a jövőben fognak kiegyenlítődni. A ~ a papokat, akiket a legkülönfélébb kiváltságokkal látott el, egyben aszketikus életre is kötelezte, részben, hogy az alsóbb rendű kasztok e kiváltságokat könnyebben elnézzék nekik, részben pedig azért, hogy a szertartások tekintélyét megalapozza. A világfolyamat és az ember körforgása, a világtörvény minden körülmények között való érvényesülése és a velük összefüggő egyéb brahmanista vallási eszmék az ázsiai termelési mód szükségszerű velejárói, amelyeknek keretében a gazdasági és társadalmi viszonyok évezredeken keresztül nem változnak lényegesen, hanem újra és újra megismétlik önmagukat. A ~ talaján széles körű vallásfilozófiai irodalom alakult ki. Ezeket az írásokat, amelyek a Védák magyarázatául szolgáltak, Upanisádoknak hívják. Az i. e. VI. században az indiai társadalom kasztrendszerét szentesítő ~-sal szemben lépett fel a dzsainizmus és a *buddhizmus*. A ~ elvi alapján született meg i. sz. 800 körül a *hinduizmus*.

breve (lat.: rövid) – viaszpecséttel ellátott, latin nyelven írt pápai levél, amelyet általában kisebb jelentőségű ügyben, egyszerű formában hoznak nyilvánosságra.

breviárium ~ lásd zsolozsma

Bruno, Giordano (1548–1600) – olasz filozófus, a *reneszánsz valláskritika* legkiválóbb képviselője. ~ mint *Domonkos-rend*i szerzetes, korán összeütközésbe került rendi elöljáróival és a szerzetesi ruha levételére kényszerült. Genfi tartózkodása alatt kétszer is törvény elé idézték, ily módon arról is meggyőződhetett, hogy a „szabad" protestáns eszmék sem teszik lehetővé, hogy valóban szabadon kifejthesse gondolatait és tanítását. Szakít tehát mindenféle *vallás*sal és *egyház*zal, és önállóan alkotja meg materialista jellegű világnézetét, amely végső pontjaiban a *panteizmus* formáját

öltötte. Hányatott életút után az *inkvizíció* fogságába került, ahol nyolc évig hasztalan igyekeztek válogatott kínzásokkal tanításának feladására bírni. Végül 1600. február 17-én, a Campo di Fiorin, a „virágok terén" rakott máglyán elevenen elégették. ~ gondolkodásának a kiindulópontja a világegyetem végtelensége, amelyet a kopernikuszi heliocentrikus elmélet szükségszerű következményének tart. A végtelen világegyetemben mindenütt ugyanazok a törvényszerűségek uralkodnak, mindenütt ugyanazok az elemek találhatók. ~, miközben a világegyetemet végtelennek tartja, annak érzékelhető részeit végesnek mondja – és ezzel megfogalmazza a véges és végtelen dialektikáját. A végtelen világ – ~ tanítása szerint – élő organizmus, amelynek életét a benne rejlő világlélek adja. A világlélek nem kívülről hat a világra, hanem belülről formálja és mozgatja az anyagot, ezért nem lehet a világteremtő *Istennel* azonosítani vagy párhuzamba állítani. Mivel ~ elképzelésében minden él, nincs halál vagy megsemmisülés, csak átmenet egyik létformából egy másik létformába. Ezzel a tanításával nemcsak az anyag megmaradásának az elvét sejtette meg, hanem a halálról és halál utáni életről szóló egyházi tanítással is szembeszegült. ~ élesen szembehelyezkedett a *skolasztikával*, különösen annak az anyag passzivitását valló felfogásával. Ismeretelméletének alapgondolata, hogy az igazság forrása nem lehet a hit és garanciája sem lehet a tekintély. Az igazságot csak a tapasztalatból kiindulva, a természetes értelem világánál ismerhetjük meg. ~ elvetette a reneszánsz korban egyébként elfogadott „kettős igazság" elvét: számára csak egyetlen igazság létezett – a tudomány igazsága. ~ nemcsak vallás- és skolasztika-bírálatával tűnt ki, hanem szerepet játszott a dialektika fejlesztésében, és jelentős lépést tett a következetes materializmus irányába is.

Buber, Martin (1878–1965) – zsidó rabbi, vallásfilozófus és bibliakutató, a jeruzsálemi egyetem tanára. Érdeklődésének középpontjában a *vallás* lényegének a kérdése áll. Szerinte az ember a mindenütt, az ember belső világában is jelen lévő, ugyanakkor a mindenek felett álló *Istennel* találkozik, teremt kapcsolatot, azáltal, hogy az „Én" párbeszédbe kezd, személyes kapcsolatot teremt Istennel, a „Te"-vel.

búcsú (indulgentia) – a megbocsátott bűnökért járó büntetésnek az *egyház* részéről történő teljes vagy részleges elengedése. A *katolikus egyház* tanítása szerint a *bűn* megbocsátása után visszamarad az emberben a büntetés adóssága, amelyet vezekléssel lehet csökkenteni vagy megszüntetni. Ezért jött szokásba az őskereszténységben a nyilvános vezeklés, amelyet a VII. századtól kezdve imákkal, zarándoklatokkal, alamizsnálkodással és más jócselekedetekkel helyettesítettek. A XI. századtól a *pápák* bizonyos esetekben (pl. a *keresztes háborúk*ban való részvétel esetén) elengedték a vezeklés pótlását is. A XIII. század teológusai részletesen kidolgozták a büntetés elengedésének a teológiáját. Azt tanították, hogy *Jézus Krisztus* és a *szentek* érdemei egy kimeríthetetlen kegyelmi kincstárat alkotnak, amely fölött Krisztus földi helytartója, a római pápa rendelkezik, aki ezen érdemekre való tekintettel részben (részleges ~) vagy egészen (teljes ~) elengedheti az egyház élő vagy *purgatórium*ban szenvedő tagjaira kirótt ideiglenes büntetéseket. A ~ elnyerésének feltétele a kegyelmi állapot és a pápa által megszabott tevékenységek végrehajtása. Ilyen tevékenység pl. a keresztény köszöntés („Dicsértessék Jézus Krisztus. – Mindörökké."), amely 300 napi ~ elnyerésével jár, vagyis annyit enged el az egyház az ideiglenes büntetésből, amennyit kiérdemelne valaki, ha 300 napig vezekelne. A ~ felajánlható a purgatórium lakóiért is. A ~-ról szóló tanítás és a vele kapcsolatos visszaélések szolgáltatták a közvetlen okot a *reformáció* kirobbanásához.

buddhizmus – világvallás, amely különösen Ázsia népeinek történetében töltött és tölt be nagy szerepet. A ~ Indiában jött létre az i. e. VI. század folyamán, azoknak a tömegeknek a körében, amelyek a *brahmanizmus* által szentesített kasztrendszer elnyomása alatt szenvedtek, azt igazságtalannak, az isteni törvénnyel ellentétesnek

érezték, megváltoztatását azonban lehetetlennek tartották, ezért a szenvedésből kivezető utat az élettől való elfordulásban látták, amelyet vallási parancsnak tekintettek. A ~ megalapítója a vallási hagyomány szerint Sziddhárta Gautama Buddha (kb. i. e. 560–480). Királyi családból származott csodás körülmények között. Atyja kiváló nevelésben részesítette és gondtalanná tette ifjú életét. Annál megrázóbb volt számára az élet durva valóságával – egy öregember, egy gyógyíthatatlan beteg, egy halott és egy aszkéta látványán keresztül – történt találkozás. Ezekből megtudta, hogy a betegség, az öregség és a halál minden embernek a kikerülhetetlen osztályrésze, és úgy látta, hogy lelki megnyugvást csak az önkéntes lemondás, az aszkéta életmód nyújthat. Elhagyta családját, lemondott a gazdagságról és a hatalomról és hét esztendeig tartó szigorú, önsanyargató életmódba kezdett. Egy éjszaka, fügefa alatt elmélkedve megvilágosodott, azaz Buddha lett, mert rádöbbent, hogy a megnyugvás nem a gazdagságból, de nem is az önkéntesen vállalt szenvedésből, hanem a szenvedés lényegének a megértéséből és leküzdési módjának a megtanulásából származik. Ettől kezdve hátralevő életét tanítással töltötte: vándorprédikátorként bejárta egész Indiát, tanítványokat gyűjtött maga köré, akik maguk is terjesztették tanítását. Buddha 80 éves korában halt meg, nagy lelki békességben. Holttestét tanítványai az ősi indiai szokások szerint elégették. Buddha életének e korai, már eredetileg is mitikus és legendás történetét a későbbiek során még jobban kiszínezték. A mitikus-legendás hagyomány mögött azonban történeti személy áll, akiről mindössze annyi megbízhatót tudunk, hogy nagy hatású vallási-filozófiai rendszert dolgozott ki, amelyet szóban hirdetett s amelyet tanítványai foglaltak írásba. A ~ legrégibb irata a páli nyelvű Tri-pitaka (három „kosár"), amely három részből áll. Első része a fegyelmezett életmód szabályait tartalmazza (Vinája-pitaka), a második életbölcsességről szóló beszédeket közöl (Szutta-pitaka), a harmadik pedig elméleti tanításokat ad (Abbidhamma-pitaka). A ~ alaptanítása az, hogy az egész élet szenvedés. A szenvedés oka az élethez való ragaszkodás, az élet igenlése; leküzdésének módja pedig a vágyak teljes elfojtása, megsemmisítése. Akinek sikerül a javakról való teljes lemondás révén életvágyát elfojtania, az előbb-utóbb kiszabadul a kényszerű és újabb szenvedéseket hozó újraszületések láncolatából és eljuthat a Nirvánába, a teljes megsemmisülés, a nemlét állapotába. Az újjászületés törvénye alól az istenek sem lehetnek mentesek, maga Buddha is számtalan megelőző életet élt (többek között isten is volt), mígnem megvilágosodott. A ~ nem tanítja a *lélek* egységét és halhatatlanságát. Az ember anyagi összetevőit, a különféle dhármákat (mintegy 100 összetevőből áll az ember) nem a szellemi lélek, hanem az élet vágya kapcsolja egybe. Az újjászületések során ez az életvágy újra egyesíti a halállal szétesett dhármákat, de most már új kombinációban, az új létfoknak megfelelően. Ha az életvágyat – amely nem halhatatlan – sikerül az embernek magából kiirtania, akkor semmilyen erő sem kényszerítheti az embert alkotó anyagi dhármákat arra, hogy újra egyesüljenek és új szenvedések forrásai legyenek. A vágyaktól való szabadulást és az azt követő teljes feloldódást – a Nirvánát – a buddhista etika öt kötelező szabályának a betartásával lehet elérni. E szabályok a következők: nem szabad ölni sem embert, sem állatot, nem szabad elvenni más tulajdonát, nem szabad érinteni más asszonyát, nem szabad hazudni és nem szabad bort fogyasztani. A buddhista *szerzetesek* (nők és férfiak) ennél azonban sokkal többre vannak kötelezve: teljes vagyontalanságot és szüzességet fogadnak, és az öt alapszabályt is szigorúbban kötelesek megtartani. A ~ minden követőjének kötelessége betartani egy sajátos szeretettörvényt, amely tiltja az egyesek iránti túlzott és kizárólagos vonzalmat, ugyanakkor pedig előírja a mindenki iránti jóindulatot, a sértést is türelmesen és szenvedélyekről mentesen fogadó magatartást. A korai ~ tehát nem az istenektől várta az emberi jövő jobbra fordulását, hanem azt tanította, hogy az kizárólag az ember hatáskörében van. Ily módon az istentiszteletnek a szerepe is szükségképpen

háttérbe szorult. A korai ~ nem tagadta ugyan az istenek létét, de azokat a megvilágosodott embereknél alacsonyabb rangúaknak tartotta, és így tulajdonképpen az *ateizmus* határát súrolta. A ~ az ázsiai termelési mód mozdulatlanságának, szüntelen magát megismétlő viszonyainak a talaján keletkezett, és éppen e mozdulatlanságból, a szenvedést újra és újra szülő, semmilyen kibontakozást nem ígérő társadalomból kereste a kiutat. Illuzórikus ígéretei, a társadalommal szemben tanúsított passzivitás, a kasztrendszert szentesítő brahmanizmussal szembeni állásfoglalása az alsóbb kasztoknak vigaszt jelentett, a felsőbb kasztokra nézve pedig nem volt veszélyes. Így terjedését nem gátolta semmilyen különleges akadály, sőt a lovagok kasztja részéről egyenesen támogatást élveztek a brahmanok (papok) kiváltságait fölöslegessé tevő buddhista tanítások. A ~ terjesztésében különösen nagy szerepet játszott Asóka király (i. e. kb. 270–230), aki hatalma alatt egyesítette Indiát, és az eközben átélt szörnyű vérengzésektől megrendülve életét a buddhista tanok terjesztésének szentelte. A ~ fokozatosan elterjedt egész Indiában, sőt a határokon túl is (Ceylon, Nepál, az i. e. I. században; Kína, az i. sz. IV. században; Korea, Indonézia, a VI. században; Japán, a VII. században; Tibet, a XV–XVII. században; Mongólia, a XVII–XVIII. században, majd Oroszország egyes vidékei stb.). A rohamos terjedés és a helyi viszonyokhoz, igényekhez való alkalmazkodás következtében a ~ korán két irányzatra szakadt. Az egyik irányzat a hiná-jána (kis szekér vagy keskeny út), amely a Nirvánát csak a világtól elvonult, szigorú aszketikus életmódot követő emberek számára tartja elérhetőnek, míg a másik irányzat a mahá-jána (nagy szekér vagy széles út) mindenki számára elfogadható és megtartható előírásokat tartalmaz és alkalmazkodik a néptömegek igényeihez. A mahá-jána irányzat abból a megfontolásból indult ki, hogy a ~ őseredeti formája csak kevesek számára elfogadható. A nagy tömegeknek, az egyszerű embereknek színesebb, kevésbé filozofikus jellegű, könnyebb vallásra van szükségük, és nem nélkülözhetik az istenek kultuszát sem. Buddhát ezért istenként kezdték tisztelni, buddha-isteneknek minősítették a korábbi brahmanizmus isteneit, sőt a terjeszkedés közben megismert egyéb isteneket is. Jelentős szerepet kaptak a „dühöngő istenek" (dóksitok), a gonoszság megtestesítői is. A mahá-jána irányzat nagy tisztelettel övezi a boddhiszátvákat, vagyis azokat a megvilágosult embereket, akik még nem emelkedtek a buddha-istenek sorába, de szent életükkel különleges emberfölötti hatalmat szereztek maguknak. Ezeknek hatalmukban áll érdemeik egy részét átruházni azokra, akik tisztelettel veszik körül őket, áldozatokat mutatnak be szobraik előtt és imákat intéznek hozzájuk. Itt ismét szerephez jut a papság (boncok) mint az egyre gazdagabb rítusok lebonyolítója. A mahá-jána irányzat módosította a Nirvánáról szóló tanítást is: kidolgozta a mennyországról és a pokolról szóló színes tanokat. A mennyországban boldogság honol, míg a pokolban szörnyű kínszenvedések várnak a ~ előírásait megszegőkre. A ~ ebben a formájában terjedt el Belső-Ázsiában. A ~ mahá-jána irányzatának legnépszerűsítettebb formája a lámaizmus, amelynek központja Tibetben alakult ki a XI. században. A lámaizmus leegyszerűsítette a kedvezőbb újjászületések vagy a mennyországba jutás lehetőségének a megszerzését: ehhez elegendő bizonyos mágikus imaszövegek mechanikus és gyakori ismételgetése vagy az imamalmok használata. Ezek az imamalmok belül üres hengerek, amelyeknek a kávédarálóhoz hasonló fogantyújuk van. A hengerbe imaszövegeket kell elhelyezni és azokat a hengerrel együtt meg kell forgatni. Ez éppen olyan értékes cselekedetnek számít, mint a hengerben levő imaszövegek ajakmozgatással való elmondása. A lámaizmusban nagy jelentősége van a szerzetesi intézménynek (láma = szerzetes tibeti nyelven). A lámaista ~ hierarchiájának az élén a pancsen láma és a dalai láma áll, akiket Buddha reinkarnációinak tartanak. A pancsen láma a szellemi hatalmat, a dalai láma pedig a világi hatalmat gyakorolja. Jelenleg a ~ különböző irányzataihoz tartozó hívek száma mintegy 500 millióra becsülhető. Budapesten is működik egy buddhista

misszió. Napjaink buddhista papsága több jelét adja a társadalmi haladás iránti fogékonyságnak. Általában elítélik az atomfegyverek gyártását, azok alkalmazását, támogatják az ázsiai országok imperialistaellenes mozgalmait, a béke érdekében kifejtett tevékenységét stb.

bulla (lat.: gomb) – fontos egyházi ügyben kibocsátott ünnepélyes pápai nyílt levél. Nevét arról az ólom (ritkán arany) pecsétről kapta, amely selyemzsinóron függ a vastag, sárga pergamenlevélen. A pecsét egyik oldalán Péter és Pál apostol képe, a másikon a ~-t kiadó *pápa* neve látható. Újabban csak a rendkívüli jelentőségű ~ kiadása esetén tartják be ezeket a formaságokat és inkább piros viaszpecséttel látják el a ~-kat. A latin nyelven írt ~ első sora közli a kiadó pápa nevét, majd a szöveg, végül a dátum következik. A ~ aláírója soha nem a pápa, hanem az *Apostoli Szék* egy vagy több magas rangú tisztségviselője.

Bultmann, Rudolf (1884–1976) – evangélikus teológus, bibliakutató. Az *Újtestamentum* professzora volt Breslauban (1916), Gissenben (1926) és Marburgban (1921–1951). A *Biblia* egzisztencialista magyarázatával új iskolát teremtett (lásd: *mítosztalanítás*). Munkássága sok ellentmondásba ütközött, eredményei azonban termékenyítőleg hatottak mind a prófán, mind pedig a teológiai bibliamagyarázatra.

bűn – a vallási felfogás szerint olyan rossz cselekedet, amellyel az ember áthágja az öröknek, *természetfölötti* (isteni) eredetűnek tartott törvényeket. E törvényeket a természetfölötti lények hozzák *kinyilatkoztatás* formájában az emberek tudomására. Így az *egyiptomi vallás*ban Thot, a *zsidó vallás*ban Mózesen keresztül Jahve, az *iráni vallás*ban Zarathusztrán keresztül Ahura-Mazda, az *iszlám*ban Gábriel közvetítésével Mohameden keresztül Allah közli a változhatatlan és megsérthetetlen örök törvényt, a *kereszténység* pedig közvetlenül a megtestesült második isteni személyre, *Jézus Krisztus*ra vezeti vissza erkölcsi előírásait. A törvény megszegéséért, a ~ elkövetéséért büntetés jár, amelyet szintén a természetfölötti lények *(Isten)* szabnak ki. A kereszténység az egyes emberek személyes ~étől megkülönbözteti az emberi természet ~ét, az *eredeti bűn*t, a személyes ~öket pedig halálos és bocsánatos ~ök csoportjára osztja. A halálos vagy súlyos ~ örök büntetést érdemel. *Wiclif János* tanítása szerint csak a predestináltak ~e lehet bocsánatos, *Luther Márton* és *Kálvin János* tanítása szerint pedig csak a hívők ~e bocsánatos, nem mintha nem érdemelne „halált" (azaz örök büntetést), hanem mert Isten nem számítja be nekik ~ül. A ~ oka a katolikus tanítás szerint az ember rossz akarata (lásd: *akaratszabadság*), a kálvini tanítás szerint pedig maga Isten, aki öröktől fogva elhatározott minden ~t a világban. Ehhez hasonlóan tanított Luther is, követői azonban – Melanchton nyomán – az embert teszik felelőssé a ~ért. A kereszténység ~ről szóló etikai nézetei (lásd: *keresztény erkölcs*) szoros összefüggésben vannak a *kegyelem*, az *üdvösség* és a *predestináció* tanával.

bűnbak – lásd engesztelés napja

bűnbánat szentsége – lásd gyónás

bűnbeesés – bibliai *mítosz*, a *bibliai őstörténet* része, amely az első emberpár *bűn*ét és büntetését mondja el a második teremtéselbeszélés keretében (lásd: *ember teremtése*). Miután *Isten* megteremtette az első embert, Ádámot, az *Éden*-kertbe helyezte, hogy őrizze és művelje azt. Ennek a kertnek a közepén hozta létre Isten az élet fáját, valamint a jó és a rossz tudásának a fáját is, majd megparancsolta Ádámnak, hogy a jó és a rossz tudásának a fájáról ne egyék, mert ha arról eszik, meghal. Ezután került sor az asszony teremtésére. Arról nem beszél a *Biblia*, hogy Éva, az asszony, miként értesült a szigorú isteni tilalomról, csak azt mondja el, hogy bár tudott róla, mégis engedett a kígyó csábításának, megszegte Isten parancsát, evett a tiltott fának a gyümölcséből, sőt Ádámnak is adott belőle. Isten felelősségre vonta az első embereket, és megbüntette őket

a kígyóval együtt. A kígyónak ettől kezdve kell a hasán csúsznia, homokot ennie, és ettől kezdve átkozott az összes állatok között. Az asszonynak ettől kezdve kell fájdalommal szülnie gyermekét, és ettől kezdve még hangsúlyozottabban a férfi uralkodik fölötte. Ádámra azt a büntetést szabta ki Isten, hogy fáradsággal kell megdolgoznia kenyeréért: ellenségévé válik a föld, nem adja ingyen termékét. Az első emberek e cselekedetének a következménye az is, hogy az embereknek meg kell halniok. A ~ mítosza azt a tragédiát fejezi ki, amelyet az ősi társadalom felbomlása jelentett az emberiség történetében. Az eredeti boldog állapot, amely az ősszülők természetes állapota volt mindaddig, amíg a bűnt el nem követték, a mítosz nyelvén az ősközösségi viszonyokat jelenti és idealizálja. Ez az idealizált ősállapot valamilyen megmagyarázhatatlan okból kifolyólag – a bűnt követő isteni büntetés következményeként – felbomlott, minden a feje tetejére állt, minden és mindenki az ember ellen fordult. Ádámnak és Évának el kellett hagynia a „gyönyörűség paradicsomát", amelynek kapuját ezután kerubok őrzik. Munkájuk átok-jellegű lett, gyümölcsét alig élvezték, helyzetük kiszolgáltatottá vált. Ehhez hasonló elképzelésekkel minden ókori nép *mitológiá*jában találkozunk. Az egyenlőség, a szabadság, a béke vágyából származik az a visszavetített elképzelés, amely szerint volt olyan időszak, amikor harmónia uralkodott az emberiség életében, azután történt valami az emberrel (a társadalommal) és ez a boldogság egyszer s mindenkorra elveszett. Hogyan és miért történt mindez? Erre a kérdésre igyekszik válaszolni a bibliai ~ mítosz – és minden más hasonló mítosz – a maga sajátos kifejezési módján. Az Éden díszletezése, a kerubok feladata, a kígyó szerepe, a tiltott fa jelentősége minden bizonnyal mezopotámiai eredetű. A kígyó alakú isteni szörnyek ismerősek az ósémi mitológiából is (lásd: *ugariti vallás*). A keresztény teológiai rendszerek a bibliai ~ mítoszára vezetik vissza az *eredeti bűn*ről szóló tanításukat és a vele összefüggő *dogmá*kat is.

C cs

canossai vezeklés – lásd invesztitúra-harc

Casti connubii – XI. Pius *pápa* 1930. december 31-én kiadott *enciklikája* a keresztény házasságról. A bevezetés megállapítja, hogy a házasság isteni alkotás. Az ember szabadsága a házassággal kapcsolatban csak annak kinyilvánítására szorítkozik, hogy a felek valóban házasságot kívánnak-e kötni egy meghatározott személlyel vagy sem. Az első rész a házasság javait sorolja fel. Ezek: a gyermek (a házasság elsődleges célja a gyermekek nemzése és felnevelése), a hitvesi hűség (amely kizárja a házasságon kívüli nemi érintkezést), a szentségi kegyelem (amely a házasságot felbonthatatlanná teszi). A második rész a házassággal kapcsolatos tévedéseket és visszaéléseket foglalja össze. Ünnepélyesen kárhoztatja a házassági jognak olyan használatát, amely azt a gyermeknemzés természetes hatásától megfosztja. Elítéli a szabadosságot, azaz a házasságon kívüli nemi életet. Míg ezek a természet törvénye ellen valók, addig a házasság szentségi voltát sérti a válás, a polgári és a vegyes házasság. A női emancipáció kérdését érintve megállapítja, hogy bár a férfi a feje a családnak, lehetséges jogegyenlőség a családban, sőt a társadalmi életben is, figyelemmel azonban arra, hogy a nőnek elsődleges hivatása a családdal kapcsolatos. A harmadik rész a keresztény házasság felújításának a programját rajzolja meg. A legfontosabb a mély vallásosság, a *katolikus egyház* iránti engedelmesség, a keresztény és biológiai nevelés, a házasságra való előkészület, az egyéni választás és a társadalmi gondoskodás. A családapáknak olyan bért kell adni, hogy abból a maguk, a feleségük és gyermekeik tisztességes eltartásáról gondoskodhassanak. Ha ez nem lehetséges, a gazdagok jótékonykodjanak, ha ez is elégtelennek bizonyul, az államnak kell segítenie. A ~-ban lefektetett elvek közül az utóbbi időben éles viták bontakoztak ki a katolikus egyházon belül. E viták eredményeképpen a *II. vatikáni zsinat* már nem tesz különbséget a házasság elsődleges és másodlagos célja (a gyermekek nemzése, felnevelése, és a házastársi aktus) között, a házasságot olyan szeretetközösségnek fogva fel, amelynek természetes gyümölcse a gyermek. A születésszabályozás kérdésében azonban a hivatalos álláspont lényegesen nem változott (lásd: *Humanae vitae*).

célszerűségi istenérv – lásd biológiai istenérvek

Chenu, Marie-Dominique (1895–) – *Domonkos-rend*i szerzetes, a párizsi Szent Jakab kolostor tagja, neotomista filozófus és teológus, a párizsi Katolikus Egyetem tanára. Magát *Aquinói Tamás* követőjének vallja, de tanítását élesen elhatárolja a *neotomizmus* merev konzervativizmusától csakúgy, mint a *transzcendentális tomizmus* szubjektivizmusától. Meggyőződése, hogy a modern ember kérdésfeltevéseire legalább olyan megnyugtató válasz adható Aquinói Tamás szellemében, mint Kant, Hegel, Marx vagy Heidegger alapján. Ehhez azonban torzításmentesen meg kell érteni Tamás gondolatmenetét, el kell fogadni nyitottságát az igazság felé, bárhonnan érkezzék is az és túl kell lépni statikus történelem- és emberszemléletén (*„új teológia"*).

chiliasmus (a khilioi = ezer görög szóból) – az *Apokalipszis* 20. fejezetén (4–6) alapuló hiedelem, amely szerint a szenvedésektől, nyomorúságtól és általában minden szociális bajtól *Jézus Krisztus*nak a közeli időben bekövetkező ezeréves uralma hozza a szabadulást. Az *őskeresztény*ségben e nézet meglehetősen általános volt. Így véleked-

tek az *ebonitáknak* és főleg Egyiptom keresztényei. A III. század közepén a ~ hívei elszakadtak a *kereszténységtől*. A ~ eszméi a történelem folyamán gyakran felbukkantak, elsősorban az alsóbb néprétegek körében elterjedt *eretnekség*ekben, így az *antifeudális eretnekmozgalmak*ban és számos újkori *szekta*ban. Olyan nézetek is lábrakaptak, hogy Krisztus ezer év elteltével jön el ismét. Ezért a ~ eszméi az ezredfordulók táján különösen is népszerűek voltak.

circumcelliók – lásd donatisták

Cirill és Metód (Kürillosz és Methodiosz) – a szlávok keresztény hitre térítői, az ószláv írásbeliség megalapozói. A Szalonikiből származó testvérpár már gyermekkorában elsajátította a szláv nyelv ismeretét. Cirill (eredeti nevén Konsztantinosz) pap, majd konstantinápolyi teológiai tanár, Metód pedig szerzetes lett. III. Mihály bizánci császár előbb a krími kazárokhoz küldte őket missziós megbízatással, majd miután onnan visszatértek, Rosztiszláv morva fejedelem kért misszionáriusokat a császártól, aki 863-ban Cirillt és Metódot küldte Morvaországba. Rosztiszláv erre a lépésre azért határozta el magát, mert a német királyság erőszakos terjeszkedésével szemben – amellyel a német papság missziós tevékenysége, a katolikus, nyugati *kereszténység* terjesztése is együtt járt – a német terjeszkedés korlátozásában érdekelt bizánci császártól remélt támogatást. ~ nagy sikerrel terjesztették a kereszténységet, többek között azért is, mert a latin szertartású német papokkal ellentétben szláv nyelvre fordították le a *liturgiát*. Cirill lefordította a *Bibliát* is és ehhez megalkotta a görög írásjelekből azt az ábécét, amely vissza tudta adni a szláv nyelv összes hangzóit (cirill-írás). A német papok bevádolták Cirillt és Metódot I. Miklós *pápá*nál mint a Nyugat pátriárkájánál, akinek a területén a konstantinápolyi pátriárka megbízása alapján keleti rítust és keleti egyházszervezetet építettek ki. ~ a közben meghalt Miklós pápa utódja, II. Hadriánus előtt igazolták eljárásukat. Cirill 867-ben Rómában elhunyt, Metód pedig visszatért az ekkorra már létrejött nagymorva birodalomba. Működése azonban nem volt zavartalan: egy regensburgi zsinat határozata alapján még börtönbe is vetették. A IX. század végén széthullott nagymorva birodalommal a szláv liturgia is megszűnt ezen a vidéken (Horvátországban töredékesen továbbra is fennmaradt). Cirillt és Metódot a keleti és nyugati egyház is szentként tiszteli. Kulturális jelentőségük abban van, hogy egyházi-ószláv nyelvükkel és írásukkal megvetették csaknem az összes szláv nép irodalmi fejlődésének alapját.

ciszterciták – a *Benedek-rend* XII. században létrejött reformált ága, amely a régi regulák alapján új szerzetesrenddé alakult. A *clunyi reform* után felvirágzott bencés kolostorok a XII. századra ismét hanyatlásnak indultak. A *kolostor*ok rendkívüli gazdagsága, a *szerzetesek* politikai szereplése és gyakran botrányos életmódja következtében a bencések tekintélye a tömegek szemében rendkívül megcsappant. Ugyanakkor egyre nagyobb tért hódítottak Nyugat-Európában az *antifeudális eretnekmozgalmak*, amelyek prédikációikkal és aszkéta életmódjukkal szüntelenül támadták a főpapok és szerzetesek fényűzését és pompáját. Ilyen körülmények között több kísérlet is történt reformok bevezetésére a Benedek-renden belül, azonban ezek mind kudarcba fulladtak. Ezért egy Róbert nevű apát 1098-ban elhagyta kolostorát 20 társával, hogy az ott megvalósíthatatlannak bizonyult eredeti, szigorú életmódot folytassák. A Dijon melletti Citeaux völgyében (Cistertium) vonultak és aszkéta életet éltek. A kezdeményezésnek új lendületet adott Clairvaux-i szent Bernát, aki 1112-ben 30 társával csatlakozott az újítókhoz. Egymás után épültek az új kolostorok, amelyek egyikének, a clairvaux-inak, maga Bernát lett az apátja. Eredetileg csak Benedek reguláit akarták régi szigorúságában visszaállítani, azonban rövidesen olyan vonásokat is felvettek, amelyek révén egészen új renddé alakultak. Mindenekelőtt szigorúan vették a szegénységet és egyszerűséget, elhagyták még az istentisztelet felesleges pompáját is és ők maguk is egyszerű fehér ruhát viseltek, fekete, elöl és hátul földig

érő, kötényszerű munkaruhával (skapuláré). Az egyházi vagyont és a jobbágyterheket ugyanakkor szükségszerűnek tartották. A ~ hamar elnyerték az *egyház* támogatását, amely bennük eszközt látott az antifeudális eretnekmozgalmakkal szembeni küzdelemben. Magyarországon 1142-ben telepedtek meg, gyorsan elterjedtek, központjuk Zirc lett. II. József alatt a tanításra tértek át, 1948-ban pedig az egyházi iskolák államosítása után a ~ magyarországi (zirci) apátságát feloszlatták, így a rend Magyarországon beszüntette működését.

Clemens Alexandrinus – lásd Alexandriai Kelemen

Clemens Romanus – lásd apostoli atyák

clunyi reform – szerzetesi mozgalom a X. és XI. században, amely a *Benedek-rend* eredeti formájában való visszaállítását tűzte ki céljául és harcot indított a pápai hatalom megerősítéséért. Ebben az időben a *kolostorok* a *püspök*ök felügyelete alatt állottak, birtokügyeiket a feudális urak intézték. Számos ún. magánkolostor is alakult, amelyeket hűbérurak alapítottak a saját birtokaikon, s mint ilyeneket saját tulajdonuknak tekintettek. Ők nevezték ki e kolostorok *apát*jait, a szerzeteseket pedig súlyosan megadóztatták. Más kolostorok gazdagsága számtalan vagyonra és tekintélyre vágyó fiatalt vonzott a szerzetesi életre. Mindezek következtében a kolostori élet fegyelme megrendült. A hatalmas birtokokkal rendelkező, fokozatosan teljesen elvilágiasodó főpapok, sőt a lelkészkedő papok sem álltak hivatásuk magaslatán. Ezzel gyengítették a *katolikus egyház* hitbeli tekintélyét, sőt a feudális anarchia fokozóivá is váltak. A császárok ezért támogatni kezdtek minden olyan törekvést, amely az egyházban rendet követelt, egészen addig, amíg ez nem járt együtt a *pápa* egyházfői jogainak lényeges erősödésével. A reformtörekvések bencés kolostorokból indultak ki és az elharapódzó fegyelmezetlenségeket szent Benedek reguláinak a felújításával próbálták megszüntetni. Ez a törekvés jellemezte a X. században többek között a lotharingiai bencés szerzeteseket. A clunyi bencések ennél tovább mentek, mert az eredeti regula és fegyelem visszaállítása mellett a püspököktől és a világi hűbérurak hatalmától való mentességet is követelték (exemptio). A kolostorok kongregációba tömörültek, és a központi vezetés a clunyi kolostorban élő főapát kezébe került, aki magát a hatalma alá tartozó kolostorok hűbérurának is tekintette. Maga a kongregáció a pápa közvetlen védelme alá helyezkedett. A ~ harcot indított az egész egyház centralizálásáért is. Arra törekedtek, hogy ne csak a kolostorokkal, hanem az egész egyházzal kizárólag a pápa rendelkezzék. Ezért mindenekelőtt a főpapok kinevezési jogát akarták kivenni a császár, illetve a királyok kezéből, mert azt a pápa jogköréhez tartozónak tartották. Fölemelték szavukat a *simónia*, azaz az egyházi méltóságok pénzen való megvásárlása ellen, végül harcot indítottak a papi nőtlenség *(cölibátus)* bevezetéséért. E törekvések találkoztak a pápák szándékával és támogatásával, mert a pápai tekintélyt és hatáskört mérhetetlenül növelték. A császárság, a világi hatalom azonban szembehelyezkedett a ~-mal, mert az megfosztotta őket az addig tőlük függő hatalmas egyházi birtokok haszonélvezőinek, a püspököknek, apátoknak, szerzetesközösségeknek a támogatásától. Ezért a ~ következményeként a pápaság és a császárság nyílt összeütközése elkerülhetetlenné vált, (lásd: *invesztitúra-harc*).

Codex Iuris Canonici (CIC) – lásd Egyházi Törvénykönyv

Congar, Yves (1904–) – *Domonkos-rend*i szerzetes, a párizsi Szent Jakab kolostor tagja, neotomista filozófus és teológus. 1931-től 1954-ig (a háború éveit kivéve, amikor német hadifogságban volt), a Domonkos-rend Párizs melletti (Le Saulchoir) – azóta megszűnt – főiskoláján filozófiát és teológiát tanított, majd hitszónokként Strasbourg-ban működött. 1960-tól a párizsi Katolikus Egyetem tanára, illetve rendszeres előadója. Filozófiai tevékenységét a *neotomizmus* konzervativizmusának *Aquinói Tamás* eredeti szellemében, de a modern filozófiák kérdésfeltevéseire is

figyelemmel történő meghaladása jellemzi. Teológiai munkásságával az *egyház* megújulását (lásd: *„új teológia"*) és a keresztények egységét (lásd: *ökumenikus mozgalom*) akarja előmozdítani. E tevékenysége miatt XII. Pius *pápa* és rendi elöljárósága elmarasztalta, *XXIII. János pápa* azonban rehabilitálta.

Constantinus adománylevele (Constitutum vagy Donatio Constantini) – hamisított okmány, amely a *pápa* főhatalmát Nagy Constantinus, IV. századi császár rendelkezésére vezeti vissza. A hamis adománylevél elmondja, hogy Constantinus, miután I. Szilveszter pápa közbenjárására bélpoklosságából meggyógyult, hálából Szilvesztert és utódainak adományozta a négy keleti *pátriárka* (Alexandria, Antiochia, Jeruzsálem, Konstantinápoly) feletti primátust, sőt a császári jelvényeket, vagyis a császári méltóságot is egész Nyugat felett. Az adománylevelet, amely a IX. századtól kezdve az egyházi joggyűjteményekbe is bekerült, s amely vitathatatlanul századokon át befolyásolta a pápaság és a világi hatalom viszonyát és nagy hatással volt a pápai primátus megerősödésére is, a XV. századig hitelesnek tartották. Hamisítvány voltát Nicolaus Cusanus (1401–1464), majd Lorenzo Valla (1407–1457) mutatta ki először. Ma mindenki hamisnak tartja. A hamis adománylevél vagy a VIII. század második felében keletkezett a *Pápai Állam* megalapításának visszavetített „jogalapjaként", vagy – ami valószínűbb – Nagy Károly korában, a IX. század elején hamisították, annak „bizonyítására", hogy a császári méltóság felett a pápa rendelkezik.

Coreth, Emerich – lásd transzcendentális neotomizmus

Corpus Iuris Canonici – lásd Gergely pápák (3. XIII. Gergely)

cölibátus (lat.: nőtlenség) – a római katolikus papok és *szerzetesek* kötelező nőtlensége. A legkorábbi keresztény gyülekezetek tagjai, akik a megváltóvárás egzaltált hangulatában éltek, szigorú, aszketikus életmódot folytattak, amelynek gyakran része volt a nőtlenség, illetve a szüzesség is. A *páli fordulat* után a keresztények életmódjában lényeges változások álltak be: az *aszkézis* csak az azt önként vállalók *(anakhóréták)*, a magasabb tökéletességre törekvők kötelezettsége lett. Természetes, hogy a papi vagy püspöki hivatalra való alkalmasság elbírálásánál az aszkéta vagy nőtlen életmód előnynek számított, továbbá, hogy az e hivatalokra kiválasztottak gyakran vállalták önként a nőtlen életmódot, illetve – ha nősek voltak – a házasélettől való tartózkodást. Ezt azonban semmiféle törvény elő nem írta, sőt nemegyszer gyanakvással kísérték a házasélettől való tartózkodást, mert a manicheizmus (lásd: *gnoszticizmus*) megnyilvánulásának tartották. Az önmegtartóztatás szélsőséges gyakorlóit, így pl. azokat, akik magukon öncsonkítást végeztek, a papi szolgálattól távol tartották. Korán szokásba jött, hogy a házas papoknak templomi szolgálatuk előtt tartózkodniok kellett a házasélettől, valamint az is, hogy akik mint nőtlen vagy özvegyemberek lettek papokká, felszentelésük után házasságra már nem léphettek. A III. század végéig ez volt a szokás mind Keleten, mind pedig Nyugaton. Ettől kezdve Nyugaton elterjedt a napi misézés szokása, ami tulajdonképpen abszolút megtartóztatást követelt a papoktól, ezért szívesebben vették, ha nőtlen emberek jelentkeztek a papi szolgálatra. Így a IV. század elejétől több ún. tartományi *zsinat*on is foglalkoztak a ~ kérdésével. Elsőnek az elvirai zsinat (300–306) írta elő a mai Spanyolország területén élő papok számára a kötelező nőtlenséget. A niceai egyetemes zsinat (325) is foglalkozott a ~ kérdésével, azonban az előterjesztett indítványt, amely szerint legalább a magasabb rendekben levő papokat általánosan kötelezni kellene a megtartóztatásra, elvetették. A *püspök*ök az V. századtól kezdve megtartóztatásban éltek és ezt a szokást II. Justinianus császár a trullai zsinaton (692) törvényerőre emelte ugyanakkor, amikor kárhoztatta a Nyugaton egyre inkább terjedő teljes papi nőtlenséget. Keleten az a gyakorlat terjedt el és maradt fenn a mai napig, hogy általá-

ban házas embereket szentelnek papokká, ha pedig valaki nőtlenül vette fel a papi rendet vagy özvegységre jutott, a szentelés után házasságot már nem köthet. Nyugaton ezzel szemben a szerzetesi intézmény hatására és a papi életmód szentségi jellegének a kidomborítására. I. (Nagy szent) *Gergely pápa* (590–604) rendelkezései nyomán a nőtlenség a papszentelés előzetes feltétele lett. Általános szokássá azonban az ismételt zsinati rendelkezések és a házas papok és feleségeik ellen hozott büntető rendelkezések ellenére (az asszonyokat testi fenyítésnek is alávetették) sem vált. A X. században a *clunyi reform* tűzte ki céljául a ~ általánossá tételét. VII. Gergely pápa (1073–1085) és utódai szintén határozottan állást foglaltak a ~ mellett és az egyetemes zsinatok (I. lateráni: 1123; II. lateráni: 1139) szentesítették azt. A *tridenti zsinat* (1545–1563) a *reformáció*val szemben ünnepélyesen védelmébe vette a ~ törvényét, amelyen a *katolikus egyház* azóta sem változtatott, noha a papság egyes csoportjai részéről többször is történt kezdeményezés a megszüntetésére. Ezért is adta ki XI. Pius pápa 1935-ben az „Ad catholici sacerdotii" kezdetű, majd XII. Pius 1950-ben a „Menti nostrae" kezdetű enciklikát és hangsúlyozta a ~ fontosságát. A *II. vatikáni zsinat* (1962–1965) több résztvevője ennek ellenére azt szerette volna, ha felülvizsgálják a ~ kérdését, az atyák többsége azonban a papi nőtlenség fenntartása mellett szavazott. *VI. Pál pápa* pedig a ~-sal kapcsolatos nyilvános vita kibontakozását 1965. október 11-én, a zsinathoz intézett levelével megakadályozta. Így a II. vatikáni zsinatnak „A papi szolgálat és élet" című dekrétuma továbbra is fenntartja a ~ törvényét. A kérdés azonban nem jutott nyugvópontra. Mutatja ezt pl. az 1970. január 7-i holland lelkipásztori zsinat, ahol a 106 szavazásra jogosult résztvevő közül 90 a ~ ellen foglalt állást (6 mellette szavazott, 10 pedig tartózkodott). 86-an (3 nem és 17 tartózkodás ellenében) azt is megszavazták, hogy a házasodni akaró vagy az eddigi törvények ellenére megházasodott papok is folytathassák papi szolgálatukat. Ezzel szemben a pápa több megnyilatkozásában, így 1970 tavaszán is kijelentette, hogy aggodalommal szemléli a holland katolikusok ez irányú kezdeményezéseit. Az 1971. szeptember 30-án összeült püspöki szinódus is a ~ fenntartása mellett foglalt állást. Ugyanakkor az utóbbi évtizedben volt rá néhány példa, hogy a Vatikán engedélyezte nős vagy özvegy férfiak pappászentelését, és hozzájárult ahhoz is, hogy nős emberek diakónusi szolgálatokat lássanak el (lásd: *diakonátus*). Az egyházi szolgálatot házasságkötés miatt elhagyó papok, az ezért járó kiközösítés (lásd: *exkommunikáció*) alól – ha azt püspökükön keresztül a *pápától* kérik –, újabban viszonylag könnyen feloldozást nyernek.

cönobiták – (a koinobion = együttélés görög szóból) – ókeresztény szerzetesek. A IV. századra megnövekedett számú *anakhóréták* nagyobb része közös lakóhelyre telepedett és közös szabályok alapján folytatta aszkéta életmódját. A hanyatló rabszolgatartó társadalomban eluralkodó válsághangulat, amelyet fokoztak az ún. barbár betörések, a közeli világ végének a gondolatát érlelték és fellendítették azokat a mozgalmakat, amelyek hátat fordítottak a rossznak tartott világnak és közös aszkéta élettel készültek a közeli világítéletre. Egyiptom pusztaságaiba kb. annyi ember vonult ki, mint amennyi az egyiptomi városokban lakott. Ezek az aszkéták hatalmas kolostortelepeket hoztak létre és szigorú szabályok alatt éltek. Az imádság mellett fő foglalatosságuk volt székek, gyékények, ruhaneműk készítése és a földművelés. Legnagyobb hírnévre Pakhomiosz remete kolostora tett szert, amelyet a Nílus egyik szigetén alapított, s amelynek kb. 1400 lakója volt. Női kolostorok is alakultak, rendszerint a férfi kolostorok mellett, amely körülmény sokszor az egyházi hatóság beavatkozását vonta maga után. E korai kolostorok lakói hamar felhagytak az aszkéta életmóddal: sokan közülük vándoroltak, szabados életet éltek, miközben eltartották magukat a kolostorokkal. Ezeket a visszaéléseket akarta megszüntetni a *Benedek-rend*, amely fokozatosan ki is szorította a ~-at.

cromlech – újkőkori és bronzkori kultuszhely. A ~ egyenletes távolságokra, köralakban elhelyezett hatalmas kőoszlopok (menhirek) által bezárt kör, amelynek közepén oltár áll, ahol általunk ismeretlen szertartást végeztek.

császárkultusz – a római császárok istenítése. Az első uralkodó, aki magát istenként, „megváltóként" tiszteltette, Julius Caesar volt. Halála után hivatalosan is megkapta az „isteni" címet („divus"), fogadott fiát Octavianust pedig „isteni gyermek"-ként („divi filius") tisztelték. Octavianus kezdetben csak Keleten engedte meg vallásos tiszteletét, i. e. 27-ben azonban felvette a vallási tartalmú Augustus (magasztos, fenséges) címet és külön papi testületet rendelt kultuszának népszerűsítésére. Az új papok többféle módon terjesztették tiszteletét, így pl. a pénzeken a császárt mint a javak osztogatóját tüntették fel. Halála után Augustus géniusza már az állami istenek sorába is bekerült és *oltárt* is kapott. Az istenné nyilvánítási szertartás jogi alapját azok a tanúvallomások alkották, amelyek szerint egyesek látták az elhunyt császár lelkét a mennybe felszállni. Caligula (i. sz. 37–41) az istenek jelmezeiben jelent meg a nyilvánosság előtt, Néró (i. sz. 54–68), aki az egész világ urának, „új Napistennek" tartotta magát, hozzátartozóit is az isteneknek kijáró tisztelettel öveztette. A ~szal azt az ideológiai szükségletet akarták kielégíteni, hogy az új világbirodalom világvallást kapjon. A régi római városállam vallása erre már semmiképpen nem volt alkalmas. A ~ a principátus, később a császári intézmény nyílt vallási szentesítésének a szolgálatában is állott. A keresztények kezdetben elsősorban társadalmi-politikai, később inkább vallási megfontolások alapján a ~t elutasították, és ezzel a császári hatalom üldözését vonták magukra (lásd: *keresztényüldözések*). A ~ előzményei megtalálhatók a görögöknél, ahol Nagy Sándor indiai hadjárata után elrendelte, hogy alattvalói az isteneknek kijáró térdhajtással köszöntsék. A Ptolemaioszok magukat isten-uralkodóknak tartották és templomi tisztelettel is körülvétették. A keleti vallások is úgy tanították, hogy királyaik, illetve uralkodóik valamelyik népszerű istennő gyermekei, ily módon igazolva azok hatalmát. A ~on alapul a *sintoizmus* is.

csillagjóslás – lásd asztrológia

csoda – olyan érzékelhető rendkívüli jelenség vagy esemény, amelyet a vallási tanítás szerint valamilyen *természetfölötti* lény (isten) a természet rendjén kívül hoz létre. A nagyon régi idők óta megszámlálhatatlan ~ról értesítenek a vallások szent könyvei és a profán források. Különösen sok csoda található az *Újtestamentum*ban, *Jézus Krisztus* működésével kapcsolatosan, akinek már születése is csodálatos volt és egész életét átszövik a csodás események (halott-támasztások, beteg-gyógyítások, a természet erői fölött való diadalmaskodások, mint a tengeren járás, a vihar lecsillapítása, a kenyérszaporítás stb.), végül halála után művelte a legnagyobb ~t, amikor önerejéből feltámadt. A többi nagy vallásalapító (Buddha, Zarathustra, Mohamed) életrajza hasonlóan tele van ~s eseményekkel, rendkívüli és az emberi erőt meszsze meghaladó tettekkel. Közismerten sok a ~s elem a keresztény vértanúk és *szentek* életrajzaiban. A ~nak különösen nagy szerepe van a *katolikus egyház*ban, mint a *kinyilatkoztatás* kritériumának. A katolikus egyházban olykor még napjainkban is minősítenek ~nak rendkívülinek látszó eseményeket. A ~ elvi lehetőségét a protestánsok sem tagadják, de ténylegesen inkább csak a bibliai idők csodáit ismerik el. A haladó filozófusok minden időben szemben állottak a vallások ~hitével. A legtöbb csodálatosnak mondott esemény a távoli, ellenőrizhetetlen múltban játszódott le. Az i. e. IV. századtól kezdve számtalan olyan esetről tudunk, hogy csalással, technikai eszközök segítségével idézték elő a csodálatos eseményeket. A régi csodás történetek tele vannak fantasztikus-mesés elemekkel, amelyeket már a modern egyházi történetírás is igyekszik kiküszöbölni a szentek életrajzaiból. Tény az is, hogy soha egyetlen csodálatos eseményről sem lehetett bebizonyítani a természetfölötti eredetet, a tudományos szemléletmód pedig

elméletileg sem engedi meg a ~-k lehetőségét: a világon semmi sincs, amit ne lehetne visszavezetni valamilyen anyagi eredetű okra, semmi sincs ami külső, nem az anyag belső törvényeiből fakadó hatásra utalna. Ahhoz, hogy a ~-hit megszülessék, arra volt szükség, hogy bizonyos elemi emberi szükségletek az emberek nagy tömegei számára kielégíthetetlenek legyenek. A ~-hitben egy reálisan elérhetetlen jobb élet utáni vágy tükröződik, azért mindaddig megtalálható, amíg a társadalom nem tud az egyes ember elé olyan perspektívát állítani, amelyben saját erejére támaszkodva elérheti minden értelmes igényét, megvalósíthatja teljes mértékben önmagát. A történelem folyamán a ~-hitet a szemben álló osztályok saját osztályérdekeik szolgálatába állították: a fennálló rendet igazolták vagy tagadták bizonyos égi jelekre, ~-kra való hivatkozásokkal.

D

dalai láma – lásd buddhizmus

Dániel-könyv – *ótestamentumi* kánoni irat, amelyet a keresztények a prófétai könyvek között tartanak nyilván, míg a zsidók nem sorolnak a prófétai könyvek közé. A 14 fejezetből álló könyv első 12 fejezete kezdettől fogva a *kánon*ban szerepel, míg utolsó két fejezete (Zsuzsanna története és a Bél sárkányról szóló rész) később került a kánonba. Az első 12 fejezet héberül íródott, de vannak arám nyelvű részletei is, míg utolsó két fejezetének fellelhető legrégibb szövege görög. A könyv első része Dánielnek és három társának a bábeli királyi udvarban játszott szerepét beszéli el, akik a pogány környezetben is megtartják a zsidó szokásokat és terjesztik Jahvénak, az egyedüli *Isten*nek az eszméjét. Csodálatos dolgokat művelnek (megmenekülnek a tüzes kemencéből, Dánielnek nem esik bántódása az oroszlánveremben), Dániel álmokat fejt és látomásokat magyaráz (mulatozás közben egy író kéz jelenik meg és felírja a falra: mene, tekél, parszin, Dániel megfejti jelentését: megszámláltak, megmértek, fel fognak osztani). A második rész apokaliptikus látomásokat tartalmaz. E látomások mondanivalója az, hogy amiként elpusztultak azok a nagy világbirodalmak, amelyek a zsidókat korábban elnyomták, úgy a jelenlegi, Szeleukida elnyomás is meg fog szűnni, éspedig a messiás eljövetelével összefüggésben. Ezzel a ~ a zsidók körében elterjedt *messiási eszmét* módosította, mert a korábbi szemléletet, amely szerint a messiás a beláthatatlan jövőben fog eljönni, hogy szabadulást hozzon a zsidóknak, aktualizálta és azt tanította, hogy a messiás a közeli időben szabadítja meg a Szeleukidáktól és minden elnyomástól a népet. A ~ az i. e. II. században keletkezett hamis című, vigasztaló irat. Nincs kizárva, hogy az ismeretlen szerző az első rész összeállításánál, amely a bábeli, illetve szuzai királyi udvarról szól, korábbra visszanyúló forrásokra is támaszkodott. Szerzője az Antiokhosz Epiphanész alatti üldözés korában könyvét azzal a céllal írta, hogy megvigasztalja a zsidókat a rendkívül nehéz körülmények között. Hogy ezt megtehesse, költött elbeszélésekkel először Jahve hatalmát igyekezett kimutatni, majd áljövendölésekkel, amelyeket az események bekövetkezése után úgy tüntetett fel, mintha századokkal korábban készültek volna, tekintélyt biztosított magának, hogy a zsidó nép jövőjére, a messiási országra vonatkozó jövendöléseit elhiggyék.

Dávid Ferenc (kb. 1520–1579) – reformátor, a magyar antitrinitarizmus (lásd: *unitáriusok*) vezére. Kolozsváron született szász polgárcsaládból. Előbb katolikus pap, majd lutheránus lelkész, 1556-tól püspök. 1559-ben csatlakozott a reformátusokhoz, 1564-től az erdélyi reformátusok püspöke és János Zsigmond udvari papja lett. Itt került közelebbi kapcsolatba Blandrata Györggyel és rajta keresztül a *Szentháromság*ot tagadó (antitrinárius) eszmékkel, amelyekkel szemben korábban elutasító álláspontra helyezkedett. 1566-tól megjelenő műveiben azonban már harcos antitrinitáriusnak mutatkozott. János Zsigmond halála után (1571) az új fejedelem, a katolikus Báthori István megfosztotta az udvari papságtól. Ő azonban antitrinitárius elveit nem adta fel, sőt Sommer János (1540–1574) és Palaeologus Jakab (kb. 1520–1574) hatására egyre radikálisabb reformokat sürgetett s így szembekerült az antitrinitarizmus mérsékeltebb irányzatával, magával Blandrata Györggyel is. 1579-ben börtönbe került, ahol még abban az évben meghalt.

Debórah-ének – lásd Bírák könyve

deizmus (a Deus: Isten latin szóból) – az a felfogás, amely szerint Isten létezik ugyan, de a világra semmilyen befolyást nem gyakorol. A ~ szerint (a személyes vagy személytelen) *Isten,* miután megteremtette a világot, visszavonult, nem törődik többé vele, hanem hagyja, hogy a saját törvényei szerint fejlődjék. A ~ tagadja tehát a világ isteni fenntartásáról, kormányzásáról szóló teológiai tanítást, elveti a csodákat, amelyeket a világ folyásába való oktalan és lehetetlen beavatkozásnak tart. A ~ Angliában született meg a XVII. században, majd elterjedt egész Európában, mint a feudális-egyházi világszemlélet kritikája, amely nemegyszer az *ateizmus* határát is súrolta. Legkiemelkedőbb képviselője Montesquieu, Voltaire és Rousseau volt. Neves angol ateisták *Toland,* Shaftesbury, *Locke* materialista nézetei is keverednek a deizmussal. A modern teológiai irányzatok között is található több olyan, a ~sal rokon nézet, amely az istenhit védelmében feladja a korábbi vallási tanítás istenfogalmát, egyre kevesebb szerepet szánva Istennek mind a természetben, mind pedig a társadalomban.

deklaráció – az egyetemes *zsinat* nyilatkozata valamely társadalmi, közérdekű, nemcsak a *katolikus egyház* tagjait érintő kérdésben.

dekrétum – 1. nem levél formában hozott pápai határozat, előírás, tiltás vagy elmarasztalás. – 2. az egyetemes *zsinat* gyakorlati, lelkipásztori jellegű okmánya.

Démokritosz – lásd antik valláskritika

dervisek – lásd iszlám

Deuteronómium – lásd mózesi könyvek

diakonátus (a diakonosz = szolga görög szóból) – a katolikus és orthodox egyházban a hatodik szentségnek, az egyházi vagy papi rend szentségének legalsó, ún. szentségi jellegű fokozata. Míg azonban a *katolikus egyház*ban a ~ jellege átmeneti, mert pusztán a magasabb egyházi rendekre (papság, püspökség) való szükséges előkészítő fokozatnak számít, addig az *orthodox egyházak*ban önálló élethivatást is jelent, amelyet azok is választhatnak, akik nem akarják a papi rendet felvenni. Diakónusokkal már az ún. őskeresztény korban találkozunk. Feladatuk mindenekelőtt a közös lakomákon (*agapé*kon) való felszolgálás, a szegények, özvegyek és árvák gondozása volt. A *liturgia* kialakulásával a lakomák körüli szolgálatot felcserélték az *oltár* körüli segédkezés szerepkörével, és helyet kaptak az egyházi *hierarchiá*ban is, mint az episzkoposz *(püspök)* segítőtársai. A nyugati egyházban azonban jelentőségük és szerepük fokozatosan csökkent. Jeromos egyházatya (342–419) már nemtetszését fejezte ki, ha egy-egy diakónus nagyobb tekintélyhez vagy befolyáshoz jutott. A középkortól kezdve a ~ a nyugati egyházban már csak egyik kötelező lépcsőfok a papság előtt, amely a nőtlenség *(cölibátus)* és *zsolozsma*mondás kötelezettségével, valamint a rendkívüli esetben történő prédikálás, áldoztatás és keresztelés jogával járt együtt. A gyakorlatban azonban ennek jelentősége nem volt, mert néhány hónappal vagy évvel a ~ felvétele után pappá szentelték a diakónust. A keleti egyházban – ezzel szemben – megmaradt mind a mai napig a ~ önálló, az egyházközségi lelkipásztori munkát segítő és liturgiai funkciója. A *trideni zsinat*on (1545–1563) merült fel először a diakónusi intézmény felújításának a gondolata. A gyorsan kiképzett diakónusoknak a *reformáció* által megritkított papságot kellett volna pótolniuk. Ám az elgondolás nem valósult meg. A *szerzetesek* és az új, ún. tridenti szemináriumokban nevelt papok álltak az *ellenreformáció* élére. A *II. vatikáni zsinat*on ismét szóba került a ~ felújításának kérdése. Most a *szekularizáció*val szoros összefüggésben egyre nagyobb méreteket öltő paphiányt remélik leküzdeni általa. A zsinat harmadik ülésszakán úgy döntöttek, hogy a jövőben érett korú házasemberek diakónussá szentelését megengedik a paphiánnyal küzdő területeken. A zsinati határozatok és *VI. Pál pápá*nak a ~ról kiadott okmánya értelmében a diakónusok végezhetik

a hithirdetést, bekapcsolódnak a vallásoktatásba, áldoztatnak és keresztelnek majd. Nagy szerepet szánnak a jövőben a diakónusoknak az egyházközségi szervező munkában, a plébániák anyagi ügyeinek az intézésében.

diakóniai teológia – lásd szolgálatteológia

dialektikus teológia – modern protestáns teológiai irányzat, amelynek létrehozása Karl *Barth* (1886–1968) nevéhez fűződik. ~ – ellentétben a *neotomizmus*sal – a *teológia* alapjait és igazolását nem a filozófiában és a profán tudományokban keresi, hanem a *kinyilatkoztatás*ra támaszkodik. A *Biblia* mint a kinyilatkoztatás egyetlen forrása, nem igényli a történetkritikai elemzéseket. A Biblia központi elemét, a „Krisztus-eseményt" ki kell az egészből emelni, s ennek alapján kell a többi részt értelmezni. Ily módon – visszatérve a reformátorok álláspontjához – azt tanítja, hogy a Bibliát csakis önmaga igazolhatja. A profán tudományok nem alkalmasak a teológiai igazságok vizsgálatára, a teológia pedig nem illetékes a tudományok területén: mindkettőnek saját, jól körülhatárolható szférája van, amelyet nem szabad átlépnie. Ezért hit és tudás között sem harmónia, sem pedig összeütközés nem jöhet létre, mert a valóság más-más síkjának vizsgálatával foglalkoznak. E tanításával a ~ a kettős igazság modern változatát alkotta meg, hogy a teológiát elzárja a modern tudományok kritikája elől. A végtelen *Isten*ről a véges ember (a teológia) csak ellentmondásos kijelentéseket tehet, ezért istenismerete csak paradox jellegű lehet. (Az ellentmondásosságra utalva hívják Barth teológiáját ~-nak.) A ~ társadalmi nézeteinek kiindulópontja az az alapelv, hogy az ember Isten teremtménye, aki *Jézus Krisztus*on keresztül kinyilatkoztatásban részesült, ily módon kötelessége, de lehetősége is, hogy életét Isten akarata szerint rendezze be. Ez az egyházi közösségben történik, de az egyházi közösség tagjainak aktívan részt kell venniük a polgári közösség (állam, társadalom) életében is, érvényesítve a kinyilatkoztatás alapelveit, amelyek konkrét megfogalmazásában a ~ gyakran pozitív politikai és társadalmi állásfoglalásokhoz jut el. A szocialista országokban a ~ társadalomelméletét jelentősen továbbépítette, üdvtörténeti eseménynek minősítve pl. a szocialista forradalmat is. A szocializmus építésében az egyház mint „szolgáló egyház" kívánja betölteni hivatását a társadalmi aktivitásra való mozgósításon keresztül.

dialógus – eszmei vita a *katolikus egyház hierarchiá*ja és hívei, a különféle keresztény egyházak és nem-keresztény vallási testületek (lásd: *ökumenikus mozgalom*), illetve marxisták és keresztények között a közös cselekvés lehetőségének tisztázása és a közeledés lehetőségének a keresése céljából. Mivel a *vallás* befolyása világviszonylatban még jelentős és elhalásának folyamata hosszadalmas, a marxisták nemcsak a vallás meghaladását tartják feladatuknak, hanem azt is, hogy a fennálló ideológiai ellentétek mellett, a legkisebb elvi engedmény nélkül keressék a hívőkkel való együttműködés lehetőségeit. A párbeszédet a marxista munkásmozgalom kezdeményezte a harmincas években. A francia kommunisták „kinyújtott kéz" politikája – amelynek célja volt a kommunista és a katolikus munkások tömörítése a közös érdekek alapján – sikereket is ért el a fasizmus ellen. Az olasz kommunisták az 50-es évek elején vetették fel a ~ problémáját stb. A *katolikus egyház* (XII. Pius pápa) a második világháború után tiltotta a keresztényeknek a marxistákkal való együttműködés és párbeszéd minden formáját, bár voltak annak hívei. *XXIII. János pápa* azonban – miután tért nyert a Vatikánban a ~ gondolata – a *Pacem in terris* kezdetű *enciklikájá*ban szakított a korábbi állásfoglalással és megnyitotta a keresztények előtt a marxistákkal való közös cselekvés lehetőségét. *VI. Pál pápa* is szükségesnek tartja a ~-t, annak célját azonban az eszmei ráhatásban jelöli meg. *Ecclesiam suam* kezdetű enciklikájában pedig különbséget tesz hívők, keresztények és ateisták között és ez utóbbiakkal csaknem lehetetlennek minősíti a párbeszédet. A *II. vatikáni zsinat* a ~ lehetőségét kiterjesztette a „kommunista ateizmusra" is. A *protestáns egyházak* a legutóbbi időkig lehetségesnek tartották a

keresztények és marxisták közötti gyakorlati együttműködést, de az eszmei vitának nem látták értelmét. A nemzetközi ~ első szélesebb körű megrendezése a katolikus Paulus Társaság nevéhez fűződik (1965: Salzburg; 1966: Herrenchiemsee; 1967: Mariánské Lázne). Az *Egyházak Világtanácsa* 1968-ban Genfben rendezett ~-t. Jelenleg a hivatalos egyházi központok passzivitása miatt a ~ ügye háttérbe szorult.

diaszpóra – (görög: szétszóródás, héber: góla vagy galut) – 1. Palesztinán kívüli zsidó település. Az első ~-k a *babiloni fogság* kapcsán keletkeztek, ahonnan nem mind tértek vissza a zsidók hazájukba. Babilónián kívül Egyiptomba is kerültek nagyobb zsidó csoportok. Az i. e. V. században a felső-egyiptomi Elefantine szigetén templomot és papságot is tartottak fenn Jahve kultusza számára. Nagy Sándor idején újabb zsidó csoportok kerültek Egyiptomba, különösen Alexandriába. A hellenizmus korában Palesztinán kívül két nagy zsidó művelődési központ volt: Babilónia, ahol arám nyelven tartották istentiszteleteiket és művelték irodalmukat és Egyiptom, ahol görögül beszéltek. A hellenizmus időszakában egyre szaporodtak a Palesztinán kívüli zsidó települések. A római birodalom létrejöttekor már Rómában, a birodalom minden jelentősebb városában, sőt a határokon túl is voltak jelentős zsidó kolóniák. A *zsidó háború* után a ~-k jelentősége megnövekedett. – 2. A *szekularizáció* következtében fokozatosan előálló helyzet, amelyben a vallásukat aktívan gyakorló keresztények csak szétszórtan lelhetők fel. Egyes teológusok (pl. K. Rahner) szerint a *kereszténység* csak e ~ állapotában, szórványos kis közösségek formájában képzelhető el a jövőben.

Dictatus papae – lásd Respublica Christiana

Didakhé (görög: tanítás) – a legrégibb nem kanonikus keresztény irodalmi termék, amelyet a múlt század végén talált meg Philotheosz Brüenniosz nikodémiai pátriárka. A 16 fejezetből álló, görög nyelvű mű első része erkölcsi tanításokat tartalmaz és a két út (az élet és a halál útja) ellentétes hasonlatain épül fel. A második rész liturgikus jellegű: a böjtről, a *keresztség*ről, a szertartásos közös étkezésről *(agapé)* és az imádságról beszél. A harmadik rész a keresztény gyülekezetek vezetőiről szól. Megkülönbözteti az *apostolok*at, akik egy helyen csak egy-két napig tartózkodhatnak és csak útravaló kenyeret kaphatnak, a *próféták*at, akik a termés zsengéjére jogosultak, a tanítókat, valamint az episzkoposzokat és diakonoszokat, akik az anyagi ügyek intézői, illetve az agapék felszolgálói voltak. A ~ a *kereszténység* „dogmátlan" szakaszában keletkezett, amikor még a *liturgia* is nagyon egyszerű volt és az egyházi szervezet sem alakult ki. A vezetőket a nép választja és ellenőrzi. Nem találkozunk a ~-ban az *Újtestamentum*ra való hivatkozással sem. Mindezek alapján általános az a vélemény, amely szerint a ~ az I. és II. század fordulója körül keletkezhetett. A kutatók legnagyobb része a keletkezés helyének Szíriát jelöli meg.

Dionüszosz-kultusz – lásd görög vallás, misztérium-vallások

Dives in misericordia – *II. János Pál pápa* 1980-ban kiadott *enciklikája* az irgalmas szeretetről. Az első rész kifejti az enciklika célját: Krisztusban megmutatni az irgalom Atyját, mert a világ jelen veszélyeztetett állapotában szüksége van az emberiségnek az irgalomra. A második rész azt mutatja be, hogy miként nyilatkoztatta ki irgalmát, azaz könyörülő szeretetét *Isten* az *Ótestamentum*ban, az *Újtestamentum*ban és Krisztus kereszthalálában. A harmadik rész a mai világ és az isteni irgalom viszonyát vizsgálja. Korunk számos pozitív vonás mellett tele van nyugtalanító jelenségekkel (háborús veszély, politikai elnyomás, társadalmi igazságtalanság, erkölcsi bajok). Ilyen körülmények között az *egyház* feladata az, hogy hirdesse és gyakorolja az irgalmas szeretetet, mint a világ emberibbé tételének feltételét és az igazságosság alapját. A befejezés a kereszténveket az isteni

irgalom elnyeréséért való könyörgésre szólítja fel, a nem hivőket pedig arra kéri, hogy értsék meg az egyház aggodalmát.

Divini Redemptoris – XI. Pius *pápa* 1937. március 19-én kiadott *enciklikája* a kommunizmus ellen. A bevezetés a modern kor fenyegető rémének állítja be az ateista kommunizmust. Az első rész felsorolja az *egyház* korábbi hivatalos állásfoglalásait a kommunizmussal szemben. A második rész kifejti – sajátos keresztény és rosszindulatú polgári szempontok szerint – a kommunizmus „elveit" és azok „gyümölcseit". A kommunizmus – írja az enciklika – hamis megváltást ígér, téves filozófián (a materializmuson) épül fel, lealacsonyítja az egyént, felbomlasztja a családot, tönkreteszi a társadalmat. A kommunista eszmék megejtő ígéretek és ravasz propaganda révén gyorsan terjednek, pedig nyomukban – állítja – a rémuralom jár. A harmadik rész az egyház társadalmi tanítását fejti ki. Eszerint a legfőbb valóság *Isten*, az egyén halhatatlan lélekkel van felruházva, aminek következtében joga van az élethez, a valláshoz, a magántulajdonhoz, a család jogait és kötelességeit Isten határozza meg, nem a gazdasági tényezők. A társadalommal kapcsolatban megismétli a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* téziseit. A negyedik rész a bajok orvoslásáról szól. Egyedül az egyház tanítása adhatja meg a segítséget a bajban. Meg kell újítani a keresztény életet, terjeszteni kell különösen a munkások között, az egyház társadalmi tanítását, védekezni kell minden eszközzel a kommunizmus „alattomos fondorlatai" ellen. Az ötödik rész felhívja a papságot és az *Actio Catholicát*, hogy kapcsolódjanak be az egyház szociális tevékenységébe és forduljanak a munkások felé. A hatodik rész a keresztény államok kötelességeit foglalja össze: segítsék az egyházat és biztosítsanak számára teljes szabadságot. Intézményesen szolgálják a közjót és okosan, mértéktartóan gyakorolják a közigazgatást. A befejező rész a munkás Szent József oltalmába ajánlja a katolikus egyházat a kommunista világmozgalommal szemben. A ~ helyes megítéléséhez tudni kell, hogy társadalmi-politikai hatása rendkívül ártalmas volt azért is, mert abban az időben keletkezett, amikor a III. Internacionálé (1919–1943) az imperializmus háborús törekvéseivel, a fasizmus háborús készülődéseivel szemben a haladó erők tömörítését, az antifasiszta népfront erősítését tűzte ki céljául.

Divino afflante Spiritu – XII. Pius *pápa* 1943. szeptember 30-án kiadott *enciklikája* a *Biblia* korszerű tanulmányozásáról. Első része felsorolja azokat az egyházi intézkedéseket, amelyek a legújabb korban láttak napvilágot a Bibliával kapcsolatban. A második rész megállapítja, hogy a legújabb ásatások alapján megismert keleti világ és ókori irodalom, továbbá a történelem- és irodalomtudomány fejlődése új feladatokat ró a Biblia tudósaira. E feladatok: a keleti nyelvek tanulmányozása és a modern szövegkritika módszereinek az alkalmazása (ami nem zárja ki a *Vulgata* tekintélyét). A modern bibliamagyarázat alapja a szó szerinti értelem, amely csak akkor deríthető ki, ha figyelembe veszik a kutatók az *egyházatyák* és egyháztanítók magyarázatait, az író egyéniségét, a korabeli irodalmi műfajokat és azt a kort, amelyben az egyes könyvek keletkeztek. A tudósok törekedjenek a még meglevő biblikus problémák pozitív megoldására, a papok alkalmazzák a *szentírástudomány* eredményeit a lelkipásztorkodásban, a papnevelőintézetekben pedig nagy gondot fordítsanak a Biblia oktatására.

dogma (gör.: vélemény, határozat) – általában véglegesen és általánosan helyesnek elismert vélemény. A görög filozófia nyelvében általánosan vagy valamely filozófiai iskola által elfogadott tantétel. Vallási vonatkozásban alapvetőnek, hitigazságnak számító tanítás. A katolikusoknál olyan ún. kinyilatkoztatott igazság, amelyet a *katolikus egyház* minden hivőre kötelező hittételként ad elő. A ~-kat a *kinyilatkoztatás* forrásai alapján az *egyházi tanító hivatal* állapítja meg, amely e ténykedés közben – az egyházi tanítás szerint – tévedhetetlen, ezért a ~-k abszolút hitelt érdemelnek. Az egyház a ~-kat vagy ünnepélyes határozatokkal, vagy a mindennapos tanítása révén hozza a hívek tudomására. A ~-k

lényegüket tekintve nem változnak, csak külső megfogalmazásuk fejlődik, lesz egyre pontosabbá. A protestánsok elvileg a ~tlan kereszténység hívei. Szerintük a ~k a szubjektív tudat koronként változó megnyilatkozásai, olyan külső formák, amelyek mögött örök érvényű, változatlan eszme nem rejlik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nagy *protestáns* (evangélikus, református) *egyházak* ne rendelkeznének ~kal, amelyeket a *Biblia* alapján legfőbb szerveik határoznak meg a megváltoztatás lehetőségének a kizárása nélkül. Újabban a katolikus *teológiá*ban is terjed az a nézet, amely szerint a ~kat újra lehet fogalmazni, meg lehet tisztítani azokat bizonyos félreértésektől és ezáltal nincs akadálya a ~k korszerűsítésének, a modern ember gondolkodásmódjához való alkalmazásának sem.

dogmatika (a dogma = vélemény, határozat görög szóból) – általában valamely *vallás* dogmáinak rendszere. A keresztény szóhasználatban a *teológia* egyik ága, amely azokat a *dogmá*kat foglalja rendszerbe, amelyeket a keresztény embernek hinni kell (hittan). A ~ feltételezi, hogy *Isten* létezik, hogy Isten a *Bibliá*n keresztül mindenki számára hihető és hinni való *kinyilatkoztatás*t adott, hogy *Jézus Krisztus* tévedhetetlen *egyház*at alapított (katolikus felfogás). Így ha a katolikus ~ számára nyilvánvaló, hogy valamely tanítás az egyháztól származik, azonnal nyilvánvaló előtte annak igazságtartalma is. Ezért a ~ban a bizonyítás az egyházi dokumentumokra való hivatkozással történik. A kinyilatkoztatás forrásait *(Biblia* és *tradíció)* csak azok számára használja bizonyítékként a ~, akik az egyház tekintélyét nem fogadják el. Előfordul, hogy valamely tanítást, amelyet a kinyilatkoztatás forrásai tartalmaznak, az egyház kifejezett dogmaként nem adott elő. Ebben az esetben a ~ bizonyíthat a Bibliából vagy a hagyományból, mint olyan forrásokból, amelyeket az egyház szentesített. Ezzel szemben a protestáns ~ nem ismeri el a Biblián kívüli tekintélyek tanításait dogmákként. Az értelmi megfontolásnak a ~ban semmilyen bizonyító ereje nincsen. Szerepe annyi, hogy keresi a harmóniát a dogmák és a filozófiai igazságok között, és igyekszik védelmet nyújtani a dogmák számára az értelem nevében érkező támadásokkal szemben. A ~ részei a következők: Első része *Isten*ről szól (az egy Istenről és a *Szentháromság*ról), a második a teremtésről (a világ, az ember és az *angyalok* teremtéséről, rendeltetéséről, *bűnbeesés*éről), a harmadik a megváltó Istenről (a megtestesülésről, a megváltásról [lásd: *krisztológia*] és Máriáról, a megváltó anyjáról), a negyedik a megszentelő Istenről (a *kegyelem*ről és a *szentségek*ről), az ötödik pedig a végső dolgokról (az ítéletről, a világ végéről, a túlvilágról) tárgyal (lásd: *eszkatológia).*

dogmatörténet – a *dogmák* keletkezés- és fejlődéstörténetével foglalkozó *teológiai* tudomány. A ~ alapjait a protestáns teológusok vették meg a XVIII. században. Katolikus részről – éppen ezért is – hosszú ideig idegenkedéssel tekintettek a ~re, és azt tanították, hogy a dogmák nem fejlődnek, nem változnak. A mai egyház pontosan azt tanítja, amit tanított az ősegyház, amely – a keresztény tan szerint – magától *Jézus Krisztus*tól és az *apostolok*tól örökölte tanítását. Az utóbbi évtizedekben a katolikus teológia is elismerte, hogy a dogmákban is van fejlődés, azonban csak külsődleges, olyan, amely a tanítás belső tartalmát és lényegét nem érinti. A ~ ily módon nem lehet más, mint annak kimutatása, hogy a kezdetben csak általánosan hangzó tételek hogyan nyertek fokozatosan részletesebb és pontosabb megfogalmazást, hogyan váltak mindenki számára egyre érthetőbbekké. A *II. vatikáni zsinat* utáni katolikus teológiában már egyre általánosabb az a felfogás, amely szerint megengedhető a dogmafejlődés nemcsak a dogma kihirdetése előtt, hanem a dogmatizálás után is, abban az esetben, ha az élet olyan új kérdéseket vet fel, amelyeket a régebbi kor lelkületéhez szabott dogmák nem képesek megoldani. A *marxista valláskritika* a ~tel kapcsolatban azt vizsgálja, hogy milyen társadalmi mozgások és változások tették természetessé vagy szükségessé a dogmafejlődés irányát.

doketizmus lásd gnoszticizmus

dolmen – újkőkori és bronzkori temetkezéseknél használt egyszerű formájú, hatalmas méretű kőemlék. A ~-ek rendszerint két vagy három függőlegesen felállított kőből és egy rájuk fektetett kőlapból állnak, amelyeknek gyakran négy oldalát is kőlapok zárták el. A ~ belső része volt az elhunyt szellemének vagy lelkének tartózkodási helye az ősi elképzelések szerint.

Domonkos-rend (OP – Ordo Praedicatorum = Prédikátorok rendje) – a XIII. században Domonkos által alapított új típusú szerzetesközösség. Domonkos a kasztíliai Calaruegában született kb. 1170-ben. Teológiai tanulmányainak befejezése után, 1199-ben az osmai székesegyház kanonokja lett. Megismerve az *antifeudális eretnekmozgalmak* sikerét és a megtérítésükre vállalkozó, de a nép előtt ekkor már külső pompában megjelenő *ciszterciták* tevékenységének eredménytelenségét, szegényes ruhába öltözve kezdett prédikálni. Az így elért sikerein felbuzdulva elhatározta, hogy szerzetesrendet alapít, amelynek feladatává az eretnekeknek prédikációk révén való megtérítését teszi. Hogy pedig a nép szívesen fogadja működésüket, az 1216-ban pápai megerősítést kapott rend tagjai kötelezték magukat arra, hogy szegénységben élnek, koldulással tartják fenn magukat (kolduló rend). Kézműves munkát nem végeztek, hanem az állandó tudományos képzést és a prédikációt tekintették fő hivatásuknak (prédikáló testvérek). A házi munkák elvégzésére laikus (azaz nem papi rendben levő) testvéreket alkalmaztak. Még Domonkos megalapította a szerzet női ágát, a Domonkos apácák rendjét. A ~ mellé harmadrend is szerveződött, amelynek feladata az eretnekek elleni küzdelem és az egyház vagyonának – ha szükséges – fegyverrel is történő megvédése (militia Christi = Krisztus hadserege). 1423-ban V. Márton *pápa* megengedte a kolostoraiknak a birtokszerzést, de az egyes rendtagoknak továbbra is vagyontalanoknak kellett maradniok. A rend rohamosan elterjedt és versenyre kelt az antifeudális eretnekmozgalmak prédikátoraival. Jelentős szerepet töltött be a *teológia* terén is, tagjai sorából került ki pl. *Aquinói Tamás*, 1231-től kezdve általában a ~ tagjai töltötték be a pápai inkvizitor feladatát (lásd: *inkvizíció*). A ~-et Magyarországon Magyar Pál telepítette le 1221-ben. Feladatuk a kunok megtérítése volt, de vállalkoztak az ősmagyarok felkutatására is (Julianus barát). A ~ női ágának volt a tagja és a Nyulak szigeti (Margitsziget) kolostorában élt IV. Béla király lánya, szent Margit. II. József korlátozta működésüket, 1948 után pedig a ~ magyar tartományát feloszlatták.

donatisták – Donatus afrikai püspök hívei, akik a IV. században jelentős *eretnekség*et alkottak. Tanításuk szerint a *szentségek* hatása az azt kiszolgáltató erkölcsi tisztaságától függ. Ezért a hozzájuk tért keresztényeket újrakeresztelték. Ezzel tulajdonképpen az egyre nagyobb hatalomra szert tevő, a császársággal összefonódó *egyház* „hivatalos" tekintélyével helyezkedtek szembe. Még inkább megmutatkozott a fennálló viszonyokkal szemben tanúsított kritikájuk, amikor vagyonközösséget kezdtek hirdetni és erőszakkal elfoglalták a nagybirtokokat, szabadon engedték a rabszolgákat és elégették az adóssági leveleket. A husángokkal felfegyverzett, országutakon vándorló ~ magukat agonisztikusoknak, azaz Krisztus harcosainak nevezték, míg ellenségeik circumcelliónoknak, azaz csavargóknak hívták őket. Az Afrikában rohamosan terjedő mozgalom legnagyobb ellenfele *Augustinus* volt, aki nemcsak írásaiban védelmezte az egyházi álláspontot a szentségek kiszolgáltatásának kérdésében, hanem a császári hatalom segítségét is igénybe vette a ~ ellen. A fegyveres üldözés ellenére a ~ kisebb csoportjai még a VI. században is szerveztek felkeléseket. Az arab hódítás vetett véget tevékenységüknek.

Drews, Arthur – lásd mitológiai iskola

Duns Scotus (1265 és 1274 között – 1308) – a *skolasztika* virágkorának képviselője, a skotizmus megalapítója. Skóciában született, fiatalon a *ferencesek* rendjébe lépett, majd tanulmányainak elvégzése után tanszéket kapott az oxfordi egyetemen. Tanított a párizsi és kis ideig a kölni egyetemen is. Rövid élete alatt nagy irodalmi munkás-

ságot fejtett ki. Mint *Augustinus* követője, platóni-ágostoni talajról élesen kritizálta az arisztotelészi alapokon létrejött skolasztikus rendszereket, különösen *Aquinói Tamás* rendszerét és iskoláját, a tomizmust. Nem volt kritikátlan azonban a korábbi ferences iskola platóni-ágostoni irányzatával, így *Bonaventura* gondolatmeneteivel szemben sem. Ismeretelméletében elhatárolja magát mind Augustinusnak a legegyszerűbb ismerethez is isteni megvilágosítást feltételező elméletétől, mind pedig Aquinói Tamásnak a megismerést passzív folyamatnak tekintő nézetétől, és azt tartja, hogy a megismerés aktív jellegű élettevékenység. A megismert tárgy és a megismerő alany egyaránt aktív részokai az ismeretnek, a kettő közül azonban az alany a fő ok, ezzel magyarázható, hogy a különböző tökéletességi fokozattal rendelkező lények (emberek, *angyalok*) másként és másként ismerik meg ugyanazokat a tárgyakat. ~ az *univerzália-vitá*ban nominalista nézeteket vallott, amikor tagadta az általános fogalom valóságos létét, ugyanakkor elhatárolta magát a nominalizmus szélsőséges válfajaitól is, tanítván, hogy a fogalmak objektive megalapozottak. ~ a filozófiának lényegesen kevesebb szerepet szán a teológiával kapcsolatosan, mint Aquinói Tamás. Számos olyan tételt, amelyet Aquinói Tamás filozófiailag is bizonyítható igazságnak tart, ~ a hitigazságok körébe sorol (pl. a lélek halhatatlanságának tanát). Rendszerének jellegzetessége az akarat elsődlegességének hirdetése az értelemmel szemben. ~ filozófiájának legfontosabb kérdése az egyediség elvéről szóló tanítása. Ellentétben Aquinói Tamással, aki a meghatározott mennyiségű anyagban jelölte meg az egyediesítő tényezőt, ~ az egyediség elvét a dolgok „ez-voltában" (haecceitas") jelölte meg. *Isten* létét ~ szerint a tapasztalatból kiindulva három úton lehet bizonyítani: a létesítő-, a minta- és a célokság vonalán. *Anselm ontológiai istenérv*ében nem talál ellentmondást, de az szerinte nem annyira Isten létének, mint inkább végtelenségének a bizonyítására használható. ~ a középkor rendkívül kritikus gondolkodója, aki nem egy ponton a szkepticizmus határát súrolta. ~ kritikus magatartást tanúsított az *egyház* mérhetetlen gazdagságával szemben is, és mint ferences szerzetes a szegénységet eszményítette.

Durkheim, Emil – lásd evolúciós iskola

E É

ebionita (az ebjonim = szegények héber szóból) – korai keresztény irányzat, amelynek képviselői a zsidók alsóbb néprétegeiből toborzódtak. Szegénységüket büszkén vállalták, megvetették a földi javakat és ezzel magát a fennálló rendet tagadták. Szigorú aszketikus életet éltek, a húseledeltől pl. teljesen tartózkodtak. Felfogásukra minden bizonnyal hatással volt az *esszénusok* önfegyelmező életmódja. *Jézus Krisztus*t nem tartották *Isten*nek, csak erényes embernek, Isten prófétájának mondották. A *kereszténység* nagyobb mérvű elterjedésével és a hatalommal való fokozatos megbékélésével párhuzamosan az ~ elszigetelődtek és megsemmisültek.

Ecclesiam suam – *VI. Pál pápa* 1964. augusztus 6-án kiadott első *enciklikája*. Az ~ központi problémája a *dialógus*. Felhívja az emberiséget a *katolikus egyház*zal való párbeszédre, majd felvázolja annak feltételeit. Eszerint a dialógusnak azt kell eredményeznie, hogy miközben az *egyház* megőrzi érintetlenségét a világgal szemben, maga átalakító hatást gyakorol a világra. Ezért dialógust kell kezdeni a nem keresztény istenhivőkkel, a katolikus egyháztól elszakadt keresztényekkel és a katolikus hívekkel. Az ateistákkal folytatott párbeszéd – úgymond – csaknem lehetetlen. Az *ateizmus* okai az egyházi szertartások elavult volta, a társadalmi célok istenítése, a tudományok túlértékelése, erkölcsi felháborodás a keresztények középszerű életmódján. Az enciklika az ateizmust a legfőbb rossznak tekinti, ezért szükségesnek tartja leküzdését. A dialógusnak is az ateizmus leküzdését kell céloznia. Az ~ enciklika mind céljában, mind tartalmában és megfogalmazási módjában visszalépést jelent *XXIII. János pápa* koncepciójához képest.

Éden – a *bibliai őstörténet* elbeszélése szerint az a kert, ahol az ősszülők éltek, s ahonnan a *bűnbeesés* után *Isten* kiűzte őket. E kertet Isten különleges módon felékesítette, közepére pedig az élet és a jó és rossz tudásának a fáját helyezte. A kertet négy folyó öntözte és tette termékennyé. A *Biblia* megnevezi a négy folyót és azt is közli, hogy e csodálatos kert „kelet felé" terült el. A négy édenbeli folyó (a Pison, a Gihon, a Hiddekel és a Perat) azonosítása alapján többször megkísérelték már az ~ helyét, vagy legalábbis azt a helyet meghatározni, ahova a Biblia az emberiség őshazáját teszi. A kísérletek azonban nem vezettek biztos eredményre. A Pison és a Gihon nem azonosítható egyetlen általunk ismert folyóval sem. A másik két folyónak, a Hiddekelnek és a Perátnak a Tigrissel és az Eufrátesszel való azonosítása nyelvészeti és egyéb megfontolások alapján valószínűnek látszik. E két hatalmas folyam és vidékének ősi földműves kultúrája, magas műveltsége és jóléte az elbeszélés írásba foglalója előtt tehát ismerős lehetett. Ezért elképzelhető, hogy éppen a Tigris és Eufrátesz vidékéhez kapcsolódtak az emberiség boldog ősállapotáról szóló zsidó mitikus elképzelések.

efezusiakhoz írt levél – lásd páli levelek

egyetemes zsinat – lásd zsinat

egyház (keresztény) – a köznapi szóhasználat szerint a keresztény hívek szervezett közössége. – 1. A *kereszténység* első időszakában ismeretlen volt az egyetemes ~ fogalma. A Jelenések Könyve *(Apokalipszis)* csak egymástól független hét gyülekezetet (görögül = ekklészia) ismer, amelyek között a legelemibb egység jelei sem fedezhetők fel. A világ végének közeli eljövetelét váró első keresztények nem is gondoltak arra, hogy maradandó, időtálló szervezet,

intézmény megalkotásán fáradozzanak. Az első keresztény gyülekezetekben nem is voltak hivatalos tisztségviselők. A gyülekezetek tagjai között nem volt semmi különbség: bármelyik férfi vagy nő felszólalhatott a keresztény összejöveteleken. Azok, akik mint a „lélektől" sugallt karizmatikus (khariszma = kegyelmi ajándék görög szóból) tanítók léptek fel, különleges tekintélynek örvendtek. Ilyenek voltak, az *apostolok*, a *próféták* és a tanítók. Tisztelettel vették körül az öregeket (presbiter) is. A gyülekezetek anyagi természetű ügyeit a diakónusok (lásd: *diakonátus*) és episzkoposzok *(püspök*ök) intézték. Ezeknek a tisztségviselőknek a tekintélye végső soron a gyülekezetek választásán vagy megítélésén nyugodott. Az első keresztények szétszórt, független és egymással gyakran torzsalkodó gyülekezetei a *páli fordulat* hatására az I. század második felében egyre szorosabb kapcsolatba kerültek egymással. A karizmatikusok szereplése háttérbe szorult, a diakónusok, presbiterek és püspökök tekintélye pedig megnövekedett. Különösen a korábban jelentéktelen szerepet betöltő püspök jutott döntő szerephez a keresztény élet irányításában, aki több gyülekezet közös vezetője lett. A nagyobb városok, rendszerint a tartományi székhelyek (metropoliszok) püspökei, a metropoliták, a III–IV. századtól kezdve felügyeleti jogot gyakoroltak egy-egy nagyobb terület, általában a provincia püspökségei fölött. E fejlődéssel párhuzamosan jutottak hatalomhoz a *pátriárkák*, egy-egy nagyobb terület egyházi elöljárói, akik több metropolita kerület fölött gyakorolták a főhatalmat. A IV–V. században 5 város (Róma, Alexandria, Antióchia, Jeruzsálem és Konstantinápoly) püspöke rendelkezett a pátriárkai jogokkal. A jeruzsálemi pátriárka funkciója inkább szimbolikus jelentőségű volt, az antióchiai pátriárka jelentősége korán megszűnt, az alexandriai pátriárka alá tartozó területek pedig a mohamedán hódítás következtében kiszakadtak a keresztény világból. Így a nyugati területek fölött a római, a keleti területek fölött pedig a konstantinápolyi pátriárka gyakorolta az egyházfői hatalmat. Kettőjük hatalmi versengése, a két nagy egyházrész önálló fejlődése végül is a keleti *egyházszakadás*hoz vezetett. Az ~ egységét szüntelenül bomlasztották az ún. *eretnekségek*, míg a *reformáció* következtében a *katolikus egyház*zal szemben új, reformált ~-ak jöttek létre. A jogszabályok általában a nem keresztény vallási közösségeket is ~-nak nevezik. – 2. A katolikus és nem katolikus ~-felfogás lényeges pontokon eltér egymástól. A katolikus felfogás szerint *Jézus Krisztus* azt akarta, hogy hívei külső társaságot alkossanak, amelynek megszabta lényegét és célját, előírta hierarchikus szervezetét (lásd: *hierarchia*), egyeseket kormányzó megszentelő és tanító hatalommal ruházva fel, a legfőbb hatalmat a római *pápa*nak adva át (monarchia). A *II. vatikáni zsinat* sok tekintetben módosította a katolikus ~-felfogást, háttérbe szorítva annak jogi és kidomborítva biblikus oldalát. Eszerint az ~ „Isten népe", amelynek tagjai a megkereszteltek, s amelynek szerves része a hierarchia, feje pedig Krisztus. Az *orthodox egyházak* teológusainak egy (ún. konzervatív) része azt tanítja, hogy az ~ tanítói hatalma a hét első *zsinat*ra korlátozódik (ezt követőleg az ~ új tanítást már nem adhat), továbbá elveti a monarchikus kormányzási módot, a legfelsőbb hatalmat a püspöki kollégiumra ruházva át. Mások (az ún. progresszisták) tagadják az ~ tanítói és hierarchikus hatalmát, azt tanítván, hogy a hívők hite formálja a természetüknél fogva változandó dogmákat, s nem a hierarchia tartozik az ~ lényegéhez, hanem az, hogy keveseknek van joguk a *liturgia* végzésére; a hívek közti egyetlen kötelék pedig a szeretet. A protestáns felfogás szerint az ~ demokratikus, a hierarchia, a joghatóság, a tanító hivatal nem vezethetők vissza Krisztus akaratára. A hit forrása a *Biblia* és az egyéni inspiráció, a hivatalokat pedig a közösség nevében gyakorolják. Különbséget tesznek a látható ~ (amelynek feladata a hit hirdetése) és a láthatatlan ~ között (amely a kálvini felfogás szerint a predesztináltak, a lutheri felfogás szerint pedig az igazak közösségét jelenti).

Egyházak Világtanácsa (EVT) – a nem katolikus keresztények nemzetközi szövetsége. Az ~ hosszas előkészítő munka után

1948-ban protestáns kezdeményezésre alakult meg Amszterdamban, azzal a célkitűzéssel, hogy a világ kereszténységét összefogja a háború, az embertelenség, a nyomor és a tudatlanság ellen. Az ~-ban kezdetben antikommunista törekvések is érvényesültek. A 60-as években, a világhelyzetben beállott változás után nagyobb szerephez jutottak a haladó erők, amelyek igyekeznek az ~-t eredeti célkitűzése mellett megtartani és nyílt vitafórummá tenni. Az ~-nak központja Genf. Tevékenységét az ökumenikus aktivitással, az egyházközi segélyekkel, a tanulmányi ügyekkel, a világmisszió és evangelizáció ügyeivel, valamint az egyházak nemzetközi ügyeivel foglalkozó öt főosztály keretei között fejti ki. Az ~ eddig öt nagygyűlést tartott (1948: Amszterdam, 1954: Evanston, 1961: New Delhi, 1968: Uppsala, 1975: Nairobi). Az ~-nak jelenleg 234 tagegyháza van, 80 országból. Az *orthodox egyházak* 1961-ben csatlakoztak az ~-hoz, míg a *katolikus egyház* 1967 óta tart intenzív kapcsolatot a szervezettel. Az ~ kapcsolatban áll az egyes országok ökumenikus tanácsaival, így a *Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsá*val is. Az ~ a tagegyházakra nézve kötelező érvényű határozatokat nem hozhat.

egyházatyák – a II–VII. század között működő ókeresztény egyházi írók, akik – a katolikus tanítás szerint – szentéletűek voltak és az *egyházi tanító hivatal* által ortodoxnak elismert tanítást fejtettek ki. Az ~ egybehangzó tanítása a hagyomány *(tradíció)*, amely a katolikus *teológiá*ban a *kinyilatkoztatás* forrása a *Bibliá*val együtt. Az ~ működésével, tanításával a *patrológia* és a *patrisztika* foglalkozik.

egyházi állam – lásd Pápai Állam

egyházi év – a keresztény ünnepek egy évre elosztott sorozata. Az ~ hosszú évszázadok alatt alakult ki. A kereszténység első századaiban még nem is lehet ~-ről beszélni, mert csak a *vasárnap*ot ünnepelték meg, illetve a zsidó eredetű *húsvét*ot és *pünkösd*öt, valamint a vértanúk emléknapjait, de ezek részben nem voltak ünnepek, részben pedig csak helyi jellegűek voltak. A IV–V. századtól azonban egyre több ünnep keletkezett és azokat egyre nagyobb pompával ülték meg. A középkorban pedig elszaporodtak a *szentek* ünnepei, amelyek szintén az ~ tartozékai. A nyugati vagy *katolikus egyház*ban két nagy ünnepkör alakult ki. A húsvéti ünnepkör, amelynek célja *Jézus Krisztus* szenvedésének, halálának, feltámadásának, mennybemenetelének és a Szentlélek elküldésének a megünneplése. Megelőzi egy előkészületi idő, a *nagyböjt*, kiemelkedő ünnepei a húsvét és a pünkösd. A karácsonyi ünnepkör célja a megváltó születésének megünneplése. Karácsony előkészítő időszaka az *advent*, kiemelkedő ünnepei *karácsony* és *vízkereszt*. A két ünnepkörhöz kapcsolódnak a Mária-ünnepek (lásd: *Mária-kultusz*) és a szentek ünnepei. A húsvéti ünnepkör ünnepei a holdévet követik, ezért változó ünnepek, vagyis a naptár más-más napjára esnek, míg a karácsonyi ünnepkör, Mária és a szentek ünnepei a napévhez alkalmazkodnak, ezért állandó ünnepek, vagyis minden évben ugyanazon a napon kerül sor a megülésükre. Az ~ *advent* első vasárnapjával kezdődik. A nyugati (katolikus) és a keleti (orthodox) ~fő vonásaiban megegyezik egymással. Az ún. nagy keresztény ünnepeket (karácsony, húsvét, pünkösd) a reformált keresztény egyházak is megtartják, a szentek és Mária ünnepeit azonban nem ismerik.

egyházi írók – lásd patrológia

egyházi tanító hivatal (Magisterium Ecclesiae) – a *katolikus egyház* tanítása szerint a *pápá*ból és a *püspök*ökből álló testület, amely tévedhetetlen a *kinyilatkoztatás* előterjesztésében. Az ~ vagy ünnepélyes, vagy rendes megnyilatkozásokon keresztül gyakorolja feladatát. Ünnepélyes tanítás a *dogmák* kinyilvánítása, amely az egyetemes *zsinat*okon és a pápa „ex cathedra" nyilatkozatain (lásd: *pápai tévedhetetlenség*) keresztül történik. A rendes tanítás: az egyház püspökeinek egybehangzó véleménye a hit és erkölcs dolgaiban, amely a mindennapos prédikációkban, a katekizmusokban és egyéb megnyilatkozásokban tükröződik. Hasonlóképpen a rendes tanítás részét alkotják a liturgikus szövegek, ha

azok egymással azonos módon fejeznek ki valamilyen vallási tanítást a világ minden pontján. A katolikus egyház szerint a püspökök csak a pápával egyetértésben autentikus magyarázói a kinyilatkoztatásnak. Az orthodoxok csak az első hét egyetemes zsinat határozatait fogadják el hiteleseknek. A protestánsok a *Bibliá*n kívül, amely szerintük saját magának a magyarázója, semmiféle hivatalos tanító hivatalt nem ismernek el.

Egyházi Törvénykönyv (Codex Iuris Canonici) – azoknak a törvényeknek az összessége, amelyeket a *katolikus egyház* törvényhozó testülete az *egyház* külső rendjének és a hívek cselekedeteinek a szabályozására alkotott. A jelenleg érvényben levő ~-et 1917-ben tette közzé XV. Benedek *pápa*, kötelező erőre pedig 1918. május 19-én emelkedett. Azt megelőzőleg (1234 óta) az ún. Corpus Iuris Canonici volt érvényben. A latin nyelvű ~ 5 könyvre tagozódik és 2414 *kánon*t (törvényt) tartalmaz. Az első könyv általános jogszabályokat tartalmaz, a második az egyházhoz tartozó személyek jogát és kötelességeit foglalja össze (első része a papokról, második a szerzetesekről, harmadik a laikusokról szól), a harmadik könyv az egyház céljának megvalósítását segítő eszközökről tárgyal (első része a *szentségek*kel, második része a szent helyekkel és szent időkkel, harmadik része az istentisztelettel, negyedik része az *egyházi tanító hivatal*lal, ötödik és hatodik része pedig az egyházi javakkal foglalkozik), a negyedik könyv az egyházi perrendtartással összefüggő kánonokat sorolja fel (első része az egyházi bíróságokról, a második a szenttéavatási perekről, harmadik az eljárásokról szól), az ötödik könyv az egyházi büntetőjog szabályait foglalja össze. Az ~ az egyházi kritikusok szerint is távol áll a mindennapi élettől és az egész katolikus egyházat jogászi szemlélettel hatotta át. Ezért *XXIII. János pápa* 1959-ben egy bíborosi bizottságot bízott meg az ~ felülvizsgálatával és modernizálásával. A *II. vatikáni zsinat* új indítást adott az ~ korszerűsítésének. Az ~ revízióját egy munkabizottság már el is végezte. Az új ~-et azonban még nem publikálták.

egyházkerület – lásd egyházmegye

egyházmegye – 1. a *katolikus egyház* nagyobb közigazgatási területe, amelynek élén a megyés*püspök* (ordinárius) áll. Több egyházmegye alkot egy egyháztartományt vagy érsekséget, amelynek vezetője a metropolita vagy *érsek*. Az ~ kisebb területi egységekből, a plébániákból vagy párókiákból tevődik össze. A plébánia vezetője a *plébános*. Több plébánia egy espcresi kerületet vagy espcrességet alkot, amelynek irányítója az *esperes*, az esperesi kerületeket pedig főesperesség kapcsolja össze, amelynek vezetője a főesperes. – 2. a *protestáns egyházak*ban több egyházközségből álló közigazgatási terület, amelynek élén a közgyűlés, valamint az esperes és a főgondnok áll. Több egyházmegye egyházkerületet alkot. Az egyházkerületet az egyházkerületi közgyűlés, valamint a püspök és az egyházkerületi főgondnok vezeti.

egyházpolitika – az *állam és egyház viszonyá*nak a mindenkori uralkodó osztály érdekei szerint történő rendezése. Nálunk a Magyar Népköztársaság általános politikájának része, amely a szocialista építés érdekei szerint szabályozza az állam és az *egyház*ak viszonyát. Hazánkban a felszabadulás előtt az egyházak összefonódtak az állammal. Az egyházak számos állami feladatot is elláttak, az állam pedig támogatta az egyházak tevékenységét. A felszabadulást követőleg a munkáshatalom szétválasztotta az államot és az egyházat. Ez a polgári forradalom célkitűzéseihez tartozik, nálunk azonban nem valósulhatott meg, hanem sürgető feladatként fennmaradt, mint az állam és az egyház normális kapcsolatának, valamint a vallás- és lelkiismereti szabadságnak az előfeltétele. Az állam és az egyházak szétválasztásának folyamatával párhuzamosan megszűnt a katolikus egyház kiváltságos helyzete és elveszett a többi egyházak politikai hatalma is. Az 1945–1950 közötti időszakban éles politikai harc folyt az államhatalom és a hivatalos egyházi vezetés – elsősorban a (katolikus) főpapi reakció – között. E harc, amely a hatalomért folyó küzdelem része volt, az egyházi reakció vereségével

végződött. A vatikáni politika által is támogatott, nyíltan reakciós egyházi törekvések túlhaladottakká váltak, ezért az egyházak vezetői arra kényszerültek, hogy keressék az állam és az egyház viszonyának rendezésére, a megegyezésre irányuló lehetőségeket. Az állam és a nem katolikus egyházak közötti egyezmény 1948-ban, az állam és a katolikus egyház közötti egyezmény 1950-ben jött létre, a bennük lefektetett elvek azonban csak a 60-as években valósultak meg. Az állam és az egyházak közötti egyezmények lényege az, hogy az egyházak elismerik és betartják a Magyar Népköztársaság törvényeit és alkotmányát, támogatják annak – elsősorban a béke érdekében kifejtett – külpolitikáját, és a lakosság életszínvonalának emelésére irányuló belpolitikáját. Megakadályozzák azt is, hogy az egyházi intézmények a reakciós szervezkedések számára alapul szolgálhassanak. Az állam ugyanakkor biztosítja az egyházak szabad működését, lehetőséget ad arra, hogy – teológiai főiskolák mellett – középiskolákat tartsanak fenn és meghatározott ideig államsegélyben részesíti a különböző egyházakat. Az egyezmények megkötése után az egyházaknak népi demokratikus rendszerünkkel szembeni nyílt politikai szembenállása megszűnt, megszerveződtek, és vezető szerepre tettek szert az egyházakon belül a haladó erők. Az ellenforradalom egy időre megtörte az állam és az egyházak viszonyának normális fejlődését. Az ~ lehetőséget ad arra, hogy a szocialista rendszerbe beilleszkedni akaró hívek és egyháziak államunkkal politikailag együttműködjenek. A gyakorlati együttműködés azonban csak akkor lehetséges, ha nem terjed ki a reakciós egyházi körökre és együtt jár az emberek tudatáért folyó ideológiai harccal, miközben kizárja a vallásos emberek mindenféle megkülönböztetését. A Magyar Népköztársaság türelmes és következetes ~-jának következménye az, hogy szocialista államunk és az egyházak között a viszony normális, 1964. szeptember 15-én római kezdeményezésre a magyar állam és a Vatikán részleges egyezményt kötött. Ennek az ~-nak következtében egyre aktívabb módon veszik ki részüket a vallásos emberek a szocialista építés munkájából.

egyházszakadás – 1. Keleti. – A keleti és a nyugati *kereszténység* elkülönülésének XI. századi véglegesülése. Kelet és Nyugat egymástól eltérő fejlődése az egyházi életben is megmutatkozott. Azzal, hogy Constantinus császár a IV. században székhelyét Rómából Bizáncba (Konstantinápolyba) tette át, az eltérések fokozatosan éles ellentétté fajultak a régi és az „új" Róma, illetve a római *pápa* és a konstantinápolyi pátriárka, a keleti és a nyugati kereszténység között. Az ellentét fokozódott a *Pápai Állam* kialakulásával és a nyugati császári méltóság felújításával (i. sz. 800 Nagy Károly), amelyek mélyen sértették a keleti császárok érdekeit is. Heves összeütközések támadtak a keleti és a nyugati kereszténység között a missziózás kérdésében: mindkét fél a missziók révén akarta növelni hatalmát, egyházi jövedelmét és politikai befolyását. Mindezekhez dogmatikai, egyházfegyelmi és liturgikus ellentétek is járultak. A IX. században különösen éles vita keletkezett az ún. „filioque" kérdésről. A nyugatiak azt tanították, hogy a Szentlélek az Atyától és a Fiútól, míg a keletiek azt vallották, hogy a Szentlélek csak az Atyától származik. Ilyen előzmények után került sor az első szakadásra 861 és 886 között, amikor Phótiosz konstantinápolyi pátriárka trónfosztottnak nyilvánította I. Miklós pápát és törvénytelennek minősítette a keleti egyház ügyeibe való beavatkozását. Phótiosz letétele és halála után a béke kb. másfél száz évre még helyreállt, a XI. század első felében azonban az ellentét ismét kiújult. Erre az alkalmat az adta, hogy IX. Leó pápa kegyeibe, sőt hűbéreséül fogadta a normannokat, akik betörtek a bizánci császárság dél-itáliai birtokaira. Kerullariosz, konstantinápolyi pátriárka ezért bezáratta a latin szertartású templomokat és feleleventette a pápával szemben a régi vádakat. A pápa Humbertus bíboros vezetésével követeket küldött Konstantinápolyba. A mindkét részről türelmetlen és szőrszálhasogató tárgyalások következménye az lett, hogy Humbertus és kísérői 1054. július

16-án az instentisztelet idején a Hagia Sophia székesegyház oltárára helyezték a Kerullariosz pátriárkát és közvetlen munkatársait kiközösítő bullát. A császár által összehívott konstantinápolyi zsinat – miután a pátriárka a bullát nyilvánosan elégette – kiközösítette a római követeket. Ezzel a hosszú ideje érlelődő szakítás Kelet és Nyugat között formálisan is megtörtént. A II. lyoni egyetemes *zsinat* (1274) és a firenzei zsinat (1439) megkísérelte az egység helyreállítását, azonban sikertelenül. Így alakult ki az egymástól független és önálló két keresztény egyház: a nyugati vagy római katolikus és a keleti vagy orthodox (pravoszláv) egyház. *VI. Pál pápa* és Athenagorasz konstantinápolyi pátriárka 1965-ben visszavonták a kiközösítést, ezzel a gesztussal azonban a szakadás nem szűnt meg. – 2. Nyugati. – Az *avignoni „fogság"* után a nyugati kereszténységben keletkezett kettősség. Az Avignonból 1377-ben Rómába visszaköltözött XI. Gergely pápa halála után, 1378-ban VI. Orbánt választották meg pápává. Mivel VI. Orbán a Franciaországba való visszatérést megtagadta, megválasztását a francia bíborosok érvénytelennek nyilvánították és még abban az évben ellenpápát választottak VII. Kelemen személyében, aki visszatért Avignonba. Ettől kezdve 40 esztendeig két, sőt három pápa állott egymással szemben, akik egymást és egymás híveit kölcsönösen kiközösítették és ádáz harcot folytattak egymás ellen. VI. Orbán halála után IX. Bonifác (1389–1404), majd VII. Ince (1404–1406) és XII. Gergely (1406–1415) következtek a római pápai trónon, míg VII. Kelemen avignoni pápa halála után, 1394-ben Pedro de Luna személyében XIII. Benedek néven új ellenpápát választottak. Az 1409-ben Pisában tartott *zsinat* mindkét pápát letettnek nyilvánította és V. Sándor személyében új pápát választott. Azonban sem a római, sem pedig az avignoni pápa nem mondott le, így egyszerre három pápa uralkodott a nyugati egyházban. A harmadik pápa, V. Sándor halála után sem változott a helyzet, mert neki is támadt utódja XXIII. János személyében (1410–1414). Ugyanő, Zsigmond császár biztatására összehívta a konstanzi zsinatot, amelynek első célja volt a szakadás, megszüntetése. A zsinat mindhárom pápát lemondatta és V. Márton (1417–1431) személyében új pápát választott és ezzel a nyugati ~-t megszüntette. Az akkori XXIII. Jánost törölték a pápák sorából. Így történhetett meg, hogy a XX. században ismét felvette egy pápa a XXIII. János nevet (Angelo Giuseppe Roncalli) (1958–1963). A nyugati ~ következtében a pápaság tekintélye megrendült, az egyházi fegyelem aláhanyatlott. A püspökségek és plébániák birtoklásáért nemegyszer fegyveres harcot vívtak egymással az avignoni és a római pápa emberei. A két vagy három pápai udvartartás hatalmas összegeket emésztett fel, amelyet az egyszerű híveknek kellett fedezniük. A pápai pénzgyűjtők és udvarok ellen Angliában és Németországban fegyveres felkelésre is sor került.

egyiptomi csapások – lásd Mózes-történet

egyiptomi vallás – Nílus völgyének hiedelmei az ókorban. 1. Istenek. – Az ~ világosan megőrizte az ősi közösségek *totemizmus*ának maradványait: az ősi egyiptomi istenek között megtalálható az ország egész állatvilága. A fejlődés során az állatistenek emberi vonásokat vettek fel, „személyes" istenekké váltak, de régi állatjellegüket is megtartották. Így lett pl. Ré, a Napisten sólyomfejű emberré, akit napkoronggal a fején ábrázoltak. Az ~ istenei korábban helyi, nomosz-istenek voltak (a régi Egyiptomban a tartományokat hívták nomoszoknak), a földi központosítási törekvésekkel párhuzamosan azonban fokozatosan általánosan ismertekké és tiszteltekké váltak. A legismertebb egyiptomi istenek: Ré, a Nap megszemélyesítője, a világosság istene, aki mindennap megmérkőzik a sötétséggel, s bár vereséget szenved, reggel új életre támad és ismét uralkodik a Földön és az égen. Eredetileg Héliopolisz főistene volt. A kosfejű Ámon, eredetileg Théba főistene volt, majd a Középbirodalom időszakában (i. e. 2000 körül) Rével egyesült. Thot, a hol ibisz fejű, hol pávián alakú hermúpoliszi holdisten az idő szabályozója, a tudomány

istene, az istenek írnoka, Hathor, az égi istenek királynője, akinek legnagyobb kultuszhelye a felső-egyiptomi Denderában volt, gyakran mint Ré szeme vagy kígyója szerepel. Hol kegyetlen, hol pedig jóindulatú az emberekkel szemben. A sakál fejű Anubisz a holtak istene, a holttestek gondviselője. A felsorolhatatlanul nagy számú isten között a teológia igyekezett valamilyen rendet teremteni: családi kapcsolatokat létesített az egyes istenek között és fegyelmezett rendbe sorolta az istenek világát. Egyiptom politikai történetével párhuzamosan más-más istenség emelkedett ki a panteonból: az Óbirodalom korában (i. e. 2900 körül) előbb Ptah, a fővárosnak, Memphisznek istene, majd a Héliopolisz városához kapcsolódó V. dinasztia uralomra jutásával egyidejűleg (kb. i. e. 2700), a héliopoliszi Ré. A Középbirodalomban a politikai élet központja Thébába került át, ezért ekkor a thébai Ámon került előtérbe, megkapta az összes istenek tulajdonságait és jelképeit, sőt Ré nevét is felvette (Ámon-Ré). A papi osztály hatalmától tartva IV. Amenhotep fáraó (1375–1358) Ámon-Rét detronizálta és helyébe Aton, az egyedüli Napisten kultuszát akarta meghonosítani. Aton korábban jelentéktelen isten volt a közép-egyiptomi Tell el Amarnában, amely mellett IV. Amenhotep új várost épített Aton tiszteletére (Akhetaton = Aton horizontja). Halála után azonban ismét Ámon-Ré foglalta el a főhelyet az egyiptomi istenek világában. Az ~ már az első dinasztia fáraóit is isteneknek tartotta. Később, a fáraók hatalmát korlátozni kívánó törekvések következtében, ez a szemlélet némileg módosult: a király az istenség (Ré) gyermekévé válik és csak halála után azonosul Ozirisszel. – 2. T ú l v i l á g h i t. – Az ~ szerint az embernek két lelke van, a Ka és a Ba. A Ka, az ember halála után a holttest mellett marad, míg a Ba elszáll a túlvilágra. A túlvilág kezdetben félelmetes, kietlen birodalom, ahol mindenkinek egyformán szomorú sorsa van. Később a fáraó előtt megnyílnak az ég kapui, nem kell lemennie a föld alá, Szokar országába, hanem sólyomként repülhet a Naphoz és maga is Nappá, istenné, Ozirisszé változik. A papok, hadvezérek és birtokosok szintén kiváltságokat élveznek a túlvilágon: az istenek előbb-utóbb őket is magukhoz fogadják. Az egyszerű emberek ezzel szemben Earu mezeire kerülnek haláluk után. Ezt a hatalmas országot folyó veszi körül és teszi termékennyé. Dolgozni itt is kell. Azok, akik nem voltak elég hatalmasok ahhoz, hogy bekerülhessenek az égi birodalomba, úgy menekülhetnek meg itt a munkától, hogy a holttest mellé temetett, őket helyettesítő kis szobrocskák fognak helyettük dolgozni. A Középbirodalom korában kialakult az a hiedelem, hogy az emberek fölött egy 42 tagú égi bíróság fog ítélkezni a halál után. Hórusz és Anubisz megmérik az emberek szívét, Thot feljegyzi az eredményt és ennek alapján döntenek az ember túlvilági sorsáról. A halott Bája időnként visszaszáll a sírba és ellenőrzi a holttest állapotát. Ezért kellett tartósítani a tetemet. A test alakú koporsóba helyezett tetemet, használati tárgyaival együtt díszes temetési menetben vitték a „holtak városába" (a temetőbe). A temetés után fényes halotti tort tartottak. Az elhunytról később is gondoskodtak, nehogy a Ka éhen vagy szomjan haljon; esetleg kísértetként kóboroljon az emberek között. A fáraók temetkezési helyei az Óbirodalom idején a hatalmas piramisok voltak. Az ~ túlvilághitével áll összefüggésben a Halottak Könyve, amely útmutatásokat tartalmaz a halottak számára. E gyűjtemény legrégibb szövegei a fáraó számára készültek és a piramisok falára írták őket. Később papírusztekercsekre írva annak egy-egy hosszabb-rövidebb részletét a halottak koporsójába helyezték. Leghíresebb a 125. fejezet, amely arra vonatkozólag ad a halottnak tanácsot, hogy miként viselkedjék Ozirisz ítélőszéke előtt és miként bizonyítsa ott ártatlanságát. Az ~ túlvilághite a keresztténységre is hatást gyakorol. – 3. M í t o s z o k. – Az ~ egyik legősibb mítosza az Ozirisz-mítosz. A mítosz szereplői: Ozirisz, az alvilág ura, eredetileg kos- vagy bakisten később a Nappal azonosult, majd egész Egyiptom isteni királya lett; Izisz, Ozirisz felesége és testvére; Hórusz, Izisz és Ozirisz gyermeke és Széth, Ozirisz testvére és sógora, egyben legnagyobb ellensége. A több

változatban fönnmaradt mítosz alapvonásai: Széth megirigyelte Ozirisz hatalmát, ezért csellel megölte, koporsóba zárta és a tengerbe vetette. Közben Izisz megszülte gyermekét Hóruszt, akivel Ozirisz keresésére indultak. Viszontagságos út után meg is találták Oziriszt, azonban Széth ismét közbelépett, a tetemet szétvagdalta és a sivatagba szórta. Anya és gyermeke megkeresik és összegyűjtik Ozirisz darabjait, összeillesztik azokat, Hórusz feltámasztja atyját és bosszút áll Széthen. Az Oziriszmítosz a természet őszi-téli halálának és tavaszi-nyári újjáéledésének fantasztikus-mitikus kifejezése. Az Ozirisz-mítosz köré a hellenisztikus korban misztérium szerveződött (lásd: *misztérium-vallások*). Az ~ mítoszai beszélnek a világ és az ember keletkezéséről és az emberiség egykori büntetéséről is. A legkorábbi elképzelés szerint a világot nem kellett teremtenie senkinek, mert az kaotikus formában mindig létezett. Az őskáosz Egyiptomban a víz, a Nílus. Ebből emelkedett ki a Föld, az „őshalom", de ebből bújt elő az ég is, tehén formájában. Még az élet megjelenéséhez sem volt szükség isteni beavatkozásra, mert az élet első képviselői, a béka és a kígyó, az ősiszapból maguktól keltek ki. A világmindenség őselemeit csak később személyesítik meg és teszik a Földet „földistenné", az eget „égistennővé", a levegőt a „levegő urává". A Földet és az eget a levegő választotta el egymástól oly módon, hogy közéjük fújt és felemelte az eget a magasba. Ezután az ég már csak kezével és lábával támaszkodott a Földre. A teológiai spekuláció később összeházasította az eget és a Földet egymással. Ettől az időtől kezdve a világ keletkezése (kozmogónia) nem más, mint istenek születése (teogónia). Az istenek emberi módon származnak egymástól. Így a Föld (Geb) és az ég (Nut) a levegő istenének (Su) és a nedvesség istennőjének (Tefinu) a nászából született. Amikor a földi egyeduralkodó mintájára megjelenik az égben az istenek és az emberek teljhatalmú ura, a főisten, a mítoszok is módosulnak és a teremtést a mindenek fölött uralkodó isten szerepkörébe utalják. Ez a „teremtés" kezdetben a világnak az őskáoszból való kialakítása, elrendezése, amely általában a helyi főisten feladata, később azonban megtalálható az a felfogás is, hogy a főisten önmagából vagy a semmiből alkotta meg a világmindenséget. Az emberek, az Apofisz kígyó megsemmisítéséről szóló mítosz szerint Ré napisten könnyeiből keletkeztek. Másik elképzelés szerint Hnum, a Nilus-isten formálta meg az embereket agyagból, fazekas módjára. Az emberek Ré ellen gonosz terveket szőttek, ezért ő Hathor istennőt leküldte a Földre, hogy pusztítsa el az emberiséget. Hathor a sivatagba menekült emberek között szörnyű pusztítást végzett. Ekkor Ré megkönyörült az emberiségen, hatalmas mennyiségű sört készített és elárasztotta a Földet az álmosító itallal. Hathor istennőnek ízlett az ital, le is mondott az emberek elpusztításáról, akiket a részegségtől fel sem ismert. Egy másik mítosz szerint Hórusz isten vízözönnel büntette meg a bűnös emberiséget. Akkora vizet bocsátott a Földre, hogy hullámai az égig értek és minden országot elöntöttek. Mielőtt mindenki elpusztult volna, Hórusz megkönyörült az emberiségen, határt szabott a vizeknek, amelyek azóta meghatározott úton járnak és kijelölt helyüket nem lépik túl. – 4. Kultusz. – A legrégibb egyiptomi templomok a piramisok vagy síremlékek tövében állottak és a holtakra való emlékezés szent helyei voltak. Az Újbirodalomban a templomokat már a síroktól távol emelték és általános kultuszhellyé tették. Leghíresebb a luxori és a karnaki Ámon-templom, amelyeket szfinxekkel szegélyezett hosszú sétány köt össze egymással. E templomok elsősorban a fáraó hatalmát és dicsőségét hirdették, alaprajzuk ezért mutat hasonlóságot a királyi palota alaprajzával és ezért áll a kapuban négy hatalmas kolosszus is, amely a fáraót ábrázolja. A templomban zajlottak le a szertartások, az állataldozatok, az ünnepi felvonulások és ott álltak az istenszobrok is. A kultuszt a papok végezték, akik maguknak nemcsak titokzatos hivatásuk, hanem hatalmas vagyonuk miatt is tiszteletet követeltek. A papok művelték a tudományokat is. Az ~ ünnepei a Nílus áradásával, az évkezdéssel, a fáraó születésnapjával és trónralépésével álltak összefüggésben.

egyistenhit – lásd monoteizmus

egzegézis – lásd szentírástudomány

eleuszíszi misztérium – lásd misztériumvallások

ellenreformáció – a *katolikus egyház* akciója, amely a *reformáció* rohamos térhódításával szemben a XVI. század második felében bontakozott ki. – 1. Az ~ elindítója a *tridenti zsinat* volt (1545–1563). A zsinat és azt követően a pápák számos olyan intézkedést hoztak, amelyek a katolikus egyház védelmét szolgálták. Így összeállították és folyamatosan kiegészítették a tiltott könyvek jegyzékét, felállították és a *pápa* fennhatósága alá vonták az új egyházi *inkvizíciót*, átszervezték a római egyházkormányzatot stb. Az ~ gyakorlatban való megvalósítói az új ún. tridenti szemináriumokban képzett papok és a megreformált vagy újonnan alapított szerzetesrendek tagjai voltak. Az ~ legnagyobb hatású harcosai a *jezsuiták* voltak. A katolikus egyház az ~ kiemelkedő alakjait szentekké nyilvánította. Az ~-s mozgalom következtében az egyház fegyelme megszilárdult, a hívek körében pedig kibontakozott az ún. barokk vallásosság. Miután a katolikus egyház a reformáció további terjedésének ily módon gátat vetett, a reformációhoz csatlakozott területek visszahódításához is hozzáfogott. Eközben nemegyszer erőszakos eszközökhöz is folyamodott. Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában a kisebb protestáns beszüremkedéseket teljesen felszámolta, Franciaországban az évtizedekig tartó vallásháborúk után páratlanul véres kegyetlenséggel megakadályozták a reformáció megerősödését (lásd: *hugenották*). Németalföld vallon és flamand vidékei katolikusok maradtak, míg a holland részen nem tudta megerősíteni pozícióit az ~. A brit szigeteken hatalmi eszközökkel akadályozták meg a katolicizmus behatolását. Európa és Németország északi részein szintén kudarcot vallottak az ~ kísérletei, míg Németország déli és nyugati területein, az osztrák Habsburgok örökös tartományaiban, valamint Cseh- és Morvaországban és a magyar királyság területén visszaállították a katolicizmus uralmát, Erdélyben és a török hódoltság területén pedig azután indult meg az ~, hogy e területek visszakerültek a királyi fennhatóság alá. Svájc olasz nyelvterületén teljes egészében, német nyelvterületének kb. fele részében, francia nyelvterületének pedig kisebb részében érvényesítették az ~ törekvéseit. Lengyelországban a XVII. század első felében sikerült a katolicizmusnak előretörnie. Az ~ mindenütt élvezte a feudális uralkodó osztály támogatását, de összefonódott a spanyol hatalmi törekvésekkel is: előbb V. Károly császár (1519–1556) és spanyol király állt az élére egy egységes katolikus birodalom megteremtésének tervével, majd ennek kudarca után fia, II. Fülöp spanyol király (1556–1598) egy spanyol vezetés alatt álló katolikus világ létrehozását tűzte ki céljául. Az osztrák Habsburgok szintén mindent megtettek az ~ kibontakoztatása érdekében, mert segítségével a közép-európai országokban hatalmukat akarták erősíteni és központosítani. A katolikus egyházat a tridenti zsinat óta az ~ szelleme vezérelte. A *II. vatikáni zsinat* lezárta a katolikus egyház történetének ~-s szakaszát, amennyiben a vallási türelmetlenség helyett a más egyházakkal való együttműködést (lásd: *ökomenikus mozgalom*) állította programjába. – 2. Magyarországon az ~ a XVII. században indult meg, szoros összefüggésben a Habsburgok centralizációs és a magyar feudális uralkodó osztály hatalmi törekvéseivel. Az 1611-ben összeült nagyszombati zsinat kidolgozta a tridenti zsinat határozatai alapján az ~ magyarországi programját. Ezt megelőzőleg, 1561-ben, Oláh Miklós esztergomi érsek már letelepítette a jezsuitákat Nagyszombatban, Báthori István pedig 1579-ben Erdélyben. A jezsuiták és más szerzetesrendek tagjai vándormisszionáriusokként járták az országot és mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a földesurakat katolikussá tegyék s ezzel szabad kezet kapjanak a jobbágyfalvakban. A földesurak, akik a saját telkükön és anyagi támogatásukkal épült templomok kegyurai voltak (ők gondoskodtak a templom és a papság eltartásáról, ők jelölték ki a *plébá-*

nost), nem engedték meg, hogy templomaikban az ő vallásukkal ellentétes istentiszteleteket tartsanak. A jobbágyok tehát nem kovethették saját vallásukat, csak olyan istentiszteleten vehettek részt, amilyet a templomban a földesúr előírásai szerint tartottak. Az ily módon egyre több katolikus papot igénylő templomok és falvak ellátására fokozatosan kiépítették a papnevelő intézetek hálózatát. A kozoktatás túlnyomórészt a jezsuiták kezébe kerult, de felvirágoztak a *piaristák* iskolái is. Jórészt ezen intezmények terjesztették el a Mária-kultusznak azt a sajátos, politikai tartalommal telített formáját, amely szerint Magyarország Mária országa (Regnum Marianum) Szent István felajánlása folytán. Magyarországon ily módon csak a katolikus hitnek van létjogosultsága, jó magyar csak jó katolikus lehet, és csak az az uralkodó lehet torvényes, aki a hatalmát Máriától kapja, aki a katolikus vallást védelmezi és terjeszti – tehát a Habsburg-dinasztia tagjai. A magyarországi ~ legkiemelkedőbb képviselője *Pázmány Péter* (1570–1637) volt. Erdélyben – noha ott is megtelepedtek a jezsuiták és más misszionáriusok – az ~ nehezen tudott kibontakozni, a torok hódoltság területén pedig meg sem indulhatott. Az ország egységének helyreállítása után az ~ viszonylag zavartalanul folyhatott, egészen II. József uralkodásáig, aki a szerzetesrendek feloszlatásával és egyéb egyházpolitikai rendelkezéseivel azt megállította. A XVII–XVIII. században az ~ kialakította Magyarország vallási térképét, amely a későbbiekben jelentős változáson már nem ment át. Eszerint a királyi területeken (nyugaton és északon), valamint – a későbbi telepítések révén – a déli országrészeken a katolikusok kerültek erős többségbe, a reformáció pedig (elsősorban annak kálvini irányzata) a torok hódoltság területén és a volt erdélyi fejedelemséggel határos területeken terjedt el és állt ellen az ~-nak legjobban.

Elohim – lásd Isten

ember teremtése – vallási tanítás az ember isteni eredetéről. (A különféle mitikus emberteremtési elképzeléseket lásd az egyes vallásoknál.) A *bibliai őstörténet* is tartalmaz mitikus tanítást az ember eredetéről. – 1. A f é r f i t e r e m t é s e. – A férfi teremtéséről a bibliai őstörténetben két mítosz is olvasható. Az első szerint *Isten* (Elohim) a hatodik napon parancsszavával teremtette meg az embert, akkor, amikor már készen volt az egész világmindenség. Isteni képre, férfivá és asszonnyá teremtette az első embereket és azt a feladatot szabta eléjuk, hogy uralkodjanak a földön. A második leírás szerint Isten (Jahve Elohim) akkor teremtette meg az embert (a férfit, Ádámot), amikor a fold még semmit sem termett, éppen azért is, mert nem volt még ember, aki megművelje azt. „És megformálta Jahve Elohim az embert, a port a foldből, belefújta orrába az élet leheletét, és az ember élőlény lett." (Genezis 2,7. – A héber szoveg szerint.) E két elbeszélés nem kapcsolódik egymáshoz, mindkettő más forrásból ered Az első elbeszélésben használt tobbes számú formula („Alkossunk embert ..") politeista nyomokat takar (lásd: *politeizmus*). – 2. Az a s s z o n y t e r e m t é s e. – A bibliai őstörténet az asszony teremtéséről is két változatot kozol. Az első változat szerint – a hatnapos teremtés mitosz keretében – egyszerre teremtette Isten az asszonyt a férfival, a második változat viszont bizonyos nem is rovid időt tételez fel a férfi és a nő teremtése kozott. Az asszony – Éva – teremtésére itt akkor kerül sor, amikor Ádám az állatok kozott nem talál magához illő társat. Ekkor Jahve Elohim álmot bocsátott Ádámra, kivette egyik bordáját, asszonnyá épitette és Ádám feleségévé, segítőjévé tette. – 3. T e o l ó g i a i é r t e l m e z é s e k. – Az ~ bibliai mitoszát kevés kivétellel egészen a legutóbbi időkig szó szerint értelmezték az egyházi magyarázók. A múlt század kozepe óta azonban a szoveg szó szerinti értelmezése egyre tobb ponton utkózik ossze a természettudományos eredményekkel. Ennek ellenére a Pápai Bibliabizottság még 1909-ben is előírta, hogy az ember különleges teremtésének a tanát, valamint azt a tanítást, hogy az első asszonyt az első férfiből formálta Isten, minden korulmények kozott védelmezni kell. XII. Pius *pápa Humani*

Generis kezdetű *enciklikája* még 1950-ben is élesen elítéli az evolúció tételeit. Engedélyezi azonban a „mérsékelt leszármazás elméletét", amelynek lényege az, hogy a férfi (tehát csak Ádám) teste az állatvilágból származott, míg a lelket Isten közvetlenül teremtette meg és az asszony is Isten különleges teremtő tevékenységének az eredménye. Teilhard de Chardin jezsuita szerzetes és követői, a teilhard-isták (lásd: *teilhard-izmus*) ezzel szemben az evolucionizmus talajára helyezkedtek, mert azt tanítják, hogy nem egyetlen ember származott az állatvilágból, hanem az egész emberi nem jött így létre, különféle átalakulásokon keresztül. Noha minden egyes ember lelkének közvetlen isteni teremtését ők is tanították, mégis gyanúsakká váltak az *egyház* szemében, mert tanításuk révén alapvető *dogmák* kerültek veszélybe (pl. az *eredeti bűn* dogmája). A legutóbbi években az egyház nem vet gátat azoknak a teológiai törekvéseknek, amelyek elfogadják az evolúciót és próbálják azt összeegyeztetni a bibliai mítosz alapvető mondanivalójával, ha nem tagadják legalább a legvégső ponton az Isten közreműködését. Újabban számos olyan kísérlet született, amely újraértelmezi az emberi lélek közvetlen isteni teremtéséről szóló hagyományos dogmát és azt tanítja, hogy a szülők nemző tevékenysége a születő egész embernek, így a léleknek is okozója. A régi dogma eszerint pusztán annyit jelent, hogy minden emberi lélek szellemi mivoltánál fogva különleges módon viszonyul a teremtőhöz. Az ehhez hasonló, egyre szaporodó próbálkozások feladják már a bibliai szövegek szó szerinti értelmét, sőt a hagyományos dogmákat is módosítják. Ily módon akarják az ~ vallási eszméjét a modern ember számára elfogadhatóvá tenni.

enciklika (az enkükliosz = körben való, mindenkire kötelező görög szóból) – pápai körlevél, amelyet a *pápa* rendszerint a világ összes püspökeihez intéz. Az ~-k általában aktuális társadalmi, politikai és tudományos kérdésekben adnak a katolikusok számára eligazítást vagy belső egyházi, vallási problémákat érintenek. Az ~-król nem tanítják azt, hogy tévedhetetlenek, iránymutatásukat mégis el kell fogadniok a katolikusoknak, mert kötelező erővel rendelkeznek. Az ~-k általában latin nyelvűek. Ily módon a latin szöveg, vagy az abból készült hitelesített fordítás az autentikus. Címük nincs, a pápa nevével és a címzettek felsorolásával kezdődnek. Az ~-kat az érdemi szöveg kezdő szavairól szokták elnevezni és idézni. Az újabb nevezetes ~-khoz tartoznak a következők: *Aeterni Patris* (1879. XIII. Leó: a keresztény filozófia megújításáról), *Rerum novarum* (1891. XIII. Leó: a munkáskérdésről), Providentissimus Deus (1893. XIII. Leó: a Bibliáról), *Casti connubii* (1930. XI. Pius: a keresztény házasságról), *Quadragesimo anno* (1931. XI. Pius: társadalmi kérdésekről), *Divini Redemptoris* (1937. XI. Pius: a kommunista ateizmusról), Mit brennender Sorge (1937. XI. Pius: a német fasizmusról), *Divino afflante Spiritu* (1943. XII. Pius: a *Biblia* tanulmányozásáról), *Humani generis* (1950. XII. Pius: a keresztény tudományosságról), *Ad Petri Cathedram* (1959. XXIII. János: az igazságról, egységről és békéről), *Mater et Magistra* (1961. XXIII. János: időszerű szociális kérdésekről), *Pacem in terris* (1963. XXIII. János: a béke építéséről), *Ecclesiam suam* (1964. VI. Pál: a modern egyház belső és külső problémáiról), *Populorum progressio* (1967. VI. Pál: a népek fejlődésének támogatásáról), *Humanae vitae* (1968. VI. Pál: a születésszabályozásról), *Redemptor hominis* (1979. II. János Pál: a megváltás mai értelméről), *Dives in misericordia* (1980. II. János Pál: az irgalomról), *Laborem exercens* (1981. II. János Pál: a munkáról).

Énekek Éneke (a héberben sir hassirim = a legszebb ének) – *ótestamentumi* költői mű, amelyben egy jegyespár fejezi ki egymás iránt érzett szerelmét, magasztalja egymás szépségét és jóságát. A hat, egymással laza kapcsolatban levő, hosszú ideig Salamon királynak tulajdonított ének szereplői a vőlegény, aki hol pásztorként, hol királyként szerepel, a menyasszony, a násznép, a vőlegény barátai, a menyasszony barátnői, az éjjeli őrök és a város népe. Az ~ szerelmi, erotikus dalok és népi lakodalmi

játékok viszonylag egységessé szerkesztett gyűjteménye, amelyben esetleg a *mezopotámiai vallás* Tammuz és Istárist enségének szent nászát megünneplő kultikus jelenetek is helyet kaptak. Ily módon érthető, hogy csak azért kerülhetett e lényegében profán tartalmú szerelmi költemények füzére a Biblia szent könyvei közé, mert a *kánon* összeállításánál és azt követően egészen a mai napig, mind a zsidó, mind pedig a keresztény magyarázók allegorikusan értelmezték. A rabbinikus magyarázat szerint Jahvénak és a zsidó népnek, a keresztény értelmezés szerint pedig Krisztusnak és az egyháznak, vagy Krisztusnak és az egyes embernek a misztikus kapcsolatát fejezi ki az ~. A *katolikus egyház, liturgiá*jában, az ~ szövegét általában Szűz Máriára alkalmazza. Az egyes énekek vagy azok bizonyos részei különböző helyeken és korokban keletkeztek. Mai formáját az i. e. V. és II. század között nyerte el. Az ókori keleti irodalom e remekművének szerzője, illetve szerkesztője ismeretlen.

engesztelés napja vagy hosszúnap (héber: jóm hakkipurim) – a *zsidó vallás* bűnbánati ünnepe (Tisri hónap 10). Ezen a napon a szombati munkaszünet mellett szigorú böjtöt tartanak, hogy ezzel megengeszteljék Jahvét az egész évben elkövetett bűneikért. Az ünnep szertartásához a bibliai időkben különféle áldozatok is tartoztak. Így többek között feláldoztak egy bikaborjút a főpap és a papság bűneinek engesztelésére, majd sorsot vetettek két elővezetett kosra, amelyek közül az egyiket a nép bűneiért áldozták fel, a másikat pedig, miután a főpap ráhelyezte kezét és nyilvánosan megvallotta a nép bűneit, ezzel mintegy levéve a népről és a kosra helyezve azt („bűnbak"), a pusztába vezették és Azazélnak, Jahve nagy ellenségének adták át. Ezután a főpap elvégezte az engesztelés szertartását, amelynek során az állatok vérével meghintette a *frigyszekrény* engesztelő tábláját.

engesztelő tábla – lásd frigyszekrény

enkratiták – lásd őskereszténység

ens – lásd létfogalom

Enuma elis (akkád: „Amikor fönt...") – mezopotámiai teremtésmítosz, amelyet kezdő szavairól neveztek el. Keletkezési ideje az i. e. XVIII. század. Célja, hogy a Hammurabi uralma alatt létrejött Óbabiloni Birodalmat Marduk, babiloni isten felmagasztalásával vallásilag igazolja. Ezért a babiloni papság Mardukot a mezopotámiai panteon élére helyezte és a korábbi (sumér) teremtésmitoszokat Marduk főhatalmának az alátámasztására átszerkesztette. A költemény elmondja, hogy kezdetben nem volt más, csak Apszu (az édesvizű tenger) és Tiamat (a sósvizű tenger), akiknek keveredéséből (tulajdonképpen nemi egyesülésükből, ahol Apszu a hímnemű princípium) származik Lahmu a világosság és Lahamu a sötétség. Ugyancsak tőlük származik Ansár, a felső világ és Kisár, az alsó világ, majd Anu a felső világnak az ura és Ea, az alsó világnak az ura, végül Marduk, a levegő istene. Az őskáosz két istene, Apszu és Tiamat harcba száll ivadékaival, a fiatal istenekkel, akik mozgalmas életükkel megzavarták nyugalmukat. A harcban Ea megöli Apszut, mire Tiamat dühében torzszülötteket, tizenegy kétfejű, két nemű, kettős testű és négyszárnyú szörnyet hoz a világra. Velük és szeretőjével, Kinguval akarja megbosszulni Apszu halálát. Ea értesül a készülődésről, atyjához, Ansárhoz fordul segítségért, de Ansár senkit nem tud a félénk fiatal istenek közül rávenni, hogy megvívjon Tiamattal és Kingu által vezetett szörnyű seregével. Ekkor Mardukhoz fordul, aki elvállalja a harci feladatot azzal a feltétellel, hogy győzelem esetén ő lesz az istenek királya (a főisten), s megkapja a sorstáblákat is, amelyek segítségével dönthet az egész világmindenség sorsa fölött. Az istenek egy lakoma keretében tárgyalják meg Marduk feltételeit és fogadják el ajánlatát. Marduk félelmetes fegyvereitől (íj, nyíl, villám, háló, szél stb.) megfutnak Tiamat harcosai. Egyedül Tiamat merészel harcba szállni Mardukkal, aki azonban hálójával elfogja, szeleket bocsát a torkába, majd egy nyillal meg is öli. Ezután elbánik Kinguval és seregével is, megszerzi és nyakába akasztja a sorstáblákat, majd hozzákezd a teremtés művéhez. Kettészeli Tiamatot: egyik felé-

ből lesz az ég, a másikból a Föld. Marduk elkészíti az istenek lakóhelyeit is, megteremti a Napot, a Holdat és csillagokat, feldíszíti a Földet s növényekkel és állatokkal népesíti be, végül agyagból és Kingu véréből megformázza az embert is, hogy legyen valaki, aki dolgozik és szolgálja az isteneket. A megmenekült istenek Marduknak, aki most már teljhatalmú urukká vált, fényes templomot építenek, ahol őt hálásan dicsőítik.

Epikurosz – lásd antik valláskritika

epiphánia – lásd vízkereszt

episzkopális egyház – lásd anglikán egyház

eredeti bűn – a keresztény tanítás szerint az első emberpár *bűnbeesésének* következménye, amely minden emberre átszáll. Az első bűnt az ősszülők személyesen követték el, azonban az egész emberiség képviseletében, ezért Ádám és Éva ivadékai szükségképpen e bűnnel terhelten jönnek a világra. Az ősszülők a bűn elkövetése előtt *Isten* különleges, természetfölötti adományainak voltak részesei. Birtokolták a megszentelő kegyelmet (lásd: *kegyelem*), amelynek révén joguk volt a *mennyország*ra, belső összhang uralkodott bennük, amelynek következtében semmi olyat nem kívántak, amely elfordíthatta volna őket Istentől, mentesek voltak a szenvedéstől, betegségtől és mindenféle fájdalomtól, tapasztalatlanságukat Isten természetfölötti tudás adományozásával pótolta ki, felhatalmazást kaptak a föld feletti uralomra, végül pedig halhatatlanok voltak, vagyis, ha nem vétkeztek volna, a halál közbejötte nélkül jutottak volna Isten színe látására, a mennyországba. Ezek az adományok nemcsak Ádám és Éva privilégiumai voltak, hanem rajtuk keresztül az egész emberiségre átszármaztak volna, ha az ősszülők nem szegték volna meg Isten parancsát. A bűnbeesés következtében azonban mindezek a természetfölötti adományok elvesztek, nemcsak az első emberpár, hanem az egész emberiség számára, sőt maga az emberi természet is megsérült. A protestáns tanítás szerint e sérülés következtében az emberi természet teljes mértékben megromlott: elvesztette az ember szabadságát és csak bűnt képes cselekedni. A katolikus tanítás szerint az emberi természet megsérülése az értelem elhomályosodásában és az akarat meggyengülésében és rosszra hajlásában áll. Ez azt jelenti, hogy bár az emberben elméletileg megmaradt a képesség az igazság megismerésére és az erkölcsi törvények megtartására, a gyakorlatban azonban ez hosszabb időn keresztül isteni segítség nélkül nem tud érvényesülni. A keresztény tanítás szerint az ősszülők által elvesztett isteni ajándékot és a megsérült emberi természetet a megváltás szerzi vissza, illetve gyógyítja meg, amelyet Isten mindjárt a bűnbeesés után megígért a bukott emberiségnek. Az ~ dogmájának e hagyományos megfogalmazása a legutóbbi évtizedekben a teológusok részéről is számos támadást kapott. Az első határozott kritika Teilhard de Chardin (lásd: *teilhard-izmus*) részéről hangzott el. XII. Pius *pápa* viszont *Humani generis* kezdetű *enciklikájában* védelmébe vette a bibliai emberteremtés- és bűnbeesés-mítoszt. Azóta azonban a *Biblia* tanítása, amely szerint egy emberpártól származik az egész emberiség, még tarthatatlanabbá vált. A modern világ igényeihez alkalmazkodni akaró teológusok ezért napjainkban azon fáradoznak, hogy olyan értelmezést adjanak az ~ dogmájának, amely összefér a modern természettudományos eredményekkel. Ennek érdekében feladják a bibliai bűnbeesés-mítosz szó szerinti értelmét, továbbá a *tridenti zsinat* határozatát, amely szerint az ~ a nemzés, a szaporodás által terjed át minden emberre, és azt tanítják, hogy az ~ akkor is átterjedhetett mindenkire, ha nem minden ember Ádám ivadéka. Vagy azért, mert minden ember közös ős-„anyag"-ból származik, vagy pedig azért, mert egy bizonyos személy („Ádám") állásfoglalása – akiben az egész közösség mintegy megtestesült – döntötte el az egész emberiség sorsát, függetlenül a testi leszármazástól. E kísérlet még nem nyerte el a hivatalos egyháznak sem a tetszését, sem pedig a rosszallását. Az ~ dogmájának a kialakulása szoros összefüggésben áll a korai kereszténység életében beállott azon változásokkal, ame-

lyek a *páli fordulat*tal jártak együtt. A legkorábbi keresztény gyülekezetek a messiástól valóságos szabadulást vártak és speciális helyzetük megváltoztatását remélték. A páli fordulat azonban az eredeti elképzelést oly módon alakította át, hogy a valóságos szabadulás helyett a bűntől való szabadulás eszméjét hirdette és minden fizikai, erkölcsi és társadalmi bajt a fiktív ~-re, az összülők vétkére vezetett vissza. A páli tanítás továbbfejlesztése és szisztematikus kifejtése *Augustinus* nevéhez fűződik.

ereklyék – a szentek tetemei, illetve azok maradványai és mindazon tárgyak, amelyek *Jézus Krisztus*sal vagy a *szentek*kel kapcsolatban álltak. Az ~ tiszteletének a *katolikus egyház*ban és az *orthodox egyházak*ban van nagy jelentősége. A keresztények körében a II. századtól kezdve szokásba jött a vértanúk csontjainak és vérének az összegyűjtése. A vértanúk emléknapjait megünnepelték és sírjaik fölött istentiszteleteket tartottak. A IV. századtól kezdve az ~ tiszteletét kiterjesztették és a vértanúk maradványain kívül a szent életet éltek relikviáit is tisztelni kezdték. A IV. században sok szentnek a sírját megtalálták, illetve azonosították és 326-ban állítólag megtalálták Krisztus keresztjét is. Ettől az időtől kezdve – főleg Keleten – egymás után ásták ki a szentek maradványait, hogy csontjaikat szétosszák és tiszteletüket minél szélesebb körben terjesszék. Szokásos volt az is – főleg Nyugaton –, hogy nem bolygatták meg a sírokat, hanem csak bizonyos ajándéktárgyakat érintettek a sírokhoz és azokat tisztelték ereklyékként. Már ebben az időben számos ereklyehamisítás történt, a középkorban azonban, amikor a szentek és az ~ tisztelete igen nagy mértéket öltött, valóságos ereklye-kereskedések jöttek létre, amelyekben megrendelésre minden szentnek az ereklyéje kapható volt minden mennyiségben. Az ~ tiszteletét a katolikus egyházban *zsinat*ok írják elő és szabályozzák. Az ~-kel kapcsolatban az egyháziak számos ellenőrizhetetlen *csodát*, legtöbbször ún. csodás gyógyulást tartanak nyilván. Az ~-et díszes tartókban őrzik, időnként nyilvános tiszteletre a templomokban kihelyezik, vagy körmenetben a hívek között körülhordozzák. Az oltárokba napjainkban is legalább egy vértanú ereklyéjének kell beépítve lenni. A protestáns kereszténység az ~ kultuszát mint bálványimádást elvetette. Az ~ tiszteletével a kereszténységet megelőző vallásokban is találkozunk. Az ~ tisztelete eredetét tekintve az ősközösség halottkultuszáig nyúlik vissza.

eretnekség (a haireszisz = kiválasztás görög szóból, latin közvetítéssel, abból a katolikus megfontolásból, hogy az eretnek a teljes igazságból kiválasztja a maga számára azt, ami neki tetszik) – a *katolikus egyház* felfogása szerint azoknak a gyülekezete, akik magukat kereszténveknek tartják, de a *katolikus hit*től eltérő nézeteket vallanak. A korai keresztény gyülekezetek között a nézetek sokfélesége uralkodott és harcolt egymással. Az egymással torzsalkodó gyülekezetek egyike sem tekinthető azonban ~-nek, mert ekkor még nem volt olyan egységes hitszabály vagy szervezet, amelyhez viszonyítva eltérőknek minősíthetnénk őket. Az első ~-ek a *páli fordulat* következtében jelennek meg, tiltakozásul a kereszténység zsidó gyökereivel való szakítás ellen *(ebionita)* és a hatalommal való kompromisszumkötésre hajló törekvésével *(gnosztikizmus, montanizmus* markioniták, *priscillianizmus, donatisták)*. A kereszténység alapvető tanításának kialakulása és rögzítése során is számtalan irányzat és áramlat jött felszínre. (Így a *Szentháromság*ról szóló viták kapcsán az *adopcianizmus arianizmus*, a *Jézus Krisztus*ról szóló *dogmák* kialakulásával kapcsolatosan a *nesztorianizmus, monofizitizmus, monoteletizmus*, a kegyelem és az akarat viszonyának a kérdésével összefüggésben pedig a *pelagianizmus.)* Az ~-ek elleni harcban kovácsolódott egységessé az *egyház*, jött létre a püspökség intézménye, épült tovább az egyházi szervezet (lásd: *hierarchia*) és az ~ ellen üléseztek az első *zsinat*ok is. Az ún. keresztény középkorban, a feudalizmussal szorosan összefonódott egyházzal szemben az ún. *antifeudális eretnekmozgalmak* léptek fel, amelyeket az egyház nemcsak zsinatain ítélt el, hanem erőszakos eszközökhöz is

folyamodott velük szemben (lásd: *inkvizíció*). A katolikus egyház ~-nek fogja fel a *reformáció* különféle irányzatait és az annak előzményeként felfogható *huszitizmus*t is, bár a *II. vatikáni zsinat* óta a reformált egyházakat már nem nevezik ~-eknek. A XX. század elején minősítették ~-nek a *modernizmus*t. Az *egyházi tanító hivatal* egyes emberek tanítását is ~-nek minősítheti, ha azok eltérnek a hivatalos hitrendszertől. Legutóbb Teilhard de Chardint nyilvánították „eretnek-gyanúsnak". Az ~-ek tagjai *exkommunikáció* alá esnek.

erkölcsi istenérvek – egyes idealista, vallási filozófiai rendszerekben *Isten* létének olyan bizonyítékai, amelyek az erkölcsi élet törvényszerűségeiből indulnak ki, illetve amelyeket nem azzal az igénnyel állítottak fel, hogy abszolút bizonyosságot szüljenek, hanem, hogy legalább valószínűsítsék Isten létezését. Az ~ első csoportja abból az előfeltevésből indul ki, hogy létezik örök erkölcsi törvény, amely az embert abszolút módon kötelezi s amely nem magyarázható meg másként, csak egy világfölötti törvényhozó tételezésével. Ilyen örök erkölcsi törvény azonban nincs, a társadalom fejlődésével az erkölcsi eszmék is változnak, minden társadalomnak, osztályviszonyok között pedig minden osztálynak mások az erkölcsi követelményei és tényleges erkölcsi viszonyai. A legfontosabb etikai kategóriák, a jó és a rossz nem valami abszolút normára utalnak, hanem arra a kérdésre adják meg a feleletet, hogy az emberi magatartás vagy cselekedet megfelel-e azoknak a követelményeknek, amelyeket a társadalom (vagy annak egy osztálya, csoportja) támaszt az egyénnel szemben. Azok az elvárások, elvek, törvények stb. pedig, amelyek megadják a feleletet arra a kérdésre, hogy adott viszonyok között mi tartható jónak vagy rossznak, nem is a vallásból fakadtak, hiszen a *vallás* minden esetben már meglevő, az anyagi-társadalmi érdektől meghatározott erkölcsi felfogást szentesített – amikor a vallási szentesítésnek a szükséglete (az osztálytársadalomban) egyáltalában felmerült. Az ~ között szokták felsorolni az emberiség közmeggyőződéséből alkotott ún. etnológiai érvet is, amely szerint minden korban és minden népnél általános az a meggyőződés, hogy létezik egy legfőbb, isteni lény, és ez a meggyőződés nem lehet téves. Ez ellen az érv ellen szól az ateizmus története, amely azt tanúsítja, hogy soha nem hatotta át a vallás olyan mértékben a társadalmat, ahogyan ez az érv feltételezi. A polgári valláskritikában *John Locke* cáfolja behatóan az etnológiai istenérvet. A *marxista valláskritika* arra is fényt vet, hogy a vallás létrejöttében és fennmaradásában (majdan megszűnésében) társadalmi tényezők játszanak döntő szerepet.

erkölcsteológia (theológia moralis vagy teológiai erkölcstan) – a *teológia* egyik ága, amely a *kinyilatkoztatás* alapján tárgyalja és foglalja rendszerbe a keresztény ember erkölcsi cselekvésének a szabályait, ellentétben az erkölcsfilozófiával (etika), amely az ún. természetes erkölcs elveit vizsgálja. A kereszténység életfelfogásában a *páli fordulat* kapcsán beállott változásokkal egyidejűleg merült fel a keresztény erkölcsi elvek fogalmi rendszerbe öltöztetésének, majd a rendszeralkotásnak az igénye. Ennek első nyomai már a kanonizált keresztény iratokban *(Újtestamentum)* fellelhetők, *Augustinus* pedig már egész teológiáját etikai megfontolásokkal szövi át. Az első keresztény ~-i rendszereket a középkorban alkották meg. Először a *Biblia*, az ókeresztény írók és a klasszikus szerzők alapján a bűnök és az erények táblázatait állították össze, később a keresztény erkölcsi elveket szerves egységbe fűzték és természetesen teológiai alapokra helyezték. A rendileg tagolt középkori társadalomban megalkották az ún. rendi etikát, amely szerint mindenkinek társadalmi helyzetének megfelelően módosulnak erkölcsi kötelezettségei. A középkor legnagyobb teológiai-etikai rendszerének megalkotása *Aquinói Tamás* nevéhez fűződik. A *tridenti zsinat* után az ~ merő kazuisztikává, a tiltó törvények és az azok megszegésére irányuló gyakorlati esetek, példák felsorolásává vált. A modern teológia, szakítva a korábbi hagyományokkal és bizonyos fokig alkalmazkodva a modern ember gondolkodásmódjához, a tiltó törvények rendszere

helyett a keresztény életeszmény és erkölcstan pozitív kifejtésére törekszik. Eközben kétféle erkölcstant különböztet meg. A társadalmi erkölcstan a közösségre és az emberre vonatkozó erkölcsi vélemények összességét jelenti. Fejlődése szoros összefüggésben áll az emberi kultúra kibontakozásával, van tehát története, nem örök és változhatatlan, hanem korok és fajok szerint váltakozik. A mélyerkölcstan már nem az emberi változó kötelezettségeket oldja fel, hanem az ember egyéni boldogságigényével áll összefüggésben. Kísérlet arra, hogy az ember a boldogságot szellemi eszközökkel elérje. Eközben az embernek belső világa diszharmóniájával kell szembenéznie. E tekintetben fejlődés, haladás nincs, itt mindig minden elölről kezdődik, mert az ember lélektani felépítettsége változatlan. A belső harmónia eléréséhez két út vezet. A közvetlen út pszichológiai-pedagógiai módszerekkel törekszik valamiféle harmóniát kialakítani az ember belső világában. Ez azonban maradéktalanul nem valósítható meg a természetes eszközökkel. Legfeljebb a harmónia akadályai távolíthatók így el. Az igazi harmónia a pszichikumon túl található meg a *kegyelem* segítségével. Ezen a ponton válik szükségessé az ~ szerint a vallási erkölcs elveinek a bekapcsolása az ember erkölcsi életébe. Az ~ az emberi cselekedeteket aszerint ítéli meg, hogy miként viszonyulnak az ember ún. végső céljához. Ezért mindenekelőtt az ember végső célját vizsgálja és azt istenben jeloli meg. Az emberi cselekedetek erkölcsi megítélése az objektív törvények és a szubjektív lelkiismeret alapján történik, ezért az ~ nagy részt szentel a törvények és a lelkiismeret vizsgálatára. Mivel az emberi cselekedetek közvetlen okait a készségekben jeloli meg az ~, ezért tárgyalásának gerincét a jó és rossz készségeknek, az erényeknek és a bűnöknek a vizsgálata adja. Ezek után az ~ a kegyelemről mint a keresztény erkölcstan alapjáról szóló tanítást vizsgálja az ember erkölcsi életével összefüggésben. Az ~ a reneszánsz kortól kezdve a haladó filozófia részéről éles kritikában részesül. Elsőnek Montaigne (1533–1592) jelölte meg az ~ túlvilága helyett a földi boldogságban az ember célját. A teológiai szempontoktól független, ún. laikus erkölcstan rendszerei főleg a XVIII. századi felvilágosodás időszakában jöttek létre. A misztikumtól mentes etika azonban csak az elidegenedés megszüntetésének folyamatában születhet meg.

érsek (metropolita) – a *katolikus egyház*ban és az *orthodox egyházak*ban a *hierarchiá*ban a *püspök*ök fölött álló, egy nagyobb egyháztartományt irányító egyházi méltóság, akinek saját *egyházmegyé*je is van. Egy-egy ország ~-ei és püspökei élén a prímás, illetve a püspöki kar elnöke áll.

esperes – 1. a *katolikus egyház*ban az a pap, rendszerint *plébános*, aki a megyéspüspök megbízása alapján az *egyházmegye* egyik, több plébániából álló kerületének az élén áll, mint a püspök külső megbízottja. Feladata a plébániák felügyelete és látogatása. Az ~ vezeti a kerület papságának évenként rendszerint kétszer egybehívott gyűlését (esperesi korona), ahol teológiai és egyházkormányzati kérdéseket tárgyalnak. – 2. a *protestáns egyházak*ban az egyházmegye élén álló megválasztott lelkipásztor.

esperesi kerület – lásd egyházmegye

esszénusok – az i. e. II. században létrejött zsidó *szekta*, amelynek tagjai hátat fordítottak a társadalomnak és a hivatalos *zsidó vallás*nak, kivonultak a júdeai sivatagba, ahol közösségi életmódot folytattak. Magatartásukkal a *Hasmoneus-dinasztia* és a papi arisztokrácia uralma és kíméletlen elnyomó politikája ellen tiltakoztak. Az ~ megalapítója egy névtelen pap, akit a szekta iratai igaz tanítónak neveznek. Az igaz tanító szemben állott a templom papságával, mindenekelőtt a „gonosz főpap"-pal, aki valószínűleg kivégeztette, míg a szekta tagjai – egyes homályos szövegek szerint – várták csodálatos visszatérését (feltámadását). Az ~ i. e. 150 és 31 között szigorúan szervezett közösségi életet éltek. A közösség központi épülete i. e. 31-ben egy földrengés alkalmával megsemmisült. Időszámításunk kezdete körül azonban helyreállították a korábbi településeket és a

központi épületet, a szigorú, aszketikus életmódot azonban már nem állították vissza teljes egészében. Feladták a vagyonközösséget, a nőtlenséget és közeledtek a templomi kultusz felé. Központi településük a Holt-tenger melletti Khirbet Kumránban volt. E központ körül – amely a közös munkának, étkezésnek és imádkozásnak a helye volt – barlangokban és sátrakban laktak a szekta tagjai, akik szigorú, aszketikus életmódot folytattak. A jelentkezőket kétévi próbaidőnek vették alá. Az ~ szigorú vagyonközösségben és nőtlenségben éltek. Szent lakomájukat, amelynek elengedhetetlen tartozéka volt a kenyér és a bor, közösen fogyasztották el. Anyagi ügyeiket a pénzügyi felügyelő (mebaqqér) intézte. Az ~ vallási tanításai a következők voltak: a fény és a sötétség ellentétein alapuló dualizmus (a szekta tagjai a fény fiai, mindenki más pedig, a zsidóság is, a sötétség fiai közé tartozik); az isteni eleve-elrendelés tana (Isten mindent, még a rosszat is öröktől fogva elhatározott) és az aktualizált messiás eszméje (a nagyon közeli időben várható a messiás eljövetele, akinek útját egyengetni, eljövetelét siettetni kell). Az ~ elutasították a templomi áldozatokat, és önálló naptári rendszert használtak. A *zsidó háború* éveiben az ~ a Róma ellen fegyveres harcra tüzelő csoportok hatása alá kerültek, a messiási háború szervezőivé, résztvevőivé – majd áldozataivá váltak. A zsidó háború kapcsán pusztult el véglegesen Khirbet Kumrán is, és ez idő tájt rejtették el a rómaiak elől szent irataikat a környező barlangokban, ahonnan azok az elmúlt évtizedekben napvilágra kerültek (lásd: *Holt-tengeri tekercsek*). Az esszénus szekta a judeai *kereszténység* előfutárának tekinthető.

eszkatológia (az eszkhata = végső, utolsó dolgok és logosz = tudomány görög szóból) – az egyes vallások túlvilágról és a legtávolabbi jövőről szóló tanítása. A mindennapi tapasztalat és az isteni igazságosság ellentmondása oldódik fel a vallások ~-jában, mint a végső és láthatatlanul igazságot osztó *Isten*ről szóló tanításban. A keresztény ~ jól kiépített rendszere a késő ókori *zsidó vallás* túlvilági elképzeléseinek a továbbépítése, amely viszont az *iráni vallás* hatása alatt alakult ki. A keresztény ~ – amelyet a *dogmatika* tárgyal – első részében az egyes emberek túlvilági sorsával foglalkozik. Tanítása szerint az egyes ember túlvilági sorsa a halál után közvetlenül bekövetkező külön ítéleten dől el. Az ítélet után a jók lelkei közvetlenül, vagy (a katolikus tanítás szerint) a *purgatórium*on keresztül a *mennyország*ba, a rosszak lelkei pedig a *pokol*ba jutnak. A keresztény ~ második része a világmindenség végső dolgaival foglalkozik. Tanítása szerint a jelen világnak egyszer vége lesz, és „új ég és föld" kezdődik. A világ vége szoros összefüggésben áll *Jézus Krisztus* második eljövetelével, a *pazuriá*val. Az egyes emberek túlvilági sorsáról szóló keresztény tanítás szoros összefüggésben áll a *predestináció*ról szóló tanítással. A keresztény ~ társadalmi tartalma a *páli fordulat* után lényeges változáson esett át. Az első keresztény gyülekezetek a világ végétől és az utolsó ítélettől a társadalmi igazságtalanságok megszüntetését és az elesettek ezeréves messiási birodalmának a megalapítását várták (lásd: *chiliasmus*). Hasonló tanokat hirdettek az *antifeudális eretnekmozgalmak* hívei. A páli fordulat után lett hivatalossá az a nézet, amely szerint elvont és a fennálló viszonyokat nem tagadó erkölcsi törvények megtartása vagy megszegése alapján dől el az emberek túlvilági élete és örök sorsa.

Eszter-könyv – az *Ótestamentum* epizód tartalmú, történeti jellegű könyve. Főhőse egy Eszter nevű zsidó nő, Ahasverus perzsa király felesége. Ámán, a király főembere kiadat egy rendeletet, amelynek értelmében Adar hónap 14-én a perzsa birodalomban meg kell ölni a zsidókat, köztük Mordechait, Eszter nagybátyját és nevelőjét, aki leleplez egy királyellenes összeesküvést, de nem hajlandó térdet hajtani a király első hivatalnoka, Ámán előtt. Eszter közbenjárására azonban megváltoztatják a rendeletet, a Mordechainak készített bitófára Ámán kerül és nem a zsidókat, hanem az ellenük összeesküvőket végzik ki. A zsidók, szabadulásuk napját állandó örömünneppé avatják és bevezetik a Purim-ünnepet.

Purim jelentése: sorsvetéssel meghatározott ünnep, mert Ámán a zsidók kiirtásának a napjára vonatkozólag sorsot vetett. A Purim-ünnep kezdeti vallási színezetét korán elvesztette és profán jelleget öltött. Az ~ célja az, hogy a Purim-ünnep eredetét megmagyarázza. Az ~ két változatban maradt fenn. Mai napig sem eldöntött, hogy a rövidebb héber vagy a bővebb görög változat-e a korábbi. Az ~ nem való történetet mond el. Költött elbeszélés, amelyet mitikus elemek is színeznek. Erre utal a két főhős neve: Eszter-Aster = csillag és Mordechai = Marduk csillag. Az ~ szerzője és pontos keletkezési ideje ismeretlen. Valószínű, hogy a héber változat, amely arra buzdít, hogy a zsidók vállaljanak áldozatot és harcoljanak hitükért, a Hasmoneusok vagy Makkabeusok szabadságharcának időszakában (az i. e. II. század közepe táján – lásd: *Hasmoneus-dinasztia*) keletkezett, míg a görög változat, amelynek alapeszméje az, hogy Jahve idegen földön is közbelép népéért, a pogány környezetben élő ún. *diaszpóra*-zsidóság körében jött létre kb. száz évvel később.

etnológiai istenérv – lásd erkölcsi istenérvek

Európai Egyházak Konferenciája – protestáns kezdeményezésre 1957-ben Lieselundban (Dánia) létrejött egyházi fórum, amely Európa békéjének és biztonságának a szolgálatát tűzte ki céljául. Nagygyűléseit 2–3 évenként tartja.

Euszébiosz, Caesareai (kb. 265–340) – őskeresztény egyházi író, *püspök,* Constantinus császár bizalmi embere. Legjelentősebb művei történeti értekezései. Kronikonjában a régi népek történetét foglalja össze és azt akarja bizonyítani, hogy a keresztény hagyományok gyökerei a nagyon távoli múltba nyúlnak vissza. Egyháztörténetében a *kereszténység* történetét vázolja az *apostolok* korától Constantinus császár uralkodásának kezdetéig. E művének célja annak bizonyítása, hogy a kereszténység isteni eredetű intézmény, ezért tudott minden viszontagságon diadalmaskodni. Maradtak fenn ~-tól Constantinust dicsőítő iratok is, amelyekben a császárt „Isten barátjának" és „második Mózesnek" nevezi. ~ apologetikai munkáiban azt tanítja, hogy a zsidók filozófiája felette áll a pogány filozófiának, míg a zsidó bölcsesség, a mózesi törvények csak előkészítő jellegűek voltak és a kereszténységben kapták meg igazi értelmüket. ~ hittani kérdésekben a hivatalos *egyház*tól több ponton eltérő álláspontot képviselt. Így elutasította a képtiszteletet és az *arianizmus*hoz közel álló nézeteket vallott a *Szentháromság* személyeinek egymáshoz való viszonyát illetőleg.

evangélikus egyház – a lutheri *reformáció* talaján létrejött keresztény vallási közösség. Az országonként megszervezett ~-aknak azonosak a hitvallási iratai (ágostai hitvallás, az ágostai hitvallás védőirata és az 1580-ban összeállított Concordia-könyv), de szervezetileg és külsőségekben sajátos jelleget mutatnak. Vallási felfogásának alapja (az általános keresztény dogmákon kívül, mint pl. az *Isten*ről. *Szentháromság*ról, *Jézus Krisztus*ról szólók) a *Biblia* mint a hit egyedüli forrása, amelynek olvasása közben a Szentlélek belső tanítása által nyeri el az ember a hitet. Ezért nincs szükség *egyházi tanító hivatal*ra, *hierarchiá*ra és papságra. A lelkipásztori hivatalt vagy a hívek egyetemessége (zsinati rendszer) vagy az ország vezetői (fejedelmi vezetés) adják. Az egyház az igazak összessége (lásd: *predestináció*) és mint ilyen láthatatlan. Láthatóvá azáltal lesz, hogy a hívők társasággá alakulnak a tiszta evangélium hirdetésére és a *szentségek* helyes kiszolgáltatására. Az emberi természet az *eredeti bűn* következtében teljesen megromlott és elveszett az ember szabad akarata is. Ezért a megigazulás nem a jó cselekedetek következménye, hanem Jézus Krisztus érdemeinek a beszámításában áll, amelyet az ember azáltal szerez meg, hogy bízik kiválasztottságában. Ily módon nincs értelme a *búcsú*nak, a *szentek* tiszteletének, a *purgatórium*nak, a holtakért való imádságnak stb. Az ~ csak 2 szentséget ismer el, a *keresztség*et és az úrvacsorát (bűnbánatot). Az úrvacsoráról *(oltáriszentség)* azt tanítja, hogy annak vétele pillanatában a megszentelt kenyérben (ostya) és borban, vagy

alatta, illetve fölötte Jézus Krisztus valóságosan jelen van. Az ~ istentiszteleteit az egyszerűség jellemzi, amely azonban sokat megőrzött külsőségeiben a katolikus *miséből*. Az ~-ak tömörítésére alakult meg 1947-ben a *Lutheránus Világszövetség*.

evangéliumok (az euangelion = a jó hírért járó jutalom, jó hír görög szóból) – az *Újtestamentum* Jézus-életrajzai. A négy kánonivá lett evangélium görög nyelven maradt fenn és görög nyelven íródott is (talán a Máté-evangélium kivételével, amelyet a bibliamagyarázók egy része szerint eredetileg arám nyelven írtak). A négy evangélium a következő: Máté-evangélium, Márk-evangélium, Lukács-evangélium, János-evangélium. Az ~ címében szereplő személyek az evangélisták. A hagyományos egyházi felfogás nekik tulajdonítja a szerzőséget. A *kánon* első három evangéliumát szinoptikus evangéliumoknak nevezik (a szinopszisz = együtt látás, áttekintés görög szóból), mert rokon vonásokat mutatnak és egységesen szemlélhetők. – 1. Tartalmuk. – A Máté-evangélium bevezetése közli *Jézus Krisztus* nemzetségtábláját Ábrahámtól és Dávidtól kezdődőleg, majd elbeszéli Jézus csodálatos születését, a napkeleti bölcsek imádását, a betlehemi gyermekgyilkosságot, végül a szent család visszatérését és letelepedését Názáretben. Első része Keresztelő Szent János fellépését és bűnbánathirdetését, majd Jézus megkeresztelkedését, böjtjét és megkísértését beszéli el. A második rész Jézus galileai működését mondja el (tanít, betegeket gyógyít, halottat támaszt és egyéb csodákat művel). A harmadik rész Jézus jeruzsálemi útjáról, a *farizeusok*kal való vitájáról, szenvedéséről, haláláról és feltámadásáról szól. A Márk-evangélium bevezetése Keresztelő János szereplését, Jézus megkeresztelkedését, megkísértését ismerteti. Első része megemlíti Keresztelő János Heródes által való fogságát, majd Jézus Galileában kifejtett működését ismerteti. Szembeszökő a csodák nagy száma, amelyeket ezen evangélium szerint Jézus véghezvitt. A második rész Jézus jeruzsálemi rövid szereplését, szenvedését, halálát, feltámadását, megjelenéseit, végül mennybemenetelét beszéli el. A Lukács-evangélium bevezetése közli Jézus születésének hírüladását, Mária látogatását Erzsébetnél – Keresztelő János szintén csodálatos módon várandós édesanyjánál –, Keresztelő János, majd Jézus születését, Jézus gyermekkorát. Az első rész Keresztelő János fellépését, Jézus megkeresztelkedését, nemzetségtábláját (Ádámtól), böjtölését és megkísértését beszéli el. A második rész Jézus galileai működését (Názáret, Kafarnaum, Genezáret stb.), tanítását és csodatetteit közli. A harmadik rész az apostolok kiképzését, valamint Jézus Jeruzsálem felé vezető útján adott tanításait és cselekedeteit ismerteti. A negyedik rész Jézus jeruzsálemi szereplését, világ végi jövendöléseit, elfogatását, szenvedését, halálát és feltámadása utáni megjelenéseit, végül mennybemenetelét írja le. A János-evangélium előszava (a híres „prológus": „Kezdetben volt az Ige... és az Ige testté lett és miköztünk lakott...") az Ige (Logosz) megtestesüléséről ír. Az első rész Jézus nyilvános működésének kezdetét (Keresztelő János tanúsága, az *apostolok* meghívása), majd első jeruzsálemi útját mondja el. Ebben a részben található az árusok kiűzése a templomból. A második rész Jézus második Jeruzsálemi útját beszéli el. Ebben a részben olvasható a Beteszda fürdőnél véghezvitt csoda, a csodálatos kenyérszaporítás, a tengeren járás. A harmadik rész Jézus harmadik jeruzsálemi útját (ezzel kapcsolatos a vakon született ember meggyógyítása), a negyedik rész pedig Jézus utolsó jeruzsálemi útját beszéli el (itt olvasható Lázár feltámasztása és a zsidó főtanács határozata Jézus ellen). Az ötödik rész Jézus szenvedését, halálát és feltámadását írja le. Megjelenik Tamásnak, majd átadja a főhatalmat Péternek. – 2. Szinoptikus kérdés. – E kérdés az első három evangélium (az ún. szinoptikus ~) közötti hasonlóságokat és egyezőségeket vizsgálja. A szinoptikus ~ feltűnően hasonlítanak egymásra, ugyanakkor megszámlálhatatlan ellentét és ellentmondás is fellelhető bennük. Az eltérések, és hasonlóságok még nagyobbak a szinoptikus ~ és a Jánosnak tulajdonított evangélium között. A szinoptikus ~ mindenekelőtt tartalmi egyezőséget mutatnak. Mindhárom Jézus gali-

leai működésével foglalkozik, az ott művelt csodáit beszélik el, végül pedig az ún. szenvedéstörténet eseményeit közlik. Eközben szövegük többször is szó szerint egyezik egymással. De a nagyfokú hasonlatosság és egyezőség mellett szembeszökő eltérések és ellentmondások is találhatók a szinoptikus ~-on belül. Így eltér egymástól Máté lemenő és Lukács felmenő családfája, ahol az eltérés olyan nagymérvű, hogy még Józsefnek (Mária jegyesének) atyja neve sem egyezik meg egymással. Máté híres nyolc boldogságából Lukácsnál csak négyet találunk meg, továbbá eltér egymástól Máté és Lukács Miatyánk szövege is stb. Még nagyobbak az ellentétek, amelyek a szinoptikus ~-at a negyedik evangéliumtól elválasztják. Míg a szinoptikusok (az egyetlen jeruzsálemi utat leszámítva) kizárólag Galileában szerepeltetik Jézust, addig Jánosnál a működés fő területe Júdea, Jeruzsálem. A szinoptikusok Krisztusa elsősorban ember, ezzel szemben János Krisztus-képe túlnyomórészt isteni vonásokat visel. Az ~ (elsősorban a szinoptikusok) között tapasztalható hasonlóság és egybevágás magyarázata az, hogy az ~ szerkesztői közös forrást vagy forrásokat használtak. Hogy mik voltak ezek a források, azt ma már pontosan meghatározni nem lehet. Az ~-at – legalábbis részben – az őskeresztény hagyomány alakította ki. Az őskeresztény vágyak, ellentétek és viták különféle prófétai és apokaliptikus mondásokat és legendákat, hasonlatokat, párbeszédeket, csodás elbeszéléseket stb. hoztak létre, melyek egymástól függetlenül, szájhagyományként éltek, fejlődtek, csiszolódtak mindaddig, míg lassan írásba is foglalták őket. Ezért van az, hogy az ~ – minden egységesítő törekvés ellenére – magukon viselik az ellentétes, más-más érdekeket képviselő szempontok és a többszöri mesterséges szerkesztés nyomait, de ezzel magyarázható az is, hogy közös forrásra utaló, olykor szó szerint is egyező részleteket is találhatunk az egyes ~-ban. De a kanonizált ~ szerkesztői előtt lehetett ezenkívül több írott „ősevangélium" is, amint azt a kutatók nagy része feltételezi. A korábban keletkezett evangéliumot ismerte és felhasználta a később keletkezett evangélium szerzője vagy szerkesztője. Az eltérések pedig az egyes ~ meghatározott céljaival magyarázhatók. Az ~ összeállítói a rendelkezésükre álló anyag összeválogatásánál nem a történeti hűségre törekedtek, hanem meghatározott teológiai-pedagógiai célokat követtek. A Máté-evangélium célja nem az volt, hogy korabeli értelemben vett életrajzot írjon, hanem az, hogy a Krisztusban való hitet megvédje a „zsidók hitetlenségével" szemben, illetve a zsidóknak bebizonyítsa, hogy Jézus a megígért messiás (lásd: *messiási eszme*). Így válik érthetővé, hogy a könyv elejére miért került a nemzetségtáblának az a változata, amely Jézust Ábrahámtól (Jahve választottjától) és Dávidtól (az idealizált zsidó királytól) származtatja. Ebbe az evangéliumba a csodás és rendkívüli események azzal a céllal kerültek be, hogy általuk beigazolódjék Jézus zsidó messiás-király méltósága. A Márk-evangélium kifejezett célja az, hogy a különféle *misztérium-vallások* hitregéiben járatos pogányok számára is elfogadható színben tüntesse fel Jézus alakját. Ezért adja a kereszt alatt álló „pogány" római százados szájába azt a kijelentést: „Ez az ember valóban Isten fia volt." (15,39) A Lukács-evangélium hellenista műveltségű emberekhez méri mondanivalóját és még Márknál is határozottabban „minden néphez" (a pogányokhoz) szól. Ehhez mérten szerkesztette meg Jézus családfáját is, amelyet nem a zsidó Ábrahámig, hanem az emberiség közös ősapjáig, Ádámig vezet végig (3,38). János evangéliuma pedig a *gnoszticizmus* eszméivel igyekszik hatni az olvasóra. – 3. **Keletkezési idő**. – A keletkezés meghatározására vonatkozólag két szélsőséges vélemény alakult ki: a régebbi és konzervatív nézet szerint a szinoptikus ~ Jeruzsálem pusztulása (70) előtt, a János evangélium pedig nem sokkal azután íródott, míg egyes tudósok az ~ keletkezési idejét a II. század utolsó éveire teszik. Mindkét szélsőséges felfogás ellene mond a történelmi dokumentumok tanúságainak. Az i. sz. I. század és a II. század első negyedének egyházi írói még nem ismerik az ~-at. A II. század második negyedében jelennek meg az első utalások, hivatkozások és idézetek, ame-

lyekből következtetni lehet valamelyik kanonikus evangélium ismeretére; a II. század második felében ezek a hivatkozások és idézetek már egyre gyakoribbak. Ezért az ~ keletkezését az I. század végére kell helyezni. Természetesen az ~ megőrizhettek korábbra visszanyúló hagyományokat is. Az ~ tehát nem egykorúak azokkal az eseményekkel, amelyekről beszélnek. Végül az is nyilvánvaló, hogy az ~-at nem írhatták azok, akiktől a hagyományos egyházi felfogás származtatja őket, hiszen ezek (Máté, Márk, Lukács és János) – ha egyáltalán éltek – erre az időre már nem lehettek az élők sorában, továbbá, mert egy-egy evangélium is több kéz nyomait őrzi.

evolúciós iskola – vallástörténeti irányzat, amely a vallások történetében bizonyos fejlődést lát és arra törekszik, hogy feltárja annak irányát. Azt tanítja, hogy a természeti népek primitív hiedelmeitől vezet az út a *politeizmus*, majd a *monoteizmus*, a vallási fejlődés legmagasabb foka felé. Képviselői eltérnek a kezdeti vallási forma megjelölésében: E. Durkheim (1858–1917) a *totemizmus*t, E. B. Tylor (1832–1917) az *animizmus*t, J. G. Frazer (1854–1941) a *mágiá*t, R. R. Marett (1866–1943) és L. Lévy-Bruhl (1857–1939) a *manát*, F. M. Müller (1823–1900) a természetkultuszt (lásd: *természeti istenek tisztelete*) helyezi a vallási történés élére.

ex cathedra – lásd pápai tévedhetetlenség

exkommunikáció (az excommunicare = kiközösíteni latin szóból) – a legnagyobb *katolikus egyház*i büntetés, amellyel valakit kizárnak a hívek közösségéből (kiközösítés), és az *egyház* minden javától megfosztanak. Az ünnepélyes formában kihirdetett ~-t anatémának nevezik (az anatéma = megátkozott görög szóból). A zsinati határozatok anatémával illetik azokat, akik valamilyen dogmatikai határozatot nem fogadnak el. A kiközösített nem vehet részt az istentiszteleteken, nem veheti fel és nem szolgálhatja ki a *szentségek*et, nem részesül az egyház imáinak hatásából, nem járulhat egyházi bíróság elé, elveszti egyházi joghatóságát és javadalmait, nem részesülhet egyházi temetésben. A név szerint vagy nyilvánosan kiközösített személyt – ha azt a kiközösítő *dekrétum* előírja – a híveknek a polgári életben is kerülniök kell. Az ~-t az oldhatja fel, aki a dekrétumot kiadta, illetve akinek az *Egyházi Törvénykönyv* ezt a jogot megadja. Életveszélyben bármelyik pap vagy gyóntató megadhatja a feloldozást.

Exodus – lásd mózesi könyvek

Ezdrás és Nehemiás könyve – *ótestamentumi kánoni* irat, amely a *babiloni fogság*ból visszatért zsidók történetével foglalkozik. A két könyv, amely valamikor egy könyvet alkotott, a két főszereplőről, Ezdrás papról és Nehemiásról, a perzsa király judeai helytartójáról kapta nevét. Az Ezdráskönyv első része elmondja, hogy Kürosz, a perzsák királya engedélyt adott a babiloni fogságban levő zsidóknak a hazatérésre. A Jeruzsálemben és környékén letelepedett hazatértek először sok viszontagság közepette felépítik a lerombolt templomot, majd újra szervezik vallási életüket. Igyekeznek igazolni, hogy ők a fogság előtti zsidóságnak egyenes leszármazottai és így az isteni ígéretek egyedüli jogos örökösei. A nem tiszta zsidókat kizárják körükből. A második rész elmondja, hogy Ezdrás milyen szigorú törvényeket hozott a vegyes házasság ellen, miként bontotta fel a vegyes házasságokat és küldte haza az idegen feleségeket. A Nehemiás-könyv első része azt írja le, hogyan építették fel a zsidók Jeruzsálem falait az ellenségekkel, különösen a szamaritánusokkal, a fogságból visszamaradt, idegenekkel keveredett zsidókkal szemben. A második részben Nehemiás a népet arra kötelezi, hogy a papságnak járó tizedet fizesse meg, a papoknak pedig előírja, hogy a Jahve-kultuszt pontosan végezzék. A számos forrásra támaszkodó ~ szerzője ismeretlen; keletkezési ideje i. e. 300 körülre tehető. Az ~ jelentősége abban van, hogy bemutatja a fogságból hazatért és papi uralom alá került zsidók vallási fejlődését és az új, teokratikus zsidó állam kialakulását.

Ezekiel próféta könyve – *ótestamentumi kánoni* irat. Szerzője, Ezekiel (a héberben: Jehezqél), papi családból származott, ő maga is pap volt. 597-ben hurcolták el a *babiloni fogság*ba. Fogságának ötödik évében kezdte meg prófétai működését. Tevékenységének első szakaszában Jeruzsálem végleges pusztulására készíti elő honfitársait. Jelképes cselekedetekkel, látomásokkal és beszédekben hirdeti a népnek és vezetőinek bűnösségét és az ezért szükségképpen bekövetkező szörnyű katasztrófát, Jeruzsálem és a templom megsemmisülését. (Ezt tartalmazza a könyv első része.) Tevékenységének második részében a katasztrófa után kétségbeesett zsidóknak vigasztalást nyújt és egy boldog, békés korról jövendöl. (Erről szól a könyv második része.) ~ tele van homályos látomások és jelképes cselekedetek leírásával. Ezért régen a zsidók csak 30 éves koruk után olvashatták. A próféta cselekedetei között szerepelnek olyanok (pl. testének megmerevedése, megnémulás stb.), amelyek – sokak szerint – katalepsziás betegségre utalnak. Híres a könyv 38. és 39. fejezete, ahol a Jahve választott népe ellen törő Góg és Magóg támadásairól olvashatunk. A jelképes uralkodók, akik az összes Jahve-ellenes hatalmakat jelentik ~-ben, vereséget fognak szenvedni, Júda pedig diadalmaskodni fog felettük. A könyv 27. fejezete, amely a különböző pogány népek elleni jövendöléseket tartalmazó fejezetek közé ékelődik, az ókori keleti kereskedelemre vonatkozólag nyújt értékes adatokat. ~ nagy hatással volt a fogságból hazatért zsidóságra.

ezeréves birodalom – lásd chiliasmus

ezüstmise – a pappá szentelés huszonötödik évfordulóján mondott *mise* elnevezése.

F

farizeusok (a fariszaioi = elkülönített görög szóból) – az i. e. II. században létrejött zsidó vallási-politikai irányzat. A *Hasmoneus-dinasztiával*, majd *Heródes uralmával* szemben álló irányzat tagjai az ún. világi írástudók és törvénymagyarázók soraiból kerültek ki. A mózesi törvényeket szigorúan megtartották, de kötelező érvényűnek ismerték el az írástudók előírásait is, amelyek nemegyszer szőrszálhasogató módon alkalmazták a mózesi törvényeket a mindennapi életre. A ~ a papok által vezetett templomi kultusznál fontosabbnak tartották az írásmagyarázatot és a *zsinagógiai* istentiszteletet. A ~ kezdték el gyűjteni az írástudók *Biblia*-magyarázatait, és ezzel megvetették a zsidó rabbinikus irodalom alapját. A ~ szemben álltak a *szadduceusok* pártjával, harcoltak a zsidó vallási szekták és a korai keresztény gyülekezetek ellen. A ~ hagyományait követte Jeruzsálem pusztulása (i. sz. 70) után a jamniai teológiai iskola és az ennek munkássága nyomán keletkezett *Talmud*.

fatalizmus (a fatum = sors, végzet latin szóból) – az az elképzelés, hogy az ember életét és a történelem menetét az emberen kívülálló ellenállhatatlan hatalom, a végzet (sors, fatum, moira) határozza meg. A mitológiai ~ szerint a személyes vagy személytelen végzet mind az emberi, mind pedig az isteni világban érvényesül. Az ember belső döntése eltérhet ugyan a végzettől, de külső, ellentétes cselekedete nem lehet eredményes, sőt az ember e benső ellentmondás miatt bűnössé válik. Az *asztrológiai* ~ szerint az ember minden választását a születése vagy a cselekvés időpontjában uralkodó csillaghelyzet határozza meg. A *teológiai* ~ *(iszlám, predestináció)* szerint egyedül *Isten*, az abszolút úr működik mindenben és mindenkiben, ezért az ember csak látszat szerint szabad cselekedeteiben. A filozófiai ~ jellegzetes formája a sztoikus és a püthagóreus ~. A sztoikusok szerint minden az isteni kormányzásnak van alávetve, mivel pedig az Isten egyenlő a világgal, ez a kormányzás nem más, mint a természet törvénye, amely áthághatatlanul érvényesül. A bölcs feladata az, hogy akaratát a természet törvényei szerint formálja és így mind a végzeten, mind pedig önmagán úrrá legyen. A püthagoreusok a világmindenség örök körforgását és így minden esemény szükségszerű ismétlődését, visszatérését tanították. A ~ tagadja az *akaratszabadság*ot, de párosulhat fanatizmussal, a kiválasztottság és a felsőbbrendűség tudatával is.

feltámadás – lásd eszkatológia

ferencesek – *Assisi szent Ferenc* által a XIII. században alapított kolduló szerzetesrend. Assisi Ferenc első szabályzatát III. Ince *pápa* 1210-ben csak szóban hagyta jóvá, azonban az átdolgozott regula alapján III. Honorius pápa 1223-ban Ferenc közösségét renddé alakította. A rend szabályzata szerint a tagoknak maradéktalanul meg kellett valósítaniok az evangéliumi szegénységet. Nemcsak az egyes szerzeteseknek kellett lemondaniok minden tulajdonukról, hanem a *kolostor*ok sem rendelkezhettek vagyonnal. Életüket munkával és koldulással tartották fenn. Részt vettek a lelkipásztori munkában is, amelyet elsősorban az egyszerű nép körében végeztek. Ez megkövetelte a rendtagok magasabb képzését és a szegénység követelményének bizonyos mérsékletét. A ~ bekapcsolódtak a középkori tudományos életbe is. Assisi szent Ferenc három rendet alapított: az első rendet a férfiak számára, a második rendet szent Klára vezetése alatt a nők számára (klarisszák) és a harmadik rendet

a világban élő házasok számára. A ~ rendje gyorsan elterjedt, az *egyház* pedig támogatta őket, mert tevékenységük nagy segítséget jelentett az *antifeudális eretnekmozgalmak* elleni harcban. A renden belül nem sokkal az alapító halála után viták támadtak a szegénység értelmezése körül, amelyek szakadássá fajultak. A tagok egy része a szegénység és a szigorú életmód enyhítését követelte, míg a másik részük, a spirituális irányzat, az eredeti szabályokhoz tartotta magát és szembehelyezkedett az egyre gazdagodó ferences *kolostorok*kal. Mikor XXII. János pápa szigorú rendszabályokat hozott a spirituálisok ellen, közülük sokan kiléptek a rendből és megtagadták az egyháznak az engedelmességet. Külön társaságot alapítottak, magukat Szent Ferenc szegény fiainak nevezték, a nép pedig „fraticelli" néven ismerte őket. Azt hirdették, hogy a pápák nem lehetnek az egyház igazi vezetői, mert ellenségei a legnagyobb keresztény erénynek, a szegénységnek. A nép körében igen nagy népszerűségnek örvendő, aszketikus életükkel a feudális egyház gazdagsága ellen tiltakozó fraticellik ellen az egyház az *inkvizíció* eszközeit vette igénybe. A kegyetlen kínzásoknak alávetett fraticellik közül sokan megtörtek, sokan pedig máglyán fejezték be életüket. A XV. század közepén a fraticellik *szektája* végleg megszűnt, részben az üldözések, részben pedig a megváltozott és új eszméket szülő körülmények miatt. Közben a ~ rendjén belül is folytatódtak a viták az eredeti szabályokhoz való visszatérés körül. Ennek következtében a rend, hosszas viták után, 1517-ben végleg két részre szakadt: az obszervánsok részben visszaállították az eredeti szegénységet, míg a konventuálisok vagy minoriták továbbra is az enyhébb szabályok alatt éltek. Az obszervánsokból 1619-ben kiváltak és az eredeti életmódot külsőségekben is a magukévá tették a kapucinusok. A ~ korán megtelepedtek Magyarországon, 1232-ben már külön magyar rendtartományuk volt, 1630-ban pedig már a kapucinusoknak is volt kolostoruk. Magyarországon jelenleg két ferences kolostor és két ferences gimnázium működik.

fetisizmus (a feticio = csinált, mesterséges portugál szóból) – azoknak a természetes vagy mesterséges tárgyaknak a vallásos tisztelete, amelyeken keresztül a természeti népek hiedelme szerint titokzatos, emberfeletti erő – *mana* – nyilvánul meg. – A ~-t Ch. de Brosses figyelte meg Afrikában a XVIII. században, amelyet minden *vallás* ősformájának tartott. Ma a vallástörténészek általában elvetik de Brosses nézetét. Az ősi viszonyok között élő emberek a fétistől várták azt a sikert és védelmet, amelyet a kezdetleges eszközökkel felruházott társadalomban nem láttak biztosítottnak. A ma élő természeti népek körében fétis lehet bármilyen szokatlan vagy feltűnő tárgy, amelyet olykor találomra választanak, rendszerint azonban készítenek s csak akkor és addig tartanak maguknál, részesítik tiszteletben és használják fel a varázslásoknál (a természet vagy a „természetfölötti" világ befolyásánál), ha az eszköz hatékonynak bizonyul. Fétise lehet az egyes embernek, a családnak, de nagyobb közösségnek, a nemzetségnek vagy törzsnek is. A ~ gyakran összefonódik a *totemizmus*sal, amikor egy állat alakúvá formált tárgy a tisztelet tárgya, de gyakran kapcsolatban áll az ősök kultuszával is, amikor az ember alakú fétis egyben valamely ős szimbóluma is. A ~ körébe tartoznak a különféle kultikus tárgyak, bálványfaragványok, sőt a csodatevő érmekbe, szentképekbe, szobrokba, *ereklyék*be vetett hit eredete is az ősi ~-ig nyúlik vissza.

Feuerbach, Ludwig (1804–1872) – német materialista filozófus, a németországi *polgári valláskritika* XIX. századi képviselője. ~ materializmusa antropológiai jellegű, amely az elvontan és individuumként felfogott, minden történelmi korban azonos biológiai tényezőkre visszavezethető lényegi vonásokkal rendelkező emberből kiindulva törekszik megoldani a filozófia problémáit, így ~ valláskritikájára és valláselméletére is az antropológiai szemlélet nyomja rá a bélyegét. Szerinte az istenhitben az ember nembeli lényege elszakad az egyes embertől és mint tőle független, nála magasabb rendű, természetfölötti lény uralkodik

fölötte. Ez nem volt mindig így, az istenhit nem az emberrel született, hanem fokozatosan jött létre, éspedig az ember létét fenyegető természeti erőktől való félelem következtében. Mivel pedig az ember biológiai-fiziológiai lény, a különböző vallásokban az ember fiziológiai tulajdonságai fejeződnek ki. Így a *zsidó vallás* és központi tanítása, amely szerint a zsidók *Isten* egyedüli választott népe, az önfenntartás (táplálkozás) ösztönével áll összefüggésben, amely az embert egoistává teszi, a saját léte fenntartása és jövője érdekében önző felhalmozásra kényszeríti. A *kereszténység*, amelynek központi tanítása a fajfenntartásból eredő szeretetről szól, egy másfajta önzést, az embereknek a megbecsülésre való törekvését testesíti meg, amely megbecsülést a felebaráti szeretet gyakorlásának a viszonzásaként kaphat meg az önző ember. A szeretet vallása azonban összefonódott az istenhittel, s ezzel a kereszténység a fanatizmus vallása lett, amely mindenkit üldöz, aki nem fejezi ki hódolatát az általa tisztelt és egyedül igaznak tartott istenség előtt. Ezzel azonban a szeretet vallása a gyűlölet vallásává változott. ~ különbséget tesz a *vallás* és az istenhit között. Azt tanítja, hogy az emberiségnek szüksége van vallásra, amelyet ő a *„religio"* (vallás) szó egyik etimológiai értelmezése alapján az emberi kapcsolatok összességének tart, beleértve a barátságot és a szerelmet is, ugyanakkor meg kell szüntetni az istenhitet, amely a szeretetre épülő vallást fanatizmussá, a gyűlölet forrásává változtatja és lehetetlenné teszi azt is, hogy az ember visszanyerje saját lényegét. ~ Isten nélküli szeretet-vallásához hasonló az a valláselmélet, amelyet a *radikális teológia* dolgozott ki napjainkban. Mivel ~ nem ismerte fel, hogy az ember társadalmi lény s lényegét csak a történelem folyamatában a gyakorlat révén valósíthatja meg, nem volt képes a vallás történelmi-társadalmi szerepének a feltárására és a vallás történeti megközelítésére sem, amely nélkül pedig nem adható felelet arra a kérdésre, hogy miért idegeníti el az ember a vallásban saját nembeli lényegét. Erre a kérdésre a feleletet a *marxista valláskritika* adja meg, amelynek ~ – minden korlátozottsága ellenére – közvetlen előfutáraként tekinthető. ~ a vallással kapcsolatos nézeteit két nagy művében, „A kereszténység lényege" (1841) és „A vallás lényege" (1845) című írásában foglalta össze.

fideizmus (a fides = hit latin szóból) – vallásfilozófiai irányzat, amelynek követői szerint a természetfölötti dolgokról, az ún. vallási igazságokról az ember, értelme segítségével semmilyen ismeretet vagy bizonyosságot nem szerezhet. *Isten*ről és a természetfölöttiről az ember csak az akarat révén, érzelmi úton győződhet meg. Ezt hitnek nevezik, amelynek igazságtartalmát sem cáfolni, sem pedig bizonyítani nem lehet, minthogy nem tartozik az értelem hatáskörébe. Igaz voltának egyetlen kritériuma, hogy megfelel-e a szubjektum belső igényeinek.

Filemonhoz írt levél – lásd páli levelek

filia (ecclesia filialis = leányegyház) – olyan *templom*, amely egy másik helységben levő *plébánia*hoz tartozik s egyházjogilag attól függ.

filippiekhez írt levél – lásd páli levelek

filioque vita (a filius = fiú és que [összetételekben] = is latin szavakból) – a keleti és a nyugati egyház között kialakult dogmatikai ellentét a *Szentháromság* személyeinek a származása kérdésében. A VI. századig a hitvallási iratok a Szentlelket az Atyától származtatták (patre procedit). Nyugaton azonban a VI. századtól kezdve a hitvallásba bevették azt a tanítást, hogy a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem egyszersmind a Fiútól is („filioque") származik. Ezen a keletiek megbotránkoztak és a nyugatiakat eretnekséggel vádolták. III. Leó *pápa* a 810-es római *zsinat*on megerősítette a nyugati felfogást, de – a keletiekre való tekintettel – nem hagyta jóvá a „filioque" szócskának a hitvallásba való bevételét, ami ennek ellenére mégis rövidesen általánosan megtörtént. A ~ a keleti *egyházszakadás*sal kapcsolatban nyert nagy jelentőséget.

flagellánsok vagy önostorozók (a flagellare = ostorozni, korbácsolni latin szóból) – középkori vezeklő társulatok, amelyek fokozatosan *antifeudális eretnekmozgalom*má alakultak át. Első csoportjaik a XIII. század közepe táján jöttek létre Perugia városában, majd megjelentek Itália más városaiban is. Prédikátoraik azt hirdették, hogy közel van a világ vége, az ítélet napja, tehát mindenkinek meg kell bánnia bűneit, és vezekelnie is kell azokért. Ezért bűnbánó körmeneteket tartottak, amelyek során sírva, zokogva és kiáltozva kérték *Isten* kegyelmét és bocsánatát. A férfiak eközben meztelen hátukat korbáccsal csapkodták. Minthogy a világ vége nem érkezett el a kitűzött időpontra, a tömegmérgeket öltő vallásos hisztéria lassan lecsillapodott. Új erővel lángolt fel azonban a XIV. század közepén, az egész Európán végigsöprő pestisjárvány idején. Úgy gondolták az emberek, hogy a borzalmas katasztrófát Isten bűneikért bocsátotta rájuk, ezért vezekléssel és bűnbánó körmenetek tartásával igyekeztek az ég haragját kiengesztelni. A mozgalom – amely talán Magyarországról indult el –, egész Európában elterjedt. A ~ nem fordultak nyíltan szembe a feudális egyházzal és papsággal, mégis veszélyesek voltak az egyházra nézve, mert azt tanították, hogy nem a papi közvetítés törli el a bűnöket, hanem az egyes emberek bűnbánati, aszketikus, önostorozó gyakorlatai. Ezért 1349-ben VI. Kelemen *pápa* elítélte a flagelláns mozgalmat és *eretnekség*nek minősítette azt. Ez, valamint a pestisjárvány elmúlása, csökkentette a ~ hatását, akik most már nyíltan az *egyház* és a feudális rend ellenségeiként viselkedtek és elvetették az egyházi *dogmák*at és szertartásokat. A XV. században már csak elvétve tűntek fel a ~ csoportjai.

forradalomteológia – napjaink keresztény teológiai kísérlete, amely a *kereszténység* erkölcsi elvei alapján egy igazságos társadalom megteremtéséhez akar elméleti és gyakorlati segítséget nyújtani. Protestáns kezdeményezés után katolikus oldalon *VI. Pál pápa Populorum progressio* kezdetű *enciklikája* alapján nyert létjogosultságot. A ~ tanítása szerint bizonyos helyzetekben (ahol a társadalmi ellentmondások élesek, az elnyomás súlyos) az igazságtalan uralom erőszakos megdöntésére van szükség. Ennek érdekében a kereszténynek együtt kell működni az elnyomott osztályok politikai szervezeteivel, így a kommunista pártokkal is *(Girardi)*. Lásd még: *politikai teológia*.

főkegyúri jog – a magyar államfőknek a feudalizmusban kialakult joga a *katolikus egyház* bizonyos egyházkormányzati problémáinak a megoldására, különösen pedig az *érsek*ek, *püspök*ök és más magas egyházi méltóságok kinevezésére. Már I. István fönntartotta magának a főpapok kinevezésének és az egyházi ügyek intézésének a jogát. A XI. század második felében a magyar királyok – az *investitúra-harc* következményeként – e jogukról lemondtak a *káptalani* (kánoni) választás javára, fenntartván azonban maguknak a kánoni választáshoz való hozzájárulás jogát (consensus regius). A királyok ezzel nem elégedve meg, tovább harcoltak a főpapkinevezés jogáért, amelyet a konstanzi *zsinat*on (1414–1418) el is nyertek és ~-nak neveztek. Kialakult a kegyúri rendszer is, vagyis egyes plébániák, templomok és azok papsága valamely földesúrtól vagy jogi személytől (pl. várostól) kapta megbízását és dotációját is.

francia polgári valláskritika – a XVIII. századi franciaországi burzsoázia radikális, katolicizmusellenes ideológiája. Franciaországban a polgárság a feudalizmust védelmező katolicizmussal szemben nem polgári jellegű vallásos ideológiával vette fel a küzdelmet, mint pl. Angliában, ahol a puritanizmus volt a polgári forradalom ideológiai előfutára és kísérője, hanem polgári filozófiát állított szembe a feudális *egyház* tanításával. Ennek az a magyarázata, hogy a nyugat-európai országok közül éppen Franciaországban volt a legélesebb a polgárság, s az azt követő néprétegek (az ún. harmadik rend) harca a feudalizmus, a feudális monarchia s annak ideológiai támasza, a *katolikus egyház* ellen. A felvilágosodás filozófiájának első szakaszára a *deizmus* jellemző, második szakaszára pedig a me-

chanikus materializmus. Maga a forradalom, bár szakított minden hagyományos vallási ideológiával, a „legfelsőbb lény" tiszteletét magáévá tette. A ~ deista szakaszának kiemelkedő képviselője *Pierre Bayle* (1647–1706), Voltaire (1694–1778), Montesquieu (1689–1755), Rousseau (1712–1778). E korszakban élt, de a deizmuson, sőt bizonyos értelemben a mechanikus materializmus valláskritikáján is túljutott Jean *Meslier abbé* (1664–1729). A materialista szakasz legkiválóbb képviselői: Diderot (1713–1784), *Holbach* (1723–1789), Helvetius (1715–1771) és La Mettrie (1709–1751). A ~ mindenekelőtt a feudális egyházat támadta, a *vallást* is elsősorban mint a haladás gátját bírálta, s ezzel a vallás társadalmi funkciójára irányította a figyelmet. A vallást a tudatlanságból származtatta, és leküzdését a tudás terjesztésétől, a felvilágosodástól várta. Képviselői éppen ezért, a vallásos tanok ellentmondásos, ésszerűtlen voltát bírálták páratlan szellemességgel, és azt remélték, hogy ha az emberek rádöbbennek hitük naiv voltára, akkor egyszeriben fel is hagynak vallásos nézeteikkel. Ezzel azonban végeredményben idealista magyarázatát adták a vallás keletkezésének és fennmaradásának, következésképpen meghaladásának is, nem ismervén fel a vallás valóságos, a társadalom mélyén rejlő és csak a társadalom forradalmi átalakításával megszüntethető okait. A francia materialisták felismerték a környezet tudatformáló szerepét és így a vallás keletkezésére és fennmaradására gyakorolt hatását is, azonban a környezetet a közvéleménnyel azonosítva, végső fokon (a nevelési intézményeken és a törvényhozáson keresztül) az uralkodóra vezették vissza, akinek felvilágosultságát pedig jórészt fiziológiai tényezőktől tették függővé. Ezzel azonban – alapvetően helyes kiindulópontjukból – ismét hamis következtetésekhez jutottak, mert vagy idealista módon, egyes nagy személyiségek nézeteitől tették függővé a vallás fennmaradását vagy elhalását, vagy pedig vulgármaterialista módon az uralkodó fiziológiai tényezőkből (pl. jó emésztésből) származó „jó közérzetére" vezették vissza a tömegeket mozgató eszméket, így a vallást is. A ~ a vallást az érdekkel is kapcsolatba hozta, azonban az érdeket nem társadalmi, hanem egyéni érdekként kezelték és úgy gondolták, hogy az uralkodók és a papok a saját érdekükben törekszenek a vallás fenntartására, miközben a tudatos csalástól, a tudatlan tömegek szándékos félrevezetésétől sem riadtak vissza.

fraticellik – lásd ferencesek

Frazer, Georg James – lásd evolúciós iskola

frigyszekrény – (héber: arón) – az ókori *zsidó vallás* kultikus ládája, amelyet Jahve trónjának és hordozható lakásának tartottak. A ~ fából készült és arannyal volt bevonva. Két oldalán aranykarikák voltak, azokba egy-egy rudat helyeztek, amelyeknél fogva könnyen hordozhatták. Pontos alakját nem ismerjük, mert fennmaradt ábrázolásai (Titus diadalíve, i. sz. II–III. századi zsinagóga-leletek) nem megbízhatók. Méretei a *Biblia* alapján: hosszúsága 2,5 könyök, szélessége és magassága 1,5 könyök. Hasonló alakú és rendeltetésű kápolnaszerű kultuszszekrényeket az egyiptomiak is használtak. A ~ tetején egy aranylap (kapporet = engesztelő tábla) volt, amelyet a főpap a bűnért való áldozatul leölt bika és két kecskebak vérével hintett meg minden évben *engesztelés napján*, s ezzel megtisztította a szentélyt a papok és a nép bűneitől. Az engesztelő tábla fölött arccal egymás felé fordult szárnyas kerubok állottak, amelyek egyben Jahve trónját is alkották: a zsidók hite szerint a kerubok fölött trónolt a „Seregek ura". A ~ előtt („Jahve előtt") helyezték el Áron botját, egy mannával telt aranyedényt és a mózesi törvény egy példányát. Magában a ládában a tízparancsolat két kőtábláját őrizték. A nomád héber törzsek pusztai tartózkodása, illetve vándorlása alatt a ~-t liturgikus ünnepélyességgel szállították egyik helyről a másikra, mert a ~ egyet jelentett Jahvéval: ha a ~ a zsidók között van, akkor Jahve tartózkodik népe között, ha menetben szállítják valahová, akkor maga Jahve kel fel és megy a menet élén, ha csatába viszik, Jahve aratja a győzelmet az ellenség felett s ő

vonul be diadalmas trónusán a meghódított területekre is. De nemcsak a ~-nyel tartottak ünnepélyes körmeneteket, hanem gyakran a Jahve trónusát jelentő ~-hez vonultak liturgikus külsőségek között, hogy Jahvénak hálát mondjanak vagy tőle valamit kérjenek. A ~-ből – mint gondolták – titokzatos isteni erő és hatalom árad, amely pusztító és romboló jellegű abban az esetben, ha azt valaki illetéktelenül megérinti. A ~ körüli szertartások és hiedelmek az ősi *mana*-hit megnyilvánulásai, illetve maradványai voltak a zsidóknál. A ~-t a pusztai tartózkodás alatt és a honfoglalás után – egészen a *jeruzsálemi templom* felépítéséig általában a *szent sátor*ban őrizték. A salamoni templom elkészülte után általában a templom a ~ rendes helye. A babiloni seregek i. e. 587-ben lerombolták a templomot, kincseit pedig Babilonba vitték. A ~-nek a jeruzsálemi templom lerombolása után nyoma veszett.

GGY

Galata-levél – lásd páli levelek

gallikanizmus – francia egyházpolitikai irányzat, amelynek célja az volt, hogy a *pápa* hatalmát a francia *egyház*ban visszaszorítsa, illetve, hogy francia nemzeti egyházat hozzon létre. A ~ előzményei Szép Fülöpig (1285–1314) nyúlnak vissza, aki Franciaország egyesítéséért küzdve összeütközésbe került a pápasággal (VIII. Bonifác) és a pápa világi dolgokba való beavatkozását jogbitorlásnak minősítette. A ~ alapelveit – VII. Károly idején – a bourges-i „pragmatica sanctio" fogalmazta meg 1438-ban, azt hirdetve, hogy a *zsinat* a pápa fölött áll s Franciaországot kivonta a pápa fennhatósága alól. Az 1596-ban 85 pontba összefoglalt „gallikán szabadság" a francia („gallikán") kiváltságokat abból vezette le, hogy a francia egyház – mintaegyház. XIV. Lajos (1643–1715) abszolutisztikus törekvéseinek megfelelt a ~ eszméje, amelyet a francia papság is magáévá tett az 1681–1682-ben tartott párizsi zsinaton. Itt fogalmazta meg Bossuet az ún. gallikán cikkelyeket (1. az egyháznak nincs hatalma az emberek földi ügyei fölött; 2. az egyetemes zsinat fölötte áll a pápának; 3. a pápai hatalmat az egyházi és francia szokások korlátozzák; 4. a pápai, hitbeli döntések csak akkor tévedhetetlenek, ha találkoznak az egyház helyeslésével), amelyek keresztülviteléről 1693-ban lemondott ugyan a király, a gallikán eszmék azonban ezzel nem szűntek meg, hanem újra meg újra erőre kaptak (pl. I. Napóleon alatt). A *pápai tévedhetetlenség dogmá*nak a kihirdetése *(I. vatikáni zsinat)* szüntette meg a ~ elvi alapjait.

garancia-törvény – lásd Pápai Állam

Garrigou-Lagrange, Reginald (1877–1964) – francia *Domonkos-rend*i szerzetes, az ortodox *neotomizmus* képviselője. *Aquinói Tamás* alapján, de az újabb filozófiai kérdésfeltevésekre is figyelemmel, kidolgozta a neotomizmus szintézisét. Fő kutatási területe a *teodicea*, ahol nem tudott elszakadni a hagyományos megoldásoktól és az *erkölcsteológia*, ahol viszont szakított a korábbi gyakorlat negativizmusával azáltal, hogy a keresztény életeszmény megrajzolásával – Tamás nyomdokain haladva – a keresztény erkölcstan pozitív kifejtését adta. ~ mereven ragaszkodott a tomizmus egyedüli létjogosultságához és élesen szembefordult az *„új teológia"* kísérleteivel.

gehenna (a gé-hinnam vagy gé-hinnom = Hinnom völgye héber kifejezésből) az – *Újtestamentum*ban (pl. Márk ev. 9,43) és a keresztény szóhasználatban a *pokol* egyik neve. Hinnom (fiainak) völgye Jeruzsálemtől délnyugatra terült el, nevét egykori birtokosáról, Hinnomról kapta. E völgy legszűkebb részén volt a Tófet (héber: megvetés, undorodás), ahol az ősi kánaáni Moloch isten tiszteletére a zsidók gyermekeket áldoztak. *Josiás vallási reformja*, a kizárólagos Jahve-kultusz bevezetése után ide hordták a város szemetjét, amelyet időközönként meggyújtottak és elégettek. Az Újtestamentum ehhez a helyhez hasonlónak képzelte el a kárhozat helyét, ahol a gonoszokat égetik meg.

Genezis – lásd mózesi könyvek

Gergely pápák – 1. I. (Nagy Szent) Gergely (590–604) – a *Pápai Állam*nak, a pápaság világi és egyházi hatalmának megalapozója, egyházatya, a római *liturgia* és egyházi ének (lásd: *gregorián korális*) megalkotója, illetve rendszerezője. Rómában született (540) és klasszikus nevelését is Rómában kapta. Előbb állami szolgálat-

ban állott, majd belépett a *Benedek rend*be. Mint Róma *püspöke* és Nyugat *pátriárkája*, megszilárdította a nyugati területek fölötti hatalmi jogkörét és rangelsőségi vitába bocsátkozott IV. János konstantinápolyi pátriárkával is. A nyugati *kereszténység* erősítésére kiszélesítette az *egyház* missziós tevékenységét. A térítés sikerei azonban nemcsak emelték a nyugati egyház tekintélyét, hanem azzal a veszéllyel is fenyegettek, hogy a különböző germán népek nemzeti egyházakat alapítanak és függetlenítik magukat a nyugati egyházszervezettől. Ennek elkerülésére központosította I. Gergely az egyházkormányzatot, egységesítette a liturgiát, majd az öröklések és adományozások révén hatalmasra növekedett pápai birtokok („Szent Péter öröksége" – Patrimonium Petri) megszervezésével megalapozta a pápaság közjogi és politikai hatalmát. Ily módon a közös hit, az azonos egyház, a római püspök tekintélye, az egynyelvű liturgia révén összekapcsolta és viszonylag egységes keresztény közösség tagjaivá tette a különböző nyugati királyságokat, ahol a családi, a társadalmi és az egyéni élet a kereszténység befolyása alá került. I. Gergely nagyarányú irodalmi tevékenységet fejtett ki. Levelezése bepillantást enged a korabeli egyházi és politikai életbe. Legnagyobb terjedelmű műve a „Jób könyvének magyarázata", a keresztény erkölcstannak az egész középkoron át használt teljes összefoglalása. Legolvasottabb könyve a „Párbeszédek", amelyben az itáliai *szentek* csodálatos és fantasztikus elemekben bővelkedő életrajzait beszéli el. Jelentősek bibliamagyarázatai és a lelkipásztorkodás alapelveivel foglalkozó írásai. – 2. VII. (Szent) Gergely (1073–1085) – az egyház belső életének megreformálója, a pápaság világuralmi igényeinek leghatározottabb megfogalmazója. A pápaság ún. sötét századai alatt különféle reformtörekvések születtek, amelyek az egyházban elharapódzó bajok orvoslását tűzték célul maguk elé. E reformmozgalmak általában a bencés kolostorokból (lásd: *Benedek-rend*) indultak ki (lásd: *clunyi reform*), de kezdetben a császárok támogatását is élvezték, mert az elvilágiasodó főpapság és papság nemcsak az egyház hitbeli tekintélyét csökkentette, hanem a társadalmi anarchiát is fokozta. Az egyház megreformálása volt VII. Gergely célja is. Mindenekelőtt fellépett a papi nőtlenség (lásd: *cölibátus*) megsértőivel szemben, rendeleteket hozott a *simónia* ellen és eltiltotta a laikusok invesztitúráját (lásd: *invesztitúra-harc*). VII. Gergely nevéhez fűződik a „Respublica Christiana", a keresztény világbirodalom eszméjének a megalkotása is. – 3. XIII. Gergely (1572–1585) – az *ellenreformáció* időszakának egyik ún. reformpápája. Nagy gondot fordított a papság tudományos képzésére, mert ettől várta az ellenreformáció sikerét. XIII. Gergely alapította a *katolikus egyház* mindmáig legnagyobb és legtekintélyesebb egyetemét, a római Gergely Egyetemet (Universitas Gregoriana), amelynek vezetését a *jezsuitá*kra bízta. Több papnevelő intézetet is alapított, többek között kibővítette a német növendékek kollégiumát (Collegium Germanicum) és magyar növendékek befogadására is kötelezte (Collegium Germanico-Hungaricum). XIII. Gergely adta ki az 1917-ig érvényben levő egyházi törvénykönyvet (Corpus Iuris Canonici). Nevéhez fűződik a Julianus-féle naptár reformja, az ún. gregoriánus naptár megalkotása. Julius Caesar i. e. 46-ban megreformálta a meglehetősen pontatlan római naptárt. A Julianus-féle naptárnak azonban még mindig maradt egy csekély hibája (benne egy év 11'14"-cel hosszabb a tropikus évnél), amelynek következtében a XVI. századra az időszámítás már 10 nappal elmaradt a valóságos csillagászati időtől. E hibát küszöbölte ki XIII. Gergely 1582-ben törvényerőre emelt határozatával, amelynek értelmében 1582. október 4-e után 15-ét írtak, a továbbiakban pedig megtartották a Julianus-féle naptár szökőéveit (minden negyedik év 366 napból áll) azzal a módosítással, hogy a 100-as évek közül csak a 400-zal maradék nélkül osztható évek lesznek szökőévek (pl. 2000), míg a többi százas évek 365 naposak maradnak (pl. 1900). A gregoriánus naptárt a katolikus államok még a XVI. században bevezették, a protestáns államok azonban csak a XVIII. században tették magukévá. A pravoszláv cári Oroszország szintén nem

fogadta el, így ott a naptárreform csak a forradalom győzelme után, 1918-ban vált Szovjet-Oroszországban, ill. a Szovjetunióban hivatalossá. Ekkor a régi és az új naptár között már 13 nap volt az eltérés. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom pl. a régi (Julianus) naptár szerint okt. 25-re, az új (gregoriánus) naptár szerint nov. 7-re esett.

germán ősvallás – a germán nyelvet beszélő különféle fejlettségi fokon álló törzsek viszonylag egységes hitvilága a *kereszténység* felvétele előtt. A ~ magán viselte egyes törzsek állatnevében, a szent állatok tiszteletében s az emberiséget fáktól származtató *mítosz*ában a *totemizmus*, a föld, a hegyek, a vizek és a föld alatti szellemek hitében az *animizmus* jegyeit, de elterjedt volt körükben a *mágia*, a varázslás sok formája is. Halottaikat elhamvasztották vagy elföldelték, s hittek a holtak feltámadásában, akiknek lelkét tisztelettel vették körül. Törzsi védőisteneiknek szent ligetekben mutattak be állat- és emberáldozatokat. Az északi germánok fő istene a félszemű Odin (a déli germánoknál Wotan) a teremtő, a legfőbb varázsló és – fiával, Tyrrel együtt – a harc istene is. A harmadik fő istenalak Thor, a mennydörgés, villámlás és az eső vörös hajú istene. A ~ mítoszai a világ és az ember teremtéséről szólnak (a világot az istenek egy óriáslény testéből, a férfit a kőrisfából, a nőt az égerfából formálták meg), a tavasz és a termékenység elhalásáról beszélnek (lásd: *tenyészet-enyészet mítoszok*) és a világ jövő pusztulásáról, illetve újjászületéséről tanítanak. A germán népek a IV–X. század között keresztények lettek, ősi hiedelmeiket azonban népi szertartásaikban és meséikben továbbra is megőrizték. A náci Németországban kísérletet tettek a ~ feleleventésére és a zsidó eredetű kereszténységgel szemben való elterjesztésére.

Geyser, Joseph (1869–1948) – német neotomista filozófus. A *neotomizmus* azon képviselői közé tartozik, aki mindenekelőtt a korabeli filozófiai kérdésekre reflektál kritikusan. Bár számos összefoglaló jellegű művet írt, ismertté a filozófia részletproblémáinak neotomista szellemű feldolgozásaival vált. Érdeklődése elsősorban az ismeretelmélet és a pszichológia (antropológia) egyes problémái felé irányult.

Gilgames-eposz – több változatban fennmaradt mezopotámiai epikus költemény, amely Gilgamesnek, a „kétharmadrész istennek és egyharmadrész embernek" kalandos, halhatatlanságra törekvő történetét beszéli el. Gilgames az i. e. III. évezred elején élt. Az i. e. III. évezred második felében személye körül mitikus-legendás elbeszélések alakultak ki, amelyeknek terjedelmes eposszá dolgozott kiadásai közül legismertebb az Assurbanapli híres ninivei téglakönyvtárának múlt századi feltárása során napvilágra került tizenkét táblás kiadás. A ~ legismertebb része a XI. táblán fennmaradt vízözön-elbeszélés, amelyet az örökké élő Utnapistim mesél el Gilgamesnek. Az istenek tanácsa elhatározta, hogy vízözönt bocsát a földre és elpusztítja az egész emberi nemet. Utnapistimnek azonban megkegyelmeznek az istenek és megparancsolják neki, hogy építsen hajót, amelyben elhelyezheti családját, szolgáit, néhány kézművest s a szükséges állatokat. Miután elkészült a hajó, Utnapistim beköltözött, Ea isten pedig bezárta a hajó ajtaját. Másnap szörnyű vihar tört ki. Dörgött és villámlott, úgyhogy az istenek félelmükben szűköltek, mint a kutyák. Az eső pedig szakadt hét napon és hét éjjelen át. A hetedik napon kisütött végre a nap, a vihar elült, az ár apadni kezdett, a bárka pedig fennakadt a Niszir hegy tetején. Ekkor Utnapistim kibocsátott egy galambot és egy fecskét, amelyek azonban visszatértek, mert a vízzel borított földön nem találtak alkalmas helyet a leszállásra. Kis idő múlva egy hollót indított útnak. Ez már nem tért vissza többé. Erre Utnapistim minden állatot szabadon engedett, kiszállt a bárkából, áldozatot mutatott be az isteneknek, akik mint a legyek, úgy tolongtak az oltár körül, hogy érezzék az áldozat illatát. Ea ekkor megáldotta Utnapistimet és családját, örök életűvé tette őket, majd figyelmeztette Enlilt, hogy máskor ne pusztítsa el az egész emberiséget, csak a bűnösöket. Ebből az a tanulság, hogy ha Utnapistim csak Ea isten pártfogása révén érhette el

a halhatatlanságot, akkor Gilgamesszel sem történhet ez másként. Egy lehetőséget mégis ajánl neki Utnapistim: Virrasszon hat napon és hat éjjelen keresztül. Gilgames azonban, aki a hosszú utazás alatt kimerült, nem képes kiállni a halhatatlanság próbáját. Ekkor Utnapistim elárulja Gilgamesnek a halhatatlanság füvének tenger alatti rejtekhelyét. Gilgames fel is hozza azt a tenger fenekéről, azonban egy kígyó elragadja tőle, mire Gilgames elkeseredik, a sivár halhatatlanságra nem is vágyik már, hanem új tervekkel hazatér. A ~ tehát az ember számára elérhetetlen sivár halhatatlansággal szemben a küzdelmekben és az emberi tevékenységben találja meg az élet értelmét. A ~ vízözön-elbeszélés a bibliai *vízözön-mítosz* irodalmi előképének tekinthető.

Gilson, Etienne (1884–1979) – francia neotomista filozófus, filozófiatörténész. Mint a *neotomizmus* konzervatív irányzatának képviselője, az utóbbi időben egyoldalúsága és dogmatizmusa miatt a katolikus filozófusok részéről is sok támadás érte. A neotomista filozófia rendszeres kifejtése mellett kitűnt a középkori filozófia történetének a művelésében is.

Girardi, Giulio (1926–) – szaléziánus szerzetes, filozófus, aki a keresztény filozófiát szembesíti a modern gondolkodással. Érdeklődésének a homlokterében a marxizmus és a *kereszténység* viszonya, valamint a modern *ateizmus* áll. Szerinte marxizmus és kereszténység között adva van a *dialógus* lehetősége a más-más világnézeti megfontolásokból táplálkozó, de kölcsönös humanizmus talaján. A világnézeti ellentétek nem zárják ki, hogy a keresztények bekapcsolódjanak a forradalmi tevékenységbe *(forradalomteológia)*, mert a keresztény szeretet napjainkban éppen az igazságtalan struktúrák megváltoztatását követeli. A kommunista társadalom felépítése a kereszténynek ugyanúgy érdeke, mint az ateistának. A keresztényeknek részt kell venniök a szocialista forradalomban, aminthogy a kommunista társadalom is pluralista lesz, ahol helye lesz a keresztény közösségeknek is.

gnoszticizmus (a gnószisz = ismeret görög szóból) – a hellenizmus talaján sarjadt vallási-filozófiai irányzat, amely a *kereszténységbe* is beszüremkedett és mint *eretnekségek* sorozata jelentkezett. Mint korai keresztény eretnekség a vallási tanítások mélyebb ismeretét és a kereszténységnek az ókori *vallás*okkal és vallásfilozófiai áramlatokkal való összehangolását tűzte ki céljául. A ~ kérdése az volt, hogy honnan a világban tapasztalható rossz. A kérdésre dualista módon válaszolt, amikor azt tanította, hogy a világban két princípium van, a jó alapelve *(Isten)* és a rossz alapelve (az anyag). Mivel pedig a jó Isten nem foglalkozhat a rossz anyaggal, azt nem is teremthette, hanem annak öröknek kell lennie. A látható világot ebből az örök anyagból Isten akarata ellenére a démiurgosz (gör.: alkotó) hozta létre. A látható világ és Isten között a kapcsolatot az Istenből kiáramló és egész szellemi birodalmat alkotó aiónok (gör.: aión = idő, világéra, az Istenség teremtő tulajdonsága) teremtik meg. A megváltás nem más, mint az emberi lélek (az isteni „szikra") kiszabadítása a rossz anyag rabságából. Ehhez mutatta meg az utat a Logosz (Ige, Krisztus), akinek csak látszólagos teste volt (doketizmus a dokeó = látszik görög szóból), mert nem vehette magára a rossz anyagot. Az embernek a rossz anyagtól való függetlenségét szigorú *aszkézis*sel, vagy ellenkezőleg, a testnek kicsapongások által való legyöngítésével kell megszereznie. A házasság bűnös dolog, mert a gyermeknemzés révén újabb és újabb lelkeket juttat az anyag rabságába. A gnosztikusok az embereket három csoportba sorolták: a pneumatikusok (a pneuma = magasabb rendű lélek görög szóból) mélyebb ismerettel rendelkeznek és legyőzték már magukban a rossz anyagot, a pszichikusok (a pszükhé = alacsonyabb rendű lélek görög szóból) még csak a keresztény hitig jutottak el, de mélyebb ismeretük nincsen és nem is szerezték meg az uralmat a test fölött, a hülikusok (a hülé = anyag görög szóból) még egészen az anyag rabságában élnek, mint a zsidók és a pogányok. A ~ tanítása alkalmas volt arra, hogy hívei éles társadalomkritikát fejtsenek ki és a fennálló rendet mint a rossz anyag származékát elítéljék.

A *páli fordulat* után a hatalommal való megbékélés útjára lépő kereszténység ezért is határolta el magát a radikális gnosztikus irányzatoktól. De szembefordult a ~-sal azért is, mert elvont spekulációi alkalmatlanok voltak a széles körökben való terjesztésre. Ugyanakkor a ~ számos használhatónak bizonyuló eleme, átalakított vagy eredeti formájában bekerült a keresztény hitrendszerbe, főleg *Alexandriai Kelemen* és Órigenész tevékenysége révén. Az ún. eretnek ~ legkifejlettebb formája a manicheizmus, a III. században élt perzsa Manes vagy Mani rendszere és egyháza volt, amely a középkorig fennmaradt. A manicheista egyház feje Mani, illetve utódai voltak, akik 12 magiszter, 72 *püspök* segítségével kormányozták a papokat, diakónusokat és a híveket.

gondviselés – vallási tanítás, amely szerint *Isten* a teremtett világot fönntartja, céljára irányítja és kormányozza. Nem ismeri el a ~-t a *deizmus* és a *fatalizmus*. A ~ tana, amelyben az emberi gyöngeség tükröződik, számos belső ellentmondást tartalmaz. Így nem tudja kielégítően megmagyarázni, honnan a (fizikai és erkölcsi) rossz, hogy Isten miért nem akadályozza meg a bűnt (azért-e, mert nem tudja, vagy azért-e, mert nem akarja) stb. A felmerülő nehézségek miatt a ~ és a rossz problémáját a *teológia* általában a *misztériumok* világába utalja.

Gollwitzer, Helmut (1908–) német protestáns teológus, aki K. *Barth*nak is tanítványa volt. Mint a *Hitvalló Egyház* vezető egyéniségét és a berlini teológiai főiskola tanárát, 1940-ben kiutasították Berlinből, majd behívták katonának. 1945-től 1950-ig szovjet hadifogságban volt, 1950-től Bonnban, 1957-től Berlinben teológiai tanár. Vizsgálódásai a marxizmus és a *kereszténység* viszonyának a kérdései felé irányulnak. Úgy látja, hogy a világnézeti ellentétek nem zárják ki az emberért vállalt közös felelősséget, hiszen végeredményben mind a kereszténység, mind pedig a marxizmus az emberért küzd.

görög katolikusok – azok a keleti egyházi közösségek, amelyek az *orthodox egyházak*ból kiváltak és egyesültek a *katolikus egyház*zal. Több kisebb rész-unión kívül jelentős az 1595-ös breszt-litovszki unió, amikor az ukránok és kárpátukránok egy része, valamint az 1698–1700-as unió, amikor a románok egy része csatlakozott a katolikus egyházhoz. A magyarországi ~ 1646-ban egyesültek Ungvárott, első önálló püspökségüket 1771-ben XIV. Kelemen *pápa* állította fel Munkácson. Ebből alakult ki 1818-ban az eperjesi püspökség. A magyar nyelvű ~ egyházmegyéje, a hajdúdorogi egyházmegye, Nyíregyháza székhellyel, 1912-ben létesült, Miskolc körzetében ezenkívül van egy apostoli adminisztratúra is. A ~ elismerik a pápai primátust és mindazon *dogmák*at, amelyeket a katolikusok hisznek. Megtartották viszont keleti (bizánci) *liturgiá*jukat és egyházfegyelmi kérdésekben is megőrizték ősi hagyományaikat (így pl. nős férfiakat is pappá szentelnek).

görögkeleti egyházak – lásd orthodox egyházak

görög mitológia – a *görög vallás* isteneiről és félisteneiről szóló elbeszélések gyűjteménye. Első összefoglalása Hésziodosz (i. e. 700 körül) nevéhez fűződik, aki „Theogónia" (Istennek születése) című művében leírta az istenek származását, történeteit, rokoni kapcsolatait és egymás ellen viselt harcait. Hésziodosz szerint az istenek nem öröktől fogva léteznek, hanem a világgal együtt keletkeztek. Nála ezért az istenek születése (theogónia) nem más, mint a világ keletkezése (kozmogónia). A világkeletkezési folyamat élén a káosz, a zűrzavaros anyagi jellegű üresség áll. A káosz mellett még két másik világalkotó tényező is szerepel a világkeletkezési mítoszokban: Erosz, a szerelem és Gaia (később Démétér), minden létező-nek az alapja. Gaia tulajdonképpen az első szülő nő, aki megszüli hímnemű párját, Uranoszt, az Eget. Az Ég és a Föld ölelkező együttlétének gyümölcseként óriási szörnyalakok jönnek a világra: a százkarú hekatonkheirek és az egyszemű küklopszok. Uranosz utálattal néz szörnyű külsejű gyermekeire, majd megkötözi és az *alvilág* legsötétebb mélységébe, a Tartaroszba veti őket. Ezután születtek meg Uranosz és

Gaia következő gyermekei, a hímnemű titánok, akik közül a legnevezetesebb Okeánosz (a tenger) és Kronosz (az idő), és a nőnemű titaniszok, akik közül Rhea lesz később Kronosz felesége. Uranosz kegyetlen tettét a titánok bosszulták meg Kronosz vezetésével. Megfosztották hatalmától, amelyet Kronosz vett át. Kronosz, aki a legaktívabb szerepet töltötte be az Uranosz elleni bosszúban, a Gaia méhében képződő hatalmas sarlóval szétválasztotta az ölelkező Eget (Uranoszt) és Földet (Gaia), miközben megfosztotta nemző szervétől kegyetlen atyját. Az ekkor földrehulló vércseppekből születtek meg a bosszú istennői, az Erinnüszök, a tengerbe folyó magból pedig a csodálatos szépségű Aphrodité, a szépség és a szerelem istennője származott. Kronosz ekkor feleségül vette az egyik titaniszt, Rheát. Mivel pedig attól félt, hogy őt is gyermekei fogják megfosztani uralmától, mint atyját, Uranoszt, gyermekeit nyomban születésük után felfalta. A többi titánok és titaniszok is házasságra léptek és egymás után nemzették az isteni utódokat. Tőlük származott többek között Eosz (a hajnal), Héliosz (a Nap), Szeléné (a Hold), az eget vállain tartó Atlasz, az eget díszítő csillagok és a tengert felkavaró szelek. Zeuszt, a legkisebb gyermekét, Kronosz nem tudta idősebb testvérei mintájára lenyelni, mert felesége, Rhea, egy követ csavart a pólyába és azt adta neki. Mikor Zeusz megnőtt, Métisztől, az ész istennőjétől mérget kapott, amelyet Kronosznak adott, aki kihányta korábban lenyelt gyermekeit. Ezt követően Zeusz harcba szállt atyjával, Kronosszal és a titánokkal. A tíz esztendeig tartó küzdelem végül is Zeusz győzelmével végződött. Így jutott Zeusz uralomra az égben. A tenger fölötti hatalmat azonban Poszeidónnak adta, az alvilágot pedig Hádészra ruházta. Ekkor Zeusz, hogy gyermekei ne úgy bánjanak vele, mint ő bánt atyjával, lenyelte feleségét, Métiszt, és anya nélkül hozta világra Athéné istennőt, aki a fejéből pattant ki. Születtek Zeusznak még más gyermekei is, pl. Hérától Árész és Héphaisztosz, Létótól Apollón és Artemisz stb. Az ember eredetéről különféleképpen vélekedik a ~. Az egyik elképzelés szerint maga Zeusz teremtette az embert, másik elképzelés szerint Gaia, a Földanya volt az, aki az embert és a többi élőlényeket létrehozta. Arról is olvashatunk a görög mítoszokban, hogy a végzet szabta meg az ember megjelenésének az idejét, s amikor eljött az általa előírt idő, az istenek megformálták az embert a Föld belsejében földből és tűzből. Tudunk Prométheusz emberformáló tevékenységéről is: ő agyagból és vízből alkotta volna meg az első embert. Az élőlények felruházását Zeusz Epimétheuszra és Prométheuszra bízta. Epimétheusz minden rendelkezésre álló képességet és tulajdonságot szétosztott az állatok között (erős fogazatot, szárnyakat, uszonyokat, gyorsaságot, erőt, ügyességet stb.), az emberről pedig megfeledkezett. A védtelen és csupasz emberen végül is Prométheusz könyörült meg, és ellopta Héphaisztosztól, az istenek sánta kovácsától a tüzet és a kovácsmesterség titkát, Athénétől pedig a bölcsességet és a mesterségek ismeretét. Mindezek birtokában az ember már képes volt megküzdeni az életéért, az istenekről azonban megfeledkezett, sőt arra vetemedett, hogy Zeuszt megcsalja az áldozatban. Prométheusz tanácsára az ember két halmot formált: az egyikbe a finom és ehető húsdarabokat tette, de kívülről zsíros részekkel és ehetetlen belső részekkel fedte, a másikba pedig az ehetetlen részeket rakta, de kívülről ehető és finom húsokkal eltakarta. Ezután szólította fel Zeuszt a választásra, aki természetesen a kívülről tetszetős, de valójában ehetetlen húshalmot választotta. Zeusz ekkor megharagudott az emberi nemre és elvette a tüzet az emberektől. Prométheusz azonban ismét visszalopta azt Zeusztól a Földre. Ezért a tettéért harmincezer évig kellett bűnhődnie. Zeusz ekkor egy gyönyörű nőn, Pandórán keresztül büntette meg az embereket. Pandórát Héphaisztosz gyúrta agyagból és vízből, és az istenek ruházták fel földöntúli bájjal és szépséggel, hogy az embereknek romlására legyen. Pandóra egy különleges szelencét kapott Zeusztól ajándékba, amelynek fedelét kíváncsian fel is nyitotta, miután Hermész lekísérte őt a Földre. A szelencéből pedig kiözönlött a sok baj, szenvedés és nyomorúság – mindaz a mérhetetlen mennyiségű erkölcsi és fizikai

rossz, amely azóta is megtalálható a Földön. A ~ szerint az emberek Zeusz ravasz büntetése előtt boldogan és gond nélkül éltek, még a halált hozó betegségeket sem ismerték. Az emberiség boldog ősi állapotát Hésziodosz, a „Munkák és napok" című művében írja le, ahol a világ korszakairól beszél. Hésziodosz szerint az emberiség első, igen boldog korszaka az „aranykor" volt. Ebben az időben az emberek ugyanolyan gondtalanul és boldogan éltek, mint az istenek. Ez a korszak még azokban a távoli időkben volt az emberek osztályrésze, amikor Kronosz uralkodott a világ fölött. E nemzedék elhunytjaiból lettek a jó szellemek, akik óvják és őrzik az emberek életét. E boldog korszak után az „ezüstkor" emberei már nem voltak maradéktalanul boldogok: az ő életükbe már beköszöntött a szenvedés, amelyet – igaz – ők maguk kerestek, amikor mértéktelenül éltek és még az isteneknek kijáró áldozatot is megtagadták. A „rézkor" emberei még az „ezüstkor" embereinél is gyatrábbak voltak. Nem is maradt semmi nyomuk a Földön és egytől egyig a sötétségbe kerültek. Ezután a héroszok (hősök vagy félistenek) korszaka következett. Az e korszakban élők sokkal kiválóbbak voltak az előző korszak embereinél. Éppen ez az oka annak, hogy Zeusz kiváltságos sorsot szánt nekik a haláluk után: a Boldogok Szigetére telepítette őket, ahol boldogan élnek Kronosz királysága alatt. A „vaskor" minden előzőnél több nyomorúságot és szenvedést tartogatott az emberek számára. Itt szörnyű gondokban, éjjel-nappal fáradva, szenvedve kell élniük az embereknek. E korszak utolsó szakaszában, mielőtt Zeusz elpusztítaná ezt a fajtát, megsokszorozódnak a szenvedések és a gyötrelmek. Valamikor, majd a távoli jövőben végül eljön a második aranykor. Mikor az emberek szembefordultak az istenekkel, bűnt bűnre halmoztak és maga Zeusz is meggyőződött az emberek gonoszságáról, amikor körüljárt álruhában a halandók lakóhelyein, elhatározta, hogy elpusztítja az emberiséget. Az istenek tanácsa nem helyeselte egyöntetűen Zeusz tervét, mert attól tartottak, hogy isteni létük csorbát szenved, ha nem lesznek emberek, akik áldozatot mutatnak be dicsőítésükre. Zeusz azonban megnyugtatta őket, hogy az elpusztult gonosz és bűnös emberiség helyett olyan nemzedéket fog teremteni, amely nem fordul el isteneitől és nem feledkezik meg a kötelező áldozatokról sem. Első terve szerint Zeusz tűzzel, villámokkal akarta megsemmisíteni a halandókat. Ettől a szándékától azonban elállott, mert attól félt, hogy a lángoktól még az éter is meggyullad és megsemmisül az egész világmindenség. Ekkor azt határozta, hogy vízbe fojtja az emberiséget. Megparancsolta a szeleknek, hogy gyűjtsék össze a felhőket és árasszák el a Földet a zuhogó esőkkel. Zeusz testvére, Poszeidón is részt kért magának a pusztító munkából: megparancsolta a folyóknak, hogy lépjenek ki medrükből és pusztítsanak el mindent és mindenkit, ami vagy aki útjukba kerül. El is pusztult minden a Földön, csak Deukalion és felesége, Pürrha menekült meg a szörnyű világkatasztrófából. Zeusz azért könyörült meg rajtuk, mert büntetlenek és istenfélők voltak. Csónakjuk a csillagok közé nyúló Parnasszosz csúcsán akadt fenn. Az emberi nem pedig a Föld csontjaiból, a kövekből született újjá. Deukalion és Pürrha, Thémisz istennő tanácsára köveket dobáltak maguk mögé. A kövek megelevenedtek és fokozatosan emberekké váltak. Azokból a kövekből, amelyeket Deukalion dobott el, férfiak támadtak, azokból pedig, amelyek Pürrha kezéből estek a földre, asszonyok lettek. (Lásd még *alvilág*.)

görög vallás – az ókori görögök vallási hiedelmei és gyakorlatai kb. az i. e. I. évezred elejétől az i. e. IV. századig, a hellenisztikus birodalmak kialakulásáig. A ~-nak nincs szent könyve, ezért azt elsősorban a nagy irodalmi alkotásokból, Homérosz műveiből, Hésziodosz és Hérodotosz alkotásaiból és az újabban (1953-ban) megfejtett ún. lineáris B írással írt táblácskák alapján ismerhetjük meg. Természetesen ezek az alkotások a görög vallásnak nem a kezdeti szakaszában születtek. Nyomokban azonban fellelhetők bennük a görögök ősi vallási elképzelései is. A görögök úgy képzelték, hogy isteneik a görög föld legmagasabb pontján, az Olümposz csúcsán laknak. Az Olümposz, az istenek állama, pontosan

olyan, mint a földi városok. Hatalmas fal veszi körül az istenek palotáitól tarkálló várost, amelynek utcáin pompás kocsikon száguldoznak az istenek egymáshoz. Az Olümposz lakói ugyanolyan társadalmi alá- és fölérendelt viszonyban élnek, mint a földi társadalomban élő emberek. A 12 olümposzi isten a következő: Zeusz, Héra, Démétér, Hesztia, Poszeidón, Apollón, Artemisz, Arész, Aphrodité, Athéné, Héphaisztosz, Hermész. Az istenállam élén Zeusz áll, aki azonban nem egykönnyen jutott hatalmához, meg kellett küzdenie a titánokkal, hogy kezébe ragadhassa az ég és a Föld kormányzását. A tenger fölötti hatalom Poszeidón kezében volt, az *alvilág* ura pedig Hádész lett. Zeusz népes isteni tanácsadó testülete (Héra, Zeusz civakodó felesége; Athéné, Zeusznak fejéből kipattant lánya; Apollón, Zeusznak Létóval való házasságából született gyermeke; Artemisz, Apollón nővére; Árész, a hadisten; Hermész, a kereskedők és a tolvajok istene; Héphaisztosz, az istenek kovácsa stb.) az istenek városa fölött, az Olümposz égbe nyúló csúcsán szokott gyülésezni. Az istenek tanácsából kiszorultak, de igen magas tisztséget töltöttek be az égi világban Héliosz (a Nap), Szeléné (a Hold), Eosz (a hajnalpír) stb. Az istenek körül népes szolgaszemélyzet teljesít szolgálatot: isteni rangú cselédek, pohárnokok, múzsák, orvosok stb. Igen fontos szerepe volt a görögök vallásában a végzetnek (moira), amely már születésekor megszabja minden embernek a sorsát, sőt – egyes elképzelések szerint – maguk az istenek is kénytelenek alávetni magukat hatalmának. Poszeidón, a tengerek istene, feleségével, Amphitritével fényes aranypalotában lakik a tenger fenekén. Időnként feljár ő is az Olümposzra, ellentétben Hádésszal, az alvilág istenével, akinek semmi keresnivalója nincs az istenek derűs, világos és gondtalan városában. A görögök a Földet anyának képzelték. Démétérnek, a Földanyának a *tenyészet-enyészet mítosza* a hellenisztikus korban, az eleuszisi misztériumokon keresztül lett igen népszerűvé (lásd: *misztériumvallások*). Az Olümposz istenei éppen olyanok, mint az emberek. Legfeljebb abban különböznek tőlük, hogy minden jó és rossz tulajdonság fokozottabb mértékben lelhető fel bennük, és bár születnek, mégis halhatatlanok. Ezek az emberi vonások, ugyanúgy, mint a köztük fellelhető rangsorolás, az osztálytársadalom időszakában ragadtak az istenekre. Mellettük azonban megőriztek olyan ősi vonásokat is, amelyek a távoli múlt, az ősközösségi társadalom homályos emlékeit jelentik. Így Zeuszt valamikor bika alakjában tisztelték, feleségét Hérát pedig tehénnek tartották. A későbbi időben Európé elrablásánál szerepelt Zeusz bika alakjában, felesége pedig mindvégig megtartotta gyönyörű tehén-szemét és a „tehénszemű" jelzőt is. De az istenek különféle szent állatai, a különféle félig állat, félig ember kentaurok, hárpiák, szirének stb., mind azoknak az időknek késői maradványai, amelyekben a görögök különféle állatokban az őseiket látták és tisztelték. A nagyszámú női isten a görög társadalom matriarchális szakaszából származott át az olümposzi istenvárosba, az istenek különféle természeti vonatkozásai (Zeusz villámokat szóró és villámokban gyönyörködő, mennydörgő, esőt adó stb. tulajdonságai) szintén az ősi idők maradványai. Az olümposzi istenvilág elsősorban az arisztokrácia társadalmi érdekeinek a szolgálatában állott, a fennálló viszonyokat szentesítette és őrizte, szigorúan büntetve minden olyan törekvést, amely az istenek által megszabott rend és mérték („metron") felforgatását célozta. Ezzel szemben a nép körében igen nagy népszerűségnek örvendett az olümposzi istenektől eltérő vonásokat – és eltérő társadalmi érdekeket – kifejező istenség, Dionüszosz, a szőlőtermelés és a bor istene, akinek kultuszát a kézműves és kereskedő réteg is támogatta. Dionüszosz hívei éjszakai titkos összejöveteleken, orgiákon ünnepeltek. Alkoholmámorukban magukat szabadoknak, egymás testvéreinek érezték és mértéktelenségükkel („ametron") mindazon túlléptették magukat, amit az Olümposz istenei szentnek tartottak. A Dionüszosz-kultusz megszelídített formája a VI. században – az arisztokrácia uralmának elvesztésével – bekerült a hivatalos kultuszoknak a sorába. A hellenisztikus korban a kultusz misztérium-jelleget öltött. A görög kultusz középpontjában az áldozatbemutatás állott. Leg-

híresebb áldozatok az ún. hekatombák voltak, amelyek alkalmával száz állatot áldoztak fel az istenek tiszteletére. De nemcsak állatokat, hanem növényeket, italokat is áldoztak. Az áldozatokat általában az állami tisztviselők, illetve az évenként választott papok mutatták be. A papságnak ui. nem volt Görögországban olyan nagy szerepe és tekintélye, sem a vallási, sem pedig a politikai életben, mint az ókori Keleten. A szertartásokat a templomokban vagy szentélyekben végezték. A templomok nagy részének nem volt állandó papsága, azok nem is a hívők gyülekezőhelyei voltak, hanem az istenek lakóhelyeinek tartották azokat, ezért is nem építettek túl nagy templomokat. A templom központjában annak az istennek a szobra és oltára állott, akinek a tiszteletére a templomot építették. Voltak olyan szentélyek is, amelyek állandó papsággal rendelkeztek. Így pl. Apollónnak, az egyik legnépszerűbb görög istennek, a költészet és művészet istenének két szentélye is volt. Az egyik Közép-Görögországban, Delphoiban, a másik pedig Délosz szigetén, ahol a mítosz szerint az istenség megszületett, s ahová évről évre nagy zarándoklatok érkeztek. Nagy látogatottságnak örvendett Apollón fiának, Aszklépiosznak epidauroszi szentélye is, ahová általában a betegek zarándokoltak gyógyulást remélve. Görög földön minden városnak megvoltak a nagyszámú ünnepei. Az ünnepek egy része állataldozatokkal volt kapcsolatos, más részük pedig a mezőgazdasági munkákkal állott összefüggésben. Híres volt a négyévenként nagy pompával és felvonulásokkal megült „Panathénaia", Athén városának, illetve az athéni államnak politikai-vallási ünnepe. A ~ isteneiről, azok kalandos életéről, viszontagságairól a *görög mitológia* közöl színes, költői leírásokat. Ugyancsak a görög mitológia beszél a világ keletkezéséről (amely nem más, mint az istenek születése), valamint az emberiség keletkezéséről és ősi történetéről. A ~ az i. e. IV. században bomlásnak indult és új formákat vett fel.

Grabmann, Martin (1875–1949) – katolikus pap, neotomista filozófus. Jelentősek középkori forráskutatásai, *Aquinói Tamás*sal, a *misztiká*val és a skolasztikus módszer történetével foglalkozó tanulmányai. Tevékenységével nagyban hozzájárult a *neotomizmus* kibontakozásához.

Gredt, Joseph (1863–1940) – neotomista filozófus, a *Benedek-rend* római egyetemén (Anselmianum) a filozófia tanára. Nem fejtett ki különösebb irodalmi tevékenységet, de a katolikus egyetemeken és főiskolákon évtizedekig használt tankönyveivel az ortodox *neotomizmus*ra maradandó hatást gyakorolt.

gregorián korális (I. Gergely pápa nevéből és a görögből – khorosz – átvett chorus = énekkar latin szóból = Gergelyről elnevezett karének) – a *katolikus egyház* liturgikus zenéje. A ~ mindig egyszólamú, tiszta vokális (ének), zene, amelynek a nyelve a latin, nyolc hangneme és sajátos ritmusa van, amelyet a szöveg befolyásol; csak egy módosító jelet használ, az egyszerű b-t (diatonikus skála). A ~ szólóénekei igen dallamosak, amelyeket csak képzett énekes tud szépen előadni, a kórus énekei egyszerűbbek, míg a tömeg és a pap számára szánt énekek sematikusak. A ~-okat a XI. századig a szöveg fölé írt jelekkel (neumákkal) jelezték. A ~ hangjegyírásának az alapjait Arezzói Guido (995–kb. 1050) vetette meg négyvonalas rendszerével és a skálák szabatos meghatározását szolgáló kulcsok (vagy színes vonalak) alkalmazásával. A ~ egyik forrása a *zsinagóga*ból átvett *zsoltár*éneklés, a másik pedig a szír és a hellén dallamokra énekelt keleti egyházi himnuszköltészet. A ~ dallamait I. (Nagy szent) *Gergely pápa* (540–604) gyűjtötte össze és egységesítette. A XI. században már az egész nyugati *kereszténység*ben ismerték és énekelték. Legnagyobb művelői és elméletének a megalapozói a *Benedek-rend*i szerzetesek voltak. A ~-t a XVI. században háttérbe szorította a többszólamúság és a népének. A ~ a XIX. század második felében ismét virágzásnak indult. X. Pius pápa 1903-ban elrendelte, hogy ~-t a nép is énekelje. A *II. vatikáni zsinat* kapcsán bevezetett népnyelvű szertartások is felhasználják az ősi gregorián dallamokat.

gregoriánus naptár – lásd Gergely pápák (3. XIII. Gergely)

greko-szláv egyházak – lásd orthodox egyházak

Guardini, Romano (1885–1968) – Németországban működő olasz származású neotomista filozófus. A berlini egyetem vallásfilozófiai tanszékét 1939-ben politikai okokból el kellett hagynia. 1947-ben Tübingenben, 1948-tól 1964-ig Münchenben tanított. Arra törekedett, hogy a keresztény világnézetet a modern ember szemléletmódja szerint világítsa meg. Hangsúlyozta, hogy a keresztény világszemléletet ki kell tágítani, nyílttá kell tenni. Mivel elsősorban a személy méltóságát és annak az „Én–Te" viszony által történő megvalósulását hirdette, sokan a *perszonalizmus*hoz közelállónak tartják. Tény, hogy tanítása, noha *Aquinói Tamás* talaján áll, sokat merít *Augustinus*tól, továbbá nyitott Kant és Pascal irányában, ily módon túlmutat a konzervatív *neotomizmus* keretein.

gyakorlati teológia – a keresztény (katolikus) *teológia* egyik ága, amelynek tárgya a hívek kormányzása és vezetése (lelkipásztorkodás). Ezért azokat a szabályokat adja elő, amelyeket a papoknak szemük előtt kell tartaniok a lelkipásztori munkában. Két részből áll: a kánonjogból (ius canonicum) és a lelkipásztorkodástanból (theológia pastoralis). A kánonjog az *egyház* felépítését, szervezetét és törvényeit adja elő, úgy amint az az *Egyházi Törvénykönyv*ben megtalálható. A lelkipásztorkodástan a papság speciális feladataival foglalkozik és magában foglalja a szónoklattant, pedagógiát, hitoktatástant, a felnőttoktatás módszereit stb.

gyászmise (requiem) – a *katolikus egyház*ban az elhunytakért mondott *mise*, ~-t mondanak *halottak napj*án az összes elhunytakért, a halál vagy a temetés napján, és a halál vagy a temetés évfordulóján pedig az egyes megholtakért. Mondható vagy rendelhető ~ bármely más napon is, ha azt az egyházi naptár egyébként megengedi. A ~ *dogmatikai* alapja az a *katolikus hit*, amely szerint az elhunytak, ha nem kárhoztak el és nem üdvözültek, akkor a *purgatórium*ban tartózkodnak, ahonnan legbiztosabban a szentmiseáldozat révén szabadíthatók ki. Az ünnepélyes ~ kiegészítője volt a legújabb liturgikus reformig a „libera", azaz a jelképes temetés vagy feloldozás, amely egy, a templomban felállított üres koporsó mellett történt. Ez a szokás azoknak az időknek a maradványa, amikor a temetés a ~-vel volt összekapcsolva és a holttestet a templomban ravatalozták fel. A ~ rendelőjének *stipendium*ot, azaz misepénzt kell fizetnie.

gyémántmise – a pappá szentelés hatvanadik évfordulóján mondott *mise*.

Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe (február 2.) – nevében és másodlagosan Mária megtisztulásának az ünnepe, elsődlegesen és eredetileg *Jézus Krisztus* templomi bemutatásának az emléknapja. A *zsidó vallási* törvények szerint a szülő nő tisztátalannak számított mindaddig, amíg a szülés után negyven nappal nem mutatott be a *jeruzsálemi templom*ban tisztulási áldozatot. A hagyomány szerint Mária is eleget tett ezen előírásnak és erre emlékeztet ~. Másrészt a hagyomány szerint e napon mutatták be és szentelték *Isten*nek Jézust, mint elsőszülöttet. Az e bemutatásra való emlékezés az ünnep fő tartalma. Gyertyaszentelőnek azért hívják e napot, mert a *mise* előtt egy körmenettel összekapcsolt gyertyaszentelő szertartást tartanak. A lila színű liturgikus ruhában végzett gyertyaszentelés és a körmenet a pogány luperkália (február 15.) és a február 1-én, Februus (Pluto) isten tiszteletére tartott fáklyás bűnbánati körmenet (amburbale) maradványa, amelyet a *kereszténység* a IV. században olvasztott egybe és tett magáévá.

gyónás (bűnbánat szentsége) – a *katolikus egyház* és az *orthodox egyházak* negyedik szentsége (lásd: *szentségek*), amelynek e vallások tanítása szerint bűneltörlő hatása van. A gyónás kellékei az elkövetett bűnök feletti bánat, erős fogadás a bűnök elkerülésére, legalább a súlyos bűnök szám

szerinti felsorolása és megnevezése a gyóntatásra feljogosított felszentelt pap előtt, végül a kiszabott elégtétel (rendszerint meghatározott mennyiségű ima) elvégzése. A VII. századig, ha vannak is nyomai a titkos vagy privát bűnbocsánatnak, szélesebb körökben nem terjedt el. Eddig az ún. nyilvános bűnbánat volt a bűnbocsánat feltétele, amellyel kapcsolatban a három fő bűnt, a bálványimádást, a gyilkosságot és a házasságtörést – ha az közismert volt – nyilvánosan be kellett vallani a *püspök* elnöklete alatt ítélkező papi testület előtt, amely kiközösíthette vagy nyilvános vezeklés kiszabásával felmenthette a kiközösítés alól a bűnöst. A magán ~-t általánosan kötelezővé csak a XIII. században, a IV. lateráni *zsinat* tette, 1215-ben.

Gyümölcsoltó Boldogasszony – lásd Mária-kultusz

H

Habakuk – lásd kisprófféták

halakha – lásd Talmud

Halottak Könyve – lásd egyiptomi vallás

halottak napja (november 2.) – a holtakról való megemlékezés napja a *katolikus egyház*ban. A clunyi kolostorból indult el a holtakra való emlékezés, illetve a holtakért való imádkozás szokása a X. században. A XIV. században már általánosan bevezették. Az *orthodox egyházak pünkösd* előtti szombaton emlékeznek az elhunytakra.

Hamilton, William – lásd radikális teológia

hamvasztás – az emberi holttest elégetése. Az ókori vallásokban, ha nem is kizárólagos, de általános volt a ~ szokása. Nem volt ismeretlen a *zsidó vallás*ban sem, de inkább büntetésként alkalmazták (Józsue 7, 25–26.; Sámuel I. könyve, 31, 12). A keresztények kezdettől fogva a földbe temették halottaikat. A francia forradalom (1789) kapcsán vetődött fel először a ~ gondolata a felvilágosult polgárság körében esztétikai, pszichológiai, gazdasági, egészségügyi és valláskritikai okokból (mint a feltámadáshit tagadása és az egyházi temetők laicizálása). Ezt követően számos nagyvárosban létesültek krematóriumok, halotthamvasztók. A *katolikus egyház* a legutóbbi időkig tiltotta a ~-t *(Egyházi Törvénykönyv* 1203. *kánon)*. A protestánsok nem ellenezték, sőt támogatták a ~ gyakorlatának a bevezetését. A Szent Offícium 1964-ben megengedhetőnek minősítette a ~-t.

hamvazás – lásd nagyböjt

Hanukah-ünnep – lásd templomszentelés ünnepe

harang – fémből (rendszerint 78% vörösrézből és 22% ónból) öntött, elsősorban vallási célra használt ütőhangszer. Az ókori *vallás*okban az alvó istenség felébresztésére, a veszély elhárítására, olykor a hívek összehívására használták. A keresztény *egyház*ban kezdetben egyenként hívták össze a híveket, később trombitával jelezték az istentisztelet kezdetét. Csengettyűket, majd ~-okat a *Benedek-rend*i *kolostor*okban használtak először az V. századtól kezdve. Velük adtak jelt a *szerzetes*eknek a felkelésre, étkezésre és más közös tevékenységre, majd a híveknek is az istentisztelet kezdetére. Tőlük vették át a plébániatemplomok a VI. században. Keleten a XI. századig kalapáccsal ütött faeszközzel (szémantérion) hívták össze a híveket vagy a szerzeteseket, ettől kezdve azonban itt is elterjedt a harangozás szokása, s a *protestáns egyházak*ban is általános lett a ~ használata. A *katolikus egyház*ban a ~-ot használatba vétel előtt megszentelik *(püspök)* vagy megáldják (pap), amikor a ~ egy szentnek a nevét kapja. Egyházi előírások szabják meg, hogy mikor szabad vagy kell harangozni (pl. *mise* előtt, temetéskor, körmenet alatt, hajnalban, délben, este stb.). Egy katolikus templomban legalább három harang van: a nagy („öreg"), a közép- és a kis ~, amelyeknek összhangban kell lenniök egymással (pl. c, d, é; c, é, g stb.).

Harnack, Adolf (1851–1930) – protestáns teológus, berlini tanár, a *liberális teológia* képviselője. Mint *Ritshl* tanítványa, a *kereszténység* lényegét az erkölcsiségben jelölte meg. A *dogma*nélküli kereszténység híve, az apostoli *hitvallás* tételeinek is csak történeti értéket tulajdonított.

háromkirályok napja – lásd vízkereszt

Hasmoneus-dinasztia – a Hasmoneus-, illetve Makkabeus-család palesztinai uralma i. e. 142 és 63 között. Nagy Sándor hódításai során Palesztinát is elfoglalta, azonban megengedte, hogy a zsidók saját törvényeik szerint éljenek. Halála után a Ptolemaioszok uralma alá került az ország, akik a zsidók vallási ügyeibe szintén nem avatkoztak be. Uralmuk alatt az egyiptomi Alexandriában hatalmas zsidó település és kultúrközpont jött létre. I. e. 198-ban azonban az egyiptomi Ptolemaioszok rovására terjeszkedő Szeleukidák zsarnok uralma alá került Palesztina. Mivel pedig a Szeleukidák Egyiptom felé tovább nem terjeszkedhettek, fokozták a hatalmuk alá tartozó területek – közöttük Palesztina – kifosztását. Súlyos adókat vetettek ki, többször elrabolták a templom kincseit, és ezáltal egyre nehezebbé tették a néptömegek helyzetét és fokozták elkeseredettségét, ellenállását. A helyi arisztokrácia, a gazdagabb papok, földbirtokosok és kereskedők érdeke egybeesett a Szeleukidák érdekeivel, akik hatalmukat erősítették és akik révén bekapcsolódhattak a nagy haszonnal járó külkereskedelembe. A Szeleukidák az ősi zsidó szokások és hagyományok durva megsértésével magukra vonták a nép gyűlöletét. IV. Antiochosz Epiphanész (ur. i. e. 176–163) eltiltotta a zsidó istentiszteletet, a *jeruzsálemi templom* udvarára Zeusz-szobrot állíttatott és az egész országot pogány áldozati oltárokkal töltötte meg. A zsidók szent könyveit elégettette, az ünnepek és a *szombat* megülését, valamint a körülmetélést halálbüntetés terhe mellett megtiltotta, az ellenállókat pedig kivégeztette. Ekkor indult el a zsidóknak az ősi hagyományok és hit megvédése, az ország megszabadítása érdekében a Hasmoneusok vagy Makkabeusok által vezetett szabadságharca, amelynek sikere következtében Palesztina elnyerte teljes függetlenségét. Az uralmat a Hasmoneus-család tagjai ragadták a kezükbe, akik mint papi fejedelmek, a teokrácia elvei szerint uralkodtak. A Hasmoneusok az ország függetlenségéért folytatott harc sikere után nyíltan hódító politikába kezdtek. Legyőzték és a *zsidó vallás* elfogadására kényszerítették az edomitákat és a szamaritánusokat, akiknek fővárosát a Garizim hegyén épült templommal együtt feldúlták. A szomszédos területek lakossága körében folytatott erőszakos térítés hátterében zsákmány- és rabszolgaszerzésre irányuló törekvések húzódtak meg. Az erőszakoskodások és önkényeskedések, a világi és papi hatalmak egyre fokozódó elnyomása ellen i. e. 103 és 76 között tömeges népi felkelésekre került sor. Ugyancsak a világi és papi arisztokráciával való szembenállás jellemezte a ~ időszakában a judeai sivatagban feltűnt zsidó *szektákat* is, amelyeknek tagjai kiábrándultan tapasztalták, hogy a „papi fejedelmek" uralma nem hozta közelebb az igazságosnak és békésnek elképzelt *Isten* királyságát. Ezért hátat fordítottak a társadalomnak, a hagyományos vallásnak és a pusztában építették fel sajátos világukat. Egész életüket a messiásvárás jegyében töltötték, a messiás útját egyengették, közeli eljövetelét remélték (lásd: *esszénusok*). A ~ időszakában tettek szert nagy népszerűségre a *farizeusok* és a *szadduceusok*. A ~ uralmát i. e. 63-ban a rómaiak döntötték meg.

hatnapos teremtéstörténet – lásd világ teremtése

házasság szentsége – a *katolikus egyház*ban és az *orthodox egyházak*ban a hetedik szentség, amely – az egyházi tanítás szerint – a férfi és nő életközösségét megszenteli. A házasság lényegi sajátsága az egység (egy férfi és egy nő életközössége) és a felbonthatatlanság (csak a halállal szűnik meg a házassági kötelék). A ~ jogi vonatkozásait az *Egyházi Törvénykönyv* szabályozza. A katolikus egyház tiltja az ún. vegyesházasságot, azaz a katolikus félnek nem katolikus kereszténnyel vagy nem kereszténnyel kötött házasságát (lásd: *reverzális*); tilos a papoknak és *szerzetes*eknek a házasságkötés (lásd: *cölibátus*). (Lásd még: *Casti Connubii.*)

hegyi beszéd – *Jézus Krisztus* programbeszéde, amelyben mint az *Isten*nel kötött új szövetség prófétája és törvényhozója, meg-

hirdeti az Isten országát és az abba való tartozás feltételeit. A ~-et a Máté-evangélium (5–7. fej.) és a Lukács-evangélium (6, 17–7) közli. A ~-ben olvasható a „nyolc boldogság" és (csak Máténál) a „Miatyánk". A két elbeszélés között sok ellentmondás található. Máté nyolc boldogságot sorol föl, Lukács csak négyet, és az is eltér Mátéétól, ugyanakkor Lukácsnál a boldogságokat követi a gazdagokat fenyegető négy jajkiáltás, amely viszont Máténál hiányzik. Máté szerint a ~ kapcsán mondotta el Jézus a Miatyánkot, ezzel szemben Lukács egészen más összefüggésben és eltérő módon közli ezt az imát. Maga a helyszín is eltérő: Máté szerint Jézus egy (meg nem nevezett) hegyen, míg Lukács szerint egy hegy melletti síkságon tartotta meg a ~-et. A IV. századtól kezdve Kafarnaumtól északnyugatra egy halomban próbálták felismerni a híressé vált hegyet. A XVI. században vették először észre, hogy erre a kis dombra nem illenek rá a ~ által leírt adatok. Ettől kezdve a Kafarnaumtól jóval távolabb és délnyugatra fekvő valóságos hegyet, a Kurun al-Hattint tartották a „Boldogságok hegyének" (a ~ színhelyének), jóllehet ez a hely – az elbeszéléssel ellentétben – mind Kafarnaumtól, mind pedig a Genezáret-tótól távol fekszik. A ~ leírása mögött nem szabad szemtanúk által közölt valóságos történetet és helyet keresnünk. Jézusnak ez az állítólagos programbeszéde az újszövetségi istenország meghirdetése, az *Ótestamentum* mintájára kapcsolódott egy képzeletbeli hegyen lejátszódó eseményhez. Amint az ószövetségi istenországát a Sinai-hegyen hirdette ki Mózes, az *evangéliumok* szerint is egy hegyen kellett a messiásnak az *Újtestamentum* istenországát meghirdetnie. Mivel azonban a helyről semmi biztosat nem mondott a hagyomány, csak általánosságban beszéltek a „hegyről", amelyen vagy amely mellett az új, messiási korszak beköszöntött.

hercegprímás – az esztergomi *érsek*, aki 1279 óta a magyar *katolikus egyház* prímása (első érseke). 1714-ben lett ~-sá, amikor III. Károly a római szent birodalom hercegi címével ruházta fel. A prímás ma nem használja a hercegi címet.

Hermasz pásztora – lásd apostoli atyák

heródesi templom – lásd jeruzsálemi templom

Heródes uralma – Palesztina történetének i. e. 37-től i. e. 4-ig terjedő szakasza, amikor a rómaiak segítségével trónra került Nagy Heródes volt a zsidók királya. A *Hasmoneus-dinasztia* uralmának megdöntése után Pompeius Szíria provinciához csatolta az országot és II. Hürkanosz főpapot bízta meg az ország politikai ügyeinek az intézésével. I. e. 46-ban Julius Caesar – miután Pompeiust legyőzte – kivette Hürkanosz kezéből a politikai hatalmat és csak a főpapi méltóságot hagyta meg neki, míg az ország kormányzását az edomita Antipatroszra bízta. Antonius i. e. 40-ben Antipatrosz fiát, Heródest tette meg a zsidók királyának, akinek 37-ben sikerült is a trónt elfoglalnia. A zsidók ezzel véglegesen elvesztették függetlenségüket, hiszen egyrészt az edomita Heródest nem tartották igazi zsidónak, másrészt Heródes Róma kiszolgálója volt. Róma-barát politikája súlyos terheket rótt a nép vállára és kiváltotta a nép gyűlöletét. Mindezt fokozta az a sok törvényellenes cselekedet és rendelkezés, amelyekkel a zsidók vallásos érzületét lépten-nyomon megsértette. (Így: amikor Rómában a királyi címet elnyerte, a Capitoliumon Jupiter tiszteletére áldozatot mutatott be, Caesareában Augustus és Róma tiszteletére pogány templomot emelt, kénye-kedve szerint választotta, csapta el, sőt gyilkoltatta meg a főpapokat stb.) Hogy a nép gyűlöletét csökkentse, uralkodásának közepe táján hozzákezdett a *jeruzsálemi templom* újjáépítéséhez, azonban a templom kapuja fölé aranyból készült római sast állíttatott. Heródes kegyetlen zsarnok, ravasz és gyanakvó uralkodó volt, akinek vérengzései elől még családja sem menekülhetett meg. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy ~ alatt a *messiási eszme*, a messiási boldog ország utáni vágyakozás egyre általánosabb méreteket öltött.

hexaémeron – lásd világ teremtése

hidzsra – lásd Mohamed

hierarchia (hiera arkhé = szent uralom görög szóból) – a római *katolikus egyház*ban a hatalommal rendelkezők szigorúan megszabott rendje. Az egyházi hatalom vagy a *papi rend*ből vagy a joghatóságból származik. A papi rend a következő fokozatokból áll: *diaconatus* (szerpap), presbyteratus (áldozópap), episcopatus *(püspök)*. A joghatóságból származó ~ arisztokratikomonarchikus felépítettségű, ahol a hatalommal, valamint a jogok és a kiváltságok túlnyomó többségével viszonylag kevés számú vezető rendelkezik (arisztokrácia), akik közül hatalomban kiemelkedik egy (monarcha), akiben minden hatalom összpontosul. A ~ a *páli fordulat*tól kezdődőleg fokozatosan alakult ki és szilárdult meg. A ~ feje a római *pápa*. Közvetlen munkatársai a bíborosok, akiknek egy része az *Apostoli Szék* hivatalait vezeti. Nagyobb egyháztartományok élén állnak a *pátriárkák*, több *egyházmegye* vezetői az *érsekek*, az egyes egyházmegyéket pedig a *püspök*ök kormányozzák. Az egyházmegye nagyobb területét az *esperes* irányítja, az egyes egyházközségek élén pedig a *plébános* áll.

hiná-jána – lásd buddhizmus

hinduizmus – indiai vallási rendszer, amelyet i. sz. 800 körül Sankara dolgozott ki a *brahmanizmus* elvi alapjain, a *buddhizmus* és az *iszlám* hatása alatt. A ~ tulajdonképpen nem más, mint reformált és modernizált brahmanizmus, amely az indiai társadalom felső rétegeinek a hatékony támogatásával jött létre a kasztrendszerrel szembehelyezkedő buddhizmus ellen. A reformok lényege abban állt, hogy a korábbi, arisztokratikus és a tömegekre nem nagy hatást gyakorló brahmanizmust a nép igényeihez alkalmazták és bizonyos fokig demokratizálták. A brahmanizmussal ellentétben káprázatos szertartásokat szerveztek, amelyeknek a népet is részesévé tették. Megengedték azt is, hogy bárki megőrizhesse őseitől örökölt és egyéni igényeinek leginkább megfelelő hitét és sajátos módon törekedjék az egyetlen, de sokféle módon megközelíthető igazság felé. Ily módon a ~ nem is tekinthető egységes vallásnak, hanem megszámlálhatatlan vallási irányzat és szokás együttélése, amely szokásokat és szertartásokat az a néhány vallási tanítás kapcsol össze, amelyet minden hinduistának el kell fogadnia. Ezek: a három fő istenségnek, Brahmának, Visnunak és Sivának a tisztelete, a Védáknak az elismerése (lásd: *védikus vallás*), a karmantan és a reinkarnáció elfogadása. Emellett megtalálhatók a ~-ban az India őslakosságától átöröklődött totemisztikus kultuszok (a szent tehenek, krokodilok, elefántok, kígyók, majmok stb. tisztelete), a víz tisztító erejébe vetett hit, különösen pedig a Gangesznak a tisztelete, a démonhit, a *fetisizmus* stb. Siva isten tisztelete gyakran erotikus jellegű, orgiákba torkolló kultuszokkal is összefonódik. Másrészről viszont erősen kifejlődött a ~ talaján az *aszkézis* is. Az India nemzeti egységének útjában álló vallási szétforgácsoltság megszüntetésére a történelem folyamán több kísérlet is történt, azonban sikertelenül. Arra is történtek kísérletek, hogy a durvá és nemegyszer visszataszító kultuszok rovására a ~-t közelítsék az iszlámhoz vagy a *kereszténységhez*, azonban e törekvések is csak a *szekták* számát szaporították. A ~ nem térítő vallás, nem is terjedt túl India határain.

hit – a vallási felfogás szerint az *Isten*nek tulajdonított *kinyilatkoztatás* elfogadása a kinyilatkoztató Isten tekintélye alapján. A ~ a keresztény felfogás szerint az *üdvösség* elengedhetetlen feltétele. Míg azonban a katolikus tanítás szerint bár a ~ szükséges, de önmagában (jó cselekedetek nélkül) nem elégséges az üdvösséghez, addig a protestáns tanítás szerint „egyedül a ~ üdvözít". A protestánsok háromféle ~-et különböztetnek meg: a történeti ~-tel az ember elfogadja a *Biblia* tanítását, a csoda ~-tel elfogadja *Jézus Krisztus* csodáit és a bízó ~-tel bízik megigazult voltában, abban, hogy bűneit Isten Jézus Krisztus érdemeire való tekintettel megbocsátja. Ez utóbbit tartják az üdvösség elengedhetetlen és egyben elégséges feltételének (lásd még: *megigazulás*).

hittanulók – lásd nagyböjt

hitvédelem – lásd apologetika

hitvallás (gör.: symbolum, lat.: confessio vagy credo) – valamely *vallási* közösség, illetve *egyház* alapvető hittételeinek (lásd: *dogma*) írásos foglalata. A keresztény ~ első formái a II. század második felében keletkeztek. A *keresztség* felvétele előtt a keresztelendőnek a ~-t kívülről meg kellett tanulnia. A ~ legrégibb írott változata az V. századból való. Az egyházi hagyomány szerint az első ~-t az *apostolok* fogalmazták meg szétválásuk előtt (apostoli ~), amely véleményt már a reneszánsz korban (L. Valla) kétségbe vonták. Az apostoli ~-t használják a katolikusok a keresztelésnél, a papi *zsolozsmá*ban és a papszentelés (lásd: *egyházi rend*) szertartásában. A 431-ben ülésező efezusi *zsinat* az ún. apostoli ~ mellett a bővebb nicea-konstantinápolyi ~-t szorgalmazta. Ezt mondja a katolikus pap (illetve az *orthodox egyházak*ban a hívek közössége) a *miséb*en. Az Athanasziosz-féle ~ („Quicunque" – V. század), amelyet tévesen tulajdonítanak Athanasziosznak, szintén a katolikus *liturgiá*ban használatos, míg a trideni ~-t (XVI. század – lásd: *tridenti zsinat*) a (katolikus) egyházi hivatalba lépőknek (gyóntatóknak, szónokoknak, teológiai doktoroknak stb.) és a katolikus vallásra térőknek kell elmondaniok. A keleti egyház a tridenti ~ kivételével – egyebek közt – szintén használja a fenti ~-okat. Az *evangélikus egyház* a Melanchton által készített ágostai vagy augsburgi ~-nak nevezett ~-t és annak védőiratát fogadta el 1530-ban. A *református egyház* ~-i irata a Helvét ~, amelynek első változatát *Zwingli* követői tették magukévá 1536-ban, az 1566-ban elfogadott második Helvét ~ pedig, amelyet Bullinger állított össze, egybekapcsolta Zwingli és *Kálvin* legfőbb tanítását. A reformátusok általánosan elfogadták és ~ rangjára emelték a Heidelbergi Kátét, amelyet 1563-ban oktatási célból kérdés-felelet („katekizmus") formájában állítottak össze.

Hitvalló Egyház – a fasiszta Németország azon protestáns gyülekezetei, amelyek szembefordultak a nácizmus ideológiájával és terrorjával. A fasiszta diktatúra hatalmát ki akarta terjeszteni az egyházra is (lásd: *Német Kereszténység*). E törekvésekkel szemben 1934-ben a bibliai tanításhoz ragaszkodó gyülekezetek Barmenben megszervezték a ~-at, amely nem engedett a náci befolyásnak, elítélte a fajelméletet és a békéért való imádkozásra buzdított. A ~ lelkészeinek egy részét letartóztatták (pl. D. *Bonhoeffert*), egy része menekülésre kényszerült (pl. K. *Barth*), egy részét pedig behívták katonának (pl. H. *Gollwitzert*).

Hobbes, *Thomas* (1588–1679) – materialista filozófus, Bacon tanainak folytatója, az *angol polgári valláskritika* első jelentős képviselője. A társadalmi szerződés elméletének első megfogalmazója. Filozófiailag a nagypolgárság és a polgárosodó arisztokrácia érdekeinek kifejezője. Államfilozófiája az erős kormányzatot indokolja meg, amely féken tartja a néptömegeket. ~ tanaival egyaránt igazolható az abszolút monarchia és a Cromwell-féle köztársaság. ~ először a trónörökös nevelője és emigráns Franciaországban. 1652-ben hazatér a köztársasági Angliába, ahol a felsőoktatást újjászervezi. 1660-tól a monarchista restauráció megtiltja ~ számára műveinek publikálását. Követeli, hogy rendeljék alá a *vallás*t, az *egyház*at az államnak. A vallás ~ szerint emberi találmány, nem isteni eredetű és semmi igazságtartalma nincsen. Az államnak mégis szüksége van erre a tévedésre, mert csak segítségével tudja a természetüknél fogva rossz, egymással szüntelen harcban álló („bellum omnium contra omnes"), egymással farkasokként küzdő („homo homini lupus") emberiséget féken tartani és engedelmességre szorítani. Hogy lehet az, hogy az emberek szívesen hisznek az értelmetlen vallások kigondolt lényeiben? – teszi fel a kérdést. A vallás forrása szerinte a tudatlanság, a jelenségek okainak a nem ismerése, amely félelemmel tölti el az embert és a tényleges okok helyett természetfölötti erők működésének a feltételezéséhez vezet.

Holbach, Paul-Henri-Thierry (1723–1789) – materialista filozófus, a *francia polgári val-*

láskritika kiemelkedő képviselője. A francia materialisták szervezője, tanaik összefoglalója. ~ filozófiai materializmusa, valláskritikája, ateizmusa szerves egységet alkot s a polgárság feudalizmus-, monarchia- és egyházellenes harcának eszmei tükröződése. Tanításának kiindulópontja a világ anyagiságának a tana, amelyet következetesen képviselt mind az objektív idealista, mind pedig a Berkeley-féle szubjektív idealista szemlélettel szemben. Az anyag és a mozgás ~ szerint örök, következésképpen nincs értelme annak a kérdésnek, honnan az anyag és a mozgás, illetve, hogy ki teremtette a világot. A *vallás* az emberiség ősi állapotában jött létre a tudatlanság és a félelem hatására. A vallás keletkezésében fontos szerepet játszott az ősember azon fantasztikus elképzelése is, amely szerint minden dolog rendelkezik értelemmel és akarattal, azaz *lélek*kel. A vallás megszilárdítása és elterjesztése már tudatos csalás következménye: az uralkodók, papok és törvényhozók felismerték, hogy a nép vallásos eszméi kihasználhatók a saját érdekükben, hatalmuk fenntartására, a néptömegek megfékezésére. „A leleplezett kereszténység" (1761) c. művében a keresztény vallás, „Zsebteológia" (1768) c. művében a *teológia*, a „Szentek képtára" (1770) c. művében a *szentek* tiszteletének fonákságait mutatja ki gúnyos szellemességgel, amelyben végigkíséri a kereszténység történetét.

holt-tengeri tekercsek – a Holt-tenger északnyugati partján (a parttól két kilométerrel nyugatra, Jerikótól 12 kilométerrel délre), Khirbet Kumrán közelében levő 11 barlangból 1947-től kezdődőleg előkerült héber nyelvű papirusz- és állatbőrtekercsek. A barlangokból bibliai és nem bibliai kéziratok kerültek napvilágra. Így egy teljes Izaiás-tekercs (lásd: *Izaiás próféta könyve*); Habakuk próféta (lásd: *kisprófétáh*) könyvéhez írt kommentár és kb. 600 különféle, bibliai könyvekből származó töredék, valamint az összes bibliai könyvekből készült messiási szövegek gyűjteménye. Előkerültek továbbá különféle bibliai könyvekhez írt magyarázatok, az esszénus közösség életét szabályozó iratok, amelyek közül legjelentősebb a „Szektaszabályzat", amely a közösség tanítását és törvényeit tartalmazza. „A világosság fiainak harca a sötétség fiai ellen", amely egy nagy apokaliptikus látomás a világ végével kapcsolatosan, a „Damaszkuszi irat", amely egy új szövetségről beszél, amelyet majd az igazság tanítója köt a néppel Damaszkusz földjén. Találtak ezen kívül számtalan olyan töredéket, amelyek a korábbról már ismert *apokrif könyvek*ből valók, olyan *zsoltár-*, *himnusz-* és imaszövegeket, amelyek a *Biblia* zsoltárainak a mintájára készültek. Egy vörösrézre vésett szöveg rejtekhelyeket sorol fel, amelyekben hatalmas mennyiségű arany, ezüst és egyéb értékes kincsek lennének elrejtve. A ~nek mindenekelőtt a Bibliával kapcsolatosan nagy a jelentősége. E leletek révén a tudomány az eddigi legrégibb héber nyelvű szövegnél 800–1000 évvel korábbi bibliai szövegek birtokába jutott. A szövegkritikai szempont mellett rendkívül nagy a tekercsek vallástörténeti jelentősége. Rajtuk keresztül fény derült a *kereszténység* eddig kevéssé ismert előzményére: az időszámításunk kezdete körüli időszak zsidó szektáinak eszmevilágára, tanításaira és vágyaira. A leletek keletkezési kora az i. e. II. század közepétől az i. sz. I. század végéig terjedő időszak, az iratok szerzői pedig az *esszénusok* voltak.

Horváth Sándor (1884–1956) – a *neotomizmus* nemzetközileg ismert *Domonkos-rend*i képviselője. Egyetemi tanárként működött Rómában, Fribourg-ban és Budapesten. Írásaiban *Aquinói Tamás* ortodox neotomista értelmezését adja. Sok vitát váltott ki az a nézete, amely szerint a tomista koncepció nemcsak a magántulajdont tartja a *természetjog*ból levezethetőnek. Budapesti, könyv alakban is megjelent előadásaiban a hit előzményeinek racionális igazolását tűzte ki céljául s ezzel az *apologetiká*t alapvető teológiává (theologia fundamentalis) tette.

Hosea – lásd kisprófétáh

hosszúnap – lásd engesztelés napja

hugenották – a kálvini *reformáció* franciaországi követői. A ~ 1534-ben tűntek fel Franciaországban, 1555-ben már rendeleteket hoztak ellenük. Ennek ellenére mozgalmuk gyorsan terjedt főleg a városi iparosok és a gazdag polgárok körében. A feudális arisztokrácia egyik része a Bourbonok vezetésével szintén a ~-hoz csatlakozott, míg a másik része a Guise hercegek vezetésével a katolikusok oldalán állt. A ~ és a katolikusok küzdelmei mögött ily módon két hatalmas főnemesi párt érdekei is meghúzódtak. A ~ és a katolikusok közötti háborúskodás 1562-ben robbant ki, amikor François Guise vezetésével a katolikusok megtámadtak egy éppen istentiszteletre gyülekező hugenotta gyülekezetet, amelyből mintegy hatvanat megöltek, kétszázat pedig megsebesítettek. Ezt követően harminc esztendeig tartott a vallási háborúskodás, amelyben egyik fél sem riadt vissza az intrikáktól, hazaárulástól, kegyetlenségektől és orgyilkosságoktól. A hugenotta háborúk legvéresebb eseménye a Szent Bertalan-éji vérengzés volt (1572), amikor a katolikusok tömegmészárlást végeztek a ~ között. Az orvul, éjszaka végrehajtott, több ezer áldozatot követelő vérengzés Medici Katalin kezdeményezésére történt, aki Navarrai (Bourbon) Henrik és Margit hercegnő esküvőjére a király meghívása alapján összesereglett tekintélyes ~-tól így akart megszabadulni („vérnász"). A hugenotta háborúk azonban csak akkor szűntek meg, amikor Richelieu bíboros meghódította váraikat és megtörte politikai hatalmukat is és csak a vallásgyakorlat szabadságát biztosította számukra. A francia forradalomig többször is próbálták erőszakkal megtéríteni a ~-at, aminek következtében nagy részük kivándorolt az országból. A forradalom óta a kisszámú hugenotta teljes jogegyenlőséget élvez a *református egyház* tagjaként.

Humanae vitae – *VI. Pál pápa* 1968. július 25-én kiadott *enciklikája* a születésszabályozásról. Első része összefoglalja az *egyház*nak a házasságról szóló korábbi tanítását. Második része elismeri a családtervezés jogosságát. Felhívja a figyelmet a házastársi szerelemre, amely a gyermekek nemzésére irányul, és a szülői felelősségre, amelynek minden körülményre figyelemmel kell meghatároznia a gyermekek számát. A születésszabályozás módjairól a következőket mondja: tilos minden olyan házassági aktus, amely meggátolja az élet továbbadását, tilos a terhességmegszakítás, a férfi sterilizálása és minden olyan beavatkozás vagy fizikai eszköz igénybevétele, amelynek célja a nemzés megakadályozása. Megengedett viszont a terméketlen napok kihasználása. Harmadik része lelkipásztori előírásokat tartalmaz. A konzervatív szellemben megfogalmazott enciklika nagy vitát váltott ki egyházi körökben. Megállapításait a teológiai irodalom is kritikával fogadta.

Humani generis – XII. Pius *pápa* 1950. augusztus 12-én kiadott *enciklikája* a keresztény tudományról. Első része a keresztény filozófusok és teológusok feladatairól szól. Kötelességük az isteni és az emberi igazságot védelmezni és terjeszteni, mások téves felfogását ismerni és korrigálni. A *teológiai* kutatás legfőbb normája az *egyházi tanító hivatal*, de tanulmányozni kell a *hit (kinyilatkoztatás)* forrásait *(Biblia, tradíció)* is, hogy általuk az *egyház* élő tanítását alátámasszák. Ezért a teológusoknak ismerniök kell az egyházi döntéseket, és azokhoz engedelmes lélekkel alkalmazkodniok kell. A második rész felsorolja a téves filozófiai és teológiai tanokat. Ezek (a filozófiában): az evolucionizmus, az egzisztencializmus és a historicizmus; (a teológiában): a *skolasztika* lebecsülése, a Biblia szimbolikus értelmezése, a *pápai tévedhetetlenség* félremagyarázása, az *istenérvek* értékének kétségbevonása, a világ örökkévalóságának állítása, az *eredeti bűn*nek a hagyományostól eltérő értelmezése; a hit észszerűségének tagadása stb. A harmadik rész részletesen cáfolja a felsorolt tévedéseket. Gerince az evolúció és a hit viszonyát vizsgálja. Megengedi a mérsékelt evolúciót, vagyis azt a hipotézist, hogy az első ember testére nézve az állatvilágból származik, de lelkét *Isten* teremtette. Megengedhetetlen viszont a poligenezis, vagyis annak elfogadása, hogy az emberiség több ősatyától származik, illetve, hogy „Ádám"

csupán gyűjtőnév és nem egy konkrét személy neve, mert mindez ellenkeznék az eredeti bűn *dogmá*jával. A ~ enciklikának az evolúcióval szemben kifejtett nézetei Teilhard de Chardin (1881–1955) tanítása ellen irányultak (lásd: *teilhard-izmus*).

húsvét – 1. z s i d ó (pászka ünnep a héber peszach, arám paszcha, elmenni, elvonulni igéből) – az egyik legnagyobb, évenként visszatérő zsidó ünnep, az Egyiptomból való legendás kivonulás (lásd: *Mózes-történet*) emléknapja. Eredetileg az i. e. IX. században az aratás kezdetének az ünnepe volt és valószínűleg kánaáni hatásra alakult ki a másik két mezőgazdasági jellegű ünneppel, a *pünkösd*del és a *sátoros ünnep*pel együtt, azonban fokozatosan elvesztette természeti jellegét és történelmi indoklást kapott. A hétnapos ünnep előestéjén (Nizán hónap 14-én) egy egyéves, hibátlan bárányt öltek le, amelyet a csont megtörése nélkül sütöttek meg, és kovásztalan kenyérrel fogyasztották el maradéktalanul. A ~-i lakomán, amelyhez legalább tíz és legfeljebb húsz személyre volt szükség, kovásztalan kenyeret (maszóth – „macesz") és keserű salátát ettek. A lakoma közben ünnepélyesen ürítették borral telt kelyheiket, miközben a legidősebb résztvevő a legfiatalabb kérésére elmondta a *Biblia* alapján az egyiptomi szabadulás történetét. Az egy hétig tartó ünnep minden napján különleges áldozatokat mutattak be a *jeruzsálemi templom*ban, az első és a hetedik napon szombati munkaszünet volt, az ünnepet követő *szombat* utáni napon pedig egy marék friss gabonát kellett felajánlani. Ezek az ősi szokások az idők folyamán sokat módosultak, az ünnep és annak lényeges tartalma azonban ma is megvan a zsidóknál. Napjainkban az ünnep előestéjén ünnepi vacsora keretében az egyiptomi legendás kivonulásról szóló rabbinikus hagyományokból olvasnak fel. – 2. k e r e s z t é n y – a *kereszténység* legnagyobb ünnepe, amelyen *Jézus Krisztus* mitikus feltámadását ülik meg. ~-ban a zsidó peszach (pászka) és a pogány megható és feltámadó istenek ünnepeinek vonásai keverednek. A keresztények a II. század elejétől hozták kapcsolatba a zsidók ~-ját Krisztus halálával és feltámadásával, mint ezen mitikus-legendás események évfordulójával. ~ megünneplésének a napja kezdetben nem volt egységes. Általában az volt a szokás, hogy a feltámadás napját Nizán hónap 14-e (a zsidó ~) utáni *vasárnap* tartották, előtte való pénteken pedig Krisztus halálára emlékeztek. Az ázsiai provinciákban ezzel szemben mindig Nizán hónap 14-én tartották Krisztus halálának emléknapját. E napon délután három órakor befejezték a böjtöt, *agapét* tartottak és két nap múlva tartottak ~-ot, még akkor is, ha az nem vasárnapra esett. Jeruzsálem pusztulása (i. sz. 70. – lásd: *zsidó háború*) után szokásba jött a zsidóknál, hogy a ~-ot a tavaszi napéjegyenlőség napján (március 21-én) tartották, amely szokást a keresztények egy része is követte. Ily módon eltérések alakultak ki a ~ megünneplésének az időpontja körül, amely a keresztények között szakadást idézett elő. A ~-i vitát végül is a niceai *zsinat*on (325) zárták le, amely előírta, hogy a ~-ot egyöntetűen vasárnap kell ünnepelni, ez a vasárnap pedig a tavaszi napéjegyenlőséget követő holdtölte utáni első vasárnap legyen. Ha a holdtölte vasárnapra esik, akkor a ~-ot a következő vasárnap kell megtartani. E rendelkezésnek azonban a VIII. századig nem mindenütt vetették alá magukat a keresztények. A IV. századtól általános lett az a szokás, hogy a ~-i nagy ünnepre negyvennapos böjttel készültek a keresztények *(nagyböjt)*.

huszitizmus – XV. századi, Csehországból kiinduló *antifeudális eretnekmozgalom*, amely *Wiclif* követőjének, Husz Jánosnak a tevékenysége nyomán bontakozott ki. Husz János (1369–1415) a prágai egyetem rektora, a Betlehem-templom szónoka és a királyné gyóntatója volt. Magáévá tette Wiclif egyházi reformtörekvéseit, de azt összekapcsolta a cseh nemzeti érdekek, a prágai egyetem cseh jellegének a védelmével. Egyházi reformtörekvései miatt 1410-ben kiközösítették, majd megidézték a konstanzi *zsinat*ra, ahol meg is jelent, mert Zsigmond királytól menlevelet kapott. A zsinaton elítélték tanításának 30 tételét, majd makacs eretneknek nyilvánították és

átadták Zsigmondnak, hogy hajtsa végre rajta az ilyenkor szokásos halálos ítéletet. Husz Jánost 1415. július 6-án máglyán megégették. Társa és barátja, Prágai Jeromos először visszavonta nézeteit, majd a visszavonást élete legnagyobb bűnének mondotta, ezért 1416-ban őt is kivégezték. Husz János kivégzése egész Csehországban nagy felháborodást váltott ki. Az egyházi terhektől szabadulni akaró parasztok, a városi szegények és polgárok, de az egyházi javakra áhítozó nemesek is, tömegesen szakítottak a római *katolikus egyházzal* és új gyülekezeteket szerveztek. IV. Vencel cseh király nyilvánosan megbélyegezte a zsinatot, a királyné és más előkelő asszonyok Husz Jánost vértanúként tisztelték, a nép pedig sok *plébánost* elűzött és számos *kolostort* leromboltak. Követelték a prédikáció szabadságát, a papság kiváltságainak a megszüntetését és az ún. laikus kelyhet, azaz hogy ne csak a papok részesüljenek az áldozásnál a borból. Ezzel a követelésükkel is azt akarták kifejezni, hogy nem tartják a papságot kiváltságos testületnek sem a szent cselekményeknél, sem pedig a társadalmi életben. Ezzel kezdetét vette a huszita mozgalom, amely korán két szárnyra bomlott. Az egyik, mérsékeltebb szárny, amelyhez elsősorban a nemesség és nagypolgárság csatlakozott, megelégedett volna az egyházi birtokok *szekularizációjával*, a két szín alatti áldozás bevezetésével, a huszita szellemű igehirdetés szabadságával és a halálos bűnben levő papok és világiak megbüntetésével (négy prágai cikkely). Követeléseik jelképe a kehely volt, ezért „kelyheseknek" hívták őket. A kelyhesek – az egyházi birtokok szekularizálásán túl – a német birodalomtól való elszakadást is programjukba iktatták és független cseh nemzeti államot akartak megvalósítani. A ~ másik szárnya lényegesen tovább ment ezeknél a követeléseknél. A Csehország déli részén gyülekező parasztok, kézművesek és jobbágyok, a jobbágyság megszüntetését, köztársasági államformát s a feudális rend eltörlését követelték. A vallási reformok terén is radikálisabbak voltak: elvetették az egész egyházat, mert a *Bibliában* nem található. Fölöslegesnek minősítették a *gyónást*, a *hierarchiát*, a szerzetességet stb. A ~ e szárnyához tartozókat taboritáknak hívták, központjukról, egy Tabor nevű helységről. Vezérük Zizska, majd ennek halála után Prokop volt. A taboritákon belül primitív kommunista eszméket vallottak az ún. chiliaszták (lásd: *chiliasmus*), akik a legszegényebb néprétegekből kerültek ki. Tisztázatlan programjukat egy mondatban foglalták össze: „Paradicsomi életet a Földön!" Azt is tanították, hogy nincs *Isten* és nincs ördög, Isten az igaz ember, míg az ördög a rossz ember szívében él. A taboriták nem vállaltak közösséget a chiliasztákkal, hanem 1421-ben előzték őket maguk közül. A husziták ellen Zsigmond a *pápa* megbízásából több keresztes hadjáratot is vezetett, azonban híres szekértáboraikat nem tudta legyőzni. Ekkor cselhez folyamodtak és tárgyalásokba kezdtek a mérsékelt kelyhesekkel, akik hajlandók voltak a taboriták ellen fordulni bizonyos engedmények fejében. Ilyen körülmények között a taboriták 1434-ben vereséget szenvedtek. A ~ eszméi ezzel nem szűntek meg, sőt elterjedtek a német birodalomban és egész Kelet-Európában, így Magyarországon is, és számos felkeléshez szolgáltattak ideológiai alapot. A ~ jelentős szerepet játszott a *reformáció* előkészítésében. A husziták utódai 1604-ben csatlakoztak a kálvini reformációhoz.

hülémorfista elmélet (a hülé = anyag, materia és a morphé = forma görög szóból) – a *neotomizmus* elképzelése az anyagi világ belső természetéről. A ~ Arisztotelésztől származik, aki az anyagi (földi) világ magyarázatára egy potenciális és egy aktuális tényezőt tételezett (lásd: *aktus és potencia*): a materiát és a formát. E kettősséget nem a természet, hanem a kézműves munka megfigyelése alapján olvasta bele az anyagba, ahol valóban tapasztalható, hogy valamilyen tárgy megváltozása abból áll, hogy új alakot nyer az ember munkája következtében. Arisztotelész ezt az elképzelést csak a földi testekre vonatkozóan tanította. Az égitesteket, amelyeket mozdulatlanoknak és a földi világtól lényegileg különbözőknek tartott, „egyszerűeknek", azaz ezen összetételtől menteseknek vélte. *Aquinói Tamás* és iskolája, a *tomizmus* kiterjesztette

Arisztotelész ~ét az egész anyagi világra és beleépítette azt rendszerébe. A ~ szerint minden testnek van valamiféle végső anyaga, az ősanyag vagy „materia prima", amely önmagában meghatározatlan, de különféle határozmányok befogadására alkalmas, azaz meghatározható valóság. Az ősanyag a változások állandó alanya, tiszta képesség vagy lehetőség (potencia): képesség arra, hogy belőle a testek kibontakozhassanak. Az ősanyag önmagában soha nem állhat fönn, igényli a meghatározottságot, a formát, amellyel együtt alkotja a testi *szubsztanciát*. Az ősanyaggal ellentétben a forma tiszta ténylegesség (aktus), amely a testi szubsztanciát lényegében határozza meg és teszi a tényleges létezésre és a működésre alkalmassá. A materia prima és a forma valóságosan különböznek egymástól és minden külön közvetítő tényező nélkül egyesülnek egymással, hozzák létre a testi szubsztanciát, a materia secundát. Az ősanyagban, miközben hordozza formáját, megvan az a lehetőség, hogy más formát vegyen fel, de egy dolognak csak egy lényegadó (szubsztanciális) formája lehet. A ~ tehát az aktus és a potencia kettősségét alkalmazza a testi világ keretei között. A materia és a forma úgy viszonylanak egymáshoz, mint a potencia és aktus. A materia a tiszta potencia, amelynek semmilyen aktusa nincsen, a forma pedig az első aktus, amely a lényegi tökéletességet először határozza meg. Ily módon a ~ alkalmasnak látszik arra, hogy a szubsztanciális, lényegi változás, a keletkezés és elmúlás magyarázatául szolgáljon. A keletkezés kiindulópontja a meghatározott (formával rendelkező) anyagi valóság, amely más anyagi valósággá változhat. Ez a változás külső cselekvő okok befolyására történik úgy, hogy a materia leveti régi formáját és újat vesz fel, ezáltal pedig olyan új életmód birtokába jut, amellyel korábban nem rendelkezett. A ~ adja a tomista filozófiai rendszerben a létezők tökéletességi fokozatait is, amely fokozatok egyenes arányban állnak az anyagtól, a potencialitástól való függetlenséggel. A legtökéletlenebb valóság az ősanyag, a materia prima, amelynek semmilyen aktusa nincsen. Valamivel magasabb fokozatot alkot az anyaghoz kötött formák világa (az élettelen világ), ahol a forma még teljesen elmerül az anyagban. Az élővilágban a formák bizonyos mértékig már függetlenek az anyagtól, mert annak tehetetlenségét legyőzve képesek irányítani az életfolyamatot. A tudatos élő, az ember már az anyagtól független tevékenységre is képes a megismerés aktusában. Minden anyagi korlától mentes *Isten* szellemisége. Az emberben a materia és a forma (a test és a lélek) szoros egységet alkot.

Í

ikonosztaszisz (gör.: eikonosztaszisz = képes fal) – a keleti *egyház* (lásd: *orthodox egyházak, görög katolikusok*) *templomai*ban a hívek számára kijelölt hajót és a liturgikus cselekmények részére fenntartott szentélyt (illetve a benne levő *oltár*t) elválasztó festett fal. Az ~-on keresztül három ajtó vezet a szentélybe. A középső „királyi ajtón", amelyen a papságon kívül csak az uralkodónak szabad a szentélybe lépni, rendszerint Gábriel arkangyal és a négy evangelista (Máté, Márk, Lukács és János), a másik két ajtón pedig Mihály és (a *Bibliá*ban nem, hanem csak a késői zsidó hagyományban szereplő) Uriel arkangyal ábrázolása látható. Az ajtók közt levő részeken van a négy alapkép: Mária a kisdeddel, *Jézus Krisztus* mint a világ megváltója, Keresztelő Szent János, Szent Miklós vagy a templom védőszentje. Az ajtók fölött az utolsó vacsora, ettől jobbra és balra hathat kisebb kép látható, amelyek Jézus, illetve Mária életéből vett jeleneteket ábrázolnak. Megtalálhatók az ~-on az *apostolok* és a *próféták* is. Az egész képcsoportot a kereszten függő Krisztus zárja le, a kereszt alatt álló Máriával és szent János apostollal.

imám – lásd iszlám

independensek – lásd puritánok

inkvizíció – (az inquirere = felkutatni, nyomozni, vizsgálni latin szóból) – *egyházi* bírói intézmény, amely az eretnekek felkutatására és megbüntetésére jött létre. A *kereszténység* már a római birodalomban, Constantinus császár türelmi rendelete után (313) olyan kedvező helyzetbe került, hogy az egyházi törvények állami elismerésben részesültek, sőt nem egy esetben az állami törvény erejével rendelkeztek, azaz az egyházi törvények megszegőit az állam is büntette. Az egyház elleni bűnöket államellenes cselekedetnek minősítették és szigorúan büntették. Ezenkívül az *eretnekségek* ellen, amelyek társadalmi tartalmakat is hordoztak (pl. *donatisták*), külön törvényeket is hoztak. Az eretnekségek vezéreit tűzhalállal büntették, híveiket pedig lefejezték és vagyonukat elkobozták. Az állam és az egyház a középkorban is összefogott és börtönnel, száműzetéssel, vagyonelkobzással, sőt halállal büntette az eretnekeket. Különösen akkor kezdett fokozódni az eretnekek ellen lefolytatott eljárások szigorúsága, amikor nyilvánvaló lett az eretnekségek feudalizmusellenessége (lásd: *antifeudális eretnekmozgalmak*). Az eretnekek felkutatását és megbüntetését a XIII. század első felében intézményesítették és létrehozták az ~-t, amelynek az volt a feladata, hogy az eretnekek ellen korábban hozott törvényeknek érvényt szerezzen oly módon, hogy azokat kutassa fel és büntesse meg. Először a IV. lateráni *zsinat*on az ún. *püspöki* ~-t állították fel, amelynek feje a megyéspüspök volt, majd mivel sok püspököt alkalmatlannak találtak a feladat végrehajtására, IX. Gergely pápa (ur. 1227–1241) az ~-t pápai jellegűvé tette, azaz minden országba küldött inkvizítorokat, akik a *pápa* nevében és annak felügyelete alatt bíráskodtak az eretnekek fölött. Ugyanő az ~-t a *Domonkos-rend*re bízta. IV. Ince pápa 1252-ben megengedte a kínpad alkalmazását is az ~-s eljárásoknál. Hasonló törvények voltak érvényben a boszorkányokkal kapcsolatban is. Az eretnekeknek három osztályát különböztették meg. Az első csoportba azokat sorolták, akik nézeteiket feladták és bűnbánatot tanúsítottak. Ezeket vezeklésnek vetették alá. A második csoportba azok tartoztak, akiknek megtérésében kételkedtek. Ezeket életfogytig tartó börtönre ítélték. Akik tanaik visszavonását

megtagadták (ez a harmadik csoport), azokat a világi hatóságoknak adták át, amely őket halállal büntette, legtöbbször elégette. Az inkvizítornak kellett kivizsgálnia, hogy a gyanúsított valóban eretnek-e. Vádlóként bárki felléphetett és tanú is lehetett bárki, még ha maga ugyanahhoz az eretnekséghez tartozott is, mint akit bevádolt. A vádló és a tanúk nevét általában titokban tartották. A ~-s eljárásról jegyzőkönyvet vezettek. Hogy a vádlottat vallomásra kényszerítsék, kínpadra vonták. Kínpadra csak egyszer lehetett vonni a gyanúsítottat, ezért rendszerint addig, amíg a vádlott nem vallotta be bűnét, nem szüntették be a kínzásokat, csak felfüggesztették. Az ~-s eljárások és kínzások módszerei közismerten kegyetlenek voltak. Különösen kegyetlen volt a spanyol ~, amelyet IV. Sixtus pápa állított fel 1480-ban, s amelynek megszervezése Torquemada Tamás Domonkos-rendi szerzetes nevéhez fűződik. A spanyol ~ nem az eretnekeket üldözte (akik csekély számban éltek Spanyolországban), hanem az erőszakkal megtérített zsidók és mórok (mohamedán arabok) között kereste és büntette a színleg megtérteket. A spanyol ~ egészen 1820-ig fennállott. Az egyházi ~-t III. Pál pápa (1543–1549) átalakította: Szent Officium néven a pápa közvetlen hatáskörébe vonta. A Szent Officium az ~-nál nem kisebb szigorral üldözte az eretnekeket. A *II. vatikáni zsinat* megreformálta a Szent Officiumot: nevét Hittani Kongregációvá változtatta és elsődleges feladatává – a hit és erkölcs kérdéseiben való ítélkezés mellett – a hit pozitív kifejtését tette.

inspiráció – lásd Biblia

integrizmus (az integer = érintetlen latin szóból) – a *katolikus egyház*on belül a *II. vatikáni zsinat* alatt kibontakozó, számos árnyalatot magába foglaló irányzat, amely az egyház korszerűsödési törekvéseit ellenzi, illetve fékezi a reformok megvalósításának az ütemét. Az ~ legnagyobb tekintélyű képviselője Jacques *Maritain* neotomista filozófus volt, aki az újítókat azzal vádolta, hogy kiüresítik az ősi hitet és ahelyett hogy megtérítenék a világot, leborulnak a világ előtt. Az ~ nemcsak a filozófiában és a *teológiá*ban nyilvánul meg, hanem az egyházi vezetésben, a Kúriában (lásd: *Apostoli Szék*), az egyházi politikában stb. is megnyilatkozhatik.

invesztitúra-harc – a középkori *pápaság és császárság* hatalmi versengése. A középkor első harmadában a pápaság és császárság viszonyában a vezető szerep a világi hatalomé volt. A császár döntő szerepet vitt a pápaválasztásban, a püspöki kinevezések pedig az uralkodótól függtek. A főpapi méltóságokat az uralkodók adományozták, a főpapokat gyűrű és pásztorbot átadásával iktatták be hivatalukba (invesztitúra) és a *püspök*öket hűbéreseiknek tekintették. A pápák ezt a gyakorlatot sérelmesnek tartották, s arra törekedtek, hogy mint egyházfők az invesztitúrát kivegyék a világi uralkodók kezéből és a pápaválasztást is függetlenítsék a császári hatalomtól. A pápai hatalom erősítését tűzte ki célul a *clunyi reform* is a X. században. A pápaság hatalmi törekvéseinek a feltételei a feudális viszonyok között adva voltak a hatalom alapját jelentő egyházi birtokok szüntelen növekedésében és a császári hatalom fokozatos gyengülésében. II. Miklós *pápa* (ur. 1058–1061) az 1059-es húsvéti *zsinat*on kísérletet tett arra, hogy a pápaválasztás jogát a császár kezéből kivegye és azt a bíborosokra ruházza át, azonban a császári udvar ezt a rendelkezést nem vette tudomásul. A pápaság és a császárság közötti tulajdonképpeni küzdelem *VII. Gergely* (ur. 1073–1085) pápaságával kezdődött. VII. Gergely trónralépte után rendelkezést hozott, amelynek értelmében a *simónia* útján szerzett hivatalok érvényüket vesztették, majd a papság körében nagy felháborodással fogadott körlevélben fordult a néphez, amely felszólította őket, hogy tagadják meg az engedelmességet az olyan püspököktől, akik eltűrik, hogy papjaik házasságban éljenek. Az 1075-ös ún. böjti zsinaton megtiltotta a laikus invesztitúrát. IV. Henrik (akkor még) király válaszként 1076-ban Wormsban zsinatot tartott, ahol püspökeivel trónfosztottnak nyilvánította a pápát. A zsinat határozatát levélben is megküldte VII. Gergelynek, akit ragadozó farkasnak nevezett. A pápa erre kiközösí-

tette az egyházból Henriket, uralkodói jogait is felfüggesztette és csak a háromnapos canossai vezeklése után oldotta fel a kiközösítés alól. Közben a német fejedelmek új királyt választottak Rudolf személyében Henrik helyett, és ezzel kitört a két király hívei közt a háború. Henrik és Gergely – mivel a király továbbra sem akart investitúra-jogáról lemondani, noha ezt a pápa többször erélyesen követelte – ismét kiközösítették egymást. Henrik ellenpápát is választott, akit fegyveres erővel akart trónra ültetni, a normannok azonban kiűzték Rómából, miközben olyan pusztítást vittek véghez a városban, hogy a nép haragja elől Gergely pápa is menekülni volt kénytelen. Az ~ Gergely halála után és Henrik utódai alatt is folytatódott, mígnem a wormsi konkordátumban (1122) a császár lemondott az investitúráról. A harc ünnepélyes lezárása az I. lateráni egyetemes zsinaton történt (1123). A hosszú küzdelemből az *egyház*, a pápaság került ki győztesen. A pápaság és a császárság között még kétszer lángolt fel a hatalmi küzdelem. Barbarossa Frigyessel szemben III. Sándor pápa (1176 – legnanói csata), II. Frigyessel szemben pedig IX. Gergely és IV. Ince pápa (1245 – lyoni egyetemes zsinat) juttatta érvényre a pápaság hatalmi igényeit. A diadalmaskodó és hatalma tetőpontjára emelkedő pápaság hozzáfogott egy keresztény világbirodalom, a „Respublica Christiana" kiépítéséhez.

iráni vallás – az iráni fennsík ókori népeinek *vallási* képzetei és szertartásai, amelyeket ősi elemekből Zarathustra fejlesztett tovább és rendszerezett. Az iráni népek ősi vallásában legnagyobb jelentőségre a bikakultusz emelkedett. De tisztelettel övezték a fénysugarat is, amely megelőzi a hajnalban felkelő Napot, az éjszakai életet élő nomád pásztorok között oly nagy jelentőségű Holdat és csillagokat, a tikkasztó hőségben felüdülést nyújtó forrásokat és szellőket stb. Hittek a szellemekben is és mágikus gyakorlatokat is folytattak. Az ősi időkig vezethető vissza Mithrász alakja is, aki korán kezdte magába olvasztani a különféle természetfölötti tulajdonságokat és vonásokat, aki mint bika-isten, majd pedig mint Hold-, Nap- és világrendező isten élt az emberek képzeletében. Mithrász még az emberek teremtése előtt született sziklából egy szent fa alatt. Jóllehet emberek akkor még nem éltek, születését mégis látták a pásztorok, akik különféle gyümölcsökkel táplálták és levelekbe öltöztették. A perzsa birodalom létrejötte (i. e. 558), az ezt megelőző gazdasági és társadalmi változások Zarathustra (Zaroaster) vallási eszméiben tükröződtek. Zarathustra életrajza a legendák és mítoszok ködébe vész. Élete fogantatása első percétől kezdve telve volt csodákkal a papi tanítások szerint. Legjelentősebb csodatettét isteni kiválasztásával kapcsolatban művelte. *Isten* ugyanis próbára tette jövendő prófétáját, mielőtt átadta volna neki tanítását, az Avesztát. A próféta azonban kiállta a próbát: sértetlenül átment a tűzön, nem ártott neki a mellére öntött olvasztott érc sem, sőt tovább élt azután is, hogy Isten kivette testéből a belső részeket. A Zarathustrának tulajdonított tanítások az i. sz. III. században összeállított Avesztában (Tudás könyve) maradtak fenn, meglehetősen hiányosan. Az Aveszta himnuszainak egy része, amelyeket istentiszteleti célokra használtak, valószínűleg valóban az óperzsa korból, esetleg Zarathustrától vagy tanítványaitól valók. Az Aveszta szerint két hatalmas istenség áll egymással szemben a világ kezdete óta: Ahura-Mazda és Ahra-Majniu. Ahura-Mazda, késői perzsa ejtéssel Ormuzd, a fény istene, a jó princípiuma. Ő teremtett mindent, ami ésszerű, ami hasznos, ami jó a világban, de az ő nevéhez fűződik minden nemes, értékes és tiszta az erkölcsi rendben is. Ezzel szemben Ahra-Majniu, görögösen Ahrimán, a rossz és a sötétség princípiuma, Ahura-Mazda gyermeke és egyben ellenlábasa. Gonosz démonokból álló, hatalmas, rendezetlen seregével szüntelenül harcol Ahura-Mazda és serege – tulajdonképpen minden jó, szép és nemes – ellen, azonban romboló tevékenysége eleve kudarcra van ítélve. Végleges pusztulása a világ végén, a végidőben következik be. Ahra-Majniu részt vett a teremtés művében is: az ő nevéhez fűződik minden káros, veszedelmes és rossz dolog, mint a kígyók, férgek, vadállatok, termé-

ketlen sivatagok stb. Az erkölcsi életben ő idézi elő a hazugságot, a gonoszságot, a bűnt. Az ~ teremtésről alkotott elképzelésére rányomja a bélyegét az a nagy küzdelem, amely a két őselv, Ahura-Mazda és Ahra-Majniu között folyik. Ez a küzdelem a világmindenség történetének 12 ezer esztendejében a legélénkebb. Ez a 12 ezer esztendő négy egyenlő, négyszer háromezer éves korszakra oszlik, amely korszakok a két ős-szellem harcának egy-egy szakaszát jelentik. Az első háromezer éves időszak, a szellemi teremtés és Ahura-Mazda uralmának az időszaka. A második korszakban Ahura-Mazda az anyagi világot teremtette meg, amely azt az űrt tölti ki, amely az örök fényesség hona (Ahura-Mazda lakóhelye) és az örök sötétség birodalma (Ahra-Majniu országa) között tátong. A harmadik időszakban Ahra-Majniu csatarendbe állította seregét, megtámadta és hatalma alá vonta a Földet. A világtörténet folyásában Zarathustra születése hozta a legnagyobb változást. Az ő fellépése azt jelzi, hogy a sötétség hatalma már nem tarthat sokáig. Zarathustra azonban nem érheti meg a jó végső diadalát. Ehhez meg kell jelennie a megváltónak, Szaósjantnak, aki megteremti a földi boldogság időszakát, majd előkészíti a világ végét. A világ végén – amelyet nagy katasztrófák fognak bevezetni – csap össze életre-halálra a két istenség. A küzdelem a jó, Ahura-Mazda diadalával fog végződni. Minden megtisztul és elkezdődik a boldog örökkévalóság korszaka, amelyet már nem zavarnak meg a gonosz szellemek mesterkedései. A világ végére és a születendő új világra vonatkozó perzsa elképzelések igen nagy hatással voltak az időszámításunk kezdete körüli időszak zsidó irodalmára, de a *kereszténység* is átvette számtalan elemét. Zarathustra tanítása szerint a halál után kiszabadul az ember testéből a *lélek* és elrepül az ítéletre. A levegőben gonosz szellemek, démonok támadnak rá és csak a jó szellemek segítségének köszönhető, hogy mégis sértetlenül megérkezik Mithrász ítélőszéke elé. Az ítélet után a jók az örök fény honába, a gonoszok pedig a sötétség birodalmába kerülnek. A halottakat az ősi időkben elégették vagy eltemették, esetleg fára vagy magaslatra helyezték. A vallási reform után a városokon kívül magas kerek tornyokat építettek, ezek tetejére tették a holttesteket, ahol az ördögök és a ragadozó madarak zsákmányává váltak. A testtel a kitétel után a hozzátartozók már nem törődtek. Annál inkább gondoskodtak az elhunytak lelkéről. Imákkal és áldozatokkal kísérték az ítélet helyére vezető veszélyekkel teli úton. A halotti ünnep négy napig tartott, mert az elhunyt túlvilági sorsa a halált követő negyedik napon dőlt el. Az elhunyt túlvilági jósorsa érdekében a papokról is bőségesen gondoskodniok kellett a hozzátartozóknak.

Irenaeus – lásd apologéták

Isten – a vallások megszemélyesített, természetfölötti létezője. A személytelen hatalmak képzetéből az osztálytársadalmi viszonyok között született meg a személyes ~-ek hite mint a földi társadalomban megjelenő emberi hatalom fantasztikus tükröződése, reálisan megvalósíthatatlan emberi tulajdonságok és képességek fantasztikus megvalósítója, a hatalmon levők érdekeinek legfőbb védelmezője és szentesítője, az elesettek és kiszolgáltatottak reménye és oltalmazója. A korai osztálytársadalmakra a sokistenhit *(politeizmus)* jellemző. Egy-egy dinasztia megszilárdulásával és a papi rendszerező tevékenység következtében általában kiemelkedik a sok ~ közül egy-egy főisten, illetve minden nép saját ~-e *(monolátria)*. A nagy világbirodalmak kialakulásakor különböző formában és mértékben megjelennek az egyistenhit tendenciái is (lásd: *monoteizmus*). Az ~-t a *panteizmus* a természettel azonosítja, a *deizmus* pedig tagadja, hogy ~-nek a világhoz a teremtésen kívül bármilyen köze is lenne. Az *ateizmus* tagadja a természetfölötti világ, így ~ létezését is. ~ neve a *Bibliá*ban több változatban szerepel. Jahve (jwh = viharzani igéből, a népies etimológia szerint a „Létező"), az ősi sémi viharisten kultuszát a Kánaánba benyomuló izraeli törzsek dél felől hozták magukkal. Él (összetételekben mint helyi ~: Él-Saddaj, Él-Eljon, Él-Roi stb.), többes számú alakban Élim vagy Elohim (a sémi nyelvek közös

alapszava ~ jelölésére) kultuszát a keletről érkező törzsek hozták magukkal, de éljeik voltak a meghódított kánaániaknak is. A honfoglalás után a különféle élek beolvadtak Jahve alakjába. Jahve fokozatosan kiszorította a többi ~-eket, miközben tulajdonságaikat, vonásaikat megőrizte. Él vagy Elohim a későbbiek során úgy szerepelt, mint az ősatyák *(pátriárkák)* ~-e, aki igazi nevén (Jahve) csak Mózesnek mutatkozott meg. Jahvét nem szabad ábrázolni, sőt fokozatosan kialakult az a törvény is, hogy nevét sem szabad kiejteni. Ettől kezdve Adonaj (úr) névvel illetik. Az *Újtestamentum*ban és a *kereszténység*ben ~-nek nincs külön neve.

istenérvek – logikai bizonyítékok, amelyek segítségével egyes idealista filozófiai rendszerek és vallási irányzatok *Isten* létét igyekeznek igazolni. ~-et már Platón és Arisztotelész műveiben is találunk: Platón mindenekelőtt az ideák világát vizsgálva vél eljutni egy legfőbb ideához, az objektív valóság alapjához, az „ősvalósághoz", amelyet hol „Szép"-nek, hol „Jó"-nak, hol pedig „Egy"-nek nevez. Arisztotelész pedig a mozgás okának a keresése közben, a végtelen oksági sor kizárásával, a mozgató okok sorozatában egy első, világon kívüli mozdulatlan mozgató tételezését tartja szükségesnek. A *patrisztika* elsősorban Platón gondolatmenetét fejleszti tovább. Így *Augustinus* az örök érvényűnek tartott igazság fennállásából az abszolút igazság, a jóság és szépség alapján pedig az abszolút jóság és abszolút szépség létére következtet. A középkori arab és zsidó filozófusok Arisztotelész érvelését elevenítik fel és építik tovább. Az ~ különleges jelentőséget kapnak a *skolasztikáb*an, azon belül is elsősorban a tomizmusban, *Aquinói Tamás* rendszerében és annak modernizált változatában, a *neotomizmus*ban. Az ~-et egyes idealista filozófiai rendszerek külön ága, a *teodicea* foglalja össze. Az ~-nek két típusát különböztetjük meg. Az ontológiai vagy a priori ~ – amelyeknek alapjait Canterburyi *Anselm* vetette meg – Isten fogalmából következtetnek Isten létére (lásd: *ontológiai istenérv*). Így érvelt többek között *Bonaventura, Duns Scotus,* Descartes és Leibniz is. Az a posteriori ~ a valóság rendjében későbbiből következtetnek az előbb valóra, pl. az okozatból az okra. Aquinói Tamás nyomán ez utóbbi bizonyítási forma terjedt el általánosabban a katolikus filozófiában. Az ~ a katolikus *teológiá*nak is alapját képezik. Az *I. vatikáni zsinat* (1870) *dogmá*vá tette azt a tételt, hogy Isten léte a természetes emberi ésszel megismerhető, az ún. antimodernista eskü (1910) pedig azt tanítja, hogy Isten léte be is bizonyítható. Az ~ értékét idealista részről kétségbe vonják azok, akik azt tanítják, hogy Isten léte értelmi bizonyítás nélkül is világos az emberben (innatizmus, ontologizmus), tagadják az irracionalizmus különféle válfajainak a képviselői, akik azt tanítják, hogy az ember nem értelmével, hanem valamilyen ösztönével (szentimentalizmus), hitével *(fideizmus)* vagy intuíció révén ismeri meg (intuicionizmus) Istent. Ide sorolhatók a keresztény egzisztencialisták, akik szerint az emberi élet tragédiájának az élménye, a szorongás vezeti el az embert Isten létének belső megérzéséhez. Elveti az ~-et a protestantizmus is, azt tanítván, hogy az emberi természet az *eredeti bűn* révén annyira megromlott, hogy csak isteni *kegyelem* révén, a *hit*ben képes megismerni Istent. A skolasztikus ~-et Kant az egész *metafizikáv*al együtt elvetette és Isten létét a tiszta ész számára igazolhatatlannak tartotta, ugyanakkor azonban Istent a gyakorlati ész követelményének, az erkölcsi élet nélkülözhetetlen feltételének tartotta. A materialista rendszerek az anyag örökkévalóságát és (a tudathoz viszonyított) elsődlegességét tanítva szükségképpen elvetik az ~-et és kimutatják azok logikai hibáit. A *marxista valláskritika* ezen túlmenőleg arra is rámutat, hogy az ~ megcáfolása mellett azokat a társadalmi viszonyokat kell forradalmi módon átalakítani, amelyek létrehozzák az Isten létébe vetett hit igényét. Az ~-et többféleképpen csoportosítják. Legáltalánosabb a *metafizikai* ~, *kozmológiai* ~, *biológiai* és *erkölcsi* ~ felosztás.

iszlám (arab: belenyugvás, odaadás) – világvallás, amely az Arab-félszigeten keletkezett az i. sz. VII. században. Az Arab-

félsziget lakói az ~ kialakulása előtt (túlnyomórészt nomád teve- és lótenyésztő beduin törzsek) vallási kultuszban részesítették a köveket, a fákat, voltak a törzseknek bálványaik és elterjedt volt köztük az ősök kultusza is. Hittek a *lélek*ben, azonban azt anyagi természetűnek tartották és hol a vérrel azonosították, hol pedig madárnak tartották. Valamilyen különleges túlvilág létében a beduinok nem hittek. A beduin törzsek körében – a vallási hiedelmektől függetlenül – kialakult erkölcsi szabályok alapja a muruvva (kb. „férfiasság") volt, amely magában foglalta a bátorságot, a vérbosszút, a vendégszeretetet. A karavánutak mentén alakult ún. kereskedővárosokban, pl. Mekkában és környékén, ahol a törzsi-nemzetségi társadalom bomlásnak indult, a legfőbb istenként al-Ilahot (Allahot) tisztelték. Mekkában őrizték egy kocka alakú épületben, a Kábában az arabok leginkább tisztelt fétisét, a fekete meteorkövet (Kába-kő), amelyhez tömeges zarándoklatokat vezettek. A zarándoklat hónapjában (Ramadán) az egyébként egymással szüntelenül háborúskodó törzsek között fegyvernyugvás uralkodott. A római birodalom bukása után az Arab-félsziget fontos kereskedelmi útvonalainak az ellenőrzését az ortodox keresztény bizánci birodalom, a monofizita keresztény Etiópia és az Aveszta vallású Szászánida birodalom is megkísérelte. Ennek érdekében nemcsak katonai eszközökhöz, hanem a missziós térítés békés eszközéhez is folyamodtak. E kísérletek ellen sikerrel csak úgy vehették fel az arábiai félsziget lakói a küzdelmet, ha a nomád beduin törzsek, a városi kereskedők és a határmenti részek letelepült földműves törzsei lemondanak a muruvvából eredő vérbosszú íratlan törvényéről, ha feladják a szüntelen ellenségeskedést, a rablóháborúkat, vagyis, ha az egyes társadalmi csoportok lemondanak szűk egyéni érdekeikről és összehangolják akcióikat. Ez a szükséglet teremtette meg egy egységes, a lemondásra és a belenyugvásra építő vallási ideológia létrejöttének a társadalmi feltételeit, amely a korábbi dzsahilijja (a durvaság, a tudatlanság, az erőszak és önzés) helyébe az ~-ot (az engedelmességet, lemondást, belenyugvást) állította. Az új vallás ideológiai előzményei az arab ősvallás bizonyos elemein kívül a *zsidó vallás*ban, a *kereszténység*ben és az *iráni vallás*ban jelölhetők meg. Az ~ megalapítója *Mohamed*, aki tanítását isteni kinyilatkoztatásra vezette vissza. Mohamed vallási tanításának központjában az a tétel áll, hogy egyetlen Isten van – Allah –, akinek Mohamed a legfőbb prófétája. Allahon kívül léteznek más szellemi lények, *angyalok* is, akiket Allah még az emberek előtt teremtett. Egy részük Iblisz vezetésével fellázadt Allah ellen. Ezek lettek a gonosz szellemek, démonok vagy dzsinnek, akik – ellentétben a jó szellemekkel, akik az embereknek is segítségére vannak – az embert rosszra csábítják és Allahhal szembefordítják. Mindebből nem következik azonban, hogy a dzsinnek meg tudnák akadályozni Allah terveinek végrehajtását, hiszen végeredményben az ő hatalma alatt állnak. Allah akaratát és tanítását a *próféták* közvetítik az emberekhez. Közülük való Mohamed is, a legnagyobb és utolsó próféta, aki előtt már 313 isteni küldött is teljesítette hivatását. A Mohamedet megelőző próféták közül kiemelkedik Ibrahim (Ábrahám), Iszmáil (Izmael), Muszá (Mózes) és Iszá (Jézus). Ezek tanítását a zsidók és a keresztények jórészt meghamisították, ezért Allah Gábriel angyalon keresztül hamisítatlan tanítását közölte Mohameddel, a legnagyobb prófétával. Allah, akinek legfontosabb tulajdonsága végtelen nagysága és hatalma, az embertől abszolút engedelmességet kíván. Noha Allah minden embernek előre meghatározza örök sorsát, a halál után mégis mérlegre teszi az emberek cselekedeteit, majd a világ végén egy nagy, általános, utolsó ítéletet is tart, amelyre a halottak feltámadnak. Az ítélet után a muzulmánok (a muszlimok) a paradicsomba kerülnek, míg a hitetlenek, a káfirok (török: gyaurok) a pokolba jutnak. Előfordulhat az is, hogy néhány kivételesen nagy bűnös muzulmán is (pl. aki meghátrál a csatában) időlegesen a pokolba kerül, ahonnan azonban rövidesen kiszabadul. A hithű muzulmánoknak a paradicsomban csodálatosan boldog életük lesz, míg a pokol lakóinak örök szenvedés lesz az osztályrészük. A

pokolban különleges szenvedés vár a zsidókra és a keresztényekre. A pokol és a paradicsom között terül el al-Arafa országa, ahol a gyermekek, epilepsziások, holdkórosok és különféle elmebetegek élik sivár, egyhangú, szenvedés nélküli és örömtelen életüket. Az ~ híveinek öt fő kötelessége van: a hitvallás („nincs más isten Allahon kívül és Mohamed az ő prófétája"), a napi ötszöri, meghatározott módon végzett ima, a jótékonykodás, amely kezdetben tetszőleges volt, később azonban pontos törvények szabályozták, a Ramadán havi böjt, zarándoklat Mekkába, a Kába-kőhöz, amely minden muzulmán számára életében legalább egyszer kötelező. Ezenkívül számos apróbb előírást is meg kell a muzulmánoknak tartaniok, így tilos számukra a sertéshús fogyasztása, a bor és a szeszes ital élvezete, tilos elkészíteni Allah képmását, a 7–10 éves fiúgyermekeket körül kell metélni stb. A muzulmánoknak fegyverrel is terjesztenük kell az igaz hitet (szent háború = dzsihád). Az ~ hit- és erkölcstanának alapja a *Korán*, a Mohamednek adott isteni tanítások gyűjteménye. A mohamedánok nagy része tisztelettel övezi a szunnát is, a Mohameddel kapcsolatos, de nem kinyilatkoztatásnak tartott hagyományok összességét. Az ~ már a korai középkorban rohamos terjedésnek indult a hódító politikát folytató arabok révén. Az arab állam uralkodója, a kalifa, egyben a világ minden muzulmánjának a vallási vezetője is lett. Az ~ terjedésével egyidejűleg különféle szakadások és irányzatok is keletkeztek. Az első szakadás Mohamed utódai alatt megindult hatalmi harcnak a következtében állott elő. A próféta negyedik utódja, Ali kalifa, aki Mohamed unokaöccse és veje volt, nem ismerte el az előző kalifák törvényességét, akik nem a próféta vérrokonai voltak, hanem úgy választották őket tisztségükre. Alit meggyilkolták, Moávia ragadta kezébe a hatalmat és megalapította az Omaijád dinasztiát. Ali hívei azonban nem ismerték el az új kalifátus jogfolytonosságát és azokat a hagyományokat sem, amelyek az általuk törvénytelennek tartott kalifák uralma alatt alakultak ki. Csak a próféta tanítását fogadják el az iszlám alapjául (a szunnát tehát elvetik) és szerintük a vallási vezetés jogosságát is a Mohamedtől való vér szerinti leszármazás adja meg. Ali követői hozták létre az iszlámon belül a siíta irányzatot (siat Ali = Ali pártja). Maga a siítizmus sem maradt egységes. Legelterjedtebb ágazata az lett, amely szerint 12 imám volt (Alinak 12 törvényes leszármazottja), a tizenkettedik imám azonban elrejtőzött, de valahol él és majd az idők végén jön el ismét megváltóként. A másik siíta ágazat az izmaeliták szektája, amelynek tagjai Ali hetedik utódját, Iszmáilt tekintették az utolsó törvényes imámnak. A siíta irányzattal szemben áll az ~ legnagyobb, ortodox irányzata, a szunnita irányzat. Ennek hívei elismerik a vallási közösség által választott kalifák törvényességét és kötelező érvényűnek tekintik mindazokat a hagyományokat (szunnákat), amelyeket Mohamed híveinek a nagyobb többsége, a vallási „közvélemény" elfogadott. A szunnita irányzat sem maradt egységes. Ágazatai azonban – amelyek inkább teológiai iskolák – nem állnak ellenségesen szemben egymással. Mind a szunnita, mind pedig a siíta irányzattal szemben alakult ki a kháridzsiták irányzata, amelynek hívei nem fogadták el sem Alinak, illetve leszármazottainak, sem pedig a kalifátusnak a tekintélyét. Ez az irányzat a történelem folyamán gyakran haladó, társadalmi törekvésekkel is párosult. A középkorban különféle misztikus tanítások is felütötték a fejüket az ~-on belül. Így a siíta irányzat kitermelte a szufizmust, amelynek hívei a szertartások teljes vagy részleges mellőzésével, az Allahhal való közvetlen misztikus kapcsolatra törekedtek. A szufiták szerzetesrendeket is alapítottak, amelyeknek tagjai a (vándorló) dervisek voltak, akik aszkéta életük és a gazdagságot, a kegyetlenséget elítélő tanításaik miatt a nép körében igen nagy népszerűségnek örvendtek. Nem egy esetben vissza is éltek e népszerűségükkel és jóslásaikkal, kuruzslásaikkal félrevezették, megzsarolták az egyszerű, tanulatlan és hiszékeny muzulmánokat. A szufita mozgalom szerzetesi intézményével együtt a XI. században beépült az orthodox ~-ba. Az újkorban alakult ki az ~-on belül az antifeudális jellegű bábizmus. A XIX. szá-

zad közepén Iránban létrejött vallási mozgalom irányítója Mohamed Ali volt, aki azt hirdette magáról, hogy ő az egyedüli közvetítő – a „Báb" („kapu") – Allah és az emberek között. A bábizmus nemcsak a feudalizmus megszüntetését követelte, hanem teljes egyenlőséget hirdetett és népi felkelések ideológiai alapjául szolgált. A bábista mozgalmat 1850-ben az államhatalom véresen elfojtotta. A bábizmus ezután átalakult: feladta ellenzéki, forradalmi jellegét és harc helyett a megbékélést, a szeretet hirdette. Ezt az irányzatot alapítójáról, Behá-Ulláról beháizmusnak nevezik. Míg a bábizmus a néptömegek körében volt népszerű, addig a beháizmus inkább értelmiségi körökben hódított tért. A legújabb időkben az ~-ban is megerősödtek azok a reformtörekvések, amelyek a mohamedán vallást a modern ember számára is elfogadhatóvá igyekeznek tenni. Az ~ az uralkodó vallás az arab országokban (Libanon kivételével, ahol a lakosságnak mintegy a fele keresztény), Törökországban, Iránban, Afganisztánban, Pakisztánban és Indonéziában. Jelentős tömegei vannak az ~-nak Afrikában és azoknak az európai országoknak némelyikében, amelyek török hódoltság alatt éltek (Albánia, Bulgária, Jugoszlávia). Nagy számban élnek muzulmánok a Szovjetunió egyes vidékein is. A ~-mal összefüggésben – amely nem ítélte el oly mereven a világi tudományokat, mint a kereszténység – a középkorban hatalmas kultúra jött létre, amelynek hatása alól nem tudta magát kivonni a kereszténység sem. Gondoljunk a mór építészeti elemek továbbélésére a román stílusban, közvetítő szerepükre a görög filozófia vonatkozásában, az arab filozófia hatására a középkori keresztény gondolkodásra (a *skolasztikára* és a teológiára), az általuk megtermékenyített profán tudományokra, az algebrára, a kémiára stb.

Izaiás próféta könyve (Jesaja, Ésaiás) – *ótestamentumi kánoni* irat. Első része (Proto-Jesaja–1–39. fej.) az i. e. VIII. század zsidó társadalmában kiéleződött társadalmi és politikai ellentétek között született meg. Ostorozza a gazdagokat, akik mohóságukban és kapzsiságukban semmilyen eszköztől sem riadnak vissza gazdagságuk növelése érdekében. Megvesztegetik a bírókat, hamis tanúkat állítanak és ily módon szerzik meg a szegények földjeit. A gazdagok tivornyáznak, a szegényeket, özvegyeket és árvákat pedig kegyetlenül és érzéketlenül elnyomják. A próféta Jahvétól várja a megoldást, a gazdagok megbüntetését és a szegények megvédelmezését. A fenyegető politikai helyzetet (Asszíria hatalma tetőpontján van, Egyiptom meghódítását tűzi ki céljául, de Egyiptom felé az út Palesztinán keresztül vezet) a következőképpen ítéli meg: az a baj, hogy Júdea vezetői a külső bajok láttán jobbra-balra kapkodnak, ahelyett, hogy Jahvéban bíznának. Pedig sem Egyiptom, sem Babilon, sem más földi hatalom nem tudja őket megmenteni, csak egyedül Jahve. Benne bízzanak, s akkor Asszíria elbukik, a nép pedig megszabadul. Második része (Deutero-Jesaja – 40–55. fej.) a *babiloni fogság*ban keletkezett. Vigasztalja az elhurcoltakat és Jahve nevében szabadulást ígér. A harmadik rész (Trito-Jesaja–55–60. fej.) az i. e. V. századból való és az eljövendő messiási ország boldogságát ecseteli. Az Izaiás neve alatt ismertté vált nagy terjedelmű könyv mind a gondolatok gazdagságát, mind pedig előadásmódját és nyelvezetét tekintve, az ókori héber irodalom egyik legkiválóbb alkotása.

J

Jahve – lásd Isten

Jakab-levél – lásd katolikus levelek

Jang és Jin – lásd Kína vallásai

János-evangélium – lásd evangéliumok

János-levél, I., II., III, – lásd katolikus levelek

János Pál pápa, II. (családi nevén: Karol Wojtyla) – a *katolikus egyház* jelenlegi feje. 1920-ban született a lengyelországi Wadowicében, munkásszülők gyermekeként. Középiskolai tanulmányainak a befejezése után, a német megszállás alatt munkásként és színészként tartotta fenn magát. Filozófiai és teológiai tanulmányait Krakkóban és Rómában végezte. 1946-ban szentelték pappá. A filozófiai (Róma) és a teológiai (Krakkó) doktorátus megszerzése után előbb káplán, egyetemi lelkész, majd a lublini, később a krakkói egyetem teológiai fakultásán az erkölcsbölcselet professzora volt. Ez idő alatt több etikai tárgyú könyvet is megjelentetett. 1958-ban krakkói segédpüspök, 1964-ben krakkói *érsek*, 1967-ben bíboros lett. 1978-ban választották pápává. Ő az első lengyel és 455 év után az első nem olasz származású *pápa*. Feladatának a *II. vatikáni zsinat* határozatainak a megvalósítását, az egyházi fegyelem megszilárdítását és az *egyház* lelki természetű küldetésének a kidomborítását tartja. Eddig megjelent *enciklikái: Redemptor hominis, Dives in misericordia, Laborem exercens.*

János pápa, XXIII. (Angelo Roncalli) – *katolikus egyházfő* 1958 és 1963 között. 1881-ben született parasztcsaládból. 1885-ben került a bergamói papnevelő intézetbe, majd 1901-től Rómában folytatta tanulmányait, ahol 1904-ben pappá szentelték. 1952-ben lett bíboros, majd velencei pátriárka. Ezt megelőzően diplomáciai szolgálatot teljesített. Pápasága a katolikus egyház életében jelentős fordulatot hozott. Minden törekvése az egyház modernizálására, a világgal való kapcsolatának a megjavítására irányult (*„aggiornamento"*). Ennek jegyében hívta össze a *II. vatikáni zsinat*ot és adta ki nagy jelentőségű enciklikáit *(Ad Petri Cathedram, Mater et Magistra, Pacem in Terris).*

Janssen, Arnold – lásd verbiták

janzenizmus – XVII. századi katolikus *teológiai* irányzat, amely *Kálvin*hoz közelálló tanokat képviselt. Nevét C. Jansen (1585–1638) louvaini egyetemi tanárról kapta, aki tanítását „Augustinus..." című munkájában foglalta össze. Műve, amelyet csak halála után adtak ki barátai, hamarosan nagy népszerűségre tett szert Franciaországban, annak ellenére, hogy VIII. Orbán *pápa* (1642-ben) és X. Ince pápa (1653-ban) elítélte azt, tételei közül többet kifejezett „eretnekségnek" minősítve. Főleg azokat a tételeket ítélték el, amelyek az *akaratszabadság dogmá*ját tagadták és a *predestináció* elvét vallották. A ~ központja a Port Royal apáca*kolostor* volt. A ~ ellen a *jezsuiták* harcoltak a leghatározottabban. Franciaországban a XVIII. században az állam segítségével mint eretnekséget elnyomták. Ekkor sok janzenista Hollandiába költözött, ahol Utrecht központtal önálló egyházat szerveztek („utrechti szakadás"). Franciaországi tartózkodása alatt II. Rákóczi Ferenc is rokonszenvezett a ~sal. A ~ hívei 1899-ben egyesültek az *ókatolikusok*kal.

Jehova tanúi (jehovisták, millenisták vagy komoly bibliakutatók) – Charles Russell által 1874-ben alapított vallási szekta (lásd: *szekták*). Alaptanítása szerint a *Biblia* komoly tanulmányozása alapján kimutatható, hogy elérkezett *Jézus Krisztus* második eljövetelének és ezeréves uralmának (lásd: *chiliasmus*) az időpontja (lásd: *adventisták*). Krisztus 1874 óta már itt is van a Földön, látható formában azonban – mivel a Sátán görcsösen ragaszkodik uralmához – még nem mutatkozott. A ~ tehát elsősorban Krisztus jelenlétének a hirdetői, akit azonban nem tartanak *Istennek*. Azt is hirdetik, hogy a Sátán erőlködése hiábavaló: a világ fokozatosan összeomlik, a bűnösök megsemmisülnek, az igazak pedig a megújult és paradicsommá változott Földön fognak szellemként örökké uralkodni. Erre az uralomra azonban kereszténynek nincs meghívása, csak Izrael népe és a ~ léphetnek be az új világba. A ~ tagadják az egyházi *hierarchiát*, a világi hatalmat és törvényt, fegyvert nem fognak, ellenségei minden *vallás*nak és *egyház*nak. Magyarországon működési engedéllyel nem rendelkeznek.

Jelenések könyve – lásd Apokalipszis

Jeremiás próféta könyve (Jirmeja) – *ótestamentumi kánoni* irat, amely a katolikus kánonban két részből áll: egy prófétai könyvből és az ún. Siralmak könyvéből. A prófétai könyv egészen az i. e. III. századig önálló életet élő részletekből állt össze egy mind kronológiailag, mind pedig tartalmi szempontból rendezetlen könyvvé. Legrégibb részei a zsidó–babiloni háború, Jeruzsálem elfoglalása idején és a *babiloni fogság* első éveiben keletkeztek. A bekövetkezett katasztrófa oka Jeremiás szerint az, hogy a nép elfordult Jahvétől, a vezetők pedig jobban bíznak a földi hatalmakban, mint Jahvéban. A Siralmak könyve megrázó módon festi le Jeruzsálem és a templom pusztulását, siratja a zsidó nép elpusztult vagy fogságba hurcolt fiait és leányait.

jeruzsálemi templom – az ókori *zsidó vallás* központi, kőből épült szentélye, amelyet a nomád emlékeket őrző *szentsátor* helyett Jeruzsálem kimagasló pontján Salamon korában (i. e. 972–932) készítettek el. A hét és fél évig épült, főníciai jegyeket viselő, aranydíszítésű, hatalmas templomot (salamoni templom) 587-ben a babiloni csapatok felgyújtották és kincseit is elrabolták. A *babiloni fogság*ból való visszatérés után, sok viszontagság árán, ismét felépítették a ~-ot, amely bár méreteiben megegyezett Salamon templomával, de már nem volt olyan káprázatosan szép (zorobábeli templom). Nagy Heródes i. e. 19-ben hozzáfogott a templom nagyszabású újjáépítéséhez (heródesi templom). A ~ megújításán még i. sz. 64-ben is dolgoztak. A ~ épületét három udvar övezte. Kívül volt a pogányok udvara, amelynek négy pompás kapuja volt, amelyet alacsony kőkorlát választott el a zsidók udvarától. A zsidók udvarában pogánynak halálbüntetés terhe mellett tilos volt a belépés. A zsidók udvara két részből állott: a férfiak el voltak különítve a nőktől. Legbelül a papok udvara terült el. A második udvar az elsőnél, a harmadik a másodiknál magasabban feküdt, egyik udvarból a másikba egészen a templom központi épületéig lépcsők vezettek. Az egyes udvarokat oszlopcsarnokok vették körül. A papok udvarában, a szabad ég alatt állt a terméskövekből készült égő áldozati oltár, mellette a medencével, amelyben a szolgálattevő papok végezték előírt mosakodásaikat. A ~ központi épülete is három részből állott: a teljesen bearanyozott előcsarnokból, a szentélyből és a legszentebből („szentek szentje"). A szentélyben állott a hétágú arany lámpatartó, az arany kenyeres asztal és az aranyozott füstölő oltár az illatáldozatok bemutatására. A legszentebb, amelyet két hatalmas kárpit választott el a szentélytől, üresen állott: csak a talajból kiemelkedő kő jelezte azt a helyet, ahol korábban a *frigyszekrény*t tartották. A ~-ot 70-ben a *zsidó háború* kapcsán a római seregek a várossal együtt elpusztították.

Jézus Krisztus (a Jehosua = Jahve a segítség héber és a Khriosztosz = felkent görög szóból) – a keresztény hagyomány szerint a *kereszténység* alapítója, az *Isten* által megígért és a zsidók által várt Messiás

(lásd: *messiási eszme*), aki mint Isten egyszülött fia, a második isteni személy (lásd: *Szentháromság*), életével, szenvedésével és halálával megváltotta az emberiséget. – 1. **életrajza** – ~ élete és működése az *evangéliumok*ban maradt fenn. Eszerint ~ születését Gábriel főangyal adta hírül Máriának, egy József nevű názáreti ács jegyesének. Mária férfi közbejötte nélkül, a Szentlélektől foganta a gyermeket, akit Betlehemben hozott a világra (lásd: *Máriadogmák*). ~ születését csodálatos jelek kísérték: angyalok vitték meg születésének hírét a pusztában legeltető pásztoroknak, csillag hívta fel rá a napkeleti bölcsek figyelmét és szent emberek jövendölték meg csodálatos életét (Simeon és Anna). ~ születéséről tudomást szerzett Heródes király is, aki trónját féltve a gyermek életére tört és megölette a kétéves vagy ennél fiatalabb betlehemi kisdedeket. Isteni intés alapján, József Egyiptomba menekült a gyermekkel és anyjával, és így megmenekültek a király kegyetlenségétől és csak Heródes halála után tértek vissza hazájukba. Názáretben éltek, ahonnan egyszer, 12 éves korában a *húsvéti* ünnepekre felvitték ~-t Jeruzsálembe, ahol az írástudók előtt kérdéseivel és feleleteivel jelét adta rendkívüli képességeinek. ~ harminc éves volt, amikor megkezdte nyilvános működését. Felvette Keresztelő János bűnbánati keresztségét, miközben a megnyílt égből Isten igazolta küldetését. Majd kivonult a pusztába, ahol negyven napig böjtölt és imádkozott, utána pedig megkísértette az ördög. A kísértés legyőzése után tanítványokat gyűjtött maga köré, akik közül később kiválasztott tizenkettőt (lásd: *apostolok*), akikkel körüljárt Galileában és Júdeában, hirdetvén az Isten országát és tanítván az embereket. Legnagyobb szabású beszéde az ún. *hegyi beszéd* volt, amelyben meghirdette az új messiási ország törvényeit, amelynek alapja a szeretet és az alázatosság. Tanítását gyakran példabeszédekben fejtette ki. ~ nyilvános működése során az evangéliumok elbeszélése szerint számtalan *csodát* is művelt, hogy tanítását és isteni küldetését általuk igazolja. Csodáinak egy része természeti jellegű, amikor kenyeret szaporított, a vizet borrá változtatta, a tengeren járt vagy a háborgó tengert lecsillapította, más része az emberekkel kapcsolatos, amikor betegeket gyógyított vagy halottakat támasztott, végül a gonosz szellemekkel szemben is kinyilvánította hatalmát, amikor ördögöket űzött el az emberekből. ~ működését nem nézték jó szemmel a főpapok és a *farizeusok*, ezért életére törtek. ~ tudott tervükről és előre meg is jövendölte elfogatását, szenvedését, halálát és feltámadását. Mielőtt Júdásnak, egyik tanítványának árulása folytán elfogták, apostolai körében elköltötte a húsvéti bárányvacsorát és meghagyta, hogy tanítványai is így cselekedjenek az ő emlékezetére. Ezután kiment az Olajfák hegyére imádkozni, ahol elfogták. Először a papi tanács ítélkezett felette és méltónak is tartotta a halálra, mert messiásnak mondotta magát. Mivel pedig ők halálos ítéletet nem hozhattak, Pontius Pilátussal, a római procurátorral ítéltették halálra. Az ítélet után ~-t megostorozták, töviskoronát tettek a fejére, majd vállára helyezték a keresztet és kivitték a Kálvária hegyére. Ott két lator között keresztre szegezték. Halála után a templom kárpitja kettéhasadt, földrengés támadt és a holtak feltámadtak. ~ holttestét Arimateai József egy sziklasírba helyezte, amelyet másnap, a ~ környezetéhez tartozó asszonyok üresen találtak. Angyal közölte velük, hogy ~ feltámadt. Ezután ~ még többször megjelent tanítványainak, majd negyven nap elteltével felment a mennybe. ~ evangéliumi életrajzát a hagyományos keresztény tanítás minden részletében valóságosnak tartja. A XVIII. században kibontakozó *bibliai racionalizmus* ún. historikus iránya megkísérelte a mitikus-legendás burokból kihámozni a valóságos történelmi magot és rekonstruálni ~ „valóságos" történetét. Ezen a talajon születtek meg a különféle ~-életrajzok, amelyek azonban lényeges pontokon eltérnek egymástól, mert biztos források hiányában tág lehetőség kínálkozik e téren az önkényes megállapításokra és teológiai elképzelésekre. Ezzel szemben az ún. mitologikus irány, amelynek képviselői között szintén vannak teológusok is, az evangéliumok ~-életrajza mögött nem lát semmiféle történelmi hátteret, hanem

azt mindenestől mítosznak minősíti. – 2. történetisége – ~ történetiségének a kérdése csak a rá vonatkozó egykorú keresztény és nem-keresztény források vizsgálata alapján dönthető el. A ~-ra vonatkozó legkorábbi feljegyzéseket a zsidó irodalomban kell keresnünk, hiszen a kereszténység a judaizmus méhében keletkezett az i. sz. I. században, így ~ – ha élt – szintén a zsidók körében töltötte életét, fejtette ki tanítását. A zsidó rabbinikus irodalom egykorú termékei azonban egyetlen utalást sem tartalmaznak, amelyek ~-ra vonatkoznának. A Josephus Flavius zsidó történetíró „Judaiké Arkhaiologia" (Zsidó régiségek) c. munkájában (magyarul „A zsidók története" címen jelent meg) található híres ~-ról szóló részlet, a „testimonium flavianum" jelen formájában későbbi betoldás. Origenész ui. a III. század közepén még szemére veti Josephus Flaviusnak, hogy Jézust nem tekintette Krisztusnak, azaz messiásnak, *Euszébiosz* pedig a IV. század elején már idézi a kérdéses szövegrészt. Ily módon viszonylagos pontossággal az az időpont is megállapítható (a III. század vége), amikor a betoldás megtörtént. Eldönthetetlen azonban, hogy Josephus Flavius teljesen hallgatott-e ~-ról, és így a ~-ról szóló részlet mindenestől a későbbi másoló műve, vagy pedig volt a szövegben olyan közlés, amely a keresztény másolót nem elégítette ki, hanem arra ösztönözte, hogy azt kiegészítse és keresztény szempontból elfogadhatóvá tegye. Josephus Flavius művének egy másik helyén is megtalálható ~ neve (XX. 9., 1.), azonban ez is későbbi betoldás. Az első ~-ról szóló pogány közlés Tacitustól származik, aki a II. század húszas éveiben „Annales" című művében (15,44) leírja, hogyan gyújtotta fel 64-ben Néró Rómát, és elmondja, hogy a gyújtogatás vádját a gyűlöletes keresztényekre hárították, akik közül „hatalmas sokaságot" kivégeztek. Megemlíti azt is, hogy Krisztust, akiről elnevezték a keresztényeket, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilátus procurátor kivégeztette. Suetonius a II. század második negyedében Claudius császárról írott könyvében (25) arról ír, hogy Claudius a zsidókat, akik ~ izgatására folyton lázongtak, Rómából kiűzte. Ifjabb Plinius i. sz. 111–113 között Traianus császárhoz intézett levelében beszámol a keresztények után folytatott nyomozás eredményéről. Szerinte a keresztény babona lényege az, hogy a hívek napfölkelte előtt összegyülekeznek és Krisztusnak mint Istenüknek, dicsőítő énekeket énekelnek. E levél, amelynek hitelessége nem kétséges, ~ történetisége szempontjából nem értékelhető. Pusztán azt tanúsítja ui. hogy a II. század első évtizedeiben mit hittek a keresztények ~-ról. Ily módon az evangéliumokon kívüli történeti források bár kevés adatot szolgáltatnak, mégis elég alapot nyújtanak ahhoz, hogy ~-t történeti személynek tartsuk. Az evangéliumok nem történeti igénnyel készültek, hanem teológiai célok szolgálatában állottak. Nem ~ életrajzát foglalják össze, hanem az őskereszténység hitét fejezik ki, amelyet másként adnak elő a zsidó és másként a pogány jellegű gyülekezetekben. Ezzel magyarázhatók az evangéliumi Jézus-életrajzok nagyszámú és feloldhatatlan ellentmondásai is. Ezért, ha el is kellett fogadnunk ~ történetiségét, életéről és tanításáról a hitelesség igényével szinte semmi nem állítható. – 3. kronológiája – ~ születési évét két evangélista próbálja meghatározni: Máté és Lukács. Máté szerint ~ Heródes király napjaiban született (lásd: *Heródes uralma*). Heródes király i. e. 4-ben halt meg, tehát ~-nak Máté szerint i. e. kellett születnie. Ezzel szemben Lukács szerint ~ születése kapcsolatban állott azzal a népszámlálással, amely Augustus császár rendeletére történt Quirinius szíriai helytartósága alatt. Mivel a Quirinius-féle összeírás i. sz. 6–7-ben történt, Máté és Lukács adata ellentmond egymásnak. ~ nyilvános működésének a kezdetét mind a négy evangélium Keresztelő János fellépésének idejével hozza kapcsolatba. A Lukács-evangélium 3. fejezete Keresztelő János fellépését Tiberius császár uralkodásának 15. évére teszi, amely után pár hónappal kezdődött szerinte ~ nyilvános működése is. Tiberius császár uralkodásának 15. esztendeje i. sz. 28. augusztus 19-től 29. augusztus 18-ig tartott. Lukács meghatározása szerint ~ felle-

pésének éve tehát a 28-as vagy 29-es esztendő. Másutt (3,23) Lukács arról értesít bennünket, hogy ~ „mintegy harmincéves volt, amikor fellépett". Itt ellentétbe kerül önmagával, mert saját meghatározása alapján ~ ekkor, azaz Tiberius császár uralkodásának 15. évében nem lehet több, mint 20–21 éves. ~ nyilvános életének az eseményei a három első evangélium szerint egy esztendő keretében folytak le. Ezzel szemben a negyedik evangélium alapján a nyilvános működésnek három évig kellett tartania, de nincs kizárva a négy-, sőt ötesztendős működés lehetősége sem. Mind a négy evangélium elmondja, hogy ~-t pénteki napon feszítették keresztre. Az első három evangélium azonban húsvét napjára (tehát vasárnapra) (Nizán hónap 15), a negyedik evangélium pedig az „előkészület napjára" (tehát szombatra) (Nizán hónap 14) teszi a keresztrefeszítés péntekét. Ezek az ellentmondó közlések is azt mutatják, hogy ~ életének az evangéliumok alapján bármily gonddal elkészített kronológiája nélkülözi a megbízható tudományos alapot.

Jézus, Sirák fia könyve (Ecclesiasticus) – *ótestamentumi* irat, amelyet a zsidók és a protestánsok nem fogadtak el *kánon*inak. A hellenizmus korában keletkezett etikai mű szerzője azt akarja bebizonyítani, hogy a zsidó bölcsesség is van olyan, mint a görög.

jezsuiták (Societas Jesu = Jézus Társasága, SJ) – *a katolikus egyház* szerzetesrendje, amelyet a *pápák*, az *ellenreformáció* szolgálatába állítottak. A rend megalapítója Loyola Ignác (1491–1556), spanyol nemes, korábban katona. Egy ütközetben azonban megsebesült, Manresa városának kórházába került, ahol magába szállt, szent könyveket olvasgatott és sokat imádkozott, míg nem megérlelődött benne az elhatározás, hogy a továbbiakban Krisztus katonájaként fogja a pápát szolgálni. Felépülése után a város mellett egy barlangban szigorú aszketikus gyakorlatokat végzett és megírta híres lelkigyakorlatos könyvét. Ezután Párizsban egyetemi tanulmányokat folytatott, ahol társakat szerzett tervének megvalósításához, akikkel 1540-ben előterjesztették III. Pál pápának szerzetesi szabályaikat, aki azokat megerősítette. A rend szervezete katonai jellegű. Élén az általános rendfőnök (generalis) áll, akinek a tagok korlátlan engedelmességgel tartoznak. Az ünnepélyes fogadalmat tevő rendtagok a rendes szerzetesi fogadalmakon kívül a pápának is abszolút engedelmességet fogadnak. A ~ nemcsak a belső fegyelemre és engedelmességre fordítanak nagy gondot, hanem tagjaik alapos kiképzésére is. A rendbe való felvételt 2 éves próbaidő (noviciátus) előzi meg, azt követ egy 2 éves humanisztikus tanfolyam, majd 3–5 évig tartó filozófiai tanulmányok következnek. Ezután 2–3 év (rendszerint nevelői) gyakorlaton vesznek részt a növendékek, majd 4–7 évig teológiát tanulnak. Ezt követően ismét 1 próbaév következik, amely után a tagok már nyilvános, de még nem ünnepélyes fogadalmat tehetnek. (Az ünnepélyes fogadalomtételt évekig tartó újabb tanulmányok és próbatételek előzik meg.) A rend tagjai sokoldalú tudásukat az ellenreformáció és a *misszió* szolgálatába állították. Különösen az ifjúság és a vezető réteg meghódítását tartották fontosnak. Ezért egymás után alapították meg iskoláikat, lehetőség szerint maguknak szerezték meg a felsőoktatás irányítását is, befolyásuk volt a katolikus fejedelmi és királyi udvarokban és a politikai élet irányításában is részt vettek. A ~ 1561-ben Magyarországon, 1579-ben Erdélyben is megtelepedtek. A ~ tevékenysége nem minden esetben nyerte meg a pápák tetszését. XIV. Kelemen a rendet 1773-ban feloszlatta, de VII. Pius 1814-ben ismét visszaállította. A ~-át a legutóbbi időkig igen sok vád érte, főleg konzervativizmusuk miatt. Napjainkban egyes ~ jelét adták a kor követelményei iránti fogékonyságuknak. A rend napjainkban (a növendékekkel együtt) mintegy 40 000 tagot számlál. 1949-ben a ~ magyarországi rendtartományát feloszlatták. Jelenleg két magyar jezsuita készül Rómában arra, hogy egy magyarországi lelkigyakorlatos ház lelkipásztori feladatait a későbbi időkben elláthassa.

Jób-könyv – *ótestamentumi kánoni* irat. A filozófiai jellegű mű azt a kérdést veti fel, hogy miért szenved az ártatlan és miért él

jól a bűnös. A szenvedésnek az a célja, hogy az igaz embert a rossztól visszatartsa. A könyvben több, a homéroszi írásokkal vetekedő költői leírás olvasható (pl. a vadszamárról, az orrszarvúról, a struccról stb.). Keletkezési ideje bizonytalan. A legvalószínűbb vélemény szerint i. e. 500 és 300 között keletkezett.

Joel – lásd kisprófétáik

Johanna papissa (nőpápa) – a középkorban elterjedt legenda, amely szerint IV. Leó *pápa* 855-ben bekövetkezett halála után két évig egy nő ült a pápai trónon. A ~-ról szóló elbeszélés először Jean de Mailly „Világkrónikájá"-ban tűnt fel (1250), majd Martinus Polonus „Krónikáj"-ja révén közismert lett az egész késői középkorban. Az angol származású Johanna egy angol szerzetesnek lett volna a lánya, aki bevezette őt korának minden tudományába. Miután felserdült, férfiruhába öltözve megszökött egy szerzetessel, majd annak halála után Rómába költözött, ahol Joannes Angelicus néven iskolát nyitott. Innen került a pápai trónra. Kétesztendei uralkodása után egy körmenet alkalmával gyereket szült és a szülésbe belehalt. Ettől kezdve a pápaválasztás alkalmával meg kellett győződni arról, hogy valóban férfit választottak-e meg pápának. (Ilyen szokás azonban nincs és nem is volt.) A krónika valódisága ellen már Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa felhozta az első érveket. Azóta a kutatások kimutatták, hogy IV. Leó és utódja, III. Benedek uralkodása között nem juthatott kétévnyi idő a nőpápa uralma számára, mert IV. Leó 855. július 17-én halt meg, utódja, III. Benedek pedig már ugyan ez év október 7-i kelettel okmányt bocsátott ki, amelynek eredetije ma is megvan. Másrészt viszont ismert egy emlékérem, amelynek egyik oldalán III. Benedek pápa, másik oldalán pedig I. Lothár császár képe látható. Ám Lothár 855. szeptember 28-án halt meg, ily módon III. Benedeknek ekkor már pápának kellett lennie. Mintegy kéthónapos idő van csak tehát a két pápa között, amely alatt azonban nem valószínű, hogy sor kerülhetett ~ megválasztására. Hogy mégis megszülethetett és elterjedhetett e legenda, az azzal magyarázható, hogy a világközvélemény és a krónikaírók előtt nem volt ismeretlen a koraközépkori pápai udvar zűrzavaros helyzete, az ott lefolyt botrányos események, amelyek során nem egyszer gyakorlatilag nők intézték az *egyház* ügyeit.

Jónás – lásd kisprófétáik

Josiás vallási reformja – Josiás júdeai király (ur. i. e. 640–609) és a zsidó nép vallási vezetőinek a kizárólagos Jahve-kultusz bevezetésére irányuló törekvése. Az északi országrész (Izrael) összeomlása és a babiloni veszély arra ösztönözte a zsidó vezetőket, hogy béküljenek ki a papi és a prófétai mozgalommal, fogadják el a *próféták* által kidolgozott Jahve-kultuszt, és ennek jegyében tömöritsék a népet a külső veszélyekkel szemben. ~-t mozdította elő a Deuteronómium (lásd: *mózesi könyvek*), amelyet ekkor „véletlenül" megtaláltak, s amely megtilt minden templomon kívüli, nem Jahvéra irányuló kultuszt. ~ tehát a *monoteizmus* felé fejlesztette az eredetileg nem monoteista *zsidó vallást*.

jozefinizmus (szűkebb értelemben) – II. József (1780–1790) egyházpolitikája, amely – a polgári átalakulást előkészítő felvilágosult abszolutizmus szellemében – az *egyházat* teljes mértékben az államnak akarta alárendelni. Előírta, hogy a pápai és püspöki rendeleteket császári engedéllyel (placetum) lássák el, az egyházi vagyont állami kezelésbe vette, a szemlélődő, az állam számára haszontalan szerzetesrendeket eltörölte. Központi papneveldéket létesített, ahol állami felügyelet alatt oktattak. Államosította az iskolákat, amelyekben egységes tantervet írt elő. Legjelentősebb egyházpolitikai lépése a türelmi rendelet (tolerantia) kiadása volt, amely a nem katolikusoknak szabad vallásgyakorlatot biztosított (lásd: *vallásszabadság*). Egyházpolitikai célkitűzéseitől az 1782-ben Bécsbe utazó VI. Pius *pápa* személyesen akarta eltéríteni, azonban sikertelenül. Felvilágosult abszolutizmusa az egész birodalomban heves ellenállást váltott ki (Magyarországon is,

ahol a németet akarta hivatalos nyelvvé tenni, és csorbítani akarta a nemesi kiváltságokat). Ezért reformrendeleteit halála előtt, kevés kivétellel visszavonta.

Józsue-könyv (héber: Jehosua vagy Jesua = Jahve a segítség) – 24 fejezetből álló *ótestamentumi kánoni* irat, amely a zsidók honfoglalásának egyes eseményeit és az ígéret földjének (Kánaánnak) a héber törzsek közti felosztását beszéli el. A ~ szorosan kapcsolódik a *mózesi könyvek* elbeszéléséhez. Nincs kizárva, hogy valamikor egy könyvet alkotott a mózesi könyvekkel és ugyanazokból a forrásokból tevődik össze, mint a Pentateukhosz. (Ez esetben nem Pentateukhoszról – „öt könyvről" –, hanem Hexateukhoszról – „hat könyvről" – kell beszélnünk.) A ~-ben olvasható Jerikó és Ha-aj (= a „rom", ma Et-tel) városok csodálatos elfoglalása és lerombolása (Jerikó falai a zsidók harsonáinak a zengésére omlottak össze). Az utóbbi idők ásatásai azonban azt mutatják, hogy mind az ősi Jerikó, mind pedig Ha-aj a zsidó honfoglalás időszakában már romokban hevert. Alkalmasnak bizonyult azonban a közismert két romváros arra, hogy hozzájuk fűzhessék a tanítást: Jahve megtartotta ígéretét és még városok csodálatos lerombolása árán is uralomra juttatta Kánaánban az ő népét. Hasonló célt szolgálnak a könyvben található egyéb csodás elbeszélések is, így a Jordán folyón való csodás átkelés és a híres „Napcsoda" (Józsue megállította a Napot) leírása is. A ~ szerzője ismeretlen. Keletkezési ideje az i. e. V. század, a *babiloni fogság* utáni időszak, amikor a zsidók tudatosan a kizárólagos Jahvekultusz, a kiválasztottság szellemében kezdték értelmezni múltjukat, így a honfoglalás eseményeit is. A könyv összeállítója támaszkodhatott régebbi szóbeli és írásos anyagokra is.

jövendölés – a (távoli) jövőben szabadon bekövetkező események előre látása és biztos közlése. A ~ a vallási tanítás szerint felülmúlja az ember természetes képességeit, ezért csak *Isten*re vezethető vissza. A ~ az *apologetiká*ban a *csodá*hoz hasonlóan a *kinyilatkoztatás* kritériuma, azaz Isten a ~ képességét nem öncélúan adja az embernek, hanem azért, hogy általa valamely tanítását igazolja. Ily módon a ~ felismerhetővé teszi az isteni kinyilatkoztatást. A történelem folyamán azonban még egyetlen ~-ről sem lehetett kimutatni „valódi" ~ jellegét. Legtöbbször egy már bekövetkezett vagy ismert eseményt adnak elő úgy, mint amelyről már korábban jövendöltek. Máskor, mint pl. a görög jóshelyeken történt, többféleképpen érthetők és magyarázhatók a jósok különféle jövendölései.

judaizmus – lásd zsidó vallás

Júdás-levél – lásd katolikus levelek

Judit-könyv – *ótestamentumi* irat, amelyet nem mindenütt vettek fel a *kánon*ba. A történeti mezbe öltöztetett elbeszélés, amely az időszámításunk kezdete körül keletkezett, egy özvegy hőstettéről szól, aki önfeláldozó módon megmentette az ellenségtől Betulia várát. Belopakodott az ellenség táborába és a parancsnoki sátorban levágta a vezér fejét.

Julianus aposztata – lásd kereszténység ókori kritikája; kereszténység diadala

K

Kába-kő – lásd iszlám; Mohamed

kalifa – lásd iszlám

Kálvin János (1509–1564) – a francia Svájc *reformációjának* vezéralakja, a *református egyház* alapítója. *Teológiai* és jogi tanulmányait Franciaországban végezte. Korán *Luther* eszméinek a hatása alá került, támadta a *katolikus egyházat*, amiért Franciaországból kiűzték. 1535-ben Bázelba ment, ahol 1536-ban közzétette „Institutio religionis Christianae" („A keresztény vallásról szóló tanítás") című művét, amelyet I. Ferencnek ajánlott. Még ez évben Genf prédikátora lett, ahonnan azonban 1538-ban száműzték. Ezután Strasbourgban lelkészkedett, majd 1541-ben a genfiek visszahívták. Ettől kezdve Genf prédikátora lett, ahol bevezette új egyházi rendszerét, s ahol haláláig zsarnoki módon intézte a világi és az egyházi ügyeket. Ellenségeit száműzte, vezeklésre kényszerítette vagy kivégeztette. Tanrendszere *Zwingli* tanításához közelálló volt. Kettőjük tanait 1549-től kezdve Bullinger egyesítette.

kánon (a kanón = szabály, regula görög szóból) – I. azoknak a könyveknek a gyűjteménye, amelyeket a zsidó vagy a keresztény hagyomány (vallási testület) isteni eredetűeknek fogad el. Az i. e. VII–V. század között Palesztinában összeállított ~-ban levő *ótestamentumi* könyvek a protokanonikus (elsőkánoni) könyvek, a később, illetve az alexandriai diaszpórában ezekhez hozzákapcsolt könyvek a deuterokanonikus (másodkánoni) vagy apokrif (hamis) iratok. A zsidók és a protestánsok csak a protokanonikus könyveket fogadják el, míg a katolikusok a deuterokanonikus könyveket is szentnek tartják. Az *újtestamentumi* ~ az i. sz. V. századra alakult ki véglegesen. – 2. az *Egyházi Törvénykönyv* egyes szabályai.

kánonjog (ius canonicum, a ius = jog latin és a kanón = szabály görög szóból) – a *katolikus egyház* törvényhozó testülete által alkotott szabályok összessége, amelyek az *egyház* tagjainak a jogait és kötelességeit határozzák meg. A ~ egyetemes érvényű, azaz az egész (katolikus) világra kiterjedő jogrendszer. A jelenleg érvényben lévő ~-ot 1917-ben tették közzé a XV. Benedek *pápa* rendeletére megjelent Kánonjogi Kódexben (Codex Iuris Canonici – lásd: *Egyházi Törvénykönyv*). 1983-ban elkészült a ~ gyökeres, a *II. vatikáni zsinat* szellemében történő átdolgozása, amely azonban még nem lépett érvénybe.

kanonok – lásd káptalan

káplán (lat.: capellanus) – az a katolikus pap (lásd: *egyházi rend, világi pap*), akinek a *püspök* által kijelölt feladata a *plébános* segítése a lelkipásztori munkában. A protestánsoknál elterjedtebb a segédlelkész kifejezés.

kápolna (lat.: capella) – liturgikus célokra szánt, rendszerint kisebb épület (vagy épületrész), amely valamely személy, család vagy kisebb közösség (intézet, iskola, kórház stb.) vallási szükségletét szolgálja.

káptalan (lat.: capitulum) – a *katolikus egyházban* a *püspök* tanácsadó és segítő testülete, amely a püspöki székesegyház *liturgiájának* az ünnepélyességét is szolgálja. A ~-ok a VIII–XIII. század között alakultak önálló egyházi testületekké. A ~ tagjai, a kanonokok kezdettől fogva a következő méltóságokat viselték: a nagyprépost a közös vagyont kezelte és a jövedelmet osztotta szét (ma a ~ feje), a dékán, aki az istentiszteletek ellátásáról gondoskodott, a mester-

kanonok, aki a fiatal papokat tanította, az énekes kanonok, aki az éneket oktatta, az őrkanonok, aki az egyházi ruhákat és edényeket őrizte. E címek a mai ~-okban is megvannak. Tartós püspöki székürésedés esetén a ~ egyik választott tagja, a káptalani helynök kormányozza az *egyházmegyét*. A ~ valamikor jelentős vagyonnal rendelkezett. A középkorban Európában a ~ hites (vagy hiteles) hely volt, azaz felhatalmazása volt okmányok kiállítására és hitelesítésére. Magyarországon ezt a funkcióját a XIII. század elejétől a XIX. század második feléig, a közjegyzői intézmény bevezetéséig gyakorolta.

káptalani helynök – lásd káptalan

kapucinusok – lásd ferencesek

karácsony – a *kereszténység* egyik legnagyobb ünnepe, amelyen *Jézus Krisztus* születését, a második isteni személy megtestesülését ülik meg. Az ünnep Rómában keletkezett 325 és 335 között. Célja az volt, hogy lezárja a Jézus Krisztussal kapcsolatos vitákat és népszerűsítse a *liturgia* eszközével a niceai *zsinat* határozatát, amely szerint Jézus Krisztus *Isten* is és ember is egy személyben. Az ünnep napjának megválasztása sok problémát okozott, mert ebben az időben számos egymásnak ellentmondó nézet uralkodott Jézus születésnapját illetőleg. Így egyesek szerint május 20-án, mások szerint április 18-án vagy 19-én, ismét mások szerint november 25-én vagy január 6-án született Jézus. A választás mégis december 25-re esett, hogy ellensúlyozzák az e napon ünnepelt „Sol invictus" (legyőzhetetlen Nap) pogány ünnepét azzal, hogy bevezették Krisztusnak, a „Sol Salutisnak" (az üdvösség Napjának) ünnepét. Ezzel összefüggésben kapott új tartalmat Jézus születésének korábbi ünnepe, *vízkereszt* is. ~ elé, a *húsvéti nagyböjt*höz hasonlóan, az V. században előkészületi időt is csatoltak *(advent)*.

karizmatikusok (a khariszma = kegyelmi ajándék görög szóból) – a *katolikus egyház*ban létrejött olyan imaközösségek, amelyeknek a tagjai hitük szerint a Szentlélek különleges ajándékaiban részesülnek. Az első karizmatikus imaközösség az Egyesült Államokban (Pittsburgh) jött létre 1967-ben egyetemi hallgatók körében. A mozgalom gyorsan elterjedt, előbb az amerikai egyetemi ifjúság körében, majd meghonosodott a többi kontinensen és gyökeret vert egyes plébániákon és szerzetesközösségekben is. A ~ iránt kezdetben megnyilvánuló érdeklődés napjainkra mérséklődött, a mozgalom hatása szűk kis közösségekre redukálódott (lásd: *bázisközösségek*). A ~ szerint a Szentlélek imaközösségeik tagjait leginkább a nyelveken szólás (összefüggéstelen szavakban és felkiáltásokban megnyilvánuló misztikus ima), a nyelvek megfejtése és a csodatévő képesség rendkívüli ajándékában részesíti. A ~ az első keresztény gyülekezetekben jelentős szerepet játszottak, de később inkább akadályozták a kereszténység terjedését, ezért tevékenységük háttérbe szorult. Már *Pál apostol* többre értékelt a gyülekezetben elmondott öt érthető szót, mint tízezer szót nyelveken (1Kor 14,19). (Lásd még: *pünkösdisták*.)

karman-tan – lásd brahmanizmus

karmeliták („karmelhegyi Boldogasszony testvérei") – a Karmel hegyen élő remetékből Berthold keresztes lovag által kb. 1156-ban alapított szigorú katolikus szerzetesrend. A legenda szerint a rend tulajdonképpeni alapítója Illés próféta lett volna. A rend egyházi megerősítését – mint koldulórend – 1226-ban nyerte el. Magyarországon 1697-ben telepedtek le. A ~ magyarországi rendtartományát 1949-ben felosztották.

karthauziak – a *katolikus egyház* legszigorúbb szerzetesrendje. Szent Brunó alapította 1084-ben Chartreus-ben (Grenoble mellett). Szent Benedek szigorított reguláját (lásd: *bencések*) tették magukévá. Szigorú, aszketikus életmódjukkal, vezekléseikkel, a hústól való örökös tartózkodásukkal és állandó hallgatásukkal az önmegszentelésre törekszenek.

katakombák – ókeresztény temetkező helyek, amelyeket a *keresztényüldözések* alkal-

mával gyakran menedékhelyül használtak. A tekervényes, gyakran több emeletes föld alatti folyosók oldalfalába temették el az elhunytakat. Legnevesebb római ~ a Domitilla, Priscilla és a Callaxtus katakomba.

katharok – (a katharoi = tiszták görög szóból) – *antifeudális eretnekmozgalom*, amely a manicheizmus (lásd: *gnoszticizmus*) alapelveit fejlesztette tovább. Valószínűleg a Balkánon született meg a X. században, a XI. században már Franciaországban is feltűnt, a XII. században pedig Németországban és Itáliában is elterjedt. Legtöbb híve Dél-Franciaországban és Észak-Itáliában volt, ahol minden városban voltak kisebb-nagyobb kathar gyülekezetek. A különböző helyeken különféle neveken ismerték az egymástól lényegtelen kérdésekben eltérő ~-at: a Balkánon bogumiloknak, Dél-Franciaországban, fő fészkükről, Albi városáról albigenseknek, Itáliában patarénusoknak hívták őket. Alaptanításuk a gnosztikus eredetű dualizmus, amely szerint a láthatatlan világot a jó isten teremtette, míg a látható, anyagi világ a gonosz léleknek, Lucifernek, a világ fejedelmének a műve. Ezen az alapon támadták a fennálló társadalmi rendet, és annak minden intézményét a Sátántól származtatták. Szembefordultak az egyházi *hierarchiá*val is, a *szentségek*et és a keresztény istentiszteletet pedig a Sátán csalásának tartották. A ~ megvetették az anyagi világot, mert hitük szerint csak így szabadulhattak meg a Sátán hatalma alól. Ezért tartózkodtak a vagyonszerzéstől, a földi élvezetektől, sőt a házasságtól is, mint olyan intézménytől, amely a Sátán alattvalóit szaporítja. Ezért vállalták az anyagi testet sanyargató szigorú aszketikus életet is. Aki a ~ minden előírását betartotta, az anyagi világot teljes mértékben megvetette, azt tökéletesnek (perfektnek) nevezték és számára a biztos *mennyország*ba jutást is kilátásba helyezték. A perfektek szigorú életmódját azonban a ~ közül sem vállalták sokan magukra. Ezeket hívták „hivőknek", akik elfordultak ugyan a *katolikus egyház*tól, de csak arra kötelezték magukat, hogy haláluk előtt perfektekké, azaz a mennyországra alkalmasakká válnak. A perfektté avatás kézrátétellel történt (consolamentum). Akit egyszer perfektté avattak, annak szigorú *aszkézis*ben kellett élnie. Gyakran előfordult, hogy a beteg- vagy halálos ágyon perfektté avatottak magukat halálra éheztették (endura) vagy a rokonok tették velük ugyanezt, hogy többé ne vétkezzenek és biztosan a mennyországba jussanak. Az anyag romlottságáról vallott nézeteikkel állott összefüggésben az a tanításuk is, hogy *Jézus Krisztus*nak nem lehetett anyagi, csak látszólagos teste. A ~-nak legnagyobb elterjedtségük idején (XIII. század) voltak püspökeik, iskoláik, árvaházaik és egyéb intézeteik, sőt zsinatokat is tartottak. A ~-at az *inkvizíció* kegyetlenül üldözte, III. Ince *pápa* húsz évig tartó (1209–1229) keresztes hadjáratot hirdetett ellenük, „megtérítésükre" jött létre a *Domonkos-rend* és a *ferencesek* rendje. A XIV. század végére a ~ szektája végleg eltűnt. Helyét azok az antifeudális eretnekmozgalmak foglalták el, amelyek a feltörekvő polgárság elképzeléseinek megfelelően már nem látták mindenestől rossznak és megváltoztathatatlannak a világot, kilátástalannak a jövőt. A ~ eretneksége a bogumilizmus révén a XII–XIII. században Magyarország déli vidékein is elterjedt. Magyarországra a Balkánról húzódott fel, ahol már eredeti feudalizmusellenes vonásai mérséklődtek, és inkább a délszláv feudális urak számára nyújtott ideológiát a katolikus egyházzal szembeni ideológiai és politikai törekvéseikhez.

katolikus egyház – azoknak a kereszténynyeknek a társasága, akik a római *pápa* és a *hierarchia* vezetése alatt, az *egyházi tanító hivatal* által előterjesztett *katolikus hit*et vallják. Az *őskereszténység*ből a *páli fordulat* után kialakult *egyház* eltérő módon fejlődött Keleten és Nyugaton, amely a XI. században a keleti *egyházszakadás*t és az *orthodox egyházak* kialakulását vonta maga után. A ~ a középkorban szorosan összefonódott a feudális államokkal (lásd: *pápaság és császárság. állam és egyház*) és a *Respublica Christiana* kialakítását tűzte ki céljául. Ennek zavartalan megvalósulását az *investitúra-harc*on kívül az antifeudális *eretnekmozgalmak* akadályozták. A kapitalista fejlődéssel párhuzamosan a ~ nyu-

gati egyeduralmát megtörte a *reformáció*, amellyel szemben az egyház *ellenreformációs* tevékenységével védekezett. Legújabb történetének fontos állomása volt a *II. vatikáni zsinat*, amely célul tűzte ki, hogy a ~ tanrendszerét, *liturgiá*ját és szervezetét a modern világ követelményeinek megfelelően átalakítja s ezzel a *szekularizáció*t megállítja vagy lelassítja, továbbá, hogy a korábbi jogi szemléletet a Biblia alapján átalakítja és a ~-on a *keresztség* által egybekapcsolt *Isten* népét érti.

katolikus hit – azoknak a vallási tanításoknak a rendszere, amelyeket a *katolikus egyház* szerint az embernek hinnie kell, hogy az *Isten* által elébe szabott célt elérje. A ~ tételeit a *dogmatika* foglalja össze és adja elő. A ~ kiindulópontja az, hogy a világ esetleges, nem szükségszerűen létezik, hanem *teremtés* útján jött létre. A teremtés Isten műve, aki éppen ezen a réven abszolút ura a világnak. Mivel Isten létét az emberek közül csak kevesen és azok is nagy nehézségek árán lennének képesek felismerni, más fontos igazságokra pedig senki sem tudna önerejéből rájönni, Isten *kinyilatkoztatás*t adott magáról és a vele kapcsolatos dolgokról, továbbá előírta tiszteletének a módjait is. A kinyilatkoztatás az *ótestamentumi* könyveken keresztül kezdődött el, de teljessé csak *Jézus Krisztus* megjelenése által lett, akinek tanítása részben írásban (az *újtestamentumi* könyvekben), részben pedig szóban (az ún. *tradíció*ban) maradt fenn. A kinyilatkoztatás forrásai tévedést nem tartalmazhatnak, mert azok Isten különleges sugalmazó tevékenységének a következményeként jöttek létre. A kinyilatkoztatás szerint egy Isten van, de az egy Istennek a természetét három különböző személy birtokolja: az Atya, a Fiú és a Szentlélek (Szentháromság). A teremtés a Szentháromság együttes műve, mégis az Atya mint a többi isteni személyeknek is az ősforrása, a teremtés tulajdonképpeni elindítója. Nemcsak a teremtést tulajdonítja a ~ az Atyaistennek, hanem a világ fenntartása és kormányzása (az emberek viszonylatában a *gondviselés*) is az Atya műve. Semmi nem történhet a világon az ő akarata és közreműködése nélkül. Mint a teremtés kizárólagos ura, a természet megszokott rendje ellen is cselekedhet, vagyis *csodát* is művelhet. Az emberek, akiket az Atyaisten próbára tett, az istenellenes hatalomnak, a Sátánnak a csábítására bűnt követtek el, megsértették Isten fölségét és ezért büntetést vontak magukra. Mivel pedig a bűnt nem saját nevükben, hanem az emberiség összeüleiként hajtották végre, nemcsak saját magukra, hanem az egész emberiségre is kihívták Isten haragját *(eredeti bűn)*. Ettől kezdve szenvedés az emberek élete a Földön, és ekkor lépett érvénybe az a törvény is, amely szerint az embernek meg kell halnia. A bűn miatt azonban még a halál után sincs remélni valójuk: csak szenvedés lehet ott is az osztályrészük annak a Sátánnak a rabságában, aki elcsábította őket. Isten azonban megkönyörült a bűnös emberiségen és elküldötte fiát, a második isteni személyt, hogy megváltsa az embereket a bűntől és annak következményétől, a Sátán rabságából, a pokoltól. A Fiú tehát elhagyta mennyei trónusát, leszállt onnan a Földre és emberi testet vett magára. Megtestesülése csodálatos módon történt: a Szentlélek termékenyítette meg – szüzességének épségben hagyása mellett – anyját, Máriát. Mária ennek következtében Júdea Betlehemében megszülte *Jézus Krisztus*t, aki a hit szerint Isten is és ember is egy személyben. Jézus Krisztus életével, szenvedésével és kereszthalálával megváltotta a bűnös emberiséget, kiengesztelte a megsértett Istenséget és megnyitotta az emberek előtt a lehetőségét annak, hogy haláluk után ne a pokolba, hanem a mennyországba jussanak, ahol Isten és a *szentek* társaságában élhetik boldog örök életüket. Jézus Krisztus tanításának és megváltói tevékenységének a folytatására *egyház*at alapított, amelynek meghatározta szervezetét *(hierarchia)*, körülírta feladatait, biztosította tekintélyét és tévedhetetlenségét. A harmadik isteni személynek, a galamb formában jelképezett Szentléleknek mindenekelőtt a Szentháromság titokzatos belső életében van – az emberek által át nem látható – nagy szerepe, ő működött közre a második isteni személy testbeöltözésénél, s az ő feladata az egyház őrzése, valamint az emberek megszentelése. Ezt a megszentelést és

az egyház terjesztésének a folyamatát az ún. első (keresztény) *pünkösd* napján kezdte meg, amikor lángnyelvek alakjában az *apostolok* fejére szállt és képessé tette őket arra, hogy sok ezer embert megkereszteljenek. A ~-rendszerben igen nagy szerep jut a *Mária-kultusz*nak. Máriát mint Isten anyját tisztelik és azt tanítják, hogy tiszteletének az elhanyagolása elzárja az emberek elől a mennyország kapuját. A *Mária-dogmák* közül legrégibb a szüzességről szóló *dogma* – mely szerint Mária szűz volt a szülés előtt, a szülés alatt és a szülés után – és az anyaságról szóló, amely szerint Mária Isten anyja, a Szentlélek mátkája, aki éppen ezért különleges tiszteletet érdemel. A múlt században dogmának nyilvánították a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló tanítást is. Ez annyit jelent, hogy Mária az egyetlen olyan ember, akire nem terjedt át az eredeti bűn és annak következménye. 1950-ben hirdette ki XII. Pius *pápa* a legújabb Mária-dogmát, Mária mennybevitelének a dogmáját, vagyis azt a tanítást, hogy Máriát földi életének a befejezése után (egyes teológusok szerint anélkül, hogy meghalt volna) Isten azonnal fölvette a mennyei dicsőségbe. Az 1965-ben lezárult *II. vatikáni zsinat*on is úgy látszott kezdetben, hogy újabb Mária-dogmával bővítik a Máriáról szóló egyházi tanításokat, azonban, hogy a protestáns keresztények ellenérzését ne fokozzák ezáltal is, Máriának csak „az egyház anyja" új címet adományozták. A ~-rendszerben központi helyet foglal el a túlvilágról szóló tanítás. Eszerint az emberek élete a halál után nem szűnik meg, hanem tovább folytatódik: az elhunyt lelke – földi cselekedetei szerint – vagy a boldog *mennyország*ba, vagy a szenvedést jelentő *pokol*ba kerül *(eszkatológia)*. A ~ szerint a mennyország és a pokol között létezik egy közbenső hely is, a tisztítóhely vagy *purgatórium*, ahova azok kerülnek ideiglenesen, akik nem voltak elég jók ahhoz, hogy a mennyországba beléphessenek, de annyi rosszat sem tettek, hogy a pokolba kellene küldeni őket. Az itteni szenvedés teszi majd alkalmassá az embert a mennyországba való belépésre. Ennek a világnak nemcsak kezdete volt, hanem vége is lesz. Hogy mikor következik el a világ vége, azt nem lehet biztosan előre tudni, csak bizonyos jelekből lehet közeledtét felismerni. A világvégén nagy ítélet dönti el véglegesen az emberiség sorsát. Aztán újjáalakul a világ: az elhunytak feltámadnak, új ég és új föld keletkezik, amely már Isten örök törvényei szerint boldogságot nyújt a választottaknak és szenvedést a bűnösöknek. A ~ tételeinek a kritikájával a valláskritika (lásd: *ateizmus*) foglalkozik.

katolikus levelek (a katholikosz = általános, egyetemes görög szóból) – hét *újtestamentumi*, görög nyelvű irat, amelyek többsége nem egy meghatározott gyülekezetnek íródott, hanem több gyülekezet problémáit tartja szem előtt. A levelek általános jellegére utal a *kánon*ban előttük szereplő „katolikus" jelző, amelyet már a II. század végén használtak. A ~ az I. Péter-levél és az I. János-levél kivételével csak a IV. század végén, illetve az V. század elején kerültek be a kánonba. A ~ szerzőit nem ismerjük. Címükbe azért került be egy-egy apostol neve, hogy ezáltal nagyobb tekintélyt biztosítsanak számukra. A Jakab-levél a jócselekedetek fontosságát emeli ki (ezért *Luther* elvetette) és vádolja a gazdagokat. Keletkezési ideje kb. a II. század első fele. A Péternek tulajdonított két levél közül az első a hitben való állhatatosságra buzdít és óv a pogányok bűneitől, a második pedig óv a tévtanítóktól. Keletkezési idejük az I. század vége, illetve a II. század első fele. A Jánosnak tulajdonított három levél vissza-visszatérő gondolatokkal buzdít a keresztény életre. Keletkezési idejük a II. század közepe. A Júdásnak tulajdonított levél a hamis tanítóktól óvja olvasóit. Keletkezési ideje az I. század vége.

katolikus társadalmi tanítás – a *katolikus egyház*nak a társadalom problémáira megoldást ígérő tanítása. Az *őskereszténység* élesen szemben állott a fennálló hatalommal és azt tanította, hogy a közeli időben eljövendő messiás (lásd: *messiási eszme*) a világ végi nagy ítéleten igazságos messiáskirályságot alapít. A *páli fordulat* megváltoztatta a legkorábbi *kereszténység*nek a fennálló társadalmi renddel kapcsolatos magatartását azáltal, hogy kereste a hata-

lommal való kiegyezés lehetőségét, amely a *kereszténység megszilárdulásával*, a kereszténység és a császárság összefonódásával megpecsételődött. Az *egyház* a középkorban szorosan összefonódott a feudalizmussal és maga is feudális jelleget öltött. Ezért támogatta és védelmezte a feudális rendet még akkor is, amikor az már túlhaladottá vált. A katolikus egyház élesen szemben állt a tőkés fejlődéssel, a korai kapitalizmus pedig fejlődésének legfőbb akadályát a katolikus egyházban látta, és ezért határozott egyház-, sőt vallás-kritikát bontakoztatott ki (lásd: *polgári valláskritika*). Ez a kezdeti szembenállás fokozatosan felszámolódott és a kapitalizmus, valamint a katolikus egyház összefonódottságába csapódott át, főleg a párizsi kommüntől kezdve. (A *protestáns egyházak* létrejöttüktől kezdve szoros kapcsolatban álltak a kapitalizmussal, nemegyszer haladó törekvéseket is hordozva, a kapitalizmus hanyatlásának időszakában azonban kompromittálódtak azáltal, hogy vállalták a hanyatló kapitalizmus apológiáját.) A katolikus egyház és a kapitalizmus szövetségének dokumentumai az ún. szociális *enciklikák*, amelyek egyben – *Aquinói Tamás* alapelveinek a felhasználásával – a modern ~ autentikus kifejtését is tartalmazzák. A ~ kiindulópontja két egymástól különböző létrendnek, a természetfölötti és a természetes létrendnek a tételezésére vezethető vissza. A természetfölötti létrend a *kegyelem* világa, az „Isten országa", amely már itt a Földon kezdetét veszi ugyan a hívők üdvösségre törekvő kegyelmi közösségében (az egyházban), végleges megvalósulása azonban csak a túlvilágon következhet be. A természetes létrend ezzel szemben a „világi" társadalom keretei között bontakozik ki és valósítja meg sajátos céljait. Mindkét létrend teremtője *Isten*, az ember pedig mindkét létrend tagja. Ebből az következik, hogy az ember mindkét létrend törvényeit tartozik megvalósítani, továbbá, hogy a két létrend nem állhat szemben egymással. Ugyanakkor a természetes létrend mindenben alkalmazkodni tartozik a természetfölöttihez, céljait csak ahhoz mérten szabhatja meg. A természetfölötti létrend törvényei és előírásai a *kinyilatkoztatás* közvetítésével, a *hit* aktusán keresztül válnak nyilvánvalóvá, míg a természetes létrend szabályait az értelem spontán erejénél fogva felismerhető *természetjog* szolgáltatja, amely Isten orok törvényeire vezethető vissza. A mind eredetét, mind célját, mind pedig külső normáját tekintve *transzcendens* természetjog orok és egyetemes érvényű a belőle levezetett összes következtetésekkel együtt. Ebből az következik, hogy a társadalomban nem következhet be lényeges változás, haladás. A ~ természetjogból levezetett lényege az, hogy a társadalmat organikus testként kell felfogni, amelyben minden tagnak megvan a maga Istentől rendelt természetes helye. Az organizmus egységét az abban működő belső cél, a *közjó*ra való törekvés teremti meg, az eleve különböző, sőt ellentétes társadalmi érdekek harmóniáját van hivatva megteremteni. Ezért az osztályharc felesleges és a legnagyobb rossz *(Rerum novarum)*. Az osztályokra szakadt társadalmat a hivatásrendiségen alapuló harmonikus társadalommal kell felváltani *(Quadragesimo anno)*. A magántulajdon jogát a természetjog adja az embernek. A javak egyéni birtoklását megköveteli az ember személyisége, amelynek szabadságát egyedül a magántulajdon tudja biztosítani, továbbá a gazdasági érdek, amely csak a magántulajdonon keresztül tudja ösztönözni az embert a tevékenységre. A tőke eredetének a kritikája ma már csak elméleti jellegű lehet, mert a korábban esetleg jogtalanul szerzett vagyon eredetének a kutatása az ártatlan orokosokre való tekintettel igazságtalan. A ~-nak a tőke mai használatával kapcsolatban gyakran elhangzó kritikája nem a kapitalizmus ellen, hanem annak eltorzulásai, túlkapásai ellen irányul. A tömegek aktivizálódása, a munkásmozgalom fejlődése, a haladó katolikus mozgalmak erősödése a ~-ra a legutóbbi időben nagy hatást gyakorolt. Így *XXIII. János pápa* enciklikái a béke melletti konkrét állásfoglalásaival, a nemzeti felszabadító mozgalmak jogosságának az elismerésével, a haladás érdekében való munkálkodásra vonatkozó megállapításaival a korábbi állásponthoz képest előrelépést jelentenek. *VI. Pál pápa Populorum progressio* kezdetű

enciklikájában is előtérbe került a „belenyugvás" helyett, bizonyos reformok igenlése és a társadalmi kérdések rugalmasabb kezelése. A nem hivatalos irányzatok (pl. *perszonalizmus, teilhard-izmus*) gyakran pozitív társadalmi állásfoglalásig is eljutnak.

kegyelem – a *kereszténység* tanítása szerint az az isteni adomány, amely képessé teszi az embert az érdemszerzésre és a *mennyország*ba való bejutásra (megszentelő kegyelem), illetve az egyes jócselekedetek véghezvitelére (segítő kegyelem). Az Ádám által elvesztett kegyelmet *Jézus Krisztus* szerezte vissza az emberiség számára, de annak szétosztása *Isten* műve, aki ebben teljesen szabadon jár el (lásd: *predestináció*). A ~-nek nagy szerepe van a *keresztény erkölcs*i életben.

keleti szerzetesség – lásd baziliták

kelták vallása – az i. e. századokban Európa jelentős részét és Kisázsiát megszállva tartó kelta (gall) törzsek római és keresztény írók közlései, különféle régészeti és irodalmi emlékek alapján megismert hitvilága. A kelták törzsi *istenei* nevükben, ábrázolásmódjukban sok esetben az ősi *totemizmus* emlékeit őrizték meg, de tiszteltek olyan isteneket is, amelyek természeti jelenségekkel (mennydörgés, villámlás), forrásokkal, folyókkal, erdőkkel álltak kapcsolatban. Isteneik közül többet háborús funkciókkal ruháztak fel, másokat pedig a kereskedelem és a kézművesség védőinek tartottak. Elterjedt volt körükben a termékenységgel és földműveléssel összefüggésben álló istennők, istenanyák kultusza is. Az *animizmus* maradványaként hittek a szellemekben, a természetfölötti tulajdonságokkal rendelkező tündérekben, szörnyekben is. Hittek az emberi *lélek*ben, s azt tanították, hogy a halál után nem pusztul el, hanem tovább él az egy másik világon. Olyan elképzeléseik is voltak, hogy az emberi lélek a halál után az egyik emberből a másikba vándorol. A kultuszt a papság első csoportja, a druidák irányították, akik egyben a titokzatos vallási tanok őrzői, az ifjúság nevelői voltak és ők szolgáltattak igazságot is. A papság másik csoportja, a bárdok, mágikus erejűnek tartott dalokat adtak elő húros hangszereiken kísérve. A váteszek és a nagyszámú női papság főleg jövendőmondással foglalkozott. Áldozataik kegyetlenek voltak: gyakori volt a jóslással egybekapcsolt emberáldozat. A ~ a *kereszténység* elterjedése után fokozatosan elhalt, nyomai azonban ún. babonás hiedelmekben és a *szentek* kultuszában fennmaradtak. (Egyes kelta istenek keresztény szentekké váltak pl. Brigit = szent Brigitta.)

kenyérmegáldás – az *orthodox egyházak* szertartása, az ókeresztény *agapé*k késői maradványa, amely ma az esti istentisztelettel, az ún. vecsernyével kapcsolatos. A szertartás alkalmával arany vagy ezüst tányérra (diszkosz), amelynek egyik oldalán borral, másik oldalán olajjal telt edény áll, öt kenyeret és valamennyi búzát helyeznek. A kenyeret a pap füstölés, imádság és zsoltáréneklés közben megáldja és a hívek között kiosztja. A *katolikus egyház* hivatalos szertartáskönyvében is több, meghatározott alkalomhoz kötött vagy bármikor elmondható ~-i formula található.

képrombolás – a képtisztelet ellen III. (Isauriai) Leó császár (711–741) által keleten kirobbantott dogmatikai harc, amely a képeknek a templomokból való eltávolításához és megsemmisítéséhez vezetett. A császár 730-ban tiltotta meg a képek tiszteletét, pogány szokásnak minősítve azt, valójában azonban a képtiszteletet támogató szerzetesség és rajta keresztül az *egyház* megnövekedett hatalmát akarta megtörni. III. Gergely *pápa* (731–741) ezért 732-ben kiközösítette őt, mire viszonzásul fia és utóda, V. Konsztantinosz (741–775) a képtisztelőket közösítette ki. A 787-ben ülésező II. *niceai zsinat* vetett véget a képtisztelet elleni harcnak, amely V. Leó császár (813–820) alatt rövid időre ismét fellángolt.

Keresztény egység titkársága – az *Apostoli Szék* egyik szerve. Felállítása *XXIII. János pápa* nevéhez fűződik. Feladata a *dialógus* felvétele a *katolikus egyház*tól különvált keresztényekkel, a keleti egyházakkal és a

protestáns egyházi közösségekkel. A ~ elkészítette a katolikus ökumenizmus hivatalos irányelveit (Directorium), amelyet *VI. Pál pápa* hagyott jóvá és tett közzé. A Directorium ajánlatosnak tartja, hogy *egyházmegyé*nként és nagyobb területi egységenként állítsanak fel egyházmegyei, illetve területi ökumenikus bizottságot. Nem tartja szükségesnek továbbá, hogy azokat, akik egyszer egy keresztény vallásban megkeresztelkedtek és katolikusok akarnak lenni, újra alávessék magukat a *keresztség szertartásá*nak. Különleges alkalmakkor tarthatók közös imaórák katolikusok és más vallású keresztények között. Az *orthodox egyházak* és a katolikus egyház hívei kölcsönösen felvehetik egymás templomában a *szentségek*et, érvényesen részt vehetnek a *misé*n stb. Ugyanezt azonban nem tehetik meg a *protestáns egyházak* esetében. Istentiszteleteiken részt vehetnek a katolikusok, azonban ezzel nem tehetnek eleget misehallgatási kötelezettségüknek. Megengedi a Directorium, hogy katolikusok és más vallású keresztények átadják egymásnak használatra istentiszteleti helyiségeiket, templomaikat. A Directorium előírásain túllépő, egyéni kezdeményezéseket a pápa nyomatékosan elítélte.

keresztény erkölcs – azoknak a magatartásbeli szabályoknak az összessége, amelyeket a *kereszténység* állít hívei elé. A ~-i felfogás az anyagi-társadalmi érdekek változása szerint többször módosult az első keresztény gyülekezetek erkölcsi magatartásától a modern keresztény életeszmény kialakulásáig. A katolikus felfogás szerint az emberi cselekedetek annyiban minősülnek jónak vagy rossznak, amennyiben igazodnak az ember ún. végső céljához. Az ember végső célja elsődlegesen *Isten* dicsőítése, másodlagosan az ember boldogsága, amely azonban szintén csak Istenben érhető el a túlvilágon mint az értelem és az akarat igazságra és jóságra való törekvésének Istenben való kielégülése. Ezért a ~-i felfogás szerint a földi élet előkészület a túlvilági, ún. örök életre. Az ember akkor készül elő helyesen a túlvilágon elérhető boldogságra, ha Isten akarata szerint cselekszik. Az erkölcs zsinórmértéke tehát a keresztény erkölcstanban Isten akarata, amely közvetlenül az értelmes emberi természetben jelentkezik. Amikor az ember az erkölcs zsinórmértéke szerint cselekszik, akkor tulajdonképpen az ún. természeti törvényt valósítja meg, amely nem más, mint az örök törvény lenyomata az emberi természetben. A természeti törvény (illetve az örök törvény) szentesítése a túlvilágon történik, amikor a jók (a törvény megtartói) elnyerik végső jutalmukat, a rosszak pedig (a törvény áthágói) megkapják örök büntetésüket. Az embernek minden cselekedete erkölcsi tett, és aszerint jó vagy rossz, hogy az ember céljára, rendeltetésére irányul-e vagy nem. Vagyis az erkölcsi minőséget a szándék dönti el, amely a közömbös tetteket minősíti: az önmagában közömbös tettet a rossz szándék rosszá, a jó szándék pedig jóvá teszi. A szándék az akarat hatalmában van (lásd: *akaratszabadság*), ily módon a keresztény erkölcstanban különleges szerep jut az akaratnak. Az akarat tartós jóra irányulását biztosítják az erények, amelyek birtokában az ember könnyedén és készségesen képes tenni a jót és kerülni a rosszat. A keresztény erkölcstan legfontosabb kategóriája a *kegyelem* (lásd: *predestináció*). Az ember teremtményi mivoltából, de még inkább az ún. *eredeti bűn* következtében Isten különleges segítsége (kegyelme) nélkül nem képes az erkölcsös életre. Hogy cselekedetei érdemszerzők, Istennek tetszők legyenek, az embernek mindenekelőtt megigazultnak, Isten előtt kedvesnek kell lennie. A megigazultság Isten ingyenes és semmilyen természetes eszközzel meg nem szerezhető ajándéka („megszentelő kegyelem"). Ennek birtokában az ember képessé válik az érdemszerzésre, de hogy ténylegesen is érdemszerző cselekedeteket vigyen véghez, újabb, minden „segítő" cselekedetet megelőző kegyelemre is szüksége van. A protestáns *teológiák* szerint nem a szándék minősíti a cselekedeteket (a protestánsok nem is ismernek érdemszerző jócselekedetet), mert az a *megigazulás* szükségszerű gyümölcse, amiben az embernek nincs semmi érdeme. Ezzel szemben a kiválasztatlan, a nem megigazult ember minden cselekedete bűnös, rossz cselekedet. A ~ mind eredetét,

mind célját, mind pedig eszközeit tekintve *transzcendens*, nem evilági jellegű. A keresztény – és általában a vallási – erkölcstanban, ahol az élet csak a túlvilágra irányulhat, a cselekedetek értéke is független azok társadalmi hasznosságától: kizárólag Isten akarata, a túlvilági szempontok szerint értékelhető. Ez teszi lehetővé, hogy a vallási erkölcsbe antiszociális tartalmak is bekerülhetnek. A vallási (keresztény) erkölcs elvei ugyanakkor ösztönözhetik is a hívő embert a társadalmi haladásért folytatott küzdelemre.

keresztény írók – lásd patrológia

kereszténység – világvallás, amelynek első gyülekezetei az i. sz. I. század közepe táján keletkeztek Palesztinában (lásd: *őskereszténység*), amelyek a *páli fordulat* kapcsán *egyházzá* szerveződtek. A ~ elterjedt az egész római birodalom, illetve utódállamai területén, missziós tevékenysége révén pedig azok határain túl is. A XI. században a ~ két részre szakadt (lásd: *egyházszakadás*): nyugaton a *katolikus egyház* lett egyeduralkodóvá, keleten pedig az *orthodox keleti egyházak* szilárdultak meg. A XVI. században, a polgári fejlődéssel egyidejűleg új, reformált keresztény („keresztyén") egyházak jöttek létre (lásd: *reformáció, protestáns egyházak*), az *evangélikus egyház*, a *református egyház*, az *anglikán egyház* és ezek elágazásai, az ún. *szekták*.

kereszténység középkori kritikája – az ún. keresztény középkorban a *katolikus egyház*at és annak tanítását ért bírálat, amely a *kereszténység* uralkodó szerepe miatt csak vallási keretben jelentkezhetett. A középkor első jelentősebb kritikai irányzata a kettős igazság elvét valló ún. latin *averroizmus* volt. A *teológián* és a vallásos filozófián (lásd: *skolasztika*) belül kialakult nominalizmus (lásd: *univerzália-vita; Occam*) bizonyos válfajaiban szinte már az *ateizmus* és materializmus középkori megjelenési formáinak tekinthető. A középkori *misztika*, amelynek képviselői azt hirdették, hogy az *egyház*tól függetlenül, a misztikus élményen keresztül is lehetséges kapcsolatot teremteni az *Isten*séggel, szintén kritikai áramlatnak fogható fel. A ~ legradikálisabb módon az ún. *antifeudális eretnekmozgalmak* részéről nyilatkozott meg. A ~nak és általában a *vallás* kritikájának egyik ismert irodalmi lecsapódása a „De tribus impostoribus" („A három szélhámosról") c. mű, amely összehasonlítja egymással a *zsidó vallás*t, a kereszténységet és az *iszlám*ot, s arra a következtetésre jut, hogy mindhárom vallás alapítója (Mózes, *Jézus Krisztus, Mohamed*) szélhámos („impostor") volt, akik éppen azzal csapták be az emberiséget, hogy megalapították bizonytalan, egymásnak ellentmondó vallásaikat. (Lásd: *reneszánsz valláskritika.*)

kereszténység Magyarországon – a magyarság még a honfoglalás előtt találkozott a *kereszténység*nek mind a nyugati (római), mind pedig a keleti (bizánci) ágazatával. A magyarok valamilyen samanisztikus jellegű vallás követői voltak (lásd: *magyar ősvallás*), amely a magyarság törzsi-nemzetségi szervezetének felbomlásával, az osztályviszonyok és az állam kialakulásának folyamatával összefüggésben alkalmatlanná vált arra, hogy az új viszonyok kifejezője és ideológiai támasza legyen. Az államalakulás folyamata Géza fejedelem (ur. 972–997) és I. István (ur. 997–1038) nevéhez fűződik. I. István (aki 1000-től királyként uralkodott) kötelező vallássá tette és erőszakkal terjesztette a kereszténységet (a lakosság jó része csak a kényszernek engedve hajtotta fejét a keresztvíz alá), nyugati papokat hozott az országba és az államszervezet kialakításával egyidejűleg megalkotta az egyházi szervezetet (*hierarchiát*) is. Az *egyház* papjai és *püspök*ei ugyanakkor segítséget nyújtottak Istvánnak az új társadalmi rend megszilárdításában. István a nyugati kereszténységet juttatta diadalra, bár még hosszú ideig a keleti kereszténység is terjeszkedett. A kereszténység felvételének és az egyházi szervezet kiépítésének a szerepe haladó volt, mert egy magasabb fejlődést jelentő társadalmi formációnak megszilárdítása érdekében jött létre. István király éppen egyházszervező tevékenységére való tekintettel lett a katolikus egyház „Szent Istvánja" (lásd: *szent jobb*). Az állam és az egyház szoros

összefonódása nemcsak azt jelentette, hogy az állam messzemenő anyagi támogatásban és védelemben részesítette az államvallást, hanem azt is, hogy az egyház minden igyekezettel és erejével azon volt, hogy a fennálló rendszer és állam tekintélyét, „isteni eredetét" bebizonyítsa, az uralkodó osztályok kiváltságait isteni rendeletre vezesse vissza. Így érthető, hogy a feudális kizsákmányolás ellen forduló *antifeudális eretnekmozgalmak* Magyarországon is szembefordultak az egyházzal, és hogy letörésükben az egyház *(inkvizíció)* vezető szerepet játszott. Marchiai Jakab ferences inkvizítor a XV. században fegyveres erőkkel kényszerítette a feudalizmus ellen felkelő parasztokat arra, hogy meghajtsák fejüket – legalább formailag – az egyházi tekintély előtt. Még a halottakat is kiásatta és elégettette, ha megtudta róluk, hogy életükben szemben állottak az egyházzal vagy a fennálló renddel. A magyarországi *katolikus egyház* ideológiai egyeduralmát megtörte a *reformáció*. Az ország lakóinak jelentős része protestánssá, elsősorban reformátussá vált a XVI. században. Főleg az egykori török hódoltság területén terjedt el, illetve szilárdult meg az új vallás. A pápaság és a Habsburg-dinasztia között fennálló szövetség magyarországi viszonylatban azt hozta magával, hogy a Habsburgok minden eszközzel támogatták a magyarországi *ellenreformációt*, az egyházi tisztségviselőket bevonták a közügyek intézésébe és anyagi kiváltságokban részesítették a katolikus egyházat. Ezért a magyar katolikus egyház és főpapság az uralkodótól függött, aki az egyházi vezetőket is maga nevezte ki ún. *főkegyúri jogánál* fogva. Az 1848-as törvényhozás megszüntette a katolikus vallás addigi államegyház jellegét, és törvénybe iktatta a felekezeti egyenjogúságot. Ez azonban csak az ún. bevett vallásokra vonatkozott és annyit jelentett, hogy az eddigi egy államegyház helyett a bevett vallások (római katolikus, református, evangélikus, orthodox, unitárius, 1895-től izraelita) együttesen élvezték az állam kiváltságait, anyagi támogatását. A felekezeti egyenjogúság ugyanakkor nem érvényesült teljes mértékben még a bevett vallások viszonylatában sem, mert a feudális korban megszerzett kiváltságok és előjogok – amelyekkel elsősorban a katolikus egyház rendelkezett – továbbra is fennmaradtak. Az állam és az egyház szétválasztására – amely a XIX. században több államban megvalósult mint a polgári forradalom vívmánya és feladata – Magyarországon nem került sor. Ezt a Tanácsköztársaság alkotmánya valósította meg először (1919. június 28.). A Tanácsköztársaság megdöntése után az ellenforradalmi kormány első feladatának tartotta az állam és az egyházak régi kapcsolatának a felújítását, a „jogfolytonosság" visszaállítását. Az állam és a katolikus, valamint a két nagy protestáns (református és evangélikus) egyház között oly szorossá fonódtak a szálak, mint még soha azelőtt a magyar történelem folyamán. Az egyházak nemcsak ideológiai igazolást szolgáltattak a fennálló rendhez, hanem számos állami feladatot is elláttak, az állam pedig nemcsak támogatta az egyházak tevékenységét, hanem maga is többféle egyházi jellegű tevékenységet folytatott. A felszabadulás után *az állam és az egyházak viszonyát* a Magyar Népköztársaság *egyházpolitikája* szabályozza.

kereszténység megszilárdulása – a korábban üldözött keresztény *egyház* (lásd: *keresztényüldözések*) államvallássá válása és összefonódása a római császári intézménnyel a IV. században. A III. században a római birodalom külső és belső válságon esett át, helyzete egyre súlyosabbá vált, a birodalom a felbomlás veszélyébe került. A válságon a rabszolgatartó rend, a császárság új, centralizált, a réginek diktatórikusabb formája, a dominátus révén még egyszer túljutott. A dominátus megteremtése Diocletianus (ur. 284–305) nevéhez fűződik, aki az elszaporodó népi mozgalmak kegyetlen elfojtása révén megszilárdította a rabszolgatartó rendet és saját hatalmát, amelynek alapjává a hadsereget tette. Hatalmának növelésére a vallást is fel akarta használni, és mindenkitől megkövetelte az állami istenek tiszteletét. Magát mint Jupiter leszármazottját, istenként imádtatta. A tömegek egy része azonban a hivatalos kultusszal szembeszálló keresztény irányzatokhoz csatlakozott, ezáltal tiltakozva a fokozódó

és leplezetlenné váló elnyomás ellen. Ezért Diocletianus üldözni kezdte először a radikális keresztény-manicheus szektát, majd az egész *kereszténység* megsemmisítését tűzte ki céljául. Diocletianus lemondása után a trónkövetelők harcából Constantinus került ki győztesen (ur. 306–337), aki felismerte az akkorra már kiépült egyházi szervezetben és a nagyjából egységes keresztény tanokban rejlő erőt, ezért kiegyezett a kereszténységgel. A kereszténységben erre a *páli fordulat* óta megvolt a lehetőség, sőt az egyházi vezetésben a törekvés is. Constantinus 313-ban kiadta az ún. milánói ediktumot, amelyben a keresztényeknek *vallásszabadság*ot és különleges jogokat biztosított. Ezzel lezárult a kereszténység történetének első nagy szakasza: az üldözött egyház fokozatosan diadalmasan uralkodó egyházzá változott, amely szorosan összefonódott a császári intézménnyel. Az egyház az új, kedvező viszonyok között, a császárság érdekeit is figyelembe véve, tanításának részletes kiépítéséhez fogott. A Constantinus által építtetett keresztény *bazilikák*ban és *templom*okban folyó kultusz fényének emelésére és a papság ellátására a császár bőkezűen adakozott. Továbbá a keresztény papságot felruházta azokkal a kiváltságokkal, amelyekkel korábban a pogány papság rendelkezett. A püspökök még az igazságszolgáltatásban is részt kaptak, mert a pereket – az egyik fél kívánságára – át lehetett tenni a *püspök* elé, akinek ítélete megfellebbezhetetlen volt. Constantinus és utódai magukat „a keresztény alattvalók püspökének" tartották és természetes módon irányító szerepük volt az egyház belső életében is. Magukat nem imádtatták Istenként sem életükben, sem pedig haláluk után, de hatalmukat Istentől származtatták és magukat környezetükkel együtt „szent"-nek hirdették. Constantinus 330-ban székhelyét Rómából Bizáncba (Byzantion) helyezte át és magáról Constantinopolisnak (Konstantinápoly–Konstantin városa) nevezte el. Az „Új Rómát" a régihez hasonló fénnyel és pompával építette ki, kiváltságokkal ruházta fel és igazi gazdasági, kulturális központtá tette. Ezzel a konstantinápolyi *pátriárka* tekintélye is növekedni kezdett, aki ugyanakkor – a császári ház árnyékában – a császár teljes kiszolgálója lett. Ezzel egyidejűleg a római püspök helyzete is megváltozott. Constantinus elköltözése után a római püspökök úgy kezdtek viselkedni, mint Nyugat egyedüli és kizárólagos urai (nemcsak vallási, hanem ún. világi ügyekben is), akikre a hatalmat a császár ruházta át. A római püspökök tekintélye növekedett birtokaik öröklés és adományok révén történő gyarapodásával is. Constantinus halála után még egy kísérlet történt a kereszténység elfojtására és a görög-római vallás visszaállítására. Ez a kísérlet Constantinus unokaöccse, Julianus (ur. 361–363), keresztény elnevezés szerint Julianus aposztata vagy hitehagyó Julián nevéhez fűződik. Julianus megfosztotta a keresztényeket mindazoktól a kiváltságoktól és jogoktól, amelyeket Constantinus biztosított számukra. Ugyanakkor rendeletet hozott a görög-római szentélyek és szertartások visszaállítására. Elhatározta a jeruzsálemi zsidó templom felépítését is, ez a terve azonban ismételt földrengések miatt meghiúsult. A kereszténységet belsőleg úgy igyekezett bomlasztani, hogy visszahívta a száműzött eretnekeket. Az egymással vitatkozókat maga elé hívatta, majd megállapította, hogy a vadállatok nem ellenségesebbek az emberek iránt, mint amennyire gyűlölik egymást a keresztények. Julianus kísérlete, amellyel a régi római köztársaság társadalmi és vallási viszonyait akarta újjáéleszteni, kudarcba fulladt. Intézkedéseit még a nem keresztény főrangú méltóságok sem nézték jó szemmel. Korai halála (a perzsák ellen viselt háborúban esett el) végül is véget vetett törekvéseinek. A kereszténység Theodosius uralkodása alatt (379–395) érte el végleges diadalát. Theodosius 380. február 28-án elrendelte, hogy a birodalom minden alattvalója „szent Péter hitét" köteles követni. A kereszténység tulajdonképpen ekkor lett hivatalosan államvallássá. Ettől kezdve tilos volt a pogány templomok látogatása, áldozatok bemutatása. A rendelkezés életbelépésével a keresztények egymás után rombolták le vagy zárták be a pogány szentélyeket, templomokat. Erőszakos cselekedetekről is tudunk. (Így pl. 415-ben Hüpathiát, a tudós filozófusnőt is halálra ver-

ték.) A következő császári intézkedések tették végül is teljessé a kereszténység győzelmét: 404-ben elégették a Sybilla-könyveket; 416-ban kizárták a pogányokat az állami hivatalokból; 423-ban II. Theodosius kijelentette, hogy birodalmában nincs már több pogány; 448-ban az egész birodalomban el kellett égetni a keresztényellenes iratokat; 527-ben Justinianus császár az olimpiai játékokat is betiltotta. Ezen intézkedések – és a császári példákra egyre növekvő adományozások – következtében az egyház hatalmas és gazdag intézménnyé növekedett. A papság olyan fényűző életmódot folytatott, hogy nem egy bátor keresztény közéleti személyiség (így pl. Jeromos egyházatya) szót emelt ellene. A római püspök hatalma egyre növekedett. A római püspökséget „Sedes apostolica"-nak, *Apostoli Szék*nek kezdik nevezni, és a világi hatóságokkal is elismertetik azt mint a többi püspökök fellebbviteli fórumát. A IV. század végének római püspöke (Siricius) már olyan hatalmasnak érezte magát, hogy bevezette levelezésében az uralkodói stílust és hangmodort. Tulajdonképpen – nemcsak e külsődleges szempont miatt, hanem sokkal inkább az ekkorra már tényleg kialakult hatalma miatt – őt szokták az első pápának tartani. Maga a *pápa* kifejezés hivatalosan a 400. szeptember 7-i toledói *zsinat*on jelenik meg először.

kereszténység ókori kritikája – a II. századtól kezdve rohamosan terjedő keresztény vallást az ún. pogány filozófia részéről ért bírálat. Az első kemény és határozott *kereszténység*-kritika kb. 178-ban látott napvilágot Celsus (Kelszosz) pogány filozófus és politikus „Igaz beszéd" (Aléthész logosz) című művében, amelyet töredékesen Órigenész Kelszosz ellen (Kata Kelszu) 248-ban készült írásából ismerünk. Kelszosz megbotránkozik azon, hogy a keresztények *Jézus Krisztus*t, akit közönséges szemfényvesztőnek tart, *Isten* fiának mondják. A megtestesülés, az Isten emberré válása Kelszosz szerint logikai képtelenség. Ezt nem is hiheti más, mint az egyszerű nép közül való, tudatlan keresztények, akik minden kritika és meggyőző érv nélkül képesek Jézust Istenként imádni. Kelszosz rámutat arra is, hogy a keresztény tanokban – és így a Jézusról szóló tanításokban is – mennyi az átvétel, a szinkretisztikus elem. A Jézusról szóló keresztény iratok elemzése közben részletesen ír azokról az emberi gyöngeségekről, amelyek kétségtelenné teszik Jézus emberi mivoltát. Így az éhség, szomjúság, fáradtság, szenvedés és gyalázatos halál, amelyek a keresztény elbeszélések szerint Jézusnak mind osztályrészül jutottak, nem egyeztethetők össze isteni eredetével. Különösen a kereszthalál, az alacsony származású bűnösök kivégzésneme botránkoztatja meg a művelt, arisztokratikus beállítottságú gondolkodót. Kelszosz Jézus csodás születésének a bírálata közben az *evangéliumok*tól eltérő hagyományt őriz meg, amikor azt állítja, hogy anyja, Mária, falusi fonónő volt, apja pedig egy Pantera nevű katona. A kettejük házasságon kívüli kapcsolatából született Jézus, aki Egyiptomban tanulta ki a szemfényvesztés mesterségét, majd visszatérve Palesztinába Krisztusnak, Isten fiának adta ki magát. Hamis csodákkal, a közeli világ végéről és isteni ítéletről szóló jövendölésekkel elámította az egyszerű embereket. Amikor követői elhagyták, illetve elárulták, nem tudott a megérdemelt és szégyenletes büntetés, a keresztre feszítés elől megmenekülni. Ezzel azonban ismét emberi és bűnös származásáról tett tanúbizonyságot, hiszen Isten semmit nem tett megmentése érdekében. Kelszosz azért írta művét, hogy a keresztényeket felvilágosítsa hitük képtelenségéről, mégsem akarja ijesztgetni vagy hitük elhagyására kényszeríteni őket. Mindössze azt szeretné írásával elérni, hogy a keresztények legyenek engedelmes alattvalói a római birodalomnak, ne utasítsák el mereven az államvallást, a görög–római istenek tiszteletét, mert ez aláássa a birodalom rendjét és biztonságát. E törekvésével Kelszosz elárulja, hogy a római állam uralkodó köreinek az álláspontját képviseli. Ezzel magyarázható, hogy a *kereszténység* elképzeléseivel szemben racionálisan felépített gondolatrendszere miért nem tudott szélesebb körben elterjedni. A még ebben az időszakban is túlnyomórészt az alsóbb néprétegekből összetevődő keresztények körében sokkal nagyobb nép-

szerűsége volt az evangéliumok vigaszt nyújtó példázatainak és tanításainak, mint a nyíltan az uralkodó osztályok érdekeit kifejező és a művelt körök érdeklődését szem előtt tartó kelszoszi tanításoknak. Kelszosszal kb. egyidőben írta Lukianosz „Peregrinus haláláról" című szatirikus elbeszélését, amelyben a kereszténveket úgy jellemzi, mint hiszékeny és babonás embereket, akiket könnyűszerrel félrevezetnek a Peregrinushoz hasonló kalandorok. A III. században a neoplatonikus Porphüriosz lépett fel a kereszténység ellen. A „Keresztények ellen" című művében mint a kereszténység tökéletes ismerője, mindenekelőtt az evangélisták és az *apostolok* működését teszi kritika tárgyává, ezzel mintegy megalapozván a keresztény tanokról és Krisztusról vallott kritikai megjegyzéseit. Az *Újtestamentum* számtalan ellentmondására, tévedésére rámutat (pl. az ún. szenvedéstörténet különböző leírásaira, az evangéliumok téves *Ótestamentum*-idézeteire, földrajzi tévedéseire stb.), amelyeket az evangélisták és az apostolok tudatlanságával magyaráz. Jézus istenségének, megváltó voltának a kritikájában is az Újtestamentumra, elsősorban az evangéliumokra támaszkodik, bár filozófiai képtelenséget is lát abban, hogy az Isten az időben emberré legyen. Porphüriosz egymás mellé állítja az evangéliumoknak azokat a helyeit, amelyek Jézus földi rokonairól beszélnek, ahol Jézus elutasítja magától a „jó" jelzőt mint egyedül Istennek kijárót, amelyek Jézus halálfélelméről beszélnek s amelyek mind Jézus istensége ellen szólnak. Jézus feltámadásáról – és általában a keresztények feltámadáshitéről – beszélve megállapítja, hogy az sztoikus eredetű nézetekre vezethető vissza, és nem más, mint a fantázia szüleménye. A feltámadás egyrészt lehetetlen, másrészt pedig felesleges. Ezért nem is történhetett meg, amint az az evangéliumok elemzéséből is kiderül. Ha Jézus valóban feltámadt volna, akkor nem Magdolnának és más asszonyoknak jelent volna meg s nem azt ígérte volna, hogy „majd" eljön az ég felhőiben, hanem hivatalos tanúk előtt, pl. a szenátus előtt bizonyította volna feltámadásának tényét. A IV. században Julianus, a filozófus császár, aki titokban már fiatal korában neoplatonikus volt, nyíltan is szembefordult a kereszténységgel. Két keresztényellenes szatírája mellett töredékesen fennmaradt fő művét is („Könyv a keresztények ellen") a kereszténység bírálatának szentelte. Julianus főleg az evangéliumok ellentmondásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a kereszténység emberi találmány. Rámutat arra, hogy a keresztény vallás a zsidó és a görög–római vallások elemeiből áll. Az összeállítás művelete egy keresztre feszített zsidó ember nevéhez fűződik, akinek Istenként való tisztelete János tevékenységére vezethető vissza. Felfigyel arra, hogy a kereszténység a lélek ún. értelmetlen, érzelmi részére épít, amely vonzódik a mesés történetek felé és hajlamos azokat mint igaz dolgokat elfogadni. Jézus kereszthalála méltatlan Istenhez, feltámadásának leírásai ellentmondanak egymásnak. Sem Jézusban, sem a kereszténységben – amely a léleknek a betegsége – nincs semmi isteni. A keresztény tanok, elsősorban Jézus tanításai veszélyesek az államra és a társadalomra, mert az alacsonyabb osztályok megértésére biztatnak. Julianus a kereszténységtől, amely maga sem volt egységes (*arianizmus* és orthodox irányzat) mindenekelőtt a birodalom egységét féltette. Julianus császárnak, akit a keresztények *„aposztatának"* neveznek, az volt a meggyőződése, hogy ő van hivatva a régi görög–rómaivallás visszaállítására. A túlhajtott vallási gyakorlatokhoz szokott császár meggyűlölte a szerinte túlságosan enyhe erkölcsi és aszketikus követelményeket támasztó kereszténységet. Az újjáalakított görög–római papság számára éppen ezért szigorú szabályokat hozott, előírta életmódjukat, háztartásuk rendjét, tanulmányaikat, megtiltotta a kocsmák és a színházak látogatását, bevezette a kiközösítést stb. Mindebben ő maga – mint Pontifex Maximus, azaz főpap – járt elöl jó példával. Azonban az általa képviselt neoplatonikus ideológia e korban már nem eresztethetett mélyebb gyökereket. E tekintetben életképesebbnek bizonyult az az ortodox kereszténység, amely az önkéntes *aszkézist* a *kolostor*ok falai közé szorította, a világiak számára a társa-

dalmi helyzetből adódó szenvedéseket téve érdemszerzővé. Azáltal, hogy a kereszténység a római birodalom államvallásává vált, a ~ nem tudott kibontakozni.

keresztényüldözések – a római császárok rendeletei alapján 313 előtt többször megismétlődő, olykor kegyetlen hivatalos eljárások a keresztények ellen, amelyek sok keresztény vértanúságát idézték elő. Amikor a *kereszténységnek* a zsidóságtól való elkülönülése észrevehetővé vált, a római törvények értelmében tiltott vallássá (religio illicita) lett, amelyet mint az államra nézve veszélyes újítást hivatalosan üldöztek. Az ellentétet az váltotta ki, hogy a kereszténység, más kultuszokkal ellentétben, amelyek ez időben nagy számban szivárogtak be a birodalomba és amelyek igyekeztek összhangba jutni az államvallással, megtagadta a hivatalos istenektől az imádást s az áldozatot, és nyíltan szembeszállt a *császárkultusszal* is. Ebben megegyeztek ugyan a zsidókkal, de erre az időre már kiütköztek a zsidó és a keresztény vallás között azok a különbségek, amelyek a római hatóságok szemében a kereszténység hátrányosabb elbírálását hozták magukkal. Így a *zsidó vallás* egy nép vallása volt, amely jól megfért a birodalom számtalan népének vallása között, a kereszténység pedig univerzális igényekkel lépett fel: minden nép egyedül üdvözítő vallásaként jelentkezett. Továbbá a zsidó vallás évszázadokra visszanyúló múlttal rendelkezett, ezzel szemben viszont a kereszténység távoli hagyományokra hivatkozni nem tudott, amiért a hatóságok szemében tekintéllyel sem rendelkezett. Ezenkívül – legalábbis Hadrianus óta – a zsidó vallás nem volt térítő jellegű (tiltották is terjeszkedését), befelé fordult és a választottság hitét ápolta, míg a kereszténység nagyszabású térítő tevékenységet folytatott, s ezáltal szüntelen összeütközésbe került más vallásokkal és a hatóságoknak is sok gondot okozott. Az üldözések tényleges mértékének és a vértanúk számának a meghatározásánál óvakodnunk kell a mindkét irányú túlzásoktól. Tagadhatatlan pl., hogy a 250-es Decius-féle üldözés szélesebb tömegeket érintett és hogy Diocletianus üldözése (284–305) általános jelleget öltött és több ezer keresztény kivégzését hozta magával. De az is kétségtelen, hogy a régebbi egyházi szerzők vélekedését, amely szerint milliókra kellene tennünk a vértanúk számát – éppen a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján – abszurdnak kell tartanunk. Hivatalos aktáknak (akár a császári, akár az egyházi hatóságoktól) nem maradtak fenn a keresztények ellen lefolytatott perekről. Tudunk viszont Decius idejéből olyan keresztényekről, akik áldoztak a római isteneknek és erről igazolást is kaptak (libellatici). Az egyiptomi ásatások több ilyen bizonyítványt, „libellust" napvilágra hoztak. A III. század elejétől kezdve számtalan magánforrásból származó, legtöbbször névtelenül fennmaradt vértanú-történetet ismerünk (gesta martyrum), amelyek leírják egy-egy per lefolyását, előzményeit, a temetést stb. Ezek azonban épületes célzattal írt tanító jellegű *legendák*, amelyek korbelileg is távol állnak az eseményektől és így történeti forrásértékük nagyon csekély. Ugyanez mondható a különféle martyrológiumokról is, amelyek közül leghíresebb a 13 ezer vértanúról megemlékező Martyrologium Romanum, amely 1598-ban a *tridenti zsinat* határozata nyomán készült el a megelőző időszak legendairodalma alapján. A kereszténység elterjedésének két századában az üldözések nem voltak rendszeresek és korántsem szedtek annyi áldozatot, amennyit a legendás keresztény iratok elképzelnek. A Nero-féle, legendák homályába burkolt üldözés után húsz év nyugalom következett. Domitianus (81–96) alatt a császári ház néhány tagját fogták perbe „idegen és zsidó szokások" követése, *„ateizmus"* és „új dolgok hajhászása" vádjával, amely perekben a száműzetés mellett halálos ítélet is elhangzott. Domitianus fellépett a közrendű keresztények ellen is, mert állítólag egyes zsidók a *jeruzsálemi templom* pusztulása után megtagadták volna a római kincstárba fizetendő templomadót, azon a címen, hogy ők keresztények. A későbbi időszakban a római hatóságok magatartása meglehetősen ellentmondásos volt. Ifjabb Plinius és Traianus császár (98–117) levélváltásából az derül ki, hogy nem kellett a keresztények után nyomozni; ha

azonban följelentették őket, és valóban nem áldoztak az isteneknek, akkor büntetést kaptak. Névtelen följelentésnek azonban egyetlen esetben sem volt szabad helyt adni. Traianus utóda, Hadrianus (117–138) még tovább korlátozta a keresztények elleni vádemelés lehetőségét. Azt a rendelkezést hozta ugyanis, hogy csak nyílt törvényszegésért büntessék meg a keresztényeket, továbbá megállapította a vádemelők felelősségét is, abban az esetben, ha a vádaskodás hamisnak bizonyul. Marcus Aurelius (161–180) szabadabb folyást engedett az üldözésnek, Decius (249–251) pedig az államvallás megszilárdítása érdekében hitének megtagadására akart kényszeríteni minden keresztényt, Septimus Severus (193–211) ezzel szemben nemcsak eltűrte, hogy a környezetében élő főnemesek keresztények legyenek, hanem ki is tüntetett többet közülük, Alexander Severus (222–235) házi kápolnájában Krisztus szobrát is beállította és állítólag hivatalosan is az istenek sorába akarta iktatni, Philippus Arabs (244–249) pedig olyan mértékben pártfogolta a keresztényeket, hogy Jeromos egyházatya az V. században az első keresztény császárként emlékezett meg róla. Ily módon olyan sajátos helyzet állt elő a II–III. században, hogy a kereszténység elnyomott vallás volt ugyan, a gyakorlatban azonban a keresztényellenes törvényeknek és intézkedéseknek általában nem szereztek érvényt. Ez a helyzet vonzóvá tette a kereszténységet a római állammal és rabszolgatartó társadalommal szembenálló tömegek szemében. A ~ Constantinus 313-ban kiadott ún. milánói ediktumával értek véget, amely a keresztényeknek *vallásszabadság*ot és különleges jogokat biztosított (lásd: *kereszténység megszilárdulása*).

keresztes háborúk – az *invesztitúra-harc* sikeres megvívása következtében a hatalma tetőpontján levő pápaság hódító háborúi. A ~ megindításánál három célt tűzött a pápaság a nyugati *kereszténység* elé. A mohamedánok által a VII. században elfoglalt Palesztina visszaszerzését, az egyre terjeszkedő mohamedán hódítás megakadályozását és a kettészakadt kereszténység (lásd: *egyházszakadás*) egyesítését. Ugyanakkor az olasz kereskedővárosok, amelyeknek hajóstársaságai szállították a keresztteseket, s amelyek a fegyverzetükről is gondoskodtak, a ~-től nagy anyagi hasznot reméltek. Csábító volt az a lehetőség is, hogy az ázsiai partok meghódításával távoli kereskedő telepeket létesíthetnek és tevékenységüket világméretűvé tehetik. A növekvő társadalmi feszültségek az uralkodókat indították arra, hogy ezeket hadjáratokkal vezessék le, vagyis hogy a legharciasabb és fegyveres felkelésre is hajlamos parasztokat a távoli Palesztinába küldjék. A ~ felkeltették a zsákmányra éhes lovagok érdeklődését, de a nincstelenek tetszését is megnyerték, mert a keresztes hadak kötelékében megélhetéshez jutottak és reménytelen helyzetükből kimenekülhettek. A Palesztinába vezetendő hadjárat gondolatát II. Orbán *pápa* vetette fel a clermonti *zsinat*on (1095). Lángoló szavai hatására sokan keresztet varrattak ruhájukra és fogadalmat tettek, hogy a Szentföldre mennek. Amiens-i Péter szerzetes toborzó szónoklatai nyomán hatalmas tömegek gyülekeztek a keresztesek zászlai alatt. A rendezetlen, rosszul felszerelt és a feudális elnyomás elől menekülő, az éhínség sújtotta vidékekről összesereglett parasztok először a Rajna-vidéki zsidókat kezdték üldözni, majd rendezetlenül Kisázsiába vonultak, ahol elpusztultak. Az első szervezett keresztes sereg 1096 nyarán indult Bouillon Gottfried, lotharingiai herceg vezetésével. A sereg Magyarországon keresztül vonult Jeruzsálem felé, amelyet 1099-ben kemény harcok árán el is foglaltak, és megalapították a jeruzsálemi királyságot, miután a mohamedán lakosságot lemészárolták. E keresztes hadjárat nyomán – feudális mintára – még három ún. védőállamot szerveztek: a tripoliszi és edesszai grófságot és az antiochiai fejedelemséget, amelyek a jeruzsálemi király fennhatósága alá kerültek. A keresztesek ázsiai államai nem sokáig tudták tartani magukat a szeldzsuk támadásokkal és a leigázott őslakosság megmozdulásaival szemben. Ezért további ~-at szerveztek. Ennek ellenére Szaladin szultánnak sikerült 1187-ben Jeruzsálemet visszahódítania. A keresztesek ekkor Akkon kikötőjé-

be vonultak vissza. A negyedik keresztes hadjárat, amely teljesen a velencei kereskedők érdekeinek rendelte alá magát, már nem is Palesztina felé vette az útját, hanem Konstantinápoly meghódítását tűzte ki célul maga elé, hogy ezzel a bizánci kereskedelem versenyét kikuszobolje. A hadjárat nyomán létrehozták a latin császárságot (1204–1261), felállították a latin patriarchátust és ezzel rövid időre és kulsődlegesen megvalósították a keleti és a nyugati kereszténység egységét. Az 1212-ben szervezett „gyermekek keresztes hadjárata" tragikusan végződött: a gyermekek ezrével pusztultak el útkozben, nagy részuk pedig a rabszolgakereskedők kezére kerult. A XIII században a ~ iránti érdeklődés alábanyatlott. Hiába ismételték meg a pápák felhívásaikat, átutó sereget már nem tudtak szervezni, 1291-ben elesett a keresztesek utolsó jelentősebb keleti erőssége, Akkon is. A ~ ily módon nem érték el azt a célt, amelyet a pápaság elejuk tűzott. Ugyanekkor a ~ nyomában felvirágzott a kereskedelem, kiszélesedett Európa szellemi látókore. A kereszténység megismerkedett az *iszlám* kultúrával, amely az egész nyugati ún. keresztény kultúrára mély hatást gyakorolt.

keresztjáró napok – lásd áldozócsutortok

Keresztény Békekonferencia – a *protestáns egyházak* és az *orthodox egyházak* halado eroit tomorító szervezet. A ~ 1957-ben alakult protestáns kezdeményezésre Prágában, elsősorban azzal a céllal, hogy a keresztény egyházakat, csoportokat és egyeneket osszefogja a háború megakadályozására. A ~ folyoiratokat ad ki és békevilággyűléseket szervez. Kapcsolatban áll a *Magyarországi Egyházak Okumenikus Tanácsával* is.

keresztség – keresztény szentseg (lásd *szentségek*). A ~ vízzel valo leontéssel, meghintéssel vagy vízbemerítéssel történik a *Szentháromság* nevében. Hatására a katolikus tanítás szerint a megkeresztelt (rendszerint gyermek) megtisztul az *eredeti bűntől* és az *egyház* tagjává válik. A protestáns tanítás szerint a ~ emlékezés arra, hogy amint a víz lemossa a test szennyét, úgy *Jézus Krisztus* vére lemossa a lélek szennyét, a bűnt. A III. századig általában felnőtteket kereszteltek, akik előzőleg oktatásban vettek részt. A ~ a keresztény hit szerint a mennybejutás elengedhetetlen feltétele.

Khrüszosztomosz (Aranyszájú Szent János – 354–407) – egyházatya, konstantinápolyi *puspok*, az ókereszteny kor legnagyobb szónoka, aki nagyarányú irodalmi tevékenységet fejtett ki. Különosen jelentősek homiliái, vagyis az egyes bibliai szovegekkel kapcsolatban elmondott és írásban is fennmaradt beszédei. Számos aszketikus tárgyú írása is fennmaradt, amelyek kozul kiemelkedik a papsagról szóló konyve. Valószínűleg tőle származik az ún. ~-liturgia, amelyet az *orthodox egyházak* az év legtobb napján ma is használnak. Teológiai nézeteinek egy része a teológusok korében vitára adott alkalmat, mert tobb pontban eltért a korabeli hivatalos egyházi tanítástol vagy azok megszokott megfogalmazásától. Így Krisztusban két személyt tételezett fel, Máriát nem nevezte Isten anyjának, egyénien vélekedett az *eredeti bűnről*, a búnbánatrol és a bűnok bevallásának kotelezettségéről. ~ homiliáiban azt fejtegeti, hogy a vagyonkozosség a helyes gazdasági rend. A fogyasztási kozosség bevezetésével szerinte mennyországgá lehetne tenni a Foldet.

kijelentés – lásd kinyilatkoztatas

kiközösítés – lásd exkommunikácio

Kína vallásai – Kína történelmének ellenorizhető korszaka a Sang-dinasztia korában (i. e. 1550 korul) kezdődik. A Sang korszak vallásáról meglehetősen kevés biztosat állithatunk. Az utolsó evtizedekben napvilágra kerult „joslócsontok" (mintegy százezer darab állati lapocka és teknőspáncél), amelyek egy részét felirattal látták el, arról tanúskodnak, hogy ebben az időben mar kialakult Kínában az istenekbe vetett hit. Az istenek (sen), akiknek száma rendkivül nagy volt, az emberi élet és tevékenység minden területén a vé-

delmező szerepét töltötték be, míg a gonosz démonok (kwei) az emberek ártalmára voltak. Mind az istenek, mind pedig a gonosz szellemek gyakran állatformát öltöttek, s ezzel az ősibb idők *totemizmus*ának az emlékét őrizték meg. Az isteneknek *áldozatok*at mutattak be, ezt a funkciót az ekkor már kialakult papság végezte, amelynek feladata volt még a jövendőmondás is. A gonosz szellemek ellen mágikus gyakorlatok, talizmánok, körmenetek nyújtottak védelmet. Az istenek kaotikus sokaságából az aratással, betakarítással, selyemhernyótenyésztéssel összefüggésben álló termékenység-istenek emelkedtek ki ebben az időben. Az ősi kínai vallási hiedelmek között nagy jelentősége volt az ősök kultuszának. A családok elhunyt hozzátartozói, az „ősök áldó szellemei" nem távoztak el a kínai hiedelmek szerint egy távoli „túlvilágba", hanem régi lakóhelyük közelében maradtak és együtt éltek továbbra is a visszamaradottakkal. Ezért tájékoztatni kellett őket minden jelentős családi eseményről, amelyeket egy emléktáblára gondosan felírtak. Az ősök szellemeinek áldozatok bemutatásával is hódoltak. A kínai vallás rendszerbe foglalása a Csou-dinasztia (i. e. 1122–255) első évszázadaiban történt meg. Eszerint a világmindenségben minden szoros összefüggésben van és egyensúlyi helyzet uralkodik („egyetemes összhang elve"). Minden jelenség két egymást kiegészítő és egymással harmóniában levő princípiumra vezethető vissza. Ezek: a Jang (az istenek világának legáltalánosabb kifejezője) a világosság, a melegség, a magasság aktív, hímnemű princípiumai, és a Jin (a démonok világának legáltalánosabb kifejezője) az árnyék, a hideg, a mélység passzív, nőnemű princípiumai. A földi és az égi világ összhangja az alapja a társadalom berendezkedésének is. Az égi világ rendje szerint épül fel a földi világ, a földi társadalom. Amint az égi világ központja a sarkcsillag, amely körül az egész mindenség kering, úgy a földi világ, a kínai birodalom központi alakja a császár, akihez mindenkinek (elsősorban a vazallus fejedelmeknek) alkalmazkodnia kell. Az így felfogott császár természetszerűleg igényelhette magának az isteneknek járó tiszteletet, de egyben a kultusz kizárólagos irányítását is. A kultusznak szigorúan meghatározott rendjét a császár külön állami hivatalon keresztül ellenőrizte. A Jang és a Jin közötti egyensúlyt, az égi és a földi világ közötti összhangot és általában minden rendet, törvényt és szabályt, a tao (út) biztosítja. Ez az örökkévaló, változatlan, mindent szabályozó és fenntartó tao lett az elméleti alapja az i. e. VI. században Kínában létrejött két nagy vallási irányzatnak, a taoizmusnak és a konfucianizmusnak is. Az i. e. VI. században élt legendás filozófus, Lao-ce tanítása szerint, amely hosszú ideig csak szóbeli hagyományként terjedt és csak jóval később foglalták írásba (tao-te-king), a tao titokzatos természeti erőként szerepel, amelyet bizonyos mágikus módszerek gyakorlásával az ember is kiismerhet s így úrrá lehet a természeten, megértheti a múltat és beláthatja a jövendőt is. Ezen az elméleti talajon jött létre a taoizmus vallása a taót természettörvényként értelmező materializmussal szemben. A taoizmus nagy létszámú papsága legfőbb feladatának azt tekintette, hogy különféle szertartások, mágikus gyakorlatok végzésén keresztül minél tökéletesebb bepillantást biztosítson a taóba, a világtörvénybe. Nem azért, hogy azt megváltoztassa, hiszen az változhatatlan és örök, hanem éppen azért, hogy mindenki minél tökéletesebben alkalmazkodjon ahhoz, belenyugodjon annak érvényesülésébe és ezáltal boldog lehessen. A tao minden gátló körülménytől mentesen működik az anyagi, a tudattal nem rendelkező világban, az emberek azonban szenvedélyeikkel megakadályozzák zavartalan kibontakozását. Ezért le kell mondani az egyéni vágyakról és tudatosan rá kell hagyatkozni a taóra. Ez a nem-cselekvés (vu-vei) állapota a tökéletes állapot. Így a taoizmus, noha élesen bírálta korának állami berendezkedését, társadalmi rendjét és hivatalos vallását, nem tudott semmilyen kibontakozást ajánlani, hanem csak passzivitást és *fatalizmus*t hirdetett. A taoizmus nagyszámú istenei közül kiemelkedik Sang-ti, az ég-isten és Lao-ce, akit az i. sz. II. században istennek nyilvánítottak. A másodrendű istenek sorába a népi mondák és *mítosz*ok megszámlálhatatlan istenei és istennői tartoznak. A tao-

ista egyházi szervezet szigorú hierarchikus elven épül fel. A különféle rangú papok, *szerzetesek* és szerzetesnők élén a főpap, a „taoista pápa" áll. A taoizmussal szemben lépett fel az i. e. VI. században Kung Fu-ce (latinosan Konfucius). Kung Fu-ce világképének a középpontjában is a tao áll, azonban Lao-ce tanításával és a taoizmussal ellentétben a taónak szerinte nincs mágikus ereje, azt emberi erő nem befolyásolhatja. A tao végzetszerű hatalom, amely a fejedelmekben összpontosul. Az állam sorsa attól függ, hogy az uralkodó méltó hordozója-e a taónak. A tao szabja meg az emberi magatartásnak a szabályait. Ezek: a jóság, igazságosság, fegyelmezettség, értelmesség és őszinteség. Mivel az emberben benne működik mint örök erkölcsi törvény a tao, az ember természeténél fogva jó. Ez az eredeti jó és tiszta állapot azonban megbomlott. Helyreállítása attól függ, hogy az ember milyen mértékben valósítja meg a társadalmi és erkölcsi élet követelményeit és milyen mértékben gyakorolja az ősi vallásos szertartásokat. Ezzel magyarázható, hoggy a konfucianizmus az ősi kínai kultuszokat magáévá tette. Különösen nagy jelentőséget tulajdonított az ősök szellemeinek. Az ősök tiszteletével állott összefüggésben a konfucianizmus öt fő erkölcsi szabálya is, amelyek szerint a fiú köteles megadni a tiszteletet atyjának, a fiatalabb testvér tisztelettel és alázattal tartozik az idősebb testvérrel szemben, a feleség köteles megadni a tiszteletet a férjének, az ifjabb barát az idősebb barátnak, az alattvaló a felettesnek – végül pedig mindenki köteles magát alárendelni a császárnak. Az i. e. III. század közepén a konfucianizmus szembe találta magát a C'in-dinasztiával, amely megvalósította az abszolút despotizmust és minden olyan ideológiát elfojtott, amely gátat jelentett hatalma kibontakoztatásának, különösen pedig a konfucianizmust, amely a régi arisztokrácia érdekeivel állott szoros összefüggésben. A C'in-dinasztia bukása után a Han-dinasztia került uralomra, amely a régi állapotok helyreállítását tűzte ki céljául, így a konfucianizmust is pártfogásába vette, sőt az államvallás rangjára emelte. Ekkor szerkesztették meg Kung Fu-ce tanításainak a foglalatát, attól kezdve Kung Fu-ce sírjánál rendszeresen áldozatokat mutattak be az isteni rangra emelt mester tiszteletére. A konfucianizmus államvallás jellegét egészen az 1911. évi polgári forradalomig megőrizte. A taoizmus és konfucianizmus híveinek száma hozzávetőlegesen 300 millió. A taoizmus és a konfucianizmus mellett Kínában az i. sz. I. évszázadtól kezdődőleg elterjedt a *buddhizmus* is (annak mahajána irányzata) a buddhista misszionáriusok térítő tevékenysége révén. A buddhizmus terjedését segítette, hogy hasonló társadalmi körülmények között, az ázsiai termelési mód talaján keletkezett, mint a taoizmus, s a Nirvánáról szóló tanítást párhuzamba állították a taoizmus „vu-vei" (nem-cselekvés) elvével.

kinyilatkoztatás – (kijelentés) – a *teológia* szóhasználatában azok a tanítások vagy előírások, amelyeket a vallásos felfogás szerint *Isten* adott az embereknek. ~ nélkül az ember nem lenne képes elérni Isten által elé szabott célját. Isten a vallási tanítás szerint természetes és természetfölötti igazságot közölhet az emberrel. A természetes igazságra az ember a maga erejével is képes lenne rájönni, de az emberiség nagy többségének ezen igazság felismerése nehézségeket okozna. A természetfölötti igazságok teljes mértékben meghaladják az emberi értelmet, amelyekre – éppen ezért – az ember isteni ~ nélkül soha rá nem jöhetne. A ~ körébe tartoznak az ún. hittitkok vagy *misztériumok*, amelyek nemcsak abban az értelemben haladják meg az emberi értelmet, hogy nem lehet isteni megvilágosítás nélkül felfedezni őket, hanem abban az értelemben is, hogy miután már megismerte azokat az ember a ~ révén, képtelen azok megértésére és bebizonyítására. A katolikus tanítás szerint a ~ forrásai a *Biblia* és a *tradíció*, kritériumai pedig a *csoda* és a *jövendölés*. Az osztálytársadalom minden vallása azt tanítja, hogy különleges isteni ~ birtokában van s hogy csak egyedül az általa képviselt tanítások felelnek meg az istenség szándékainak. Ily módon a ~ tana alkalmat ad arra, hogy az egyes vallások magukat egyedül igaz vallásnak állítsák be. A ~ lehetőségét mindazok tagadják, akik

nem fogadják el a természetfölötti világnak és Istennek a létezését. Már az Isten létét elfogadó deisták fölhívták arra a figyelmet, hogy Isten és az ember között áthidalhatatlan a különbség, mert nincs arányosság a közlő és a befogadó között. Ha Isten mégis megkísérelné mondanivalóját az emberi értelemhez szabni, akkor nem közölhetné azt, amit akar, hanem csak azt, ami az embernek megfelel. Isten tehát ebben az esetben az emberi gondolkodóképességtől függne, ami viszont ellentmond fogalmának. A *marxista valláskritika* kimutatja, hogy mindaddig, amíg azok a viszonyok (az osztályviszonyok) nem változnak meg, amelyek a „természetfölötti" hitét létrehozták, ennek megnyilatkozása, a ~ iránti igény is – annak minden belső ellentmondásossága ellenére – megmarad.

Királyok könyve (1. és 2.) – *ótestamentumi kánoni* irat, amely a *Sámuel-könyv* történetét folytatja. Elbeszéli Dávid király utolsó intézkedéseit (hogy fiát, Salamont jelölte ki utódjául), majd halálát és temetését. Részletesen leírja Salamon uralkodását, az ország két részre, Izraelre és Júdára szakadását és a kettészakadt ország szinkronisztikus történetét 721-ig, a továbbiakban pedig – mivel ekkor az északi országrész az asszír hódításnak áldozatául esik – csak a déli országrész, Júda királyaival foglalkozik. Szerzője ismeretlen, keletkezési ideje a *babiloni fogság* vagy a közvetlen utána következő időszak.

kisprófétáK (a prophémi = valakinek a nevében beszélni görög szóból) – tizenkét *ótestamentumi* író, akik általában kisebb terjedelmű írásokat hagytak hátra. A *kánon*ban a következő sorrendben szerepelnek: Hosea (Ozeás), Joel, Ámosz, Abdiás (Obadija), Jónás (Jona), Mikeás (Micha), Náhum, Habakuk, Szofoniás (Szefanja), Aggeus (Haggai), Zakariás (Zekarja) és Malakiás (Malaki). Ámosz és Hosea az i. e. VIII. században tevékenykedett az északi királyságban, Izraelben, míg Mikeás, Szofoniás, Habakuk és Náhum az i. e. VII. században a déli királyságban, Júdában fejtette ki prófétai működését. Írásaikban egyrészről a gazdagok fényűzése, az igazságtalan vagyonszerzés, a szociális igazságtalanság, a szegények könyörtelen elnyomása, másrészről a királyok által is pártfogolt bálványimádás, a bikaborjú-tisztelet, a Moloch-kultusz ellen emelik fel szavukat és harcolnak Jahve kizárólagos tiszteletének a diadalra juttatásáért. A többi kisprófétához a *babiloni fogság*ból való hazatérés után működött és tevékenységét az újjáépítés és az új típusú vallásosság szolgálatába állította. Aggeus és Zakariás könyvének fő gondja a templomépítés, Malakiás a vegyesházasság, a papi tized elhanyagolása és az áldozatbemutatásban mutatkozó hanyagság ellen emel szót, Joel az utolsó ítéletről és a bűnbánat szükségességéről beszél. Valószínűleg a fogság után keletkezett a legrövidebb, mindössze 21 versből álló prófétai könyv, az edomiták elleni fenyegetéseket tartalmazó Abdiás könyve is. A Jónás próféta könyve szerint Jónás Jahvétól azt a parancsot kapja, hogy menjen a pogány Ninivébe és hirdessen bűnbánatot, ő azonban elmenekül a feladat elől, mígnem Jahve egy cethal gyomrában erőszakkal Ninivébe viszi, amelynek lakói a próféta prédikációjának hatására bűnbánatot tartanak, Jahve pedig megkönyörül rajtuk. Ezen irodalmi fikció az egyre erősödő papi ideológia ellen foglal állást. Gúnyos hangvételével szinte nevetség tárgyává teszi a fogság utáni papságnak a zsidók kiválasztottságáról szóló tanításait. Ninive, amelynek mint pogány városnak, el kellett volna pusztulnia, a próféta egy szavára megtér – mi értelme van akkor a papok által szorgalmazott vallási elfogultságnak?

klérus (a klérosz = valakinek [Istennek] a tulajdona görög szóból) – a *katolikus egyház*ban a nép közül kiválasztott és elkülönített, különleges jogokkal és hatalommal felruházott férfiak testülete, akiknek feladata a hívek kormányzása, valamint az *Isten* és emberek közötti közvetítés. A ~ tagjai alá- és fölérendelt viszonyban állnak egymással (lásd: *hierarchia*). A ~-nak azt a törekvését, hogy vallási tekintélyét politikai és gazdasági célok szolgálatába állítsa, hogy a híveket politikailag befolyásolja, klerikalizmusnak hívják.

kolostor (claustrum, klastrom, zárda, rendház) – a szerzetesi közösségek lakóhelye. A ~-t rendszerint templommal építik egybe. A *szerzetesek* a ~ celláiban, magányosan laknak, csak imáikat és étkezéseiket végzik közösen. A férfi ~-ba nők, a női ~-ba férfiak nem léphetnek (klazúra).

Kolosszeiekhez írt levél – lásd páli levelek

kolumbárium (latin: galambház) – hamvvedrek számára épített temetkezőcsarnok. A név onnan ered, hogy az ókori Rómában galambdúchoz hasonlóan képezték ki a hamvvedrek számára készített temetkezési építményeket.

koncelebráció (latin: együttmisézés) – több pap együttes tevékeny részvételével tartott *mise*. A ~ szokása a keleti *kereszténységben*, az *orthodox egyházak*ban ősidők óta fennállott. A *katolikus egyház*ban is gyakorolták, egészen a XIII. század elejéig. A *ferencesek* és a *Domonkos-rend* elterjedésének következtében e szokás háttérbe szorult. E rend *kolostor*ainak nagyszámú szerzetes papsága fokozatosan áttért az ún. privát (a külön *oltár*nál, illetve egyazon oltárnál az egymás utáni) misézésre. Ennek háttere az volt, hogy a velük miséztető hívek megkívánták, hogy *stipendium*ukért szándékukra külön misét mondjanak. Így a XIV. századra a ~ fokozatosan megszűnt, két esetben fordult csak elő: a papszentelés és a *püspök*szentelés szertartásában, ahol az újonnan felszenteltek együtt miséztek a felszentelővel. A *II. vatikáni zsinat* liturgikus rendelkezése a ~ szokását ismét visszaállította a katolikus egyházban.

konfirmáció – lásd bérmálás

Konfucius – lásd Kína vallásai

konklávé (latin: bezárható szoba) – a *Vatikán*ban az a zárt helyiség, amelyben a bíborosok a külvilágtól szigorúan elzárva a *pápát* megválasztják.

konkordátum (latin: megegyezés) – a *katolikus egyház* és valamely állam viszonyát szabályozó szerződés. A polgári forradalmak győzelme után az *egyház* arra törekedett, hogy lehetőség szerint minden kapitalista állammal ~-ot kössön, s ezáltal az egyháznak az államban szilárd helyzetet biztosítson. A XIX. század folyamán, majd az első világháború után, sorra születő ~-ok az egyháznak csaknem minden országhoz fűződő viszonyát szabályozták. A ~ megkötésére az egyház részéről a római *pápa*, az állam részéről pedig a nemzetközi szerződések kötésére, illetve a törvényhozásra jogosult személy az illetékes. A pápa nem mint a *Vatikán* állam feje, hanem mint katolikus egyházfő köti a ~-ot. Helyi jelentőségű ügyekben a *püspök*ök köthetnek ~-ot az állami szervekkel. A ~-ok biztosítani akarják a katolikus egyház szabadságát, az egyház, illetve a papság kiváltságait, az egyház oktatási, iskolafenntartó jogát, az egyházi vagyon szabad kezelését és az államsegélyre való igényt stb.

konstitúció – zsinati alapokmány, amely rendszerint hittani kérdéseket érint.

Korán (az al-kuran = tanítás, olvasmány arab szóból) – az *iszlám* szent könyve, amelynek tanításait a mohamedán vallás szerint *Mohamed* próféta Allahtól kapta Gábriel angyal közvetítésével. Mohamed valószínűleg írástudatlan volt, így a Gábriel angyaltól kapott kinyilatkoztatásokat ő maga nem tudta írásba foglalni, gondoskodott azonban arról, hogy íródeákja (Zajd ibn Thábit) feljegyezze azokat. E feljegyzések alkotják a ~ alapját. A Mohamed által diktált feljegyzéseket csak a próféta halála után kezdték rendszerezni. Végleges és szentnek minősített formáját Othmán kalifa alatt, 650 körül nyerte el. A gyűjtemény jórészt Mohamed kortársainak írásos feljegyzéseit vagy visszaemlékezéseit tartalmazza, ily módon a ~ a korai iszlámra vonatkozólag rendkívül értékes forrásszövegeket tartalmaz. Szerkesztése mechanikusan történt: a szövegeket 114 szurára (fejezetre), a szurákat pedig versekre osztották, de nem a már ellenőrizhetetlen történeti sorrendben, hanem hosszúságuk szerint, oly módon, hogy előre kerültek a leghosszabb szurák, a gyűjtemény végére pedig

a rövidebbek. A ~ tartalma rendkívül vegyes. Találhatók benne varázsmondókák, imádságok, Allahot magasztaló himnuszok, vallási, erkölcsi és jogi szabályok, látomások és különösen a világ végével kapcsolatos jövendölések, valamint mitikus-legendás elbeszélések. Első, bevezető szurája (bátihat al Zur'an) egy rövid terjedelmű fohász, a mohamedánok fő imádsága. Irodalmi formáját tekintve a ~ rímes próza. A muzulmán teológia legfontosabb feladata a ~ magyarázata, amelynek alapelve egészen a legutóbbi időkig a szövegek szó szerinti értelmezése volt. Újabban azonban, a vallások általános modernizálódási törekvéseivel összefüggésben, a ~-magyarázók hajlanak az allegorikus értelmezések felé. Míg a ~ azokat a tanításokat foglalja össze, amelyek a hagyomány szerint Gábriel „kinyilatkoztatásából" származnak, addig a Szunna a Mohamed életére, tanítására és csodáira vonatkozó hagyományoknak (hadithoknak) a gyűjteménye. A Szunnát, amelyet a IX. században állítottak össze, nem minden mohamedán fogadja el, csak az ún. szunniták.

Korinthoszi-levél, I., II., – lásd páli levelek

kozmológiai istenérvek (a kozmosz = világegyetem görög szóból) – a *metafizikai istenérvek* részletezései a világegyetem keretei között. A ~ mindenekelőtt a világmindenség „kezdetéből" következtetnek annak okára, *Isten*re. Eszerint a világ nem öröktől fogva létezik, hanem időben kezdődött és ezért egy külső létesítő okkal kell rendelkeznie. A világ időbeliségét az entrópiatétel, az atomok szétesésének jelensége és a vöröseltolódás jelensége segítségével igyekeznek alátámasztani. Az entrópia tétele szerint, amelyet R. Clausius állított fel 1865-ben, a világban szüntelenül növekszik az entrópia, azaz a hasznos mechanikai munkára alkalmatlan hőenergia. Ez a szüntelen növekedés végül is odavezet, hogy minden energia hőenergiává alakul át, visszafordíthatatlanul kiegyenlítődik a hőmérséklet, aminek következtében beáll az „örök halál és mozdulatlanság" állapota, a „hőhalál". Ebből következik, hogy ez a folyamat valamikor elkezdődött. Ha ugyanis öröktől fogva tartana, akkor már régen elérkezett volna a világ az egyensúlyi állapothoz. A világ folyamatának volt tehát kezdete. De ha a világ folyamata időben kezdődött, akkor az anyaga sem lehet örök, mert ahol anyag van, ott mozgásnak is kell lenni. Az entrópia-tétel (a termodinamika második fő tétele) azonban csak zárt és hőszigetelt rendszerekre vonatkoztatható (amilyen csak laboratóriumi körülmények között állítható elő), de még ott sem minden esetben. Ily módon érvényességének az egész világegyetemre való kiterjesztése önkényes és logikailag is hibás. Ez az eljárás ui. éppen azt tételezi fel, amit bizonyítani kellene, hogy ti. a világegyetem zárt rendszer, azaz véges, mert csak ilyen körülmények között alkalmazható rá az entrópiatétel. A ~ a világ kezdetének a bizonyításánál a csillagok világában tapasztalható atommag-szétesési jelenségekre is hivatkoznak. Ha a nehezebb atommagoknak könnyebbekké való szétbomlása nem időben kezdődött volna el (azaz, ha a világnak nem lenne kezdete), ez a folyamat már régen befejeződött volna és nem lennének nehéz atommagok. A kezdet, „az ősatom"-állapot egyes csillagászok számítása szerint 5–10 milliárd évvel ezelőttre tehető. A világegyetemben azonban nemcsak nehéz atommagok szétesése, bomlása tapasztalható, hanem ezzel ellentétes folyamatok is, nehéz atommagok keletkezése (atommagszintézis) is megfigyelhető. Ily módon e jelenségből nem lehet a világ kezdetére következtetni. A vöröseltolódás (a csillagködök spektrumában, a látható részeknek a színkép vörös vége felé való eltolódása) jelenségét Hubble, amerikai csillagász fedezte fel 1929-ben. A jelenség valószínű magyarázata az, hogy a metagalaktikák tágulnak, távolodnak egymástól (Doppler-effektus). E jelenséget és hipotetikus interpretációját Lamaître belga kanonok az egész világegyetemre kiterjesztette és azt állította, hogy az egész világegyetem tágulóban van („táguló világegyetem"). Mindebből arra következtetett, hogy a világmindenség valamikor egy ősatomban sűrűsödött össze. A „táguló világegyetem" elmélete olyan hipotézis, amely ellen számtalan

tény szól. Az általunk megfigyelt metagalaktikák csak egy része a világegyetemnek, s így jelenségeikből nem lehet annak egészére érvényes törvényszerűségeket megállapítani. Továbbá a vöröseltolódás nemcsak a galaktikák egymástól való eltávolodásával magyarázható. Végül pedig egyéb jelekből a csillagászok arra következtetnek, hogy míg egyes galaxisok tágulnak, mások éppen sűrűsödnek vagy tömörülnek, sőt, hogy ugyanazon galaxisokon belül is hasonló ellentétes irányú mozgás tételezhető fel. Ezért nem a világegyetem tágulásáról, hanem a benne végbemenő váltakozó irányú mozgásról helyes beszélni. Ha mindehhez hozzávesszük az energia megmaradásának törvényeit, amely ma már a megmaradási törvények sorává alakult, amelyek az anyag, a mozgás, a tömeg, az energia stb. megmaradásának az elvét foglalja magában, és azt fejezi ki, hogy az anyagot és a mozgást sem teremteni, sem pedig elpusztítani nem lehet, akkor a ~, amelyek a világ anyagának és folyamatának (mozgásának) végességéből, kezdetéből akarnak a végtelen, teremtő Isten létére következtetni, értéküket vesztik.

közjó (bonum commune) – a *katolikus társadalmi tanítás Aquinói Tamás*ra visszavezethető központi kategóriája. A ~ a társadalom minden tagjának közreműködésével létrehozott és a társadalom minden tagjának boldogulásához rendelkezésre álló anyagi, szellemi és erkölcsi javak összessége („pax et prosperitas").

krisztológia (a Khrisztosz = Krisztus és logosz = tudomány görög szóból: Krisztusról szóló tudomány) – a *dogmatika* Krisztussal mint a *Szentháromság* megtestesült második személyével foglalkozó ága. Mindenekelőtt azt fejti ki, hogy Krisztus *Isten* is és ember is egy személyben, majd azt vizsgálja, hogy miként egyesült Krisztus személyében az isteni és az emberi természet, továbbá, hogy a személyi egység milyen következményekkel van Krisztus emberi mivoltára. A ~ jelenlegi *dogmái*t a keresztény ókor egyetemes *zsinat*ain fogalmazták meg, lezárva ezzel az ún. ~i vitákat. (Lásd: *nesztorianizmus, monofizitizmus, monotheletizmus*). A ~ a modern *teológiai* kutatás érdeklődésének a központjába került, mert Krisztus emberségének a vizsgálata alkalmul szolgálhat a keresztény antropológia korszerű kidolgozásához. (Lásd: *antropológiai teológia.*)

Krónikák könyve – *ótestamentumi kánoni* irat, amely ma két könyvből áll, de valamikor egy könyvet alkotott. A királyok történetét beszéli el a királyság intézményének bevezetésétől a *babiloni fogság*ból való hazatérésig, erősen tendenciózusan a papi szemlélet szerint. Szerzője ismeretlen, keletkezési ideje az i. e. 300 körüli esztendő. Történeti hitelessége meglehetősen csekély.

kumráni szekta – lásd esszénusok

Kung Fu-ce lásd Kína vallásai

Küng, Hans (1928–) – katolikus teológus, aki modernizáló nézetei miatt összeütközésbe került az *egyházi tanító hivatal*lal. Filozófiai és teológiai tanulmányait Rómában, a Gergely Egyetemen (1948–1955), valamint Párizsban, a Sorbonne-on és az Institut Catholique-on (1955–1957) végezte. 1960-tól alapvető teológiát, 1963-tól dogmatikát és ökumenikus teológiát adott elő a tübingeni egyetemen. *XXIII. János pápa* 1962-ben a *II. vatikáni zsinat* teológusává nevezte ki. ~ írásaiban számos ponton eltért a katolikus tanítástól, ezért a Hittani Kongregáció 1973-ban határozottan helyreigazította nézeteit, 1975-ben pedig *VI. Pál pápa* utasítására figyelmeztetésben részesítették és felszólították, hogy az egyház tévedhetetlenségéről, a tanító hivatalról és a világiak papságáról vallott nézeteit többé ne képviselje. A Német Püspökkari Konferencia nyilatkozata (1975) és neves katolikus teológusok egyéb, pl. Krisztus feltámadásáról, Mária szüzességéről vallott tagadó nézeteit is téveseknek minősítették. ~öt 1979-ben eltiltották a tanítástól.

L

Laborem exercens – *II. János Pál pápa* 1981-ben kiadott *enciklikája* a munkáról. Bevezetése kijelenti, hogy a munka egyike azon jellemzőknek, amelyek az embert megkülönböztetik a többi teremtménytől, hogy a munka a szociális kérdés központi tárgya és egyben megoldásának kulcsa. Első része a munka és az ember viszonyát vizsgálja. Leszögezi, hogy a *Biblia* szerint a munka az ember földi létének alapvető dimenziója. A munka alanya az ember mint személy, ezért a munkának a személyiség kiteljesedését kell szolgálnia. A munka értéke abból fakad, hogy aki azt végzi, személy. A második rész a munka és a tőke közti konfliktust elemzi. E konfliktus csak úgy oldható fel, ha elismerjük a munka prioritását a tőkével szemben és azt is, hogy nem lehet elválasztani a tőkét a munkától, még kevésbé a konkrét embereket, akik e fogalmak mögött állnak. A munka és a tulajdon viszonyát elemezve elítéli a marxista kollektivizálási programot csakúgy, mint a magántulajdon kizárólagosságát hirdető „merev" kapitalizmus álláspontját. Az igazi szocializálás az, ha biztosítják minden dolgozó ember jogcímét arra, hogy a termelőeszközöket a többi dolgozóval együtt tulajdonosi minőségben birtokolja. A harmadik rész a dolgozó ember jogairól beszél. Az ember alapvető joga, hogy képességeinek megfelelő munkához jusson, továbbá, hogy olyan méltányos javadalmazást kapjon – függetlenül attól, hogy a termelőeszközök magán- vagy szocializált tulajdonán alapuló rendszerről van szó –, amely elegendő arra, hogy a dolgozó családot alapítson és azt emberhez méltóan eltarthassa. A munkabér mellett különböző szociális juttatásokra is szükség van a dolgozók és a családtagjaik életének és egészségének védelme érdekében. A női emancipáció pedig olyan munkaszervezést követel meg, amelyben a nő, anélkül, hogy kizárnák olyan munkaterületekről, amelyeknek ellátására képes, nem kényszerül arra, hogy emancipációját neme sajátos vonásainak a feladásával és családja károsodásával fizesse meg. A dolgozók jogainak a biztosítására szükség van a szakszervezetekre, amelyeknek azonban nem szabad a politikai pártok szerepét átvenni vagy azokkal szoros kapcsolatot kiépíteni. Kiemeli az enciklika a testi fogyatékosok munkához való jogát, a mezőgazdasági munka méltóságát és a vendégmunkásoknak a jogait. Befejező részében kijelenti, hogy a munka részvétel a teremtő *Isten* művében, Krisztus tevékenységében és – terhe révén – Krisztus keresztjének a hordozásában is.

lámaizmus – lásd buddhizmus

La Mettrie – lásd francia polgári vallás-kritika

Lao-ce – lásd Kína vallásai

lateráni egyezmény – 1929. február 11-én XI. Pius *pápa* és az olasz fasiszta kormány szerződése, amelynek értelmében létrejött az új független, szuverén *Pápai Állam* a *Vatikán*-város területén.

legenda (lat.: olvasmány) – vallásos tárgyú, rendszerint a *szentek* életével foglalkozó olvasmány, amely legtöbbször a jámbor fantázia terméke és gyakran történeti maggal sem rendelkezik.

lélek – a vallási tanítás szerint olyan szellemi való, amely mind létében, mind pedig működésében független az alacsonyabb rendűnek tartott anyagtól. Ilyen szellemi való pl. a *kereszténységben Isten*, és ilyenek az *angyalok*. Az emberi ~ az ember éltető

elve, szellemiségének alapja és halhatatlanságának biztosítéka (lásd: *eszkatológia*). Isten önmaga erejében fennálló ~, az angyalok és az emberi ~ pedig Isten teremtményei. A *panteizmus* és az *okkultizmus* szerint a ~ Isten szellemiségének az emanációja, kiáramlása. A ~-hit az ősi *animizmus*ra vezethető vissza. A materializmus tagadja a testtől független, halhatatlan, szellemi ~ létezését. A modern materializmus nem is használja a ~ terminust, helyette a tudat fogalmát alkalmazza, s azt tanítja, hogy a tudat az anyagi lét fejlődésének szükségszerű következménye, az agy emberre jellemző funkciója, az objektív világ visszatükrözése.

lélekvándorlás – lásd brahmanizmus

lelkiismereti szabadság – a *vallásszabadság*on túlmenően magában foglalja a felekezeten kívüliség, illetve az ateista propaganda szabadságát is. A ~ követelményét *Holbach* vetette fel a XVIII. században, azonban egyetlen polgári államban sem valósult meg következetesen. A ~ első törvénybeiktatása a szovjet alkotmányokban történt meg, mint az *állam és egyház* következetes szétválasztásának a következménye.

létfogalom (ens) – a *skolasztika metafizikájának* központi kategóriája. Nem zárja magába a létezés fogalmát, de nem is zárja azt ki kifejezetten. Eltekint minden meghatározottságtól és különbségtől, mert minden valóságos, lehetséges vagy fiktív létezőről állítható, a semmit kivéve. A ~ tehát minden, ami nem semmi, hanem valami. A ~-nak két állapota van: vagy létezik, vagy képes arra, hogy létezzék (lásd: *aktus és potencia*).

Leviticus – lásd mózesi könyvek

Lévy-Bruhl – lásd evolúciós iskola

liberális teológia – protestáns *teológia*i irányzat, amely teljes kutatási szabadságot követel és mindenféle *dogmatika*i megkötöttséget elvet. A ~ nem fogadja el a *csodát* és a természetfelettit, nagy súlyt fektet viszont a *kereszténység* történeti forrásainak a kutatására. A ~ legkiemelkedőbb képviselője A. *Harnack* volt. (Lásd még: *bibliai racionalizmus*.)

litánia (a litaneia = könyörgés görög szóból) – a *katolikus egyház* olyan imádsága, amelynek szövegét felváltva imádkozzák úgy, hogy az előimádkozó váltakozó megszólításaira a nép azonos könyörgésekkel felel. A ~-t rendszerint délután imádkozzák a *templom*ban a pap vezetésével. A sokfajta ~ közül legismertebb a lorettói (lásd: *Mária-kultusz*).

liturgia (a leiturgia = köz- vagy vallásos tevékenység görög szóból) – valamely vallás szertartásrendje, rítusainak rendszere. A *kereszténység*ben két fő formája ismeretes: a nyugati és a keleti ~. A keleti ~ legismertebb formája a *Khrüszosztomosz*tól származó bizánci, a nyugatié pedig az I. Gergely pápára (lásd: *Gergely pápák*) visszavezethető római ~. A keleti ~-kat görögül, ószlávul, illetve anyanyelven végzik, míg a nyugati ~-k nyelve egészen a legutóbbi időkig a latin volt. A *II. vatikáni zsinat* óta a római ~ végzése is népnyelven történik. A ~ központi szertartása a *mise*. A *protestáns egyházak* leegyszerűsítették az istentiszteletet és elvetették a ~-t.

Locke, John (1632–1704) – deista filozófus, az *angol polgári vallászkritika* kiemelkedő képviselője. ~ filozófiai munkásságának nagy részét az alkotmányos monarchia létrejötte (1688) után fejtette ki. Mindenekelőtt a velünk született eszmék tanát cáfolta és ezzel az isteneszme és istenhit velünk született voltát is elvetette, mégpedig nemcsak az egyes ember esetében, hanem az emberiségre vonatkoztatva is. Így a *vallás* ~ gondolatrendszerében történelmi jelenség, amely az emberi történelemnek csak egy bizonyos, meghatározott szakaszában keletkezett. Ugyanakkor azt is állítja, hogy *Isten* létéről megbizonyosodhat az ember, sőt *istenérveket* is létrehozhat. Az ember önmaga létéről intuitív, közvetlen ismerettel rendelkezik, aminek következtében nem kételkedhet senki saját létezésében, amely létezés külső és szükségképpeni okát Istenben kell keresnie. Ha azonban létezik is

Isten, a világ folyásába és az emberek életébe nem avatkozik bele *(deizmus)*. ~ nem tagadja a *kinyilatkoztatás* lehetőségét sem, azonban azt tanítja, hogy annak igazságtartalmát az ész állapítja meg, illetve kontrollálja: csak az lehet kinyilatkoztatott igazság, ami ésszel is belátható, vagy legalábbis nem mond ellent az észnek. Ily módon ~ a hit és az ész között sajátos összhangot is teremtett. Leveleiben és a *kereszténységről* szóló művében ~ a *vallásszabadság*ot követeli. E vallásszabadságnak azonban a katolikusok és az ateisták nem lehetnek részesei, mert rendkívül veszélyesek az államra nézve. Az ateisták azért, mert esküt nem tesznek, a katolikusok pedig azért, mert az eskü kötelezettsége alól a *pápa* bármikor feloldhatja őket. Ellentmondásos tanítása az angol polgári forradalomnak az arisztokráciával kötött kompromisszumba, az alkotmányos monarchiába torkolló jellegével áll összefüggésben.

„lollard"-ok – lásd Wiclif

Lonergan, Bernard John – lásd transzcendentális neotomizmus

lotaringiai bencés reform – lásd clunyi reform

lovagrendek – a *keresztes háborúk* időszakában a zarándokok védelmére, illetve általában katonai feladatok ellátására alakult szerzetesrendek. Tagjai szerzetesi fogadalmat tettek (lásd: *szerzetesek*), de katonáskodással és betegápolással foglalkoztak. – 1. Az 1118-ban keletkezett templáriusok (templomosok) rendjének tagjai külön megfogadták, hogy a szentföldi zarándokokat életük árán is megvédelmezik. (A templomosok nevüket onnan kapták, hogy a jeruzsálemi király a *jeruzsálemi templom* helyén épült palotában szállásolta el őket.) Kelet elvesztése után Ciprus szigetén, majd Párizsban telepedtek le, 1311-ben V. Kelemen *pápa* feloszlatta a rendet, amely körül botrányok keletkeztek. – 2. A johanniták rendje 1048-ban jött létre és harci feladatok mellett a jeruzsálemi zarándokok részére kórházat tartott fenn. Jeruzsálem elvesztése után Ciprus, majd Málta szigetére vonultak vissza. A rend ma is fennáll. – 3. A német lovagrendet 1198-ban alapították Palesztinában. 1211-ben Magyarországon telepedtek meg. II. Endre azonban 1225-ben kiűzte őket. 1226-tól Észak-Lengyelországban telepedtek le. 1230–1525 között uralmuk alatt tartották Poroszországot és azt elnémetesítették. 1410-ben vereséget szenvedtek a lengyelektől és litvánoktól, akiket orosz és cseh alakulatok is segítettek. 1525-ben Hohenzollern Albert, a rend nagymestere áttért a protestáns hitre és Poroszországot világi választófejedelemséggé alakította át. A rend utolsó birtokait 1809-ben I. Napóleon szekularizálta. 1834-ben Ausztriában újjászervezték és ma is működik, ma azonban már nincs különös jelentősége.

Loyola Ignác – lásd jezsuiták

Lubac, Henri de (1896–) – jezsuita szerzetes, a katolikus *„új teológia"* vezéregyénisége. Célja a *kereszténység* lényegének a modern ember igényei szerint történő újrafogalmazása, a *katolikus egyház* korszerűsítése, amelyhez azonban fel kell tárni a kereszténységet a maga őseredetiségében. Ezért figyelme részben a forrásokra, a keresztény ókor nagyjainak a teológiájára (lásd: *patrológia*), részben a mai filozófiai kérdésfeltevésekre irányul, így a modern *ateizmus* is érdeklődésének a homlokterében áll. Megfogalmazásaiban a *transzcendentális neotomizmus* módszerét követi. A konzervatív teológusok támadása következtében 1950–1954 között eltiltották a tanítástól. *XXIII. János pápa* 1960-ban a *II. vatikáni zsinat* teológus szakértőjévé nevezte ki.

Lucifer – lásd angyalok

luciferiánusok – középkori *antifeudális eretnekmozgalom*, amely a XII. században főként német területeken terjedt el. A *katolikus egyház* által hirdetett *Isten* helyett – aki a feudális rend őre – a Sátánt, Lucifert (lásd: *angyalok*) imádták és azt tanították, hogy Lucifert igazságtalanul büntették meg és taszították ki a *mennyország*ból.

Egyszer majd övéivel együtt vissza is fogja nyerni elvesztett jogait. Akkor azonban megváltozik a jelen rend, s mindenről, ami most szentnek és sérthetetlennek tűnik, kiderül, hogy gyalázatos és rossz dolog, ezért el is fog pusztulni. Hirdették, hogy a bűnös papság nem rendelkezik semmiféle lelki kiváltsággal, ezért az anyagi javakat is jogtalanul birtokolja. Sokan közülük azt is tanították, hogy nemcsak a bűnös papoknak, hanem az *egyház*nak sincs hatalma az emberek fölött. Nem fogadták el az *oltáriszentség*ről szóló katolikus tanítást és nem tartották meg az egyház által előírt böjtöket sem. Tanításuk mögött éles feudalizmusellenesség állott. A fennálló viszonyok megváltoztatását a hűbéri rendet igazoló kereszténység Istenének ellenségétől, Lucifertől várták. Az *inkvizíció* a ~-at kegyetlenül üldözte.

Lucretius – lásd antik valláskritika

Lukács-evangélium – lásd evangéliumok

Luther Márton (1483–1546) – a *reformáció* megindítója és németországi válfajának vezéralakja, az *evangélikus egyház* és tanrendszer megalapozója. Eislebenben (Dél-Németország) született szegény bányászcsaládból. Nehéz körülmények között végezte filozófiai tanulmányait, amelynek befejeztével a filozófia doktora lett (1505). Ugyanez évben belépett az Ágoston-rendi remeték (lásd: *Ágoston-rendi szerzetesek*) *kolostor*ába, ahol 1512-ben a *szentírástudomány* doktorává avatták. 1508-tól a wittenbergi egyetem (előbb filozófia-, majd *Biblia*-) tanára és számos rendi tisztség viselője. 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára 95 tételt függesztett ki, amelyekben tiltakozott a *búcsú*árusítások körüli visszaélések ellen és kétségbe vonta, hogy a *pápa*nak joga vagy hatalma volna a búcsúk engedélyezésére, a bűnök megbocsátására. ~ e tételeket, amelyek között már megtalálható a később kibontakozó reformáció alaptanítása, amely szerint a bűnt egyedül *Isten* bocsáthatja meg, következésképpen az embernek nincs szüksége pap[illegible] közvetítésre, elküldte a mainzi érseknek is, aki azokat azonnal továbbította Rómába, és kérte, hogy ~ ellen haladéktalanul indítsanak eljárást. Ennek következtében a pápa (X. Leó) 1520. június 15-én „Exurge Domine" kezdetű *bulla*jában ~-t kiközösítette. ~ a kiközösítő bullát december 10-én a wittenbergi Elster-kapu előtt nyilvánosan elégette és kijelentette, hogy szakítani kíván a *katolikus egyház*zal. ~-t 1521 februárjában a wormsi birodalmi gyűlés elé idézték, ahol addig kiadott iratainak, illetve tanainak a visszavonására szólították fel. ~ egynapos gondolkodási idő után ezt megtagadta. Ezt követően V. Károly császár kiadta a wormsi ediktumot, amelyben ~-t birodalmi átokkal sújtotta, amelynek következtében bárki elfoghatta és megölhette. ~-t ekkor Bölcs Frigyes pfalzi választófejedelem Wartburg várában látszatfogságra ítélte, ahol csaknem egy évig tartózkodott György úrfi álnéven. Itt kezdte meg a *Biblia* lefordításának a munkálatait (bibliafordítása vetette meg a német irodalmi nyelv alapjait) és itt érlelődtek meg benne véglegesen tanításának alapelvei is. Közben kialakult ~ körül a császárral és a pápával szembehelyezkedő fejedelmek tábora. Ez lehetővé tette, hogy ~ elhagyja fogságát és új *egyház* megszervezéséhez fogjon. 1522-ben visszatért Wittenbergbe, ahol találkozott az *anabaptisták*kal is, de szembefordult velük. Fellépett a német parasztok felkelése (1525) ellen is. ~ széles körű irodalmi tevékenységet fejtett ki. 63 éves korában halt meg hirtelen halállal.

Lutheránus Világszövetség – az országonként eltérő arculatot mutató *evangélikus egyház*ak szabad társuláson alapuló közössége, amely 1947-ben alakult meg Lundben. Fő céljául a lutheri örökség ápolását és az *ökumenikus mozgalom* előmozdítását jelölte meg. A lutheránus egységet korábban az ún. lutheránus világgyűlés ápolta, amely három nemzetközi konferenciát tartott (1923: Eisenach, 1929: Koppenhága, 1935: Párizs). A ~, amelynek 98 tagegyháza van, eddig hat nagygyűlést tartott (1947: Lund, 1952: Hannover, 1957: Minneapolis, 1963: Helsinki, 1970: Evian, 1977: Dar-es-Salaam). A tervek szerint a következő, hetedik nagygyűlés színhelye Budapest lesz, 1984-ben.

M

mágia (a mageia = varázslás görög szóból) – eljárások bonyolult rendszere, amely azon a hiedelmen alapul, hogy meghatározott gyakorlatok, mozgások, jelek alkalmazásával befolyásolni lehet a természetet és – később – a „természetfölötti" világot. A ~ minden *vallás* elválaszthatatlan tartozéka az őskortól napjainkig és a vallási gyakorlatokban nyilvánul meg. A ~ az ősi közösségek emberének a természettel szemben megnyilvánuló függésének, kiszolgáltatottságának és tehetetlenségének a kifejezése – amely a termelőerők alacsony színvonalának a következménye – és egyszersmind a természet fölötti uralom megszerzésének a kísérlete, amely azonban – az ember erőtlensége miatt – „természetfölötti" erők igénybevételével történik. A termelési ~ a vadászattal és a földműveléssel kapcsolatos. A véletlen nagy szerepe a vadászat sikerében arra késztette az őskori vadászokat, hogy fegyvereik erőtlenségét mágikus cselekvésekkel kiegészítsék. Ezért az elejtendő állatot lerajzolták, a rajz körül lejátszották a sikeres vadászatot, aminek következménye – hiedelmük szerint – a valóságos vadászat sikere lesz (szimpatetikus vagy hasonlósági ~). A dárdákkal, szigonyokkal átdöfött állatrajzok szintén előidézhetik a vadászat sikeres kimenetelét. A kedvező időjárást, a jó termést szintén mágikus eszközökkel igyekeztek a természettől kikényszeríteni. Mágikus eszközöket vettek igénybe ellenségeikkel szemben (rontó ~) és a betegségek gyógyításánál is (gyógyító ~). A ~ átszövi a mai vallásokat is. Az imádság a szavaknak, a szertartások a mozdulatoknak, a *szentségek* pedig bizonyos mozdulatoknak és cselekvéseknek tulajdonítanak mágikus hatásokat. A mágikus hiedelmek tovább élésének magyarázata ugyanaz, mint a *vallás* fennmaradásáé. Különleges szerep jut a ~-nak az *okkultizmus*ban.

Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa – a felszabadulás után hazánkban létrejött szervezet, amely a *protestáns egyházak*at tömöríti azzal a céllal, hogy az evangéliumot a modern ember számára elfogadható módon fogalmazzák meg, hogy támogassák a népek békéjét és egy olyan társadalom építését, amelyben a legfőbb érték az igazság és a szeretet. Ezzel a protestáns egyházak elhatárolták magukat attól a szemlélettől, amelynek alapján a két háború között összefonódtak az ellenforradalmi állammal, és tisztázták helyüket az új társadalomban. A ~ évenként tartja rendes közgyűlését. A ~ kapcsolatban áll a *Keresztény Békekonferenciá*val és az *Egyházak Világtanácsá*val.

magyar ősvallás – a finnugor nyelvet beszélő magyarok hitvilága a *kereszténység* felvétele előtti időben. A ~ emlékei mindenekelőtt a népmesékben, a mondákban és a népszokásokban maradtak fenn. Így megőrződtek az ősi *totemizmus* emlékei abban a szokásban, amely az állatokat külső vagy belső tulajdonságaik alapján jelöli (farkas, szarvas – nevük kiejtése minden bizonnyal tilos volt) és még inkább azokban az eredet-*mítosz*okban, amelyek a magyarokat a turulmadártól származtatják. A ~ legfőbb jellemzőjeként a *sámánizmus*t szokták megjelölni, amelynek emlékei a magyar népmesék táltosaiban, garabonciás diákjaiban, vasorrú bábáiban és a ráolvasásokban őrződtek meg. A ~ lélekhite *(animizmus)* szerint az ember lelke a halál után elszáll a testből, tovább él és különféle alakokat ölt. A ~ benépesítette a természetet is a jó (segítő) és a rossz (ártó) szellemek sokaságával. A túlvilági lények tiszteletére vagy kiengesztelésére áldozatokat mutattak be

(fehér ló). A honfoglalás után a ~-t a kereszténység kiszorította (lásd: *kereszténység Magyarországon*).

maha-jána – lásd buddhizmus

Makkabeusi könyvek – két *ótestamentumi* irat, amelyet a *zsidó vallás* és a *protestáns egyházak* nem fogadtak el *kánoni*nak. A két könyv tárgyköre azonos: a Szeleukida elnyomást, az ellene szervezett makkabeusi szabadságharcot (lásd: *Hasmoneus-dinasztia*) beszélik el. Szerzőjük ismeretlen. Az első könyv keletkezési ideje valószínűleg i. e. 105 és i. e. 63 közé, a másodiké pedig i. sz. 70 előttre tehető.

Malakiás – lásd kisprófétáik

mana (emberfölötti erő a melanéziaiak nyelvén) – személytelen erő vagy hatalom a természeti népek gondolatvilágában. A természeti népek ~-hitére a múlt század végén Robert Codrington protestáns misszionárius figyelt fel a melanéziai szigetvilágban. ~ lakozhat minden megszokott és rendkívüli tárgyban, kövekben, növényekben, állatokban, emberekben sőt halottakban is. A ~-hit részben az ősközösségben élő emberek természettel szemben elért bizonytalan sikereinek a fantasztikus tükröződése, amely sikereket az eszközök vagy azok eredményes használói különleges hatalmának tulajdonítottak, részben pedig a társadalom megkezdődött tagozódásával áll összefüggésben, amennyiben a közösség vezetőinek, varázslóinak, kézműveseinek stb. a társadalomban betöltött szerepét és hatalmát a ~-hiten keresztül különleges, emberfölötti erőre vezették vissza. A ~-hit maradványait ismerhetjük fel a különleges, isteni erővel felruházott kegytárgyak (érmék, amulettek, *ereklyék*), szent helyek, szent emberek (papok, királyok, *szentek*) mind a mai napig meglevő kultuszaiban. A jelenlegi vallástudomány ~ kifejezéssel jelöli általában a természetfölötti hatalomba vetett hitet. A legkorábbi vallásos elképzelésekben betöltött szerepe, jelentősége, e fogalom általánosítható volta ma is beható viták tárgya.

manicheizmus – lásd gnoszticizmus

Marcel, Gabriel (1889–1973) – francia drámaíró, katolikus egzisztencialista filozófus. Szülei nem kereszteltették meg, ő azonban 40 éves korában katolizált, s ettől kezdve a filozófiát katolikus szellemben művelte, noha a *neotomizmus*t elutasította. Feladatának a lét titkának a megközelítését tekintette. Az emberi lét szerinte csak annyiban valósul meg, amennyiben kapcsolatot teremt a létező világgal, elsősorban más személyekkel. A személyek közötti igazi, teljes létet adó kapcsolat a szeretet, ahol kölcsönösen azt akarják, hogy a másik „legyen", éspedig örökké legyen, vagyis az öröklétet akarják egymásnak biztosítani. Erre azonban csak az abszolút szeretet, a hittel elfogadott *Isten* képes, ezért csak ő lehet a lét végső alapja és a halál legyőzésének a garanciája is. Ezért kell az embernek léte maradéktalan és teljes megvalósulása érdekében személyes szeretetkapcsolatot teremtenie Istennel.

Maréchal, Joseph (1878–1944) – jezsuita szerzetes, filozófus, louvaini egyetemi tanár, a *transzcendentális neotomizmus* előfutára.

Marett, Robert Ranulph – lásd evolúciós iskola

Mária-dogmák – a Szűz Máriáról alkotott hittételek, amelyek a *katolikus egyház* és az *orthodox egyházak Mária-kultusz*ának a *teológiai* alapjául szolgálnak. A ~ fokozatos fejlődés következtében jöttek létre. Rendszerezésükkel a *dogmatika* egyik ága, a mariológia foglalkozik. – 1. Mária szüzessége. Már a II. századtól általánosnak mondható a keresztények között az a felfogás, amely szerint Mária szűzi módon foganta és szülte meg isteni gyermekét. Ettől kezdve eretneknek nyilvánították azokat, akik Krisztus természetes úton történő fogantatásáról beszéltek (a gnosztikus Kerinthosz és Karpokratész, az *ebioniták* stb.), akik nem tudták elképzelni, hogyan szülhet valaki gyermeket úgy, hogy közben fizikailag sértetlen marad

(Tertullianus), vagy akik azt állították, hogy Mária – Jézus születése után – Józseffel házaséletet folytatott és más gyermekeket is szült (az eunomiánusok és az antidikomarianiták stb.) A *dogmát* a II. konstantinápolyi (553) és a lateráni *zsinat* (649) hirdette ki ünnepélyesen. A dogma értelmében Mária szűz (testileg érintetlen) volt a szülés előtt, a szülés alatt és a szülés után. – 2. Mária istenanyasága. – Mária istenanyaságának a problémája szorosan összefüggött azzal a kérdéssel, hogy kicsoda is tulajdonképpen *Jézus Krisztus*, akit a II. században már – ha ellentmondásosan is – mint a Mária révén már egyszer megjelent megváltót emlegettek. A kérdés az volt: Mária nevezhető-e „Isten anyjának" (Theotokosznak), vagy meg kell elégednie az „ember anyja" (anthrópotokosz), esetleg Krisztus anyja (Krosztotokosz) megszólítással. Jézus Krisztus istenségének a kinyilvánítása tette szükségszerűvé, hogy Máriát a *pogány* anyaistennők mintájára az istenanyaság méltóságával és jelzőivel illessék. Máriának ez a fajta tisztelete a nép körében nem talált különösebb ellenállásra, hiszen korábban közülük sokan a pogány istennők tisztelői voltak, s mint keresztények Máriát tisztelték azok helyett. Így pl. a IV. században sok helyütt nyilvánosan imádták Máriát és kalácsot áldoztak neki. Mária istenanyaságának a hirdetésével az V. század elején Nesztoriosz konstantinápolyi püspök szállt szembe, aki három beszédből álló sorozatában kifogásolta, hogy a konstantinápolyiak Isten anyjának nevezik Máriát, holott az mindössze embernek az anyja. Nesztoriosszal szembeszegültek egyszerű vallásos emberek és felléptek ellene az egyházi vezetők is. 431-ben összehívták az epheszoszi egyetemes zsinatot, amely elítélte a *nesztorianizmust*, Nesztorioszt megfosztotta püspöki méltóságától és kizárta a papi rendből is, Máriát pedig hivatalosan Istenszülőnek, Istenanyának nyilvánította. – 3. Mária szeplőtelen fogantatása. – A szeplőtelen fogantatás gondolata, amely szerint Mária emberléte (fogantatása) első percétől kezdve mentes volt az *eredeti bűn*től és minden más személyes bűntől, a keresztény ókorban született meg. *Augustinus* pl. a pelagiánusokkal folytatott vitájában (lásd: *pelagianizmus*) Máriát kiemeli az eredeti bűn hatása alatt álló emberek közül. A VII. században már a szeplőtelen fogantatás ünnepével is találkozunk. A szeplőtelen fogantatás tétele a középkorban éles teológiai viták középpontjába került: *Aquinói Tamás* pl. nem tudta összeegyeztetni azt a megváltás általános szükségességének a tanával. A dogma nyilvános kihirdetésére csak a múlt században került sor (IX. Pius *pápa*, Ineffabilis *bulla*, 1854). Az *egyház* a dogma kihirdetése után négy évvel létrehozta a *lourdes*-i kegyhelyet is a szeplőtelen fogantatás tanának népszerűsítésére. A szeplőtelen fogantatás dogmája azt hangsúlyozza, hogy minden bajnak, a társadalmi bajoknak és igazságtalanságoknak is egyetlen forrása az eredeti bűn. Ily módon az embernek erkölcsi megújhodással kell változtatnia elesettségén, szociális problémái csak *transzcendens* erőkkel és végeredményben csak a túlvilágon oldódhatnak meg. – 4. Mária mennybevitele. – XII. Pius pápa 1950. november 1-én hirdette ki a legújabb Mária-dogmát „Munificentissimus Deus" kezdetű apostoli konstitúciójában. A pápai nyilatkozat szerint Mária, miután földi pályáját betöltötte, testestől és lelkestől felvitetett a mennyei dicsőségbe. E dogma a szeplőtelen fogantatás teológiai következménye: ha Mária mentes volt az eredeti bűntől, akkor mentesnek kellett lennie annak következményétől, a haláltól vagy legalább a testi enyészettől. Az egyház továbbá, a középkori, testet megvető aszketikus életszemlélettel szemben e dogmával a test, az anyag teológiai keretek között lehetséges felmagasztalását is célozza. – 5. Mária címei. – A már kihirdetett dogmákon kívül a katolikus egyház különféle címekkel (titulusokkal) is illeti Máriát. Ilyen többek között: „A kegyelmek közvetítője" („mediatrix"), „A megváltás társa" (corredemptrix) és a *II. vatikáni zsinat* óta „Az egyház anyja" (mater ecclesiae). Az e címek mögött rejlő tanítások nem dogmák, csak a dogmák következményei, amelyek azonban az *egyházi tanító hivatal* részéről kihirdethetők, dogmatizálhatók.

Mária-kultusz – Szűz Mária megkülönböztetett vallásos tisztelete a *katolikus egyház*ban és az *orthodox egyház*akban. Mária tisztelete nem azonos fokú *Isten* imádásával, de több a *szentek* tiszteleténél. A ~ legkezdetibb nyomai már a II. század *keresztény*ségében fellelhetők. A korai keresztény írók Máriát mint Isten anyját magasztalják, és Mária legrégibb ábrázolása is, amely kb. a II. század közepéről való és a Priscilla *katakomb*ában látható, mint Isten anyját mutatja be, aki átölelve tartja gyermekét. A IV. századtól kezdve Máriának mint Isten anyjának a kultusza olyan mértékben kibontakozott, hogy tiszteletére már *templom*okat is építettek. Mária Istenanyaságának a kultusza a legkezdetibb időktől párosult a szüzesség kultuszával. A ~ megalapozására már a keresztény ókorban megszületnek az első *Mária-dogmák*. Az első Mária-ünnep, a „Mindig szűz szent Istenszülő" ünnepe az V. században keletkezett. Ebből fejlődött ki kb. a VII. századra a ma is megült március 25-i „Annuntiatio" (magyar nevén: Gyümölcsoltó Boldogasszony) ünnepe, amelynek tárgya Mária szűzi foganása és Istenanyasága. A VI. században keletkezett Mária halálának (január 18.) és mennybevitelének (augusztus 15.) az ünnepe. A két ünnep rövidesen egyesült és „mennybevitel" (Assumptio) néven (magyar nevén: Nagyboldogasszony, augusztus 15.) állandósult és terjedt el. A ~ igazi felvirágzásának az ideje a középkor. A VII. században keletkezett és a IX. században terjedt el a szeplőtelen fogantatás ünnepe, amely a bűntelen, az *eredeti bűn*től és minden személyes bűntől mentes Máriának a tiszteletét népszerűsítette. A VII. században keletkezett Mária születésének az ünnepe is (Kisasszony napja, szeptember 8.). A X–XI. században, az ún. szerzetesi reformmozgalmak időszakában a ~ új vonásokat vett fel. Ekkor lett Mária az irgalmasság anyja és a világ királynője. A Karoling-kor Mária-ábrázolásaival szemben a X. századtól kezdődőleg a Mária-képek és a Mária-szobrok Krisztus anyját mint királynőt ábrázolják, akinek fejét korona ékesíti, vállát pedig királyi palást borítja. A XI. századból való az az imádság, amely először magasztalja úgy Máriát, mint a világ királynőjét. A X–XI. század egyházi költői is mint menny és föld királynőjét, úrnőjét magasztalják Máriát. A különféle ájtatossági gyakorlatok között ekkor jelenik meg a boldog Szűz Mária tisztelete, amely később, a gótikában fejlődött ki végül is a maga teljességében, amikor Mária földi életének egyes eseményeit (pl. Jézus születését, a napkeleti bölcsek imádását) mint boldogságának forrását népi és liturgikus tisztelet tárgyává tették. A XII–XV. század között vált népszerűvé a szenvedő Máriának a tisztelete. Ezzel kapcsolatosan születtek meg a különféle „Mária-siralmak" (Planctus Mariae), jelent meg Mária úgy a hívek képzeletében, mint a fájdalmak anyja, keletkeztek a hétfájdalmú Máriáról szóló miseszövegek stb. A XIII. századtól kezdődőleg előtérbe kerül Máriának mint emberi édesanyának a tisztelete is. A gótikus ábrázolásokon Mária már gyakran korona nélkül jelenik meg, amint anyai tekintettel szemléli gyermekét, aki almával, virággal vagy madárral játszadozik. A XII. századból származnak a Máriához intézett litániáknak (könyörgéseknek, megszólításoknak) az első nyomai. A XIII–XVI. század között számos és nagy terjedelmű *litánia* keletkezett, amelyek alapján a XVI. században állította össze Petrus Canisius a ma is használatos lorettói litániát. E litániákban a középkori népi ~ nyilvánul meg. E litániák Máriát számos olyan emberi – elsősorban női – tulajdonsággal és értékkel ruházzák fel, amelyek az adott viszonyok között a nők számára általában megvalósíthatatlanok és elérhetetlenek voltak. Mária a litániákban úgy áll elénk, mint aki megérdemli és megkapja anyaságáért, szűzi erényeiért, hűségéért, szorgalmáért a legnagyobb elismerést és tiszteletet, aki nemcsak szelídségével, alázatosságával emelkedik ki a többi asszony közül, hanem „közéleti szereplésével" is, amikor világot, embereket és angyalokat kormányoz, akinek szavára hallgatnak, hiszen csupa jó tanácsokat osztogat, mert okos és érdemes a meghallgatásra stb. A középkorban lett Mária a lelkek és testek orvosa, bűnösök menedéke, szomorúak vigasztalója és vált minden helyzet, foglalkozási ág, társadalmi réteg, tartomány

vagy ország sajátos arculatú védőjévé, „patrónájává". A ~ a középkorban elsősorban a nők számára nyújtott vigasztalást, de helyet kaptak benne a *kereszténység* feudalizmust szentesítő tendenciái is. A „hűséges szűz" tisztelete a feudális tulajdon oszthatatlanságát előmozdító felbonthatatlan házasságot népszerűsítette. A „szent szűz" magasztalása – és rajta keresztül a szüzesség eszményesítése – azok számára kínált „megoldást", akik nem találták meg a fennálló társadalmi rend és az egyház által számukra egyedül biztosított hivatásukat a családban (a gyermekek világrahozását és felnevelését), s így valamely *kolostor*ban, vagy a világban egyedül voltak kénytelenek leélni életüket. A „fájdalmas anya", az „úr szolgálóleánya", az „engedelmes szűz" magasztalása a nő sorsába való belenyugvásának a tanát népszerűsítette. A *reformáció* elvetette a ~-t. Azzal a polgári individualizmussal összefüggő tanításával ui., amely szerint pusztán az egyéni *hit* szükséges az üdvösség eléréséhez, fölöslegessé vált a ~ mint amely éppen a krisztusi megváltásba vetett szubjektív hittől tereli el a figyelmet. A protestantizmus, amely a burzsoázia igényeinek megfelelően a puritánságra törekedett, és megszüntette az istentiszteletek pompáját, eltávolította a képeket és a szobrokat a templomokból, a katolikus káprázatos ~-at sem tarthatta meg. Ezzel szemben a katolikusok a reformáció után egyre nagyobb súlyt helyeztek a ~-ra és úgy tekintették azt, mint az ortodox tanítás kritériumát. A múlt századtól a katolikus ~-t tudatosan a modern eszmék terjedésének ellensúlyozására használták fel, másrészt a női emancipációs mozgalmak hatása alá került és a nőkérdés vallásos szellemű megoldásának eszköze lett. A szélsőséges ~ ugyanakkor az *ökumenikus mozgalom* kibontakozását akadályozza, ezért a *II. vatikáni zsinat*on megkísérelték egy olyan Mária-kép megrajzolását, amely Máriát az egyház tagjaként mutatja be. Ez a lépés a protestánsoknál a kívánt hatást nem érte el, mert ugyanakkor Máriát új címmel, az „egyház anyja" címével ruházták fel és korábbi tiszteletét továbbra is fenntartották.

mariológia – lásd Mária-dogmák

Maritain, Jacques (1882–1973) – francia neotomista filozófus. 24 éves korában katolizált, s ettől kezdve *Aquinói Tamás* követőjévé vált. Egyéni meglátásaival és a korproblémákra való élénk reagálásával a *neotomizmus* fejlődésére nagy hatást gyakorolt. Neotomista alapelvek alapján a kapitalizmus meghaladásának a szükségességét hirdette, ezért az ún. baloldali katolikusok között tartották számon. Egyik előkészítője volt a *II. vatikáni zsinat*tal kapcsolatosan meginduló megújulási törekvéseknek, ám utolsó írásaiban élesen szembefordult a modernizáló teológusokkal és filozófusokkal.

Márk-evangélium – lásd evangéliumok

marxista valláskritika – a marxista filozófia egyik ága, amelynek elméleti alapja és tudományos módszere a dialektikus és történelmi materializmus. A ~ alapjait Marx és Engels vetette meg, Lenin pedig továbbfejlesztette. Marx és Engels valláselméleti-valláskritikai tevékenységének első szakasza (1841–1848) a hegeli és feuerbachi vallásfelfogással való leszámolás, valamint a *vallás* jellemzői, forrásai és funkciója feltárásának az időszaka. (Marx doktori disszertációjának bevezetése, Marx: Luther mint döntőbíró Strauss és Feuerbach között, Marx: A zsidókérdéshez, Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Marx: Tézisek Feuerbachról, Marx–Engels: A német ideológia). A második szakasz (1848-tól) az egyes konkrét vallások vizsgálatának az időszaka. (Engels: A német parasztháború, Engels: Bruno Bauer és az őskereszténység, Engels: A Jelenések Könyve, Engels: Az őskereszténység történetéhez, Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete.) A hatvanas és hetvenes években a vallásról alkotott nézeteiknek mintegy kiérlelt szintézisét adják. (Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, Marx: A tőke, Engels: Anti-Dühring és Engels egyes levelei.) Marx és Engels vallásról szóló tanításait

Franciaországban P. Lafargue (1842–1911), Oroszországban G. V. Plehanov (1856–1918) terjesztette és népszerűsítette. Németországban jelentős vallástörténeti-valláskritikai tevékenységet fejtett ki K. Kautsky (1854–1938). Lenin a ~ alapelveit az imperializmus időszakában fejlesztette tovább egész életművében, konkrétan pedig három tanulmányában. (Szocializmus és vallás, A munkáspárt és a vallás, A harcos materializmus jelentőségéről.) A ~ a vallást nem úgy tekinti, mint az emberiség nagy tévedését, nem is úgy, mint a társadalomhoz mesterségesen hozzákapcsolt képződményt, hanem mint bizonyos anyagi-társadalmi viszonyok felépítményi elemét, amelynek, a társadalom szervezésében, fenntartásában lényeges szerepe van, össztársadalmi igényt elégít ki olyan körülmények között, amikor a társadalom problémái reálisan megoldhatatlanoknak bizonyulnak, amikor az ember még nem ura a társadalmi viszonyoknak. Ezért a ~ programja: a mennyország kritikáját a földi viszonyok kritikájává tenni, vagyis azokat a társadalmi viszonyokat megszüntetni, amelyek szükségképpen igénylik az ember, a társadalom vallási kiegészítését. Vallási kiegészítésre akkor van szükség, ha az ember fölött olyan spontánul ható, tudatában fantasztikusan tükröződő idegen erők uralkodnak, amelyek gátolják az ember igazi mivoltának a megvalósítását. A ~ ezért olyan viszonyok megteremtését tűzi ki céljául, ahol az ember fejlődése előtt korlátlan lehetőségek nyílnak. Fő feladatának az osztályelnyomás, a kizsákmányolás és mindenféle társadalmi függés és kiszolgáltatottság felszámolását tekinti, párhuzamosan az emberek tudatos társadalmi tevékenységének a kibontakoztatásával, a mi viszonyaink között a szocializmus teljes felépítésével, a szocialista demokrácia következetes megvalósításával.

maszoréta szöveg – lásd Ótestamentum

Mater et Magistra – *XXIII. János pápa* 1961. május 15-én kelt *enciklikája* a szociális kérdés időszerű alakulásáról a keresztény tanítás fényében. Első részében összefoglalja a megelőző pápai szociális megnyilatkozásokat, különösen a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikában foglaltakat. Második része e tanokat az új körülmények között továbbfejleszti. Eközben, bár mutat új vonásokat, lényegében nem tér el a korábbi enciklikák alapelveitől. Tanítása szerint a gazdasági életben előnyben kell részesíteni a magánkezdeményezést, de elfogadhatók a társas kapcsolatok is. A munkabéreket az igazságosság és egyenlőség elve alapján kell megszabni. A társadalmi struktúra olyan legyen, hogy ne sértse meg az emberi méltóságot. A mezőgazdaságban a kis- és középtulajdont tartja ideálisnak. A magántulajdont az ember természetes jogának minősíti és határozottan védelmébe veszi. A harmadik rész a termelés különböző szektoraiban vizsgálja az „igazságosság" követelményeit. A mezőgazdaság a legelmaradottabb szektor, ezért a közhatalom biztosítsa a falusi-mezőgazdasági vidékeken a leglényegesebb közszolgáltatásokat. Szükségesnek tartja a gazdasági rendszer fokozatos és harmonikus fejlődését, a megfelelő gazdaságpolitikát, az igazságos és egyenlő adózást. Felemeli szavát a mezőgazdasági dolgozók társadalombiztosítása érdekében. Sürgős segítséget kell nyújtani a fejlődésben levő nemzeteknek. A népszaporodási problémákra kitérve, elítél minden mesterséges korlátozást. Végül buzdít a világméretű összefogásra és kirója a keresztényekre a szociális tevékenység feladatait, akik minden jóra vezető dologban együttműködhetnek más világnézet híveivel.

matéria-forma – lásd hülémorfista elmélet

materializáció – (a materia = anyag latin szóból) – az *okkultizmus* és *spiritizmus* tanítása szerint az a jelenség, amelyben a szellemek, az anyag eddig nem ismert felhasználásával, testi alakban jelennek meg és mutatkoznak az emberek előtt. A megjelent alak (fantom) a spiritiszták állítása szerint legtöbbször páraszerű testet mutat, de igen gyakran élő ember benyomását kelti a szemlélőben. Gyakori a spiritiszta összejöveteleken az is, hogy a „szellemnek" csak egyes tagjai válnak láthatóvá. A megfigyelők azt tapasztalták, hogy ezek a ta-

gok vagy fejek a gyűlésterem falára, függönyére voltak gombostűvel, illetve ragasztóval fölerősítve. A testi alakban megjelent szellemet le is szokták fényképezni az okkultisták. A szellemfényképekről is kiderült azonban, hogy azok csalás eredményei és csak preparált filmekkel készített felvételeken láthatók.

Máté-evangélium – lásd evangéliumok

médium (lat.: közvetítő) – a *spiritizmus* szerint olyan különleges testi és lelki képességekkel rendelkező földi személy (férfi, nő, sőt gyermek), aki képes felfogni és közvetíteni az ún. szellemvilág megnyilatkozásait. A ~-ok általában öntudatlan, ekszatikus, mámorszerű állapotban (transzban) közlekednek a szellemvilággal. A ~ arról, ami vele teljes ekszázisban történik, körülötte lejátszódik, semmit sem tud, és magához térése után semmire sem emlékszik vissza. A transz csak abban az esetben következik be, ha a ~-i képességekkel rendelkező személy passzívan viselkedik, magát tökéletesen átadja a vágynak, hogy rajta keresztül okkult jelenségek, szellemközlések történjenek. A transzba esett ~-on keresztül jelentkezik a spiritiszták szerint az állítólagos „szellem", aki a ~-ot eszköznek tekinti, és rajta keresztül okkult fizikai és pszichikai jelenségeket művel (lásd: *okkultizmus*). A pszichikai jelenségek közvetítői a beszélő, valamint az író és rajzoló ~-ok, míg a fizikai jelenségeket a fizikai ~-ok idézik elő. A beszélő ~-ot – mint mondják – a megnyilatkozni kívánó szellem részben vagy egészen hatalmába keríti. Ez úgy történik, hogy a ~ szelleme összehúzódik vagy egészen kivonul földi testéből, azzal csak asztrálteste révén tart kapcsolatot, hogy helyet adjon a túlvilági szellemnek, amely a ~ testét úgy használja, mintha az sajátja lenne. Az ilyen ~-ok arckifejezésükkel és egész viselkedésükkel a megnyilvánuló szellem indulatait tükrözik, miközben gépiesen beszélni kezdenek, sőt előfordulnak esetek, hogy idegen szavakat és mondatokat is közölnek. Az író és rajzoló ~-ok hasonló módon kerülnek a szellem hatalma alá, nekik azonban nem a beszélőszervüket, hanem karjukat és kezüket veszi birtokába, azért a szellemek közléseit írás, illetve rajzok formájában hozzák nyilvánosságra. Előfordul, hogy a ~ egyik közlési módra sem alkalmas. Ilyenkor asztalbillenésekkel vagy az asztalból, bútorokból, falakból hallatszó kopogásokkal adja tudtul a szellem közölnivalóit. A ~ működéséhez elengedhetetlen feltétel a kedvező környezet. Ha az ülésen résztvevők ellenséges indulatúak a ~-mal szemben, az eredmény csökken, ha pedig nem hisznek maradéktalanul a szellemek világában, az egészen el is marad. A ~-ok legnagyobb többsége szemfényvesztő, aki vagy fanatizmusból meg akarja embertársait téríteni, vagy az emberek hiszékenységéből ügyes mutatványai révén anyagi haszonra akar szert tenni. Maguk a spiritiszták sem tagadják, hogy üléseiken sok csalás fordul elő. A szándékos csalások mellett sok esetben valóságosan is képes szokatlan eseményeket produkálni a ~, amelyek magyarázatát a modern pszichológia adja (lásd: *szellemválaszok*).

meghaló és feltámadó istenek – lásd tenyészet-enyészet mítoszok; misztérium-vallások

megigazulás (iustificatio) – 1. A katolikus felfogás szerint a bűnök eltörlése, az ember belső megújulása és megszentülése, amelynek következtében a megigazult jogot nyer az örök életre. Az ember a *kegyelem* által kapott *hit*ével és más erények gyakorlásával előkészítheti magát a ~-ra, bár azt nem érdemelheti ki. A ~ mértéke nem egyforma mindenkiben, növelhető, sőt a bűn révén el is veszíthető. A megigazult ember a kegyelem segítségével véghezvitt jócselekedeteivel érdemeket szerezhet, sőt kiérdemelheti a túlvilági boldogságot is. – 2. A protestáns felfogás szerint *Isten* a ~ révén az embert – aki belsőleg mindig bűnös marad – *Jézus Krisztus*ra való tekintettel igaznak tekinti *(Luther)*. Az ember természeténél fogva bűnös, Jézus Krisztus igaz volta azonban mint egy palást eltakarja az ember bűneit *(Kálvin)*. Következésképpen senki nem készítheti elő ~-át, nem növelheti annak mértékét és érdemet sem szerezhet senki. Luther szerint csak a hitetlenség révén veszítheti el az ember a ~-t. Kál-

vin szerint pedig csak a predestináltak (lásd: *predestináció*) részére nyújtott ~ nem veszíthető el.

Melanchton Fülöp (eredeti nevén: Schwarerd – 1497–1560) – a németországi *reformáció* egyik vezéregyénisége. Mint a wittenbergi egyetem tanára, *Luther Márton* befolyása alá került és csatlakozott mozgalmához. Luther nyomán kifejtette az *evangélikus egyház* alaptanítását és az ő nevéhez fűződik az evangélikus hitvallási iratok (Ágostai Hitvallás és az Ágostai Hitvallás Védőirata) összeállítása.

menhirek – lásd cromlech

mennoniták – protestáns vallási közösség, amely az *anabaptizmus*ból fejlődött ki. Az anabaptista mozgalom elfojtása után a szétszóródott anabaptistákat Simon Menno (1492–1559), volt katolikus pap fogta össze 1536-tól kezdve. A róla elnevezett ~ azt hirdették, hogy Krisztus királyságát nem fegyveresen kell felállítani, hanem a *Biblia* békés eszközeivel, a tiszta erkölcs hirdetésével kell azt megvalósítani. Feladatuknak a tiszta evangéliumi hit terjesztését tartják, a felnőttkeresztelést (bemerítkezés) gyakorolják és – mint a gyülekezet összetartó erejét – megtartják az úrvacsorát.

mennyország – a keresztény tanítás szerint *Isten*, az *angyalok* és a *szentek* lakóhelye, ahol az üdvözült emberek is elérik végső céljukat, az örök boldogságot. A *teológia* a ~-ot nemcsak a boldogság állapotának fogja föl, hanem valóságos, meghatározott helynek tartja, ahol *Jézus Krisztus* és (a katolikus tanítás szerint) *Szűz Mária* már most testével együtt tartózkodik, s ahol az utolsó ítélet után (lásd: *eszkatológia*) az üdvözültek is feltámadt testükben élnek majd örökké. A mennybejutás feltétele a *predestináció*.

Mercier, Désiré (1851–1926) – belga neotomista filozófus, híboros, a *neotomizmus* nyitottabb, louvaini iskolájának megalapítója. Törekvése az volt, hogy a modern filozófiák által felvetett problémákat a *neotomizmus* elvei alapján oldja meg. Kérdésfeltevéseivel és megoldási kísérleteivel a *transzcendentális neotomizmus* előkészítőjének tekinthető.

Meslier abbé (Jean Meslier – 1664–1729) – materialista-ateista filozófus, a *francia polgári valláskritika* kiemelkedő képviselője. ~ egyházi tanulmányokat folytatott, amelyek befejezése után élete végéig papként, 1689-től étrépignyi *plébános*ként működött. Mint ilyen, gyakran a szószékről emelt szót a helyi földesúr ellen, a kíméletlenül elnyomott parasztok érdekében. ~ felismerte a *vallás*nak az ő korában játszott negatív szerepét. A vallásról alkotott nézeteit írásba is foglalta, amelyet azonban életében nem adhatott ki, ezért azt „végrendeletként" hagyta az utókorra („Testamentum" – Testament de curé Meslier). E művében ~ harcos ateistának mutatkozik, aki mindenekelőtt a vallás keletkezési körülményeit igyekszik feltárni. Azt tanítja, hogy a vallás a tudatlanságból származik, de ezen túlmenőleg úgy látja, hogy a vallás egyben eszköz is a politikusok kezében az elnyomás és a kizsákmányolás szentesítésére. Szellemes érvekkel kritizálja a keresztény vallás csaknem minden *dogmá*ját, így *Isten* létét, a *csodát*, a *kinyilatkoztatás*t stb. A világ anyagi természetű, a tudat is az anyagtól származik, mozgás sem létezhet anyag nélkül, ezért az anyagtalan mozgató – Isten – léte képtelenség. Isten léte ellen szól a világban tapasztalható sok rendetlenség, mindenekelőtt pedig a társadalmi igazságtalanság: egy igazságos Isten nem tűrné, hogy minden hatalom, jólét, gazdagság csak az előkelőknek jusson, míg a népnek csak a munka, baj, szerencsétlenség és szegénység legyen az osztályrésze. ~ „Testamentuma" nagy hatást gyakorolt a francia felvilágosodás és materializmus gondolkodóira.

messiási eszme (a massiah = fölkent héber szóból) – *zsidó vallás*nak jórészt a *próféták* tevékenysége révén az i. e. VIII. századtól kezdődőleg kialakult tanítása, amely szerint Jahve fölkentje meg fogja szabadítani a népet minden nyomorúságtól, veszedelemtől, bajtól és megvalósítja itt a földön Jahve békés és boldog királyságát. Palesztina, amely

földrajzi helyzeténél fogva hol Egyiptom, hol pedig Asszír–Babilónia viszályának, terjeszkedő külpolitikájának a függvénye volt, 587-től kezdve – a *Hasmoneus-dinasztia* rövid (i. e. 142–63-ig tartó) független uralma kivételével – idegen hatalom alatt állott. E hosszú időszakban – beleértve a *babiloni fogságot* is – a zsidók sohasem adták fel azt a reményt, hogy ki fogják vívni függetlenségüket. E reményük valóra váltása érdekében nemegyszer fegyverrel támadtak leigázóik ellen, de éppen a sorozatos sikertelenségek következtében egyre inkább Jahvétól vagy felkentjének, küldöttjének fellépésétől várták politikai szabadulásukat. Jahve küldöttje – úgy hitték – nemcsak egyszerűen megszabadítja a népet az idegen elnyomók hatalma alól és visszaadja a zsidóknak a függetlenséget, hanem olyan királyságot alapít, amely biztosítja a társadalom alsóbb rétegei számára a szociális igazságosságot is. A ~ kezdetben tehát nem jelentett mást, mint azt a reményt, hogy Jahve minden bajból és szenvedésből ki fogja vezetni az ő népét valamely küldöttje, felkentje által. Ily módon a babiloni fogságból való visszatérésük alkalmával „messiás"-ként, isteni szabadítóként üdvözölhették Kürosz perzsa királyt is, aki Babilónia felett győzelmet aratva i. e. 538-ban engedélyt adott a fogságban levő zsidóságnak a hazatérésre és a *jeruzsálemi templom* újjáépítésére. A ~ a társadalmi-történeti tapasztalatok szerint más és más konkrét alakot öltött. Egyik elképzelés szerint Jahve maga szünteti meg a háborúkat és teremti meg a népek békéjét, másik elképzelés szerint ez egy „felkent király" által valósul meg. A ~ mindkét változatában volt egy „nacionalista" elképzelés (Izrael megszabadul ellenségeitől, esetleg uralkodik is rajtuk) és egy univerzális vonás (népek és természet békéje). A messiás hol dicsőséges, Júda nemzetségéből és Dávid házából származó királyként jelent meg a nép képzeletében, mint a dánieli „emberfia", akinek Jahve hatalmat, méltóságot ad, hogy minden nép neki szolgáljon és országa soha meg ne szűnjön, hol pedig Jahve szenvedő rabszolgájaként, a „fájdalmak embereként", aki az emberek gonoszságaiért és bűneiért szenved és hal meg. Kezdetben úgy hitték, hogy a boldog messiási ország a nagyon távoli, a próféták által is csak homályosan látott jövőben fog megvalósulni. A hellenizmus időszakában a ~ új elemekkel gazdagodott. Ebben az időben már arra törekedtek, hogy a megígért messiás eljövetelének az időpontját, vagy legalább előjeleit is meghatározzák. A messiás eljövetelének előjele az lesz, hogy megérkezik előhírnöke, Illés próféta, akit Jahve tüzes szekéren ragadott magával az égbe, aki azonban nem halt meg, hanem várja, hogy mikor hirdetheti meg a messiási királyságnak a közeledtét. Ezután fog elérkezni a szenvedő messiás, aki magára veszi a nép bűneit és mintegy szabaddá teszi az utat a másik messiás előtt, aki Dávid király családjából származik, aki maga is király lesz és egy dicső, boldog birodalmat alapít a zsidók számára. E diadalmas messiás ítéletet tart majd az egész világ felett is: a halottak feltámadnak, ami addig volt megszűnik és egészen új ég és új föld keletkezik, ahova azonban csak az igazak léphetnek be, mert a gonoszok örök időkre elkárhoznak. A messiás eljövetelének időpontját a *Dániel-könyv* a Szeleukidák kegyetlen uralmával hozta összefüggésbe. Ezért kapcsolódtak be a zsidók oly lelkesen a Makkabeusok szabadságharcába és ezért üdvözölték oly boldogan a függetlenség kivívása után a Hasmoneusok papkirályságát, mert ezt már a messiási ország kezdeti megvalósulásának látták. Amikor pedig azt tapasztalták, hogy a *Hasmoneus-dinasztia* sem könnyítette a nép sorsát, sokan kiábrándultan hátat fordítottak a társadalomnak és egész életüket a messiásvárásra, a messiás útjának az egyengetésére szentelték (lásd: *esszénusok*). *Heródes uralma* alatt ez a vágyakozás csak tovább erősödött a fokozódó elnyomás következtében. Azt remélték, hogy a messiás király rövidesen lerázza róluk a gyűlölt heródesi–római igát, s megtorolja a Jahvéhoz hű nép minden sérelmét. Csakhogy a remények Heródes halála után sem váltak valóra: Palesztina i. sz. 6-ban, részben i. sz. 44-ben pedig – Heródes Agrippa i. sz. 37–44-ig tartó, az egész heródesi országot egyesítő látszat-királysága után – végleg római provincia lett. A római elnyomás egyre nyíltabbá és leplezetlenebbé,

zsarnoksága egyre kegyetlenebbé és elviselhetetlenebbé vált. Ez az oka annak, hogy az időszámításunk kezdete körüli időben a messiási várakozás általános lett az egész nép körében és eszkatologikus, világ végi képzetekkel kapcsolódott össze. Ebben az időben a ~ kétféle módon jelentkezett: egyrészt abban a passzív várakozásban merült ki, amely a nagyon közeli időre várható messiás külső beavatkozásától remélte a helyzet megváltozását (ez a remény élt tovább az *őskereszténység*ben), másrészt harcos messianisztikus mozgalmak is keletkeztek, amelyek fegyveres felkelés szításával akarták elhárítani a messiás királysága elől az akadályokat (ez végül is a tragikus kimenetelű *zsidó háború*hoz vezetett). A keresztények szerint a messiás *Jézus Krisztus* volt, aki a világ végén még egyszer eljön. A zsidók a messiás első eljövetelét várják. Azok közül, akik messiásnak adták ki magukat, *Bar Kochba* neve a legismertebb.

metafizika (a „ta meta ta phüszika" = a fizika mögötti, a fizikán túli görög kifejezésből) – 1. Egyes idealista filozófiai rendszerek legfontosabb része, amely a tapasztalat számára hozzáférhetetlen dolgokkal foglalkozik. A kifejezés Andronicus Rhodiustól származik, aki i. e. 70-ben Arisztotelész műveit rendezve, az „első filozófiát" (próté philoszophia), amely csak a spekuláció révén megragadható dolgokat tárgyalja, a fizika (természet) kérdéseit tárgyaló könyvek után helyezte el. Az eredetileg helymegjelölő kifejezést később átvitt értelemben használták, és a fizikán, a természeten túli, a természetfölötti (lásd: *transzcendens*) az érzékszervek számára hozzáférhetetlen dolgokkal foglalkozó filozófiai stúdium elnevezésére használták. A *skolasztika* ma is ebben az értelemben használja a ~ kifejezést. A ~-t kb. a XVII. századtól kezdődőleg ontológiának is nevezik (a to on = a lét görög szóból). A ~-t Kant (1725–1804) képtelenségnek tartotta és elvetette. – 2. Hegel ~-nak nevezi a dialektikával ellentétes szemléleti módot, mely az eleai iskolára, majd az újkorban az angol és a francia materializmusra, Spinoza és Feuerbach filozófiájára is jellemző. Marx és Engels is ilyen értelemben használják a ~ kifejezést, kimutatva nemcsak az antidialektikus szemléleti mód, módszer, a ~ korlátait, hanem azt is, hogy az a fejlődés egy meghatározott szakaszán szükségszerű volt.

metafizikai istenérvek – egyes vallási (keresztény) filozófiai irányzatokban a legáltalánosabb, a lét tulajdonságain alapuló bizonyítékok *Isten* létezése mellett (lásd: *istenérvek*). A ~ klasszikus megfogalmazása *Aquinói Tamás*tól származik, aki az istenbizonyítás számára „öt utat" jelölt meg. Az első bizonyíték a világban tapasztalható mozgásból következtet az első mozgatóra. A tapasztalat tanúsága szerint, ami mozog, azt más mozgatja. Azonban a mozgató okok sorozata nem lehet végtelen, kell lennie első mozgatónak, mert ha nem lenne első, nem lenne közbenső, következésképpen utolsó sem, azaz nem lehetne mozgás. Az első mozgatót, amely mozgását nem mástól kapja, hanem önmagától birtokolja, nevezik Istennek. A második bizonyíték a létrehozó okok sorozatán keresztül vezet az első okhoz, Istenhez. A harmadik bizonyíték a szükségszerűen és az esetlegesen létező fogalmából indul ki. A világban minden esetleges: keletkezik és elmúlik, alakját változtatja, vagyis közömbös a létel szemben, nem szükségszerűen, önmaga erejéből létezik. De ha a világban minden esetleges, akkor a világon kívül kell lennie egy szükségszerűen létezőnek, amelytől az esetleges dolgok létüket nyerték. A negyedik érv szerint a természet dolgai különböző fokban részesednek a tökéletességben: létben, igazságban, jóságban stb. De e fokozatok csak úgy állapíthatók meg, ha van egy olyan lény, amely minden tökéletességet a legmagasabb fokon birtokol, s amelytől az alacsonyabb fokon álló lények tökéletességüket kapták. Az ötödik bizonyíték az értelem nélküli lények ún. célszerű működésén alapszik. E lényeket csak egy másik, értelemmel és akarattal rendelkező lény irányíthatja céljuk felé, mert ők maguk a célkitűzés képességével nem rendelkeznek. Az öt út mindegyike visszavezethető arra a gondolatmenetre, amely szerint minden, ami létezik, olyan mástól nyerte létét, amely önmagától való. Ez az érvelés azonban éppen a mozgás és változás elsődleges

előidézőit, a belső ellentmondásokat hagyja figyelmen kívül, továbbá olyan egyes oksági sorokat tételez, amilyenek a természet bonyolult kölcsönhatás-rendszerében nem léteznek. Azonban még e hibás kiindulópontból levezetett gondolatmenet belső logikája is nyitva hagyja annak a lehetőségét, hogy a mozgás a végtelen anyag belső tulajdonsága, amely fölöslegessé tesz minden anyagon túlmutató magyarázatot. A célszerűségből vont istenérv ezenkívül azt a hibát is elköveti, hogy a tudatos emberi cselekvés mintájára ott is céltudatosságot lát, ahol pusztán objektív biológiai célszerűségről, alkalmazkodásról van szó (élővilág), vagy még messzebb megy el, s – tévesen – célszerűséget vél felfedezni az élettelen természetben is, ahol nincs tevékenység, nincs élet, csak spontán természeti törvények érvényesülnek. A ~-nek, amelyek a *kozmológiai, biológiai* és *erkölcsi istenérvek*nek is alapját képezik, ily módon bizonyító erejük és filozófiai értékük nincsen.

methodisták (a methodosz = rendszer görög szóból, mivel működésük és életmódjuk szigorú rendszerhez alkalmazkodik) – a XVIII. században az *anglikán egyház*ról levált *vallási* irányzat, amelyet John és Charles Wesley anglikán lelkész alapított, elterjesztésében pedig George Whitefield vállalt nagy szerepet. A ~ vallásának központi eszméje a megtérés s az ezt követő biztonságérzet az *üdvösség* felől. Ez nincs *szentségek*hez kötve (bár a *keresztség*et és az úrvacsorát elismerik), hanem maga a Szentlélek nyilvánítja ki az embereknek. A ~ nagy súlyt helyeznek az erkölcsi parancsok megtartására. Híveik mindennapi életét szigorú előírásokkal szabályozzák és ellenőrzik. Hit és erkölcs dolgában a Nagygyűlés dönt, amely általában évenként ülésezik. A hit egyedüli forrásának a *Bibliát* tartják. Vannak polgári foglalkozást űző helyi és teológiai képzésben részesült vándor lelkészeik. Az egyes hitközségek 12–20 tagból álló, egy-egy vezető által irányított csoportokra tagozódnak. A gyülekezetbe való felvételt próbaidő előzi meg, felvételkor a tagok fogadalmat tesznek, a méltatlanokat pedig kizárják maguk közül. Istentiszteletük egyszerű, éneklésből, bibliaolvasásból és prédikációból áll. Legnagyobb számban az Egyesült Államokban találhatók. Kisszámú, a *Szabad Egyházak Tanácsá*hoz tartozó gyülekezeteik Magyarországon is működnek. 1981. október 1-én közülük vált ki az evangéliumi testvérközösség.

Metz, Johann Baptist (1928–) – katolikus filozófus és teológus, a münsteri egyetemen az alapvető *teológia* professzora, a *politikai teológia* legismertebb katolikus képviselője.

Mezopotámia vallása – a Tigris és Eufrátesz vidékén élő ókori népek, a sumérok, akkádok, amoriták és asszírok különféle vallási képzetei. Mezopotámia civilizációjának az alapját a sumérok vetették meg az i. e. IV. évezred folyamán. Az első egységes állam létrehozása a sémi eredetű akkádok nevéhez fűződik (i. e. III. évezred közepe). Egész Mezopotámiát először az amoriták egyesítették Hammurabi királysága alatt az i. e. XVIII. század elején (Óbabiloni Birodalom), majd a hódító politikát folytató asszírok vonták uralmuk alá a Tigris és Eufrátesz vidékét az i. e. IX. században (Asszíria), akiknek gyűlöletes uralmát a médekkel és perzsákkal szövetkezett egyiptomiak és babiloniak döntötték meg az i. e. VII. század végén. Mezopotámia területén ekkor az Újbabiloni Birodalom jött létre, amelyet i. e. 525-ben a perzsák döntöttek meg. Az egymásra települt, illetve hódító népek átvették a korábbi vallásos képzeteket, különösen a sumér vallási elképzelések hatottak. ~-ra vonatkozó ismereteink fő forrása Assurbanapli i. e. VII. századból származó, de jóval korábbi hagyományokat őrző híres ninivei téglakönyvtára, amely múlt századi ásatások során nagyrészt az utókor birtokába került. Az itt talált különféle varázslási szövegek, himnuszok, panaszdalok és bűnbánati zsoltárok, mítoszok, mesék és legendák már az osztálytársadalomra jellemző vallási elképzeléseket tükrözik, de az ősi vallási formáknak is igen sok emlékét őrzik. Így a mezopotámiai vallásban oly nagy szerepet játszó kerubok, királyi paloták és a templomok bejáratainak szárnyakkal rendelkező orosz-

lánőrzői, a gonosz démonok egy részével (Anu király követeivel), a nyitott torkú sárkánnyal, a dühös párduccal, a rettenetes kígyóval, a dühöngő farkassal együtt az ősközösség *totemizmus*ának a maradványai. Hasonlóan nagyon távoli időkre emlékeztetnek azok az istenek vagy isteni jelzők, amelyek a természeti erőkkel és különféle égitestekkel állanak kapcsolatban. Anu, Enlil, Enki, a harmadik évezredtől kezdve vezető szerepet betöltő istenhárom-ság eredetileg az ég, a levegő és a föld megszemélyesítői voltak. Később Anu az istenek királya, Enlil a levegő, Enki pedig a föld (alvilág) ura lett. A teológiai spekuláció folytán hármasággá formált Samas (Nap), Szín (Hold) és Istár (Esthajnal Csillag) tiszteletének az eredete szintén az őstársadalomig nyúlik vissza. Az osztályviszonyok kialakulásával, az állam megjelenésével átalakult formában jelennek meg a régi istenek, sőt – a megváltozott viszonyoknak megfelelően – új istenek is születnek. Ezek az istenek már urak és királyok, akik lassan – korábbi jelzőiket és vonásaikat is megőrizve – emberi formát öltenek. Az uralkodóvá lett istenek körül – földi mintára – egész udvartartás alakult az alsóbb rendű istenekből és szellemekből, akik mint helytartók, hadvezérek, miniszterek, sőt udvari pincérek és borbélyok szerepeltek. Az istenek – akik egy-egy városállam főistenei – gyakran összevesznek egymással, ilyenkor valóságos háborúkat vívnak, egymás fölött diadalt aratnak, a legyőzöttet megölik vagy szolgává teszik. E harcok földi hatalmi törekvések égi visszfényei, bár sok esetben csak valószínűsíteni lehet (vagy egyáltalán nem lehet) a földi történeti hátteret. Marduk, az egyik leghatalmasabb mezopotámiai istenség égi karrierje is földi eseményekkel kapcsolatos. Marduk eredetileg napisten volt, később Eridu városában mint egészen jelentéktelen istenség részesült némi tiszteletben, majd Babilon (Bábiláni = az istenek kapuja) főistenévé lépett elő. Ettől kezdve sorsa Babilon városának a sorsával kapcsolódott össze. Babilon hatalmának a kiteljesedésével Marduk lett egész Babilónia főistene. A babiloni papság átszervezte az egész panteont, teológiailag is megalapozta és ősi időkre vezette vissza Marduk – tulajdonképpen – Babilon hatalmát. Hasonló pályát futott be Assur istenség is, aki a kezdetben jelentéktelen Assur városának helyi istenéből a hatalmas Aszszír birodalom fő istenévé, sőt az egész világ mennyei uralkodójává lépett elő. Az esthajnali csillag istennője, Istár korán kiemelkedett a panteonból. Ő lett ~-nak „tiszta anyja", aki fedetlen kebellel, karján gyermekével népszerű lett Mezopotámia határain túl is, egész Keleten, éppúgy, mint híres szerelmesének, Tammuznak, a megható és feltámadó tenyészet-enyészet istennek a tisztelete. Az istenek alárendeltjei a héroszok vagy hősök. Ezek vagy isteni eredetűek és az istenek sorából süllyedtek alacsonyabb létmódjukba, vagy emberi ősöktől származnak, onnan emelkedtek félistenekké. Nevezetesebbjeik: Utnapistim, Etana, Gilgames, Adapa stb. ~-ban nagy szerepet játszanak a démonok, az eget és a földet benépesítő titokzatos jó és rossz szellemek. Jól ismert közülük egy hetes csoport, akik a hiedelem szerint Ereskigal követeiként jártak házról házra, hogy az emberek kezét és lábát megkötözzék, méreggel és epével itassák, sőt egészen birtokukba vegyék őket. Más csoportok inkább a gyermekeket veszélyeztették, akiknek megrontását elkezdik már az anyaméhben. Mezopotámia legkorábbi – általunk ismert – lakói nem hittek a túlvilági igazságszolgáltatásban, nem reméltek semmiféle halál utáni jutalmat, és nem féltek a síron túli büntetéstől sem. A számtalan fennmaradt imádságban, zsoltárban és panaszdalban még a későbbi időkben is megtalálható az az elképzelés, hogy az isteneknek itt a földön kell megjutalmazniok vagy megbüntetniök az embereket. A legnagyobb isteni jutalom a földi jólét és hosszú élet, a legnagyobb büntetés a nyomorúság és a korai halál. A legősibb mítoszok szerint minden dolog kezdete a víz, a tenger keserű és a folyók édes vize. Ezek keveredése indította meg az istenek születését és az emberek származását. Gomolygásukból keletkezik az alsó és a felső világ is. Nincs szükség tehát teremtésre, az őskáosz minden isteni teremtő tevékenység nélkül létezett, sőt a mindenség kezdete, az őskáosz kettéválása is megérthető az istenek szerep-

lése nélkül. Maguk az istenek is a káosz szétválása után foglalják el helyüket a mindenségben. Később az őselemek istenekké változtak: An (az égbolt) égistenné, Ki (a Föld) En-ki néven a Föld urává változik, Enlil (a szél) pedig a levegő ura lesz. Ekkor már bonyolultabb a világ keletkezésének a folyamata is, amely az őselemek megszemélyesítése nyomán istenek születése formáját ölti. Az ég mint hímnemű és a föld mint nőnemű istenség létrehozzák Enlilt, a levegő istenét, aki szétválasztja és helyére teszi az ősállapotban összefonódott eget és földet. A későbbi időben An, az ég-isten világteremtői és világkormányzói szerepet kap, az ő feladata lesz az ember megteremtése is. Feladatát csak úgy teljesítheti, ha megküzd az ősvizekkel. An szerepét előbb Enlil, Babilon diadala után pedig Marduk vette át, aki szerencsés kimenetelű küzdelme után megalkotta az égitesteket, majd az embert is és az istenek szolgálatára rendelte (lásd: *Enuma elis*). Az ember teremtéséről önálló elbeszélés nem maradt fenn a mezopotámiai vallásos irodalomban. A mezopotámiai mítoszok között találkozunk a vízözön elképzelésével is. A több változatban fennmaradt vízözön-mítosz legrészletesebb és legismertebb formája a *Gilgames epos*zban olvasható. A nép vallásos igényeit a papság elégítette ki. A főpap minden évben, újév ünnepének negyedik napján felolvasta az egybegyűlteknek az Enuma elist. Leggyakrabban a mágus-papok, a jósok, ráolvasók, démonűzők találkoztak az emberekkel. Mintegy harmincféle papi hivatalról tudunk, amelynek viselői a templomok körüli szolgálatokat látták el. A férfi papok mellett a papnőknek mintegy húsz kategóriáját is ismerjük. A papnők elsősorban jóslással foglalkoztak, de legnagyobb hírnévre a templomi prostituáltak tettek szert. Az istenség földi lakóhelye a templom, amelynek beosztása nagyjából azonos volt a ház beosztásával. A templomot udvar vette körül, ahol a különféle áldozatokhoz szükséges oltárok álltak. A templom bejáratával szemben volt a szentély, ennek belső fülkeszerűen kiképzett részében (a szentek szentjében) állt a templom istenének a szobra. Minden templomhoz egy lépcsőzetes, általában hétemeletes templomtorony, ún. zikkurat tartozott. A zikkurat egyes emeletein különböző szentélyek voltak, a tetején pedig az istenség fülkékkel körülvett hálószobája állott. A szertartások középpontja az áldozat volt, amelynek módját bonyolult szertartási szabályok írták elő. A szertartáskönyvek azt is szigorúan meghagyták, hogy a feláldozott tárgy csak hibátlan lehet. A mezopotámiai ünnepeket rendszerint valamely csillagászati eseményhez kötötték. Így megülték az újhold első napját, a hold megfelelő fázisainak napjait, a tavaszi és az őszi napéjegyenlőség idejét stb. A szomszédos népekre is nagy hatást gyakorló Tammuz–Istár *tenyészet-enyészet mítosz*szal kapcsolatosan ülték meg a legfényesebb ünnepet, Tammuz halálának, majd feltámadásának, az alvilágból való szabadulásának ünnepét. ~-val a zsidók tartós kapcsolatba kerültek a *babiloni fogság* idején, amikor átvették a mezopotámiai mítoszok számos elemét.

midrás (héb.: magyarázat) – a rabbik által készített bibliamagyarázat. A nagy számban fennmaradt ~-ok közül a legjelentősebbek az i. sz. III–VI. század között keletkeztek.

Mikeás – lásd kisprófétáik

milánói ediktum – lásd kereszténység megszilárdulása

mindenszentek ünnepe (november 1.) – katolikus egyházi ünnep, amelyen azon *szentek*ről emlékeznek meg, akiknek nincs külön emléknapjuk az egyházi naptárban. Az ünnep eredete a VII. századra nyúlik vissza. Ekkor adományozta Phokasz császár IV. Bonifác *pápá*nak (608–625) az i. e. 27-ben épült Pantheont, amelyet az összes római *istenek* tiszteletére építettek, ezért sok fülkével láttak el, amelyekbe az istenek szobrait állították. IV. Bonifác pápa a *pogány* Pantheont keresztény *templom*má alakította át és *Szűz Mária*, valamint a vértanúk tiszteletére szentelte fel. Az ünnepet az egész *katolikus egyház* számára IV. Sixtus pápa (827–844) terjesztette ki és tette kötelezővé.

minoriták – lásd ferencesek

mise – a római *katolikus egyház* – és az *orthodox egyházak* központi istentisztelete (*liturgiája*), amelyet *Jézus Krisztus* keresztáldozata megújításának tartanak. A ~ az őskeresztény *agapé*ból fejlődött ki. Az agapék a *páli fordulat* után fokozatosan jelképesekké váltak: a vacsorai ételek kis darab kenyérré, az italok pár csepp borrá zsugorodtak, amelyeket szimbolikusan kezdtek értelmezni és Krisztussal igyekeztek kapcsolatba hozni. Az agapékon sok szó esett Jézusról, aki az *evangéliumok* szerint részt vett a zsidók évenként ismétlődő *húsvét* esti bárányáldozat-vacsoráján, mielőtt maga is, mint engesztelő bárányáldozat, meghalt a kereszten. E vacsorán előre hirül is adta halálának bekövetkezését és körülményeit. A keresztények úgy gondolták, hogy ha Jézus a kenyértöréssel és a bor ivásával adta hirül halálát, akkor nekik ezt mindannyiszor végig kell gondolniuk, valahányszor a kenyeret és a kelyhet egymás között szétosztják. Ezért elterjedt az a szokás, hogy Jézus utolsó vacsorájának történetét az agapékon elmondták vagy felolvasták. A *misztériumvallások* hatására az agapék a Jézussal való egyesülés titokzatos áldozati lakomáivá váltak. Ezeknek a misztérium-vallásoknak a hatására váltak az őskeresztény agapék testet tápláló reális ételei „lelki eledellé", Jézus testévé és vérévé, az istenség életének közlőjévé, a halhatatlanság gyógyszerévé. Ez a II. század közepén már általánosnak mondható. Ettől kezdve az agapé neve is misztériummá változik. A ~ (latin: missa) kifejezés első nyomai a IV. századból valók. Eredete a mai napig is tisztázatlan, vagy a görög müészisz – beavatás – szóból, vagy a müsz (terium) sza (crum) – szent misztérium szavak összevonásából származik. Ezek szerint a ~ kifejezés is a misztérium-vallások emlékét őrzi. A ~ liturgiájának, áldozat és áldozás jellegének kialakítása a korabeli vallások szertartásrendjének és szimbolikájának felhasználásával történt.

misszió (küldetés, a latin mittere = küldeni igéből) – a keresztény hit terjesztése az ún. *pogány* népek körében. Az első keresztények csak a zsidók között szervezték gyülekezeteiket (lásd: *őskereszténység*), a *páli fordulat* után azonban a *kereszténység* nagyarányú térítő tevékenységbe kezdett s hamarosan elterjedt a római birodalom egész területén (lásd: *kereszténység megszilárdulása*), sőt a III. századtól kezdve terjedni kezdett a birodalom határain kívül, így pl. Perzsiában és Arábiában is. A korai középkorban az *egyház* a germán népek, a szlávok és a magyarok körében fejtett ki ~-s tevékenységet. Később a *keresztes háborúk* indítékai között jelent meg a ~, a *Respublica Christiana* kiterjesztésének a gondolata. Az újkori ~, amelybe – különösen a XIX. századtól kezdve a *protestáns egyházak* is bekapcsolódtak – szorosan összefonódott a tőkés gyarmatosítással. Ebből következőleg a gyarmati rendszer széthullásának a folyamata a keresztény ~ válságát hozta magával. A ~ kérdésével a *II. vatikáni zsinat* is foglalkozott. Eszerint a tulajdonképpeni ~-s munkát (az igehirdetést) meg kell előznie az egyház karitatív, szociális és kulturális tevékenységének és követnie kell a helyi *hierarchia* minél előbbi kiépítésének, mindenekelőtt a bennszülött papság kiképzésének és munkába állításának. A szociális és kulturális tevékenységben – a korábbi gyakorlattól eltérően – a misszionáriusok együttműködhetnek más vallású hithirdetőkkel is.

misztérium – (a müsztérion = titok görög szóból) – 1. olyan *dogma*, amely teljes mértékben meghaladja az ember értelmét (hittitok). Az ember a *teológia* szerint saját erejéből a ~-ot soha fel nem ismerné, s ha a *kinyilatkoztatás* révén értesül róla, azt megérteni képtelen. Ilyen ~ pl. a *Szentháromság* dogmája. A ~-ok általában az egymásnak ellentmondó vallási hagyományok összekapcsolása útján jöttek létre. – 2. középkori vallásos tárgyú színdarab, amelyet kezdetben a templomi szertartás részeként latinul, később a templomon kívül anyanyelven a papok, az iskolások vagy a felnőttek adták elő (~dráma). Témáját a *Bibliá*ból, a *szentek* életéből, olykor a történelemből merítette, de helyet kapott a ~-ban a vallásos-erkölcsi allegória (pl. az igazság, a jóság, az irgalmasság stb. meg-

személyesítése) is. Legnépszerűbbek voltak a látványos passiójátékok, amelyek *Jézus Krisztus* szenvedéstörténetét elevenítették meg. Magyarországon a XV. századtól kezdve maradtak fenn adatok előadott ~-okról.

misztérium-vallások (a müó = titkot tartok, illetve müomai = beavattatom görög szóból) – rendszerint keleti eredetű, meghaló és feltámadó istenek *mítosz*ai köré szerveződött titkos vallási társaságok, amelyek főleg a császárkorban terjedtek el a római birodalomban. A köztársaság válságának időszakában egyre többen vonultak vissza a közügyektől, fordultak el a hivatalos államvallástól és tömörültek titkos vallási társulatokba, hogy ott egyéni megváltásukat elérjék. E titkos vallási társulatok, a ~ elsősorban a középrétegek körében toborozták híveiket, de csatlakoztak e vallások híveihez rabszolgák és szegények, valamint tehetősebb, vagyonosabb emberek is. A ~ kultuszának középpontjában álló keleti meghaló és feltámadó istenek mítoszai eredetileg a természet periodikus változásait tükrözték (lásd: *tenyészet-enyészet mítoszok*), itt azonban új értelmet nyertek és társadalmi tartalmat kaptak: azt a hiedelmet fejezték ki, hogy amint a mítosz középponti istensége sokat szenvedett életében, sőt meg is kellett halnia, de dicsőségesen feltámadott, úgy a titkos társaságok tagjai is, bármely keserves a sorsuk jelenleg, haláluk után új életre fognak támadni és a misztérium-vallás istenével együtt fognak uralkodni. A ~ tagjai magukat szigorú titoktartásra kötelezték. A ~ látványos szertartásainak a lényege az istenek élettörténetének a drámai előadása volt. 1. Az időszámításunk kezdete körüli időben az egyik legnépszerűbb misztérium-vallás az egyiptomi eredetű Ízisz és Ozirisz misztériuma volt. Alapvonásai a következők: Ozirisz testvérével (aki egyben felesége is) uralkodik az egész világ felett. Széth azonban – Ozirisz testvére és sógora – megirigyli a dicsőséget és orvul megöli Oziriszt. Ízisz isteni gyermekével, Hórusszal Ozirisz keresésére indul. Megtalálják, majd feltámasztják Oziriszt, megbosszulják halálát, aki ezek után mint a holtak birodalmának a királya uralkodik tovább (lásd: *egyiptomi vallás*). Ezeknek az „eseményeknek" az évfordulóit sokfelé megülték. Október végén Ozirisz keresésére indultak, az elrejtett isten-szobor megtalálása után pedig fényes körmeneteket tartottak. Az Ízisz-misztériumba történő beavatást tíz napig tartó böjt és rituális mosakodás előzte meg. Az avatás előestéjén a már beavatottak megajándékozták a beavatandókat. A beavatási szertartás után fényes lakoma következett, amely által – hitük szerint – a beavatottak az istennővel egyesültek. – 2. Az ógörög eredetű eleuszi szi misztérium magja egy homéroszi himnusz, amely szerint Eleuszisz környékén (Athéntől északnyugatra) Hádész, az alvilág istene elrabolta Démétérnek, a termékenység istennőjének lányát, Perszephonét. Démétér sírva indul lánya keresésére, akit Zeusz jóvoltából sikerült is visszahoznia a Földre (lásd: *görög mitológia*). A misztérium őszi, kilenc napig tartó fő ünnepén a mítoszt előadták. Az ünnepségsorozattal volt kapcsolatos a beavatási szertartás is. Az avatásra a jelöltnek másfél évig kellett készülnie. Az avatás szertartásához különféle áldozatok, körmenetek, szertartásos mosakodások tartoztak. A beavatás leglényegesebb része a szent italnak a fogyasztása, amely egyesítette a beavatottakat az istennővel. Az avatás befejező ünnepségének fő szertartása a főpapnak és a főpapnőnek a szent nászа volt. – 3. A Dionüszosz-misztérium alapmítosza a következő: Dionüszoszt, Zeusznak és a királyi származású Földanyának, Szemelének csodálatosan született gyermekét, a titánok megfőzték és megették. Athéné azonban szívét megmentette, Zeusz pedig lenyelte és egy új Dionüszoszba származtatta. A misztérium beavatottai e mítoszt lejátszották: a mezőre rohantak és az útjukba kerülő állatokat széttépték és nyersen felfalták. Ezáltal – úgy hitték – magát Dionüszoszt vették magukhoz és vele egyesültek. – 4. A perzsa eredetű Mithrász-misztérium Mithrász perzsa istenség köré fonódott (lásd: *iráni vallás*). Mithrász nem meghaló és feltámadó isten, azonban az időszámításunk kezdete körüli időben egyre több (az isteni és az emberi világ kö-

zötti) közvetítő vonást vett fel és ezzel alkalmassá vált arra, hogy szabadító, megváltó istenként tiszteljék és kultusza köré misztériumot szervezzenek. A Mithrász-kultusz a kereszténységgel kb. egyidőben vált népszerűvé a római birodalomban és hosszú ideig a kereszténység vetélytársa is volt. A beavatás szertartásainak színhelyei föld alatti sziklabarlangok voltak, annak emlékére, hogy az istenség is sziklából született. A beavatandókat különféle bátorsági próbáknak vetették alá. A beavatásnak hét fokozata volt és hozzátartozott egy szent lakoma is, amelynek anyagát kenyér és vizes bor alkotta. – 5. Kübelé és Attisz misztériuma fejezte ki leginkább a kor megváltóváró hangulatát. Egzaltált szertartásaikon a résztvevők magukat megsebezték, a papok pedig öncsonkítást hajtottak végre. A több fokozatból álló beavatás legmagasabb foka a taurobólium, a bikaáldozat szertartása volt. A beavatandó egy gödörbe állott, amely fölé egy farácsot helyeztek. Ezen ölték meg a bikát, amelynek lecsurgó vére a beavatottat megtisztította. A beavatott jelképes sírjából mint újjászületett lépett elő. A misztérium évenként visszatérő ünnepe az Attisz halálának és feltámadásának tavaszi megünneplése volt. A ~ hívei a reménytelen közéleti, társadalmi harcok területéről az egyéni, szubjektív üdvözülés és megváltás területére menekültek. A megváltoztathatatlan valóságot misztikus úton a „lelki" megváltás és szabadság megszerzésével igyekeztek meghaladni. A ~ mind eszmeileg, mind pedig szertartásbelileg nagy hatással voltak a *páli fordulat* után az ún. pogány világgal kapcsolatba kerülő *kereszténység*re is.

misztika (a müsztikosz = titkos, titokzatos gorog szóból) – filozófiai és vallási tanítás, amely szerint az ember, a gyakran eksztázishoz vezető kontempláció révén, titokzatos módon egyesülhet az istenséggel. Az óindiai filozófiában a jóga-iskola dolgozta ki azokat a módszereket (az ülés, a lélegzés, az elmélkedés stb. szabályait), amelyek révén az ember – elszakadva az érzéki világtól – egyesülhet az egyetemes világlényeggel. Az ókori Kínában a taoizmus idealista irányzata látta az emberi tökéletesség biztosítékát a misztikus elmerülésben. A görög–római filozófiában különösen a neoplatonizmus törekedett arra az eksztatikus állapotra, amelyben az ember képes egyesülni az istenséggel. A neoplatonizmus misztikájának a hatása a keresztény *patrisztiká*ban is érvényesült. Az *iszlám*on belül a szufizmus hirdette, hogy az ember az önsanyargatás és az önkívület révén képes az Allahhal való egyesülésre. A középkori keresztény ~, szemben a *skolasztiká*val és a hivatalos *egyházi* tanítással, az egyén és *Isten* kapcsolatához nem tartott szükségesnek semmilyen közvetítést a hiten, a misztikus élményen kívül. Ezzel az *egyház*, az egyházi törvények, a *szentségek* felesleges voltát hirdette és ideológiát szolgáltatott az *antifeudális eretnekmozgalmak* számára. A középkori ~ vallástörténetileg a *reformáció*, filozófiatörténetileg pedig az intuitív megismerésen alapuló, a szubjektumból kiinduló filozófiai rendszerek előzményének is tekinthető. A ~ kiemelkedő képviselői: Clairvaux-i (Szent) Bernát (1091–1153) és Eckhart mester (1260–1327). A középkor legtöbbet olvasott misztikus műve a Kempis Tamásnak tulajdonított „Krisztus követése" („De imitatione Christi"), amelyet *Pázmány Péter* magyar nyelvre is lefordított.

Mithrász-kultusz – lásd misztérium-vallások

mitológia – (a müthosz = beszéd, elbeszélés és logosz = tudomány görög szóból) – az egyes népek *mítosz*ainak rendszere vagy (ritkábban) a mítoszokkal foglalkozó tudomány. A ~ mint tudomány a vallástörténet része.

mítosz (a müthosz = beszéd, elbeszélés görög szóból) – az istenek születésére, életére, tevékenységére vonatkozó elbeszélés.

mítosztalanítás – valamely vallás megtisztítása a mítoszoktól. Ilyen törekvés volt már az ókori zsidó és római vallásban. A *kereszténység*en belül napjaink protestáns teológiai irányzata, amely azt tanítja, hogy a modern ember nem fogadhatja el a *Biblia* mítoszait, azt „demitologizálni" kell. Az

irányzat megalapítója Rudolph *Bultmann* marburgi teológiai tanár. Kiindulópontja az, hogy a bibliai közlések mitologikusak, de van mondanivalójuk az ember számára. Rajtuk keresztül *Isten* az ember egzisztenciájához intézi mondanivalóját. A Biblia mögött ily módon nem történelmet kell keresni, hanem mítoszait az egyes ember egzisztenciája szempontjából kell értelmezni. Azt kell keresni, hogy itt és most, az egyes ember konkrét élethelyzetében mit mond, milyen indíttatást tartalmaz a Biblia vagy annak valamely részlete.

modernizmus – 1. a *katolikus egyház*on belül a XX. század elején létrejött irányzat, amely az egyházi tanítást a modern kultúrával igyekezett összeegyeztetni és az egyházat meg akarta reformálni. A ~-t X. Pius *pápa* 1907-ben, „Pascendi" kezdetű *bullá*jában és más rendeleteiben erélyesen elítélte. 1910-ben azt is elrendelte, hogy minden egyházi tisztségviselő, mielőtt hivatalát elfoglalja, tegyen esküt a modernizmus ellen („antimodernista eskü"). – 2. a katolikus egyház azon mai irányzatainak gyűjtőneve, amelyek a hagyományos egyházi tanítást modern formába próbálják öltöztetni, anélkül, hogy összeütközést keresnének a hivatalos egyházi hatóságokkal. Ilyen irányzat pl. a *perszonalizmus* és a *teilhard-izmus*. E törekvésekkel élesen szembehelyezkedik a *neotomizmus* konzervatív szárnya.

Mohamed – Abu-Tálib fia, az *iszlám* megalapítója. Mekkában született 570 körül, az ott vezető szerepet betöltő Korais törzs egyik elszegényedett ágából. Korán árvaságra jutott és pásztorkodással tartotta fenn magát. 25 éves korában helyzete jobbra fordult, amikor feleségül vette Khadidzsát, egy gazdag mekkai kereskedő özvegyét. Egy keresztény aszkétának, Bahirának a hatása alatt magányba vonult, ahol vallási kérdésekkel foglalkozott. Eközben több látomás és jelenés arról világosította fel, hogy népe hanyatlásának az oka a városi gazdag kereskedők romlottsága és a régi törzsi istenség, Allah tiszteletének az elhanyagolása. 40 éves korában – meggyőződése szerint – maga Gábriel angyal jelent meg neki és igaz prófétává avatta. Tőle kapta rendszeresen azokat a kinyilatkoztatásokat, amelyeknek hirdetésére szentelte életét, amelyeket később írásba foglaltak *(Korán)* és amelyek az iszlám alapjául szolgáltak: A Gábrieltől kapott kinyilatkoztatásoknak és így ~ kezdeti igehirdetésének a középpontjában eszkatologikus jövendölések állottak, amelyek szerint a világra egykor kozmikus katasztrófa fog zúdulni, amelyet a végítélet követ. ~ jövendölései és fenyegetései kezdetben alig találtak visszhangra: feleségén, néhány rokonán és szolgáján kívül senki nem hitt azokban. Mikor azonban Allah kizárólagosságáról, egyetlenségéről kezdett prédikálni és ezzel a Kába-kőhöz való zarándoklatokat – a mekkai kereskedők gazdagságának legnagyobb forrását – veszélyeztette, helyzete Mekkában tarthatatlanná vált. Ezért átköltözött a közeli Jathrib városba, amelyet később Medinet el-Nabinak (a próféta városának) – Medinának – neveztek el. A próféta átköltözésének, „futásának", a hidzsrának az időpontja, a hagyomány szerint 622. július 16-a volt. Ez a dátum lett a mohamedán időszámítás kezdete. Ez az átköltözés a próféta tevékenységének és így az iszlám történetének is új szakaszát nyitotta meg. Medinában ~ és tanítása hitelre talált. Az itt lakó törzsek egymás közti viszályaik elsimítására őt kérték fel döntőbírónak, majd elfogadták politikai vezető szerepét is, annál is inkább, mert politikai tevékenysége Mekka ellen irányult, amelynek gazdag kereskedő arisztokráciája gyűlöletes volt az ellentétes gazdasági érdekű medinaiak körében. Medinai tartózkodása alatt alakult ki végleges formában az iszlám vallási rendszere, és innen indult az új vallás hódító útjára. A próféta szent háborút hirdetett (dzsihád), 630-ban fanatikus seregével elfoglalta Mekkát, majd kiegyezett az ottani arisztokráciával: azok elfogadták tanítását, ő pedig a Kába-kő tiszteletét és a mekkai zarándoklatot – mint Allah akaratát – továbbra is fenntartotta (miközben az ősi szentélyt a bálványoktól megtisztította). Az arab törzsek tokozatosan csatlakoztak ~-hez, és még a próféta életében létrejött az arab egység az új vallási ideológia égisze alatt. Ezután

megkezdődött az Arab-félszigeten kívüli térítés, illetve hódítás. Ez azonban már a próféta halála után (632) bontakozott ki. Az arabok 635-ben benyomultak Szíriába, majd elfoglalták Palesztinát, 640-ben Egyiptomot, 651-ben Perzsiát, majd nyugat felé fordultak és meghódították Észak-Afrikát, 711-ben átkeltek a Gibraltáron és elözönlötték Hispániát, sőt betörtek Dél-Franciaországba, Itáliába, elfoglalták Szicília és Szardínia szigetét. Hódításaik helyén a *kereszténység* átadta helyét az iszlámnak. ~ halála után viszály tört ki az utódlási jog, vagyis a kalifátus (a világi és a vallási vezetés) körül. A próféta utódai lettek: Abu-Bekr, Mohamed apósa, Umár, Uszmán és Ali, a próféta veje. Alit Muávia megfosztotta az uralomtól és megalapította az Umajjádok dinasztiáját Damaszkusz székhellyel (661–750). Abul Abbasz 750-ben megdöntötte az Umajjádok uralmát és megalapította az Abbászidák bagdadi kalifátusát (750–1258). ~ életét a századok folyamán kiszínezték és körülvették személyét mitikus dicsfénnyel. ~ nem tartotta magát istennek és hívei sem tették azzá. Megmaradt egynek a próféták közül, aki azonban – az iszlám szerint – mindenkinél, Mózesnél és Jézusnál is nagyobb és időben az utolsó.

mohamedán vallás – lásd iszlám

Moltmann, Jürgen (1926–) német protestáns teológus, a reménységteológia képviselője. A *kereszténység*et úgy mutatja be, mint a remény vallását. *Isten* nem egy égi szupertekintély vagy apapótlék az ember számára, hanem olyan, az egész történelemben jelen lévő és működő személyes hatalom, amely megadja a történelem célját és értelmét. A hívők Istennel szembeni alapmagatartása éppen ezért a remény, amely arra ösztönöz, hogy az emberek az isteni ígéretek beteljesülése érdekében vegyenek részt a világ átalakításában. (Lásd még: *politikai teológia.*)

monofizitizmus (a monosz = egy és a phüszisz = természet görög szóból) – *eretnekség*nek nyilvánított ókeresztény irányzat, amelynek hívei azt tanították, hogy *Jézus Krisztus* személyében nem két (egy isteni és egy emberi) természet kapcsolódott össze, hanem csak egy, isteni természete van Krisztusnak, s így nem is hasonló az emberekhez. E tanítást nagyszámú szerzetes tette magáévá, annak ellenére, hogy 451-ben a khalkedoni *zsinat* elítélte. A ~ hívei, a jakobiták továbbra is fennmaradtak.

monolátria (a monosz = egy és latreia = tisztelet görög szóból) – az ókori vallásokban gyakori hiedelem, hogy minden népnek megvan a maga egy istene, amelyet imádnia kell. Saját istenén kívül tehát a többi nép istene is reális létező. Ilyen jellegű volt kezdeti szakaszában az *ótestamentumi zsidó vallás* is.

monoteizmus (a monosz = egy és theosz = isten görög szóból) – az a vallási tanítás, hogy egyetlen *Isten* van, aki az egész világnak az ura. A ~ tendenciái minden ókori vallásban megjelennek a földi központosítási törekvésekkel vagy hatalmas világbirodalmak kialakulásával összefüggésben. Különleges (bár nem mindig tiszta) formájával találkozunk a *zsidó vallás*ban, a *kereszténység*ben és az *iszlám*ban.

monotheletizmus (a monosz = egy és a theléma = akarat görög szóból) – Sergius konstantinápolyi pátriárka által alapított és a *katolikus egyház* által *eretnekség*nek nyilvánított, a *monofizitizmus*hoz hasonló ókeresztény irányzat, amely azt tanította, hogy *Jézus Krisztus*nak csak egy, isteni akarata volt. A ~-t a harmadik konstantinápolyi (hatodik) egyetemes *zsinat* (680–681) ítélte el, kijelentvén, hogy Krisztusban két (egy emberi és egy isteni) akarat van egymással összhangban.

montanizmus – Montanus pap által 160 körül alapított korai keresztény irányzat, amely szembehelyezkedett a páli mozgalommal (lásd: *páli fordulat*), nem akarván feladni az *őskereszténység* demokratizmusát és nem mondott le a közeli világvégének a hitéről sem. Hívei vagyonukat összeadták, sokat böjtöltek, tiltották az egyik fél halála utáni második házasságot és szigorú feltételeket szabtak azok szá-

mára, akik bűnbocsánatra, vagy a túlvilágra vágytak. Keresték a vértanúságot, kizárták maguk közül a bűnösöket, megvetették a művészeteket, kerülték a színházakat és tiltották a nők ékszerviselését. Ellenük üléseztek 180 táján az első *zsinat*ok.

mormonok – vallási szekta, amelyet J. Schmith alapított 1840-ben az Egyesült Államokban. Tanításának alapja az „Arany Biblia", amelyet állítólag Schmith talált meg aranytáblákra írva, s amely egy Mormon nevű, i. e. VII. századi (eddig ismeretlen) zsidó próféta tanítását tartalmazza. Szentnek tartják az *Ótestamentum*ot és az *Újtestamentum*ot is, amelyet azonban sajátos módon értelmeznek. Várják Krisztus eljövetelét és az utolsó ítéletet, ahol ők mint szentek megkülönböztetett bánásmódban részesülnek. Az Ótestamentumra hivatkozva megengedik a többnejűséget is.

Mounier, Emmanuel – lásd perszonalizmus

mozaizmus – lásd zsidó vallás

mózesi könyvek – a *Biblia ótestamentum*i részének első öt könyve, amelyet a zsidó és a keresztény hagyomány a XVIII. századig, kevés kivételtől eltekintve, Mózesnek tulajdonított, s amelyet a konzervatív bibliamagyarázat lényegét tekintve ma is Mózestől származtat. A ~-et a zsidók az i. e. II. századig egy könyvként kezelték és Tórának (héber: tanítás) nevezték, amely elnevezés ma is használatos. Az időszámításunk kezdete körüli időben a Tórát technikai okokból öt könyvre osztották és Pentateukhosznak is nevezték (a pente = öt és teukhosz = tekercs, könyv görög szóból). Az egyes könyvek elnevezései: Genezis (görög: eredet, származás – mert a világ, az emberiség és a zsidó nép keletkezését mondja el), Exodosz vagy Exodus (görög: kimenet – mert az ún. egyiptomi fogságból való kivonulást írja le), Levitikosz vagy Leviticus (görög képzésű szó a héber Léviből: a lévikről vagy levitákról szóló könyv), Arithmoi vagy Numeri (görög, illetve latin: számok – mert népszámlálással kezdődik), Deuteronomion vagy Deuteronomium (görög: második törvény). Az első könyv a *bibliai őstörténet*et és a *pátriárkák* történetét tartalmazza, a második, harmadik és negyedik könyv a *Mózes-történet*et és a Sínai-hegyi törvényhozás eseményeit beszéli el, az ötödik könyv pedig megismétli a törvényt és buzdít annak megtartására. A Mózesnek tulajdonított könyvek mózesi szerzőségét Ibn Ezra (†1167) középkori zsidó tudós nyomán a XVII. században B. *Spinoza* vonta először tudományos megalapozottsággal kétségbe. A XVIII. században J. Astruc az istennevek váltakozása alapján a ~-et két fő forrásra (az egyik a Jahve, a másik az Elohim istennevet használja) és tíz kisebb forrásra vezette vissza. A modern tudományos *bibliakritika* J. Wellhausennek a századforduló táján végzett kutatásai alapján a ~-et a következő forrásokból származtatja: A legrégibb a Jahve istennevet használó jahvista forrás (J), amelynek ősibb részét laikus forrásnak (L) is nevezik, mivel a kultusz iránti érdeklődése csekély. A jahvista forrás istenfogalma kezdetleges, erősen antropomorf, stílusa konkrét és egyszerű. Keletkezési ideje az i. e. IX. század közepe és a VIII. század közepe közötti időszak, keletkezési helye a déli országrész. Nem sokkal a jahvista hagyomány után az asszír hódítás (721) előtt keletkezett az északi országrészben az elohista forrás (E), amely az Elohim istennevet használja, oktató stílusban Elohimra (Istenre) vezeti vissza a történéseket és különös figyelmet szentel a prófétai mozgalomnak. A deuteronomiumi forrás (D) szónoki stílusban íródott, különös gondot fordít a Jahve-kultuszra és csak a *jeruzsálemi templom*ban bemutatott áldozatot tartja törvényesnek. Keletkezési ideje az i. e. 620 körüli időszak, *Josiás vallási reform*jának az időszaka. A papi forrás (P) a *babiloni fogság* időszakában keletkezett több papi nemzedék munkája gyümölcseként. Jellemzője a száraz, ünnepélyes stílus, a teológiai érdeklődés, a kronológiai és egyéb számadatok, valamint nemzetségtáblák közlése. Az egymással fokozatosan egybeépülő forrásokból a fogság után, az i. e. V. század végén jött létre egy végső papi szerkesztés (redactio) (R) következményeként a ~ mai formája.

Mózes-történet – a zsidóknak az egyiptomi szolgaságból való kivonulásáról, a pusztai vándorlásról, a Sínai-hegyi szövetségkötésről szóló bibliai elbeszélés, amelynek központi alakja Mózes. Mózes (a héber szövegben: Mósé) nevének jelentése a népies etimológia szerint „vízből kihúzott", és arra utal, hogy a kegyetlen egyiptomi szolgaságban, ahova még a *pátriárkák* korában jutottak a zsidók, a zsidó szülőktől származó fiúgyermekeket a Nílusba kellett fojtani, őt azonban egy kosárba helyezték és így tették a folyóra, ahonnan a fáraó lánya mentette ki és vitte a királyi udvarba. Itt – bár egyiptomi szellemben nevelkedett – hűséges maradt népéhez, ami megnyilvánult akkor, amikor egy munkavezetőt, aki honfitársaival kegyetlenkedett, agyonütött. E tette után menekülnie kellett Egyiptomból: a pusztába ment, ahol a madianiták törzsfőjének, Jetrónak a szolgálatába állott, akinek lányát, Szipporát rövidesen feleségül vette. A pusztában, miközben apósa nyáját legeltette, egy égő csipkebokorban találkozott Jahvéval, akitől azt a parancsot kapta, hogy vezesse ki népét Egyiptomból. Mózes szabadkozott és beszédhibájára hivatkozott, még azután is, hogy *Isten* csodatevő képességgel ruházta fel (botja kígyóvá, majd ismét bottá változott, keze poklos lett, majd megtisztult, az általa merített víz vérré változott). Ekkor Jahve Mózes testvérét, Áront állította mellé, hogy a fáraó előtt helyette beszéljen. A fáraó azonban nem engedte ki a zsidókat országából. Ezért Jahve tíz csapással sújtotta Egyiptomot (1. a Nílus vize vérré változik, 2. békák, 3. szúnyogok, 4. legyek lepik el Egyiptomot, 5. pestis, 6. fekélyek borítják el az egyiptomiakat, 7. jégverés, 8. sáskajárás pusztítja el a vetéseket, 9. háromnapi sötétség borul az országra, 10. az elsőszülött egyiptomi férfiak meghalnak). A csapások bekövetkezte után a fáraó kiengedi a zsidókat, majd megbánja engedékenységét és seregével utánuk indul. Ők azonban csodálatos módon, száraz lábbal átkeltek a Vörös-tengeren, amelyet Mózes nyitott szét előttük, a fáraó serege pedig az összecsapódó hullámok között elpusztult. A tudományos *bibliakritika* a zsidók egyiptomi tartózkodásáról szóló bibliai elbeszéléseket, Mózes csodálatos szereplésének, a nép kivonulásának a leírását mitikus eredetűeknek tartja, amelyek sok évszázaddal a leírt események után keletkeztek. A ~ szerint a zsidóknak az egyiptomi szolgaságból való kivonulása után egy pusztán kellett keresztülvándorolniuk, hogy elérjenek az „ígéret földjére". A ~ központi része a népnek és Jahvénak szövetségkötése (héber: berit), amellyel együtt járt a tízparancsolat Sínai-hegyi kinyilatkoztatása. A Sínai-hegyen Jahve füstbe és lángokba burkolva, villámok és mennydörgés közepette találkozott Mózessel és átadta neki a két kőtáblát. A Sínai-hegyi kinyilatkoztatásról szóló mítosz írásos formája akkor keletkezett, amikor a zsidók már századok óta az ún. ígéret földjén éltek és azzal a céllal íródott, hogy e föld birtoklásának a jogát isteni ígéretre, Istennel kötött szerződésre vezessék vissza. Ezek az ígéretek természetszerűen illeszkedtek bele abba a hagyományba, amelyet a bevándorló zsidó törzsek a sivatagból hoztak magukkal, és kapcsolódtak annak a sivatagi viharistennek, Jahvénak a képzetéhez, aki oly nagy szerepet játszott a sivatagi héber törzsek pusztai életében. Ily módon nem szükséges a pusztai vándorlás csodáinak (mannahullás, vízfakasztás, fürj-csoda stb.) vagy a Sínai-hegyi kinyilatkoztatással kapcsolatosan leírt csodálatos eseményeknek (fény- és hangtünemények stb.) természetes magyarázatát keresni és pl. a Sínai-hegyi szövetségkötést valamilyen vulkánkitöréssel kapcsolatba hozni, mint azt a *bibliai racionalizmus* teszi. A ~ eseményei a *II.–V. mózesi könyvek*ben (Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium) olvashatók.

muzulmán vallás – lásd iszlám

Müller, Friedrich Max – lásd evolúciós iskola

münsteri kommuna – lásd anabaptizmus

Münzer Tamás – lásd anabaptizmus

N NY

Nagyboldogasszony – lásd Mária-kultusz

nagyböjt – az *egyházi év* része, a keresztény *húsvét*ot előkészítő negyvennapos vezeklő és böjti idő. A IV. századtól kezdve lett általános az a szokás, hogy a húsvéti nagy ünnepre negyvennapos böjttel készültek a keresztények, mivel az *evangéliumok* leírása szerint *Jézus Krisztus* is negyven napig böjtölt a pusztában. Az első időben a húsvét előtti böjt rendkívül szigorú volt. Bizonyos ételektől (elsősorban a hústól, tojástól) tartózkodtak és napjában csak egyszer étkeztek. A böjti fegyelem azonban – különösen a nyugati egyházban – fokozatosan enyhült, a hústól való megtartóztatás csak péntekre vonatkozott, az egyszeri étkezés helyébe a naponkénti egyszeri jóllakás lépett stb. A *II. vatikáni zsinat* után a böjti fegyelmet tovább enyhítették. A ~i időszak volt az ókeresztény korban, amikor elsősorban felnőtteket kereszteltek, a *keresztség*re készülők (katechumenek) előkészületi ideje is. A hittanulók bizonyos oktatásban részesültek, vizsgákat tettek (scrutinium-kipróbálás), mint a *misztériumvallások* beavatásra váró tagjai, s ha azokon sikerrel megfeleltek, akkor nagyszombat éjszakáján (húsvét vigíliáján) megkeresztelték őket. A hittanulók szigorú titoktartásra voltak kötelezve, ami szintén a misztériumvallások hatásával magyarázható. A ~ időszakában kellett az ókeresztény korban a nyilvános bűnösöknek (bálványimádást, gyilkosságot és házasságtörést elkövetőknek) vezekelniök. Mivel *vasárnap* általában nem böjtöltek, a húsvétot megelőző hat hét böjti napjai nem tették ki a negyven napot (csak harminchatot), ezért az első böjti vasárnap előtti szerdán kezdték. E napon a nyilvános bűnösök mezítláb és zsákruhában a *templom* kapujába mentek, ahonnan a *püspök* vezette be őket a templomba. A templomban bűnbánati *zsoltár*okat imádkoztak, a püspök a fejüket hamuval hintette meg (innen az első böjti nap neve: [hamvazószerda] és mint a *Biblia* szerint *Isten* kiűzte Ádámot és Évát a paradicsomból, ő is kiutasította őket a templomból. Egész ~ folyamán nem is mehettek be a templomba, csak a templom kapujában állhattak meg és kérték a híveket, hogy imádkozzanak értük. Ezenkívül szigorúan kellett böjtölniük, kocsin vagy lovon nem utazhattak, nem kereskedhettek és nem is katonáskodhattak. Akik vonakodtak a nyilvános vezeklésnek alávetni magukat, azokat egyházi büntetésekkel sújtották vagy világi törvényekkel kényszerítették. A nyilvános vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön történt. A templom előcsarnokában a földre borultak és meggyújtatlan gyertyát tartottak a kezükben. Közben a püspök és a papság bűnbánati imákat mondott felettük, majd egy diakónus meggyújtotta a vezeklők gyertyáit és a püspök elé vezette őket, aki megadta nekik a nyilvános feloldozást. A nyilvános vezeklés szokása egészen a XIII. századig fennállott. A IX. században divatba jött, hogy nemcsak a nyilvános vezeklők, hanem a többi hívek is bűneikre emlékezve, hamvazószerdán hamuval hintették meg a fejüket. II. Orbán *pápa* 1091-ben elrendelte, hogy a pap hamuval kenje meg e napon minden keresztény homlokát. Ez a szokás mind a mai napig fennmaradt a katolikusoknál. A ~ kiemelkedő időszaka a húsvét előtti időszak, az ún. *nagyhét*.

nagycsütörtök – lásd nagyhét

nagyhét – a keresztény *húsvét*ot közvetlenül megelőző hét nap, a nagyböjt utolsó szakasza. Első napja a virágvasárnap (új nevén pálmák vasárnapja, az úr szenvedése). Nyomai már a IV. században megvannak,

általánosan pedig a VIII. században terjedt el. Lényege: szentelt pálma-, illetve olajágakkal (barkával) körmenetet tartanak *Jézus Krisztus* jeruzsálemi bevonulásának az emlékére. A ~ kiemelkedő időszaka a „három szent nap" (triduum sacrum): nagycsütörtök, nagypéntek és nagyszombat. Nagycsütörtököt a IV–V. századtól kezdve ülik meg az utolsó vacsora és a szenvedés kezdetének az emlékére. Ezen a napon van a püspöki székesegyházakban az olajszentelés (azoknak az olajoknak a megszentelése, amelyeket a szentségek kiszolgáltatásánál egész éven át használnak), a VI. századtól a lábmosás, annak emlékére, hogy az *evangéliumok* szerint Krisztus megmosta e napon apostolainak a lábát. A *pápa* 13 fehérbe öltözött papnak a lábát mossa meg (a tizenharmadik Pál apostolt jelenti), a püspök 13 kanonokét vagy szegényét. Az újabb liturgikus rendelkezések szerint a *plébános* is elvégezheti ezt a szertartást, ha azt lelkipásztori szempontból gyümölcsözőnek látja. Nagycsütörtökön van még az oltárfosztás: mindent leszednek az oltárról, csak a gyertyatartókat és a keresztet hagyják ott Jézus szenvedésének és ruháitól való megfosztásának a szimbolizálására. Az új liturgikus előírások szerint e napon a papoknak meg kell újítaniuk esküjüket. Nagypéntek Krisztus szenvedésére és halálára való emlékezés ünnepe, amelynek kiemelkedő része a kereszt imádása. Az ünnep nagypéntek estétől nagyszombat estig tart. Első nyomai a IV–V. századig nyúlnak vissza. Nagyszombat már a húsvéti örömünnep kezdete. Este kezdődik az ünnep a tűzszenteléssel (amely VIII. századi pogány eredetű szertartás), ezt követi a keresztvíz-szentelés, majd a vigília-(éjjeli) *mise*, amely már a feltámadást ünnepli. Ehhez kapcsolódik szorosan húsvét vasárnapjának a *liturgiá*ja is.

nagypéntek – lásd nagyhét

Nagy Szent Albert – lásd Albertus Magnus

nagyszombat – lásd nagyhét

Náhum – lásd kisprófétáik

naptárreform – lásd Gergely pápák (3. XIII. Gergely)

nazarénusok (Krisztusban Hívő Nazarénus Gyülekezetek) – a múlt században létrejött keresztény vallási közösség, amelynek célja a „tiszta *evangéliumi*" élet gyakorlása. Nevüket az *Apostolok Cselekedetei*ből vették (24,5), ahol a zsidók a *Pál apostol*t követő keresztényeket hívják ~-nak (názáretieknek). A ~ közösségét Samuel Heinrich Fröhlich (1803–1857) zürichi református lelkész alapította 1830-ban. Még ebben az évtizedben Magyarországon is gyökeret vert Zürichben járt vándoriparosok, különösen Hencsey Lajos tevékenysége révén. A felnőttkeresztséget (lemerítés) gyakorolják, a fegyverhasználatot és az esküt elutasítják. Magyarországon 1977-ben ismerték el a ~-at törvényesen, miután kinyilvánították, hogy az állam törvényeit és rendeleteit megtartják, az állampolgári kötelezettségeiknek eleget tesznek. A katonai szolgálatot fegyveres kiképzés és eskütétel nélkül teljesítik (az esküt fogadalommal helyettesítik).

nazireusi fogadalom – lásd zsidó vallás

Nehemiás könyve – lásd Ezdrás és Nehemiás könyve

Német Keresztyénség – a fasizmussal egyetértő németországi protestáns gyülekezetek. Programjukat 1933-ban hirdették meg, amely szerint a fasiszta ideológia, így a fajelmélet is, összhangban áll a *keresztyénység* hitelveivel és a „vezérelvnek" az *egyház*ban is érvényesülnie kell, ezért a demokratikus *evangélikus egyházi* berendezkedést fel kell cserélni a birodalmi püspök kormányzatával. A ~-gel a *Hitvalló Egyház* szállt szembe.

Nem-hivők titkársága – az *Apostoli Szék*nek az *ateizmus* kérdésével foglalkozó hivatala, amelyet 1965. április 9-én *VI. Pál pápa* alapított. Létrejöttekor nagyon általánosan szabták meg célkitűzéseit. Később – ülései során – fokozatosan kialakult tevékenységi köre, amely azonban nagyon ellentmondásos és minden bizonnyal nem is

végleges. Az ellentmondásosság abból adódik, hogy egyrészről hangsúlyozza a titkárság, hogy nem akar keresztes hadjáratot szervezni vagy kezdeményezni az ateizmus ellen, másrészt viszont azt is kijelentette elnöke, König bíboros, hogy egyedüli törekvésük a vallás beiktatása a társadalmi életbe, és hogy a *dialógus* útján igyekszenek kimunkálni ehhez a lehetőségeket. Más alkalommal pedig arról ejtettek szót, hogy a ~ gondjaiba kívánja venni a szocialista országokban élő katolikusokat és más vallásúakat is. Eddig megfogalmazott konkrét célkitűzése kettős: Az ateizmus minden válfajának módszeres tanulmányozása, amelyre egyes katolikus egyetemeken munkaközösségeket szerveznek, amellyel kapcsolatot tartanak, másrészt a dialógus kezdeményezése a nagy egyetemi központokban a nem-hivőkkel. Ennek célja a *keresztény*ség bemutatása és ezáltal a vele kapcsolatban fennálló előítéletek eloszlatása. Az ateizmus tanulmányozása közben nem hagyják figyelmen kívül – a rendszerbe foglalt ateizmus mellett – az agnoszticizmust és a hitközönyt sem.

neotomizmus – katolikus filozófiai irányzat (a *II. vatikáni zsinat*ig, a *katolikus egyház* hivatalos filozófiája), amely a múlt század végén, XIII. Leó *pápa Aetarni Patris* kezdetű *enciklikája* nyomán bontakozott ki, s amely *Aquinói Tamás* középkori rendszerét újította fel és fejlesztette szervesen tovább a korszerű követelményeknek megfelelően. A ~ létrejötte a *vallás* egyre erősödő válságával, a *szekularizáció*val áll összefüggésben és annak megszüntetését tűzte ki céljául. A ~ létrejötte összefüggésben áll a keresztény világnézet racionalisztikusabb megfogalmazása iránt megnyilvánuló igénnyel is. XIII. Leó *pápa* enciklikája és más hasonló szellemű egyházi rendelkezések nyomán egymás után születtek meg a ~ fellegvárai, a Szent Tamás-társaságok, a különböző katolikus egyetemek tomista fakultásai és tanszékei, a neotomista eszméket terjesztő folyóiratok és kiadványok, azzal a céllal, hogy a modern követelményeknek jobban megfelelő filozófiai köntösbe öltöztessék és az egyre szaporodó támadásokkal szemben megvédjék a katolikus vallás tanításait. Fő képviselői: D. *Mercier* (1851–1926), M. de *Wulf* (1867–1947), A. D. *Sertillanges* (1863–1948), M. *Grabmann* (1875–1949), *Horváth* Sándor (1884–1958), R. *Garrigou-Langrange* (1877–1964), R. *Guardini* (1885–1968), J. *Maritain* (1882–1973), I. M. *Bocheńsky* (1902–) stb. Fő jellemzői: keresztény jellege (amelynek következtében harmonizál a katolikus hittételekkel: mindazokat a tételeket, amelyeket a *teológia* téveseknek ítél, maga is elveti, míg a hittételeket filozófiai módszerekkel bizonyítani törekszik), konzervatív volta (azt tanítja, hogy nem új igazságokat kell keresnie, hanem az emberiség története során már föllelt és a *kinyilatkoztatás* révén megerősített ún. örök igazságot kell védelmeznie), a teológiát kiszolgáló szerepe („ancilla theologiae": magára vállalja a *hit* racionális alapjainak tisztázását, a hittételek rendszerbe foglalását és a támadások elleni védelmét). Felépítése: A ~ központi része a *metafizika*, amelynek tárgya egészen érzékfölötti, amennyiben a lét legáltalánosabb, csak spekuláció útján megismerhető tulajdonságait vizsgálja. Azt keresi, mi van a lét előtt, fölött és után, s eközben állítása szerint a lét végső alapjait tárja fel. Az általános metafizika azokkal az alapfogalmakkal foglalkozik, amelyek a létet általában érintik, amelyek mindenféle lét-tel kapcsolatba hozhatók, minden létről állíthatók. A különös metafizika a léttel már nem általában foglalkozik, hanem meghatározottsága szerint. A létet két nagy területre osztja, a teremtett és teremtetlen lét világára. A teremtetlen léttel *(Isten)* a *teodicea*, a teremtett léttel pedig a természetfilozófia foglalkozik. Ennek egyik ága a kozmológia (a kozmosz = világ görög szóból), amelynek tárgya az élettelen világ és a tudattal nem rendelkező élővilág, másik ága pedig a pszichológia, amely az emberrel és az emberi tudattal („lélekkel") kapcsolatos problémakört öleli fel. A metafizikához szorosan csatlakozik a kritika vagy ismeretelmélet, amely a lét megismerhetőségének az alapjait vizsgálja. A ~ a lét-tel összefüggő kérdések után az emberi tevékenység különböző területeivel foglal-

kozik. Az emberi gondolkodás szabályait a logika tárgyalja, a cselekvés szabályait az etika foglalja össze, a társas együttélés szabályait a szociológia rendszerezi, az emberi alkotások rendjét az esztétika irányítja, az emberi kultúra kérdéseivel a kultúrfilozófia foglalkozik. A ~-ban, amely a hagyományokra épül, kiemelkedő szerepe van a filozófiatörténetnek. A ~ alaptétele az, hogy a tudomány és a vallás, az ész és a hit nem mond ellent egymásnak. Ezen túlmenőleg azt is hirdeti, hogy a helyes tudomány és az igazi filozófia a legjobb előkészítés a hit, a vallás számára. A hit és a tudás e harmóniáját a hit abszolút elsőbbségének és a tudás alárendeltségének az alapján valósítja meg. A ~ a modern természettudományok eredményeit az Isten és a világ, illetve az Isten és az ember viszonyának a vizsgálata közben igyekszik összehangolni a hittel. Isten és a világ viszonylatában arra törekszik, hogy a világ teremtett voltának a hitét, Istentől való abszolút függésének vallási dogmáját a természettudományok eredményeivel szemben megvédje, sőt – ha lehetséges – éppen a természettudományok oldaláról szolgáltassa érveit és ezzel tulajdonképpen Isten létét bizonyítsa (lásd: *istenérvek*). Az Isten és az ember viszonyát vizsgálva a ~ a leszármazástan és a *bibliai őstörténet* emberteremtési mítoszának ellentmondásával találja magát szemben. Megoldása a legutóbbi időkig „mérsékelt leszármazáselmélet" volt, amely nem tartja lehetetlennek a mai fajok több őstípusból való lassú kifejlődését (evolutio polyphyletica), az őstípusokat – végeredményben az életet – isteni teremtésre vezetve vissza. Az emberre vonatkoztatva megengedhetőnek tartja az ember (helyesebben a férfi) test szerinti leszármazását, a *lélek* megteremtését (és az asszony létrehozását is) közvetlenül Istennek tartva fenn. (Napjainkban a ~ már nem idegenkedik a leszármazás tanától.) A neotomista etika és szociológia szolgáltatja az alapot a *katolikus társadalomszemlélet* számára. Az utóbbi években a ~-t sok belső kritika érte. A katolikus filozófusok egy része nyíltan rámutatott a hagyományos ~ gyengeségeire. A kritikusok a ~ haldoklásáról, sőt haláláról beszéltek. Kétségtelen, hogy az ortodox ~ a felső támogatás ellenére sem tudott megfelelni az egyház által kitűzött feladatának: nem volt képes a hit és a modern tudományok egyre fokozódó konfliktusát elsimítani, nem tudott a szociális problémákra elfogadható megoldást javasolni és a marxizmus ellen sem tudott hatékonyan fellépni, vagyis nem volt képes a vallás válságát felszámolni, a szekularizáció folyamatát megállítani vagy lelassítani. Ezzel magyarázható, hogy a katolikus filozófián belül olyan új irányzatok keletkeztek, amelyek nyíltan szakítanak az ortodox ~-sal és a problémák megoldására egészen új utakat keresnek (mint pl. a *teilhard-izmus*). A ~ azonban nem adja fel egykönnyen pozícióit és kitart Aquinói Tamás örök időszerűsége mellett (J. *Maritain*, E. *Gilson*). Ugyanakkor magán a ~-on belül is megfigyelhetők bizonyos újító törekvések, amelyek igyekeznek meghaladni a tegnapi ~-t, s amelyeknek képviselői nem ragaszkodnak Aquinói Tamás szó szerinti tanításához, csak rendszertani alapelveihez, és a tomizmust módszertanként kezelve, igyekeznek a modern eszméket nyitottabban, elfogulatlanabbul vizsgálni s a kor követelményeinek megfelelően új szintézist próbálnak létrehozni (M-D. *Chenu*). A ~ ilyen értelmezését látszik támogatni legújabban a *II. vatikáni zsinat* állásfoglalása is. A ~-ról ágazott le a *transzcentális neotomizmus* is.

nesztorianizmus – Nestorius konstantinápolyi *püspök* által alapított és a *katolikus egyház* által *eretnekség*nek nyilvánított ókeresztény irányzat, amely azt tanította, hogy *Jézus Krisztus*ban az isteni és az emberi személy csak külsődlegesen egyesült. Ennek következtében Mária nem is az *Isten* anyja (theotokosz), hanem csak az ember (anthrópotokosz), illetve Krisztus szülője (Khrisztotokosz). A ~-t az ephészoszi *zsinat* ítélte el 431-ben (lásd még: *Mária-dogmák 2.*), Nestoriust *kolostor*ba zárták, követőit pedig a római birodalomból száműzték. Perzsiában, Indiában, Arábiában és Kínában Tamás-keresztények néven továbbra is fennmaradtak.

niceai zsinat – (325) az ókeresztény kor első egyetemes *püspöki* gyülekezése. A *zsinat* a *Jézus Krisztus* személyéről és természetéről vallott eltérő nézetek egyesítését tűzte ki céljául. A különféle nézetek, mint pl. a subordinatianizmus (a Fiú, az Istenségét az Atyától kapta, ezért alárendeltje az Atyának), a patripassianizmus (a Fiú olyannyira egy az Atyával, hogy maga az Atya jött el a Földre, hogy szenvedésével megváltsa a világot) és főleg az *arianizmus* szüntelen torzsalkodásra vezettek a keresztények körében és veszélyeztették a római birodalom ideológiai egységét, amelyet pedig Constantinus császár (306–337) éppen a *kereszténységtől* várt (lásd: *kereszténység megszilárdulása*). Constantinus, hogy a viszálykodásokat megszüntesse, 325-ben összehívta a ~-ot és az ott megjelent püspökök feladatává tette, hogy a vitás kérdésekben egységes álláspontot alakítsanak ki. A ~ hivatalos tanítássá tette Krisztus Istenségét, a Fiúnak az Atyával való egylényegűségét (homouszion) és örökkévalóságát (lásd: *Szentháromság*). A ~ az ellenkező módon tanítókat (így Ariust és követőit) kiközösítette (lásd: *exkommunikáció*), a császár a zsinat határozatait megerősítette és a kiközösítetteket száműzte. A ~ határozott még a *húsvét* egyöntetű megünneplésének a kérdésében és megszüntette a Meletius-féle szakadást. (Meletius lükopoliszi püspök egész Felső-Egyiptom felett magához akarta ragadni az egyházi főhatalmat, és a kialakult gyakorlattal szemben nem akarta visszafogadni a *keresztényüldözések* alatt hűtlenné vált, de bűnbánó keresztényeket.)

Nirvána – lásd buddhizmus

Noé (Naoh) – lásd vízözön-mítosz

nominalizmus – lásd univerzália-vita

„nouvelle théologie" – lásd „új teológia"

Numeri – lásd mózesi könyvek

„nyolc boldogság" – lásd hegyi beszéd

Oö

Occam, William (kb. 1300–1350) – a nominalizmus (lásd: *univerzália-vita*) legkiemelkedőbb képviselője. Az angliai származású ferences szerzetest (lásd: *ferencesek*) tanai és a *pápák* politikai törekvéseivel való szembehelyezkedése miatt kiközösítették az *egyház*ból. ~ szerint az értelmi ismeretnek, amely vagy az egyesre (intuitív) vagy az általánosra (absztrakt) vonatkozik, alapja és feltétele a tapasztalat. Az ismeret és a tárgy közötti kapcsolatot a fogalmak mint jelek (terminusok) valósítják meg, amelyek a dolgokat helyettesítik, illetve a tárgyakat jelzik. (E tanítása miatt nevezték követőit terministáknak.) Az általános fogalmak a valóságban nem léteznek, csak az emberi értelemben vannak meg mint sok dolog jelei. Mivel az egyetemes fogalom objektíve nem létezik, annak tudománya sem lehetséges, azaz a *metafizikának* sincs értelme. *Isten* létét sem lehet bizonyítani, s általában az Istenre vonatkozó dolgokban nincs szerepe a filozófiának, ott csak a hit, illetve a *teológia* adhat eligazítást.

ókatolikusok – az *I. vatikáni zsinat* (1870) alkalmával keletkezett vallási *szekta*, amelyet Ignaz von Döllinger (1799–1890), müncheni egyháztörténész professzor alapított, mert nem fogadta el a zsinaton kihirdetett *pápai tévedhetetlenség dogmáját*.

okkultizmus (az occultus = titkos, rejtett latin szóból) – azoknak az állítólagos vagy tényleges jelenségeknek az összessége, amelyeket egyesek túlvilági eredetűeknek tartanak, mert úgy vélik, hogy természetes úton, a tudomány eszközeivel megmagyarázhatatlanok és azok is maradnak. A múlt század közepe óta megszámlálhatatlan okkultista irányzat és iskola látott napvilágot, amelyek mindegyike megegyezik abban, hogy az okkult jelenségeket bizonyítottaknak tartja és természeten kívüli vagy természetfölötti eredetre vezeti vissza. Eltérnek azonban a különféle okkultista irányzatok a jelenségek természetfölötti eredetének közelebbi meghatározásában. A *spiritizmus* az elhunyt emberek szellemeitől származtatja a titokzatos jelenségeket. Hívei azt állítják magukról, hogy *médiumaik* (alkalmas közvetítőik) révén vagy azoktól függetlenül, közvetlenül is, szüntelen kapcsolatban vannak a meghaltak szellemeivel. Gyűléseiken (szeánszaikon) a túlvilág szellemei rendszeresen megjelennek, sőt láthatóvá is válnak és különféle csodálatos dolgokat művelnek. A *teoszófia* az okkult jelenségeket és még inkább a titokzatos dolgok ismeretét természeten kívüli erőktől származtatja. E titokzatos erők és tanítások birtokába isteni megvilágosítás révén juthat az ember meghatározott gyakorlatok elvégzése után. Hasonló tanokat hirdet az *antroposzófia* is. A modern gnosztikusok elmélkedésektől várják a mélyebb ismeretet, a fekete mágusok paktumot kötnek a Sátánnal és úgy gondolják, hogy a démonok erejével mindenre képesek és mindent megtudhatnak. A spiritualisták, újpüthagóreusok és újplatonikusok azt tartják, hogy csak szellemi valóság van, az anyag csak látszat és az is rossz. Aki megveti az anyagot, azon úrrá válnak a szellem törvényei, amelyek merőben mások a fizika törvényeinél. A szellemvilág törvénye alatt állók sokkal többre képesek, mint a közönséges emberek, akik kénytelenek a látszólagos anyag megkötöttségét elviselni. Az okkultisták tanításaikat titokban tartják. Az ~ jelenségeit, aszerint, hogy a fizika vagy a pszichológia törvényeit látszanak megkerülni, fizikai vagy pszichikai jelenségeknek nevezik. Okkult fizikai jelenség az *asztaltáncoltatás*, a *materializáció*, a *telekinézis*, okkult pszi-

chikai jelenségek a *szellemválaszok*. Okkultistának az tartja magát, aki állítása szerint ismeri a titokzatos erőket, azokat képes fel is használni, ismeri a múltat és a jövendőt, ért a kártyavetéshez, tenyérjósláshoz, *asztrológiá*hoz, sőt pusztán akaratával képes meggyógyítani vagy megrontani embertársait, vagyis járatos az okkult tudományokban. Az ~ azokat az osztályokat, rétegeket vagy személyeket tudja hatáskörébe vonni, akik között a válság és bizonytalanság, az életforma időlegességének a hangulata uralkodik. A modern pszichológia az ~ minden jelenségét képes természetes módon értelmezni és megmagyarázni.

ókori vallási szkepticizmus – az ókori Keleten kialakult, nem önálló filozófiai talajról folyó valláskritika, amely a nyílt vagy leplezett kételynél nem jutott tovább. Egyiptomban az „Egy csalódott ember beszélgetése lelkével", „A hárfás éneke" a túlvilág iránti kételyt fejezi ki. „Az úr beszélgetése a rabszolgával" c. babiloni alkotás az áldozatok hatékonyságában kételkedik. A bibliai *Jób-könyv* nem tudja összeegyeztetni az igazságos *Isten* fogalmának azt a tapasztalatát, hogy a jámborok szenvednek, a bűnösöknek pedig jól megy soruk.

oltár – rendszerint kőből készült emelvény, amelyen a vallások papjai az *áldozat*okat bemutatják. Az ókori vallások mindegyike ismerte és áldozatainál használta az ~-t. A kereszténység a *mise*áldozatot korai szakaszában asztal mellett vagy a vértanúk sírja fölött mutatta be. A VIII–IX. századtól kezdve általánosan szokásba jött a díszes kőoltárok építése, amelyeket a *templom* kiemelkedő és mindenünnen látható helyén, az ún. apszisban helyeztek el, távol a hívektől. Az ~ előtt, a népnek hátat fordítva mondták a papok a misét. A *II. vatikáni zsinat* után e középkori szokást megszüntették, és a hívek közelében, a hívekkel szemben az ókeresztény szokáshoz hasonlóan miséznek. A *protestáns egyházak* templomaiban (kivéve az evangélikus templomokat) oltár nem található. Az úrvacsorát asztal mellől osztják a híveknek.

oltáriszentség – a *katolikus egyház* és az *orthodox egyházak* szentségei közül a harmadik. Ez egyházak tanítása szerint az ~-et *Jézus Krisztus* rendelte az utolsó vacsorán, amikor tanítványainak kenyeret és bort adott, amelyet előzőleg saját testévé és vérévé változtatott, és parancsot adott nekik, hogy ők is hasonlóképpen cselekedjenek a *mise*ben. Az ~ vétele az áldozás. Az *Egyházi Törvénykönyv* előírja, hogy minden katolikus ember egy évben legalább egyszer, *húsvét* táján áldozzék. Az ~-nek ez az értelmezése a *páli fordulat* után lett általános, a *misztérium-vallások* hatására. Az a szokás pedig, hogy az ~-et a misén kívül is őrzik és imádják, középkori eredetű. A IV. század közepétől csak a haldoklók számára őriztek egy-egy megszentelt kenyérdarabot, amelyet vagy a templom sekrestyéjében, vagy a *püspök* templomi katedrája fölött zsinóron függő galamb szájában tartottak. Az így őrzött kenyeret azonban a XIV. századig különleges tiszteletben nem részesítették. Az ~ hitének teológiai magyarázata szerint a kenyér és a bor külső színei, járulékai, *akcidensei* megmaradnak, miközben *szubsztanciá*ja átalakul Krisztus testévé és vérévé. Az áldozás külső formája is változásokon esett át. Az ókeresztény *agapé*kből kifejlődött szokás alapján eleinte két szín alatt, azaz kenyér és bor vétele révén áldoztak a hívek: a kenyeret jobb kezükbe kapták, a bort pedig a kehelyből itták, illetve a kenyeret belemártották a kehelybe és kanállal adták a papok, a hívek szájába. A XIII. században a katolikus egyházban megszüntették a hívek két szín alatti áldozását és csak kenyérrel áldoztak. A keleti egyházakban megmaradt a két szín alatti áldozás szokása, a *II. vatikáni zsinat* után pedig a katolikus egyházban is megvan bizonyos feltételek között ennek a lehetősége. A katolikusok a VIII. századtól kovásztalan kenyeret (ostyát), míg a keleti egyházak kovászos kenyeret használtak a misében, illetve az áldozásnál. A két szín alatti áldozás szokásának a bevezetése szerepelt a *huszitizmus* követelései között is. A *protestáns egyházak* az ~-et nem ismerik el ebben a formában. Úrvacsorájuk ke-

nyérrel és borral történik. Luther követői szerint a vétel pillanatában jelen van Krisztus, míg Kálvin követői szerint az úrvacsora csak emlékezés Krisztus halálára.

ontológiai istenérv – Canterbury *Anselm* által felállított istenbizonyíték (lásd: *istenérvek*), amely *Isten* fogalmából következtet Isten létére. Eszerint Isten fogalma olyan lényt jelöl, akinél nagyobbat elgondolni nem lehet. Az azonban, aminél nagyobb nem gondolható, nemcsak az értelemben létezik, hanem a valóságban is léteznie kell, mert különben nem a legnagyobb lenne, hiszen ami a valóságban is van, nagyobb annál, ami csak az értelemben létezik. Ezért az „olyan lény, amelynél nagyobb nem gondolható" fogalomban szükségképpen benne van a létezés ténye is, vagyis Istennek léteznie kell. Az ~-et már Anselm kortársai is kritizálták és kétségbe vonták, hogy a fogalom elégséges bizonyíték lenne valamilyen dolog léte mellett, hiszen a képzeletbeli legnagyobb sziget sem létezik szükségképpen a valóságban. Noha az ~-ben az ellentmondás (a gondolati és a valóságos létezés azonosítása) nyilvánvaló, és ezért a skolasztikusok legnagyobb többsége is (pl. *Aquinói Tamás*) elvetette azt, mindig akadtak, akik bizonyító erejét elfogadták (pl. *Bonaventura, Duns Scotus,* Descartes, Leibniz stb.). Ma is megoszlik a teológusok véleménye az ~ értékét illetőleg: vannak, akik csak a hittel elfogadott tétel racionális elmélyítésére tartják alkalmasnak és vannak, akik tudományos bizonyító értékét is vallják.

ordinárius – lásd püspök

Országos Béketanács Katolikus Bizottsága – a *katolikus egyház*nak az országos Béketanáccsal közösen működő, békefeladatokat megoldó szerve.

orthodox egyházak (keleti kereszténység) – azok a keresztény közösségek, amelyek a keleti *egyházszakadás* (1054) után önálló egyházszervezeteket alakítottak ki. Az ~-at „igazhitű", azaz orthodox vagy (oroszul) pravoszláv egyházaknak is nevezik. Az ~ egyházszervezetüket és liturgiájukat Konstantinápolytól (Bizánc) kapták, amelynek *pátriárkája*, mint a „második Róma" *püspöke* a keleti területek részegyházai (az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi patriarchátus) fölött egyházi joghatósággal rendelkezett. Konstantinápoly eleste után (1453) a részegyházak saját egyházi fővel rendelkező, ún. autokephal egyházakká szerveződtek. Az ősi patriarchátusok mellett, főleg a birodalom határain kívül, ún. katolikátusok, azaz általános püspökségek és egyéb önálló (autonóm) egyházak is keletkeztek. A legnagyobb önálló orthodox *egyház* az orosz pravoszláv egyház, amely a XI. századtól áll fenn (kijevi orosz egyház). A XV–XVI. századtól kedve a moszkvai pátriárka Konstantinápolyt a nyugati *kereszténység*gel való egyesülési törekvése miatt árulással vádolta, és átvette az ~ egyházfőségét. Az orosz orthodox egyház feje 1701–1917-ig a cár volt (aki ezt a jogkörét az ún. szent színódus útján gyakorolta), a februári forradalom óta megint a moszkvai pátriárka, akinek hivatalos címe: Moszkva és egész Oroszország pátriárkája. Az ~ és a nyugati, *katolikus egyház* közötti egyesülésre több kísérlet is történt. Az első erőszakos egyesítés a *keresztes háborúk*kal kapcsolatos: a keresztesek 1204-ben elfoglalták Konstantinápolyt és megalapították a latin császárságot, III. Ince *pápa* (1198–1216) pedig Konstantinápolyban latin patriarchátust állított fel és ezzel a szakadást megszüntette. A latin császárság megdöntése után (1261) a szakadás ismét beállott. A firenzei *zsinaton* (1439–1442) a török veszély ellen Nyugattól segítséget remélve, a konstantinápolyi pátriárka vezetésével az ~ nagy része ismét egyesült a nyugati kereszténységgel. Rövid idő múlva azonban visszaállott az eredeti állapot, amely kisebb egyesüléseket leszámítva (lásd: *görög katolikusok*) a mai napig is fönnáll. Jelenleg a következő főbb ~ működnek: a konstantinápolyi egyház (Törökország), az alexandriai egyház (Egyiptom, illetve Afrika), az antiochiai egyház (Libanon és Szíria), a jeruzsálemi egyház, az orosz egyház, a ciprusi egyház, a makedón (görögországi) egyház, a szerb (jugoszláv) egyház, a bolgár egyház, a román egyház,

a grúz egyház stb. A magyar orthodox egyházközségek a moszkvai pátriárka fennhatósága alá tartoznak. Az ~ és a katolikus egyház között egyházfegyelmi-szervezeti, liturgikus és dogmatikai eltérések vannak. Az ~ nem ismerik el a pápai primátust, nincs egységes egyházi főhatóságuk, az egyházi tanítás őrzője náluk – ellentétben a katolikus tanítással – nem a *hierarchia*, hanem a hívő nép. A *Szentháromság*ról szóló tanításuk abban tér el a katolikus dogmáktól, hogy a Szentlelket csak az Atyától származtatják, nem a Fiútól is (lásd: *filioque vita*). Nem fogadják el a szakadás óta ülésezett nyugati zsinatok határozatait, így az *I. vatikáni zsinat*nak a *pápai tévedhetetlenség*ről szóló dogmáját, a *Mária-dogmák* közül a szeplőtlen fogantatás és Mária mennybevitelének dogmáját (bár ez utóbbit vallják, de nem az ünnepélyes katolikus dogmakihirdetés alapján, hanem ősi hagyományaik szerint). Az ~ nem hisznek a *purgatórium*ban sem. Liturgiájuk *Bazilios*zra vezethető vissza, amelyet *Khrüszosztomosz* dolgozott át és vezetett be Konstantinápolyban és a keleti területeken (bizánci *liturgia*). Liturgiájukat görög, ószláv (grekoszláv egyházak) vagy nemzeti nyelven végzik.

oszlopos szentek – lásd anakhóréták

Ószövetség – lásd Ótestamentum

Ószövetség története – az üdvtörténet része, amely a keresztény felfogás szerint azt mondja el, hogyan készítette Jahve elő az emberiséget az üdvösségre. Az ~-t „szent történet"-nek (Historia Sacra) is nevezik, szemben a profán történelemmel, mert kifejezetten vallási célt szolgál, továbbá mert át- meg átszövik a természetfölötti elemek (istenmegjelenések, jövendölések, csodák stb.), amelyek nem tárgyai a történettudománynak. Az ~-nek elsőrendű forrása az *Ótestamentum*, másodlagosak az *apokrif könyvek*, a *Talmud* és bizonyos korlátozott értelemben a profán történeti művek. Az ~ felöleli a világ és az ember teremtésének elbeszélésétől az emberiség, de főleg a zsidó nép történetének azokat a mozzanatait, amelyek *Isten* üdvözítő tervével állnak összefüggésben, egészen *Jézus Krisztus*, illetve a *kereszténység* megjelenéséig. Az ~ nagyrészt a zsidó nép mitikus hagyományait foglalja össze, amelyek társadalmi hátterét, a való történelemmel való szembesítését a *bibliakritika* végzi el. Az ~ első része a világ és az ember teremtését, bűnbeesését, büntetését, az emberi nemnek a vízözön által történő elpusztítását, majd az emberi élet újrakezdését mondja el (lásd: *bibliai őstörténet*). Második része a zsidó népnek – mint Jahve választott népének – a történetét, illetve annak egyes mozzanatait tartalmazza. Mindenekelőtt a zsidó nép kialakulását és isteni kiválasztását foglalja össze, aztán a zsidók egyiptomi tartózkodását, az onnan történő csodálatos szabadulást, a pusztai vándorlást és szövetségkötést beszéli el (lásd: *Mózes-történet*), a honfoglalással és a Palesztinában való berendezkedéssel a bírák története foglalkozik, a zsidók palesztinai történetét a királyok története mondja el. Új szakasza kezdődik a zsidók történetének a *babiloni fogság*ban, illetve az onnan történő hazatérésük után, amely már átvezet a kereszténységet közvetlenül megelőző időszakba (lásd: *Hasmoneus-dinasztia, Heródes uralma, zsidó háború*).

Ótestamentum (Ószövetség) – a *Biblia* első, nagyobbik része, a *zsidó vallás* keretei között keletkezett, szentnek és isteni eredetűnek tartott könyvek gyűjteménye (zsidó Biblia), amelyet a *kereszténység* is magáévá tett. A Talmud 24 ~-i könyvet sorol fel, ma a zsidók és a protestánsok 39 ~-i könyvet ismernek el, míg a katolikusok a *tridenti zsinat* (1545–1563) alapján 45 ~-i könyvet tartanak nyilván. Az eltérő számolásnak egyik oka az, hogy különböző időkben különbözőképpen kapcsolták össze az egyes könyveket, másik pedig, hogy a zsidók és a protestánsok csak az ún. palesztinai gyűjtemény könyveit (palesztinai *kánon*), míg a katolikusok a bővebb, ún. alexandriai gyűjtemény könyveit (alexandriai kánon) fogadták el. A korábbi palesztinai gyűjtemény könyveit protokanonikus (első kánoni), az alexandriai gyűjtemény azon könyveit pedig, amelyek a palesztinai gyűjteményből hiányoznak,

deuterokanonikus (másodkánoni), illetve protestáns szóhasználatban *apokrif könyvek*nek nevezik. Az ~ legismertebb felosztása: történeti, bölcsességi és prófétai könyvek. Az ~ könyvei a következők: *mózesi könyvek* (5), *Józsue-könyv, Bírák könyve, Ruth-könyv, Sámuel-könyv* (2), *Királyok könyve* (2) – a Vulgatában: Királyok 4 könyve – *Krónikák könyve* (2), *Ezdrás és Nehemiás könyve* (2), *Makkabeusi könyvek* (2), *Tóbiás-könyv, Judit-könyv, Eszter-könyv, Izaiás próféta könyve, Jeremiás próféta könyve, Ezekiel próféta könyve, Dániel-könyv, Kisprófétáik* (12: Hosea, Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Szofoniás, Aggeus, Zakariás, Malakiás), *Zsoltárkönyv, Énekek éneke, Példabeszédek könyve, Jézus, Sirák fia könyve, Jób-könyv, Prédikátor-könyv* (Kohelet), *Bölcsességi könyvek*. – Ezek közül deuterokanonikus (apokrif): A Tóbiás-könyv, a Judit-könyv, a Makkabeusok két könyve, a Bölcsesség könyve, a Jézus, Sirák fia könyve, az Eszter- és a Dániel-könyv néhány részlete. Az ~ könyvei – a görög nyelven írt. 2. Makkabeus-könyv és a Bölcsesség könyve kivételével – héber nyelven íródtak. Vannak olyan könyvek is, amelyeknek héber eredetije elveszett és csak görög fordításban maradtak fenn (Tóbiás- és Judit-könyv), találhatók továbbá az ~-ban kisebb arám nyelvű részletek is (pl. Dániel 2, 4–7.). Az ~ legteljesebb héber nyelvű szövegemléke az ún. maszoréta szöveg (a maszóra = hagyomány héber szóból: áthagyományozott szöveg), amely mai alakját az i. sz. VII. században kapta, s amelynek megalkotói, a maszoréták (a bibliai szövegeken dolgozó rabbik), akik rögzítették a csak mássalhangzókat tartalmazó héber szöveget oly módon, hogy a mássalhangzók fölé, illetve alá írt vonalakkal és pontokkal jelölték a magánhangzókat. A legrégibb maszoréta kéziratok a X. századból valók, tehát kb. kétszáz évvel később keletkeztek a szöveg végleges megállapításánál. A maszoréta szövegnél mintegy 800–1000 évvel korábbi időből valók a *holt-tengeri tekercsek* között talált bibliai kéziratok. Az ~ első görög fordítása a Szeptuaginta, amely közvetlenül héberből készült az i. e. II. században. A fordítások közül kiemelkedik még az i. sz. V. század elején a héberből latinra fordított *Vulgata*. Az ~ szövegemlékei között nagyszámú eltérés található. Az eltérő olvasási módok egybevetésével és az eredetileg leírt szöveg helyreállításával a szövegkritika tudománya foglalkozik. Az egyes ~-i könyvek tudományos vizsgálata a profán *bibliakritika* és a teológiai *szentírástudomány* feladata.

Ózeás – lásd kisprófétáik

ökumenikus mozgalom (az oikumenikosz = általános, közös görög szóból) – a *protestáns egyházak* részéről 1910-ben megindított (de régebbi kísérletekre visszatekintő) törekvés a keresztények egyesítésére, illetve különböző hitelvi alapokon való együttműködésére. A keresztény egység megteremtésének a hátterében a *szekularizáció* felszámolására irányuló törekvés áll. Az ~ 1948-ig inkább a teológiai, szervezeti egyesülés lehetőségeit vizsgálta, azóta a közös gyakorlati cselekvés összehangolását tartja legfőbb céljának. Az ~ irányítására alakult meg 1948-ban az *Egyházak Világtanácsa*. A *katolikus egyház* kezdetben gyanakodva szemlélte az ökumenikus törekvéseket, a *II. vatikáni zsinat* ökumenikus *dekrétuma* azonban lehetőséget ad a katolikus egyház tagjainak is arra, hogy felvegyék a kapcsolatot a protestáns ökumenikus szervekkel. A Egyházak Világtanácsa és a katolikus egyház között a tárgyalások már 1963-ban megkezdődtek. 1965-ben közösen létrehozták a SODEPAX (Soli Deo Gloria és Pax et Justitia) nevű albizottságot Genfben, amelynek feladata a protestáns és a katolikus kereszténység közös politikai, társadalmi és békeakcióinak a megszervezése. Tárgyalások folynak arról is, hogy a katolikus egyház milyen feltételekkel léphet be az Egyházak Világtanácsába. Az ~-ban különböző politikai irányzatok találhatók. A legszélsőségesebb álláspont a kommunizmussal szemben akarja tömöríteni a keresztényeket.

őrangyal – lásd angyalok

ördög – lásd angyalok

ördögűzés – a gonosz szellemek távol tartására végzett vallásos szertartás. A gonosz szellemek, démonok távol tartására minden ókori vallásnak megvolt a kialakult szertartásrendje. A *kereszténység* is ismeri és gyakorolja az ~ szertartását. Az *evangéliumok* és más *újtestamentumi* iratok szerint *Jézus Krisztus* és az *apostolok* is végeztek ~-t. A *katolikus egyház*ban külön alsóbb papi rend is létrejött az ~ feladatának az ellátására (exorcisták-ördögűzők), de számos ma is végzett szertartás (pl. a *keresztség*) velejárója is az ~. A vallások azt is elképzelhetőnek tartják, hogy valaki (főleg nő) önszántából keres kapcsolatot a gonosz szellemekkel, hogy segítségükkel hatalmat szerezzen embertársai felett (boszorkány). A középkorban – főleg a feudalizmus felbomlásának folyamatával együtt járó – társadalmi ellentmondásokat és katasztrófákat hozták összefüggésbe az ördögi megszállásokkal, ezért a XV–XVII. századig terjedő időszak a boszorkányhit és a boszorkányüldözés időszaka. A boszorkányüldözés széles körű megindítása VIII. Ince *pápa* 1484-ben kiadott „Summis desiredantes" kezdetű *bullájá*hoz fűződik. A boszorkányokat az *inkvizíció* kutatta fel és büntette meg. A boszorkányüldözésekbe a *protestáns egyházak* is bekapcsolódtak. Babonás emberek olykor még ma is hisznek a boszorkányok létezésében. Magyarországon már I. István törvényei büntetést helyeznek kilátásba a visszaeső boszorkányoknak. Kálmán megtiltotta ugyan a boszorkányok üldözését, a XVI. században azonban mégis megszaporodtak Magyarországon is a boszorkányperek, és egészen a XVIII. századig tartottak a boszorkányüldözések.

őskereszténység – a *kereszténység*nek az első gyülekezetek létrejöttétől a *páli fordulat* bekövetkeztéig tartó legkorábbi szakasza. Az i. sz. I. század első felének Palesztinájában a helyi világi és papi arisztokrácia, valamint a római hatalom egyre súlyosbodó elnyomása és egyre kegyetlenebb kizsákmányolása, a fegyveres felkelések könyörtelen leverése, a provinciává süllyedt ország gazdasági és politikai eljelentéktelenedése, az ezzel együtt járó declasszálódás olyan felzaklatott, Róma- és hatalomellenes, messiásváró hangulatot teremtett (lásd: *messiási eszme; zsidó háború*), amelynek talaján szükségképpen születhettek meg azok a vallási eszmék és csoportosulások, amelyek között joggal fedezhetjük fel a kereszténység ősváltozatát is. A Jeruzsálemben kialakult első keresztény gyülekezet tagjai kizárólag zsidókból „megtért" keresztények voltak, akik a legszorosabb kapcsolatban állottak a vallásos zsidósággal. Az *Apokalipszis* – az első keresztény irat – lényegében zsidó jellegű mű, amely képeit, kifejezéseit az *Ótestamentum* prófétái könyveiből, vagy még inkább a késői zsidóság nem kánoni apokalipsziseiből meríti. Mondanivalóját kizárólag a zsidókhoz intézi, és csak Izrael fiainak tizenkét törzséből választja ki és jelöli meg azokat, akik *Isten* segítségével minden megpróbáltatást kiállnak. A Lukács-evangéliumban találunk egy homályos utalást a korai kereszténység és a Josephus Flavius által ismertetett zsidó zélóták közötti kapcsolatot illetően is. Az ~ és az *esszénusok* közötti kapcsolat is valószínűnek látszik. Az ún. zsidó *apokrif könyvek*, amelyek rendkívül népszerűek voltak mind a zsidók, mind pedig a keresztények között, s amelyek rányomták bélyegüket a korai kereszténység messianizmusára és *eszkatológiá*jára, minden bizonnyal az esszénusok körében keletkeztek. Keresztelő Szent János, aki a Máté-evangélium leírása szerint Júda pusztájában (Khirbet Kumrán vidékén?) nevelkedett, hivatásának az esszénusok által hirdetett programot, „az Úr útjának előkészítését és ösvényének egyengetését" tartotta. Már a legkorábbi időkben megtalálhatók az őskeresztény gyülekezetek a Palesztinán kívüli ún. diaszpóra zsidósága körében is. A zsidó háborút megelőző vészterhes időkben valóban sokan elmenekültek Palesztinából és új diaszpórákat alapítottak, amelyek kezdetben a kereszténység melegágyai voltak. A legkorábbi jeruzsálemi keresztény gyülekezet szegény hívekből állott. Szegényeknek (hoi ptochoi) nevezi őket a Galata és a Római levél, és ők magukat szintén szegényeknek, *ebionitá*knak hívták. Az őskeresztény közösségek igen gyakran éles harc-

ban állottak egymással, de megegyeztek abban, hogy engesztelhetetlen gyűlöletet hirdettek a fennálló hatalommal, az elnyomók uralmát képviselő és megszemélyesítő „nagy paráznával", a római birodalommal szemben. A korai keresztény gyülekezetek tagjai – akik az alsóbb néprétegek képviselőiből toborzódtak – fokozatosan felismerték, hogy nyomorúságos sorsuknak okát a fennálló, kizsákmányoláson alapuló társadalmi rendben kell keresniök. A véresen elfojtott lázadások alapján pedig azt tapasztalták, hogy a kizsákmányoló osztályok és azok hatalmát szentesítő és védelmező római államapparátus megsemmisítésére, a saját erejükre támaszkodva képtelenek. Ezért a *vallás* illuzórikus erőforrásaihoz menekültek és túlvilági eredetű megoldást reméltek. Ez a magyarázata annak, hogy – osztozva a kor messiásváró hangulatában – az eljövendőnek vélt megváltótól várták helyzetük jobbra fordulását, Róma és a kizsákmányolók megsemmisítését. A megváltó eljövetelét a közeli időben remélték és megérkezésével egybekapcsolták a világ végének a bekövetkezését. Tanításuk szerint a közeli világ végének legfontosabb eseménye a nagy ítélet lesz, amelyen Isten megbünteti a hatalmasokat, megsemmisíti hatalmukat, az elnyomottak és elesettek számára pedig ezer esztendeig tartó földi országot alapít. A legkorábbi keresztény iratokon végigvonul a gondolat, hogy az eljövetel, a világ vége nagyon közel van, a megváltó a küszöbön áll és még az első keresztények életében megjelenik és kopogtat. A közeli világ végének és a vele kapcsolatos, társadalmi igazságtalanságot korrigáló ítéletnek a hite késztette a korai keresztény gyülekezetek fanatikus tagjait arra, hogy javaikat a közönség számára pénzzé tegyék, és a közös kasszából fedezzék a hátralevő rövid időre a maguk és hittestvéreik eltartását. A világ vége közelségének a reménye a híveket arra késztette, hogy távol tartsák magukat a különféle élvezetektől. Azt remélték, hogy testük önmegtartóztatása hasznára lesz a *lélek*nek, a testi vágyak megfékezése biztosítja a lélek üdvösségét. Voltak, akik tartózkodtak a házasélettől, a férfiak közül sokan öncsonkítást is végrehajtottak magukon. Egyes csoportok (pl. az enkratiták) a testtel, a világgal és általában a rossz anyaggal való leszámolás céljából tartózkodtak a hústól, a bortól és a házasságtól, amelyet az ördög találmányának mondottak. Az anyag, a világ megvetésének másik útját járták azok, akik az anyagi test iránti gyűlöletükben, annak legyengítése céljából a korlátlan nemi életet ajánlották és a vagyonközösség mellett a nőközösséget is hirdették (libertinusok vagy antinomista gnosztikusok). Az első keresztény gyülekezetekben nem voltak tisztségviselők. A gyülekezetek tagjai között nem volt semmi különbség, bármelyik férfi vagy nő felcsaphatott tanítónak vagy prófétának. Azok, akik mint lélektől sugallt próféták léptek fel, nagy tekintélynek örvendtek: tanításukat és jövendöléseiket áhítattal és elragadtatással hallgatták, utasításaikat elfogadták stb. E karizmatikus emberek (khariszma gör.: = Istentől jövő, kegyelmi ajándék) három fajtája emelkedett korán különös tekintélyre: az *apostolok*, a *próféták* és a tanítók. Az apostolok vándor-prédikátorok voltak, akik az új hit terjesztése mellett az összeköttetést is biztosították az egyes községek között. A próféták is Isten nevében emelkedtek szólásra a keresztény gyülekezetekben, de nemegyszer a jövő élet titkairól igyekeztek a fátylat fellebbenteni. Az apostolokról és a prófétákról a hívek gondoskodtak. Viselkedésük alapján állapították meg, vajon igaz próféták-e vagy álprófétáik. A tanítók az apostolokhoz hasonló szerepet töltöttek be az ~-ben, de a próféták módján egy helyben tartózkodhattak. Előadásmódjuk a prófétákétól abban különbözött, hogy míg ezek „elragadtatásban" beszéltek, addig a tanítók a nép egyszerű nyelvén oktattak. Az ő igazhitűségüket nem annyira viselkedésükből, mint inkább tanításuk tartalmából ismerhették meg a keresztények. Ha hamis tant adtak elő, akkor nem volt szabad őket hallgatniuk, de ha tanításuk megfelelő volt, őket is úgy kellett tisztelniük, mint magát az Urat. Az első keresztény községek az öregeket (presbiterek) is nagy tisztelettel vették körül. E presbiterek nem rendelkeztek semmiféle misztikus, Istentől eredő különleges hatalommal vagy megbízással, pusztán korukra való tekin-

tettel fokozottabb megbecsülést kaptak a község fiatalabb tagjai részéről, véleményüknek nagyobb súlya volt, tanácsaikat megszívlelték stb. Jelentős szerepet töltöttek be az ~-ben a diakónusok, a „szolgák" is, akik elsősorban a lakomák asztalai körül, a felszolgáló szerepét töltötték be (lásd: *diakonátus*). Hasonló, anyagi vonatkozású megbízásuk volt az episzkoposzoknak is (– felügyelő, elsősorban pénzügyi értelemben; lásd: *püspök*): ők intézték az egyes egyházközségek pénzügyeit. Az ~ nem ismert semmiféle lekötött, egységesen kidolgozott *liturgiát*. Az egyes keresztény gyülekezetek vallási foglalkoztatása elsősorban a „karizmatikus" prófétákon keresztül történt. E „lélektől sugallt" – magukat transszerű állapotba kergető – egzaltált férfiak vagy nők, a helyszínen ihletett, legtöbbször érthetetlen, összefüggéstelen imákat mondtak. Csakhamar igény támadt azonban arra, hogy a próféták meg is magyarázzák elragadtatott szavaikat, illetve, hogy a karizmatikus imádság és ének mellett „értelemmel" (nyugodt állapotban, közérthető módon) is énekeljenek és imádkozzanak. Az első keresztények összejövetelein közös imádság is volt, és a *Bibliá*ból is olvastak fel részleteket. A karizmatikus és közös imádságnak, a tanításnak és prófétálásnak nem volt meghatározott sorrendje. Egyik vagy másik el is maradhatott, gyakran előfordult az is, hogy az egész gyülekezet ekstázisba esett és mindenki egyszerre „nyelveken" beszélt, máskor csak kettő-három tette ugyanezt, vagy egymás után minden jelenlevő buzdítani kezdett. Ily módon igen zavarosak lehettek a keresztény istentiszteletek, amit egyébként a Pál-féle első Korinthoszi-levél kifejezetten is tanúsít. A világvége-várás egzaltált hangulatában élő keresztények között nem volt ritka dolog, hogy a gazdagabb hivők vagyonukat vagy annak jelentős részét összeadták és azt közösen felélték, illetve a szegények gondozására fordították. Időlegesen tehát bizonyos értelmű közös élet, közös vagyon és az abból való közös részesedés nem volt ismeretlen az őskeresztények gyülekezeteiben. A közös vagyonból való részesedés, illetve a szegények segélyezésének ilyen formája az ún. szeretetlakomák vagy *agapé*k voltak. Az az egzaltált messiásváró hangulat, amely az első keresztény gyülekezeteket leginkább jellemezte, nem lehetett tartós. A megváltó eljövetelének és a végítélet napjának a késlekedése zavarokat okozott. Az ~-et e nehézségen a páli fordulat lendítette át.

összehasonlító vallástörténeti iskola – a XIX. század végén létrejött vallástörténeti irányzat, amely főleg a *kereszténység* eredetproblémáját vizsgálja más, megelőző és környező vallásokkal való egybevetése alapján. A ~ legnevesebb képviselője Alfred Loysi (1857–1940) a kereszténységet a megelőző vallási és filozófiai irányzatokból vezeti le.

PQ

Pacem in terris – *XXIII. János pápa* 1963. április 11-én kiadott béke-*enciklikája*. Az első olyan pápai körlevél, amely a *hierarchián* és a kereszténveken kívül „minden jóakaratú emberhez" szól. Tárgya a béke, amelyet igazságban, igazságosságban, szeretetben, szabadságban kell megalapozni. A béke minden embernek legfőbb vágya, de ezt a békét csak az *Isten* által megszabott rend tiszteletben tartásával lehet megteremteni. Mindenekelőtt az emberi kapcsolatokat kell rendezni az igazság, a szeretet és a szabadság szellemében. A munkásosztály gazdasági és társadalmi felemelkedése, a nők közéleti szereplése és a népek egyenrangúsága jellemzi korunkat, ezeket a tényezőket tehát nem lehet figyelmen kívül hagyni a béke megteremtésekor. A béke feltétele a tekintély, amelynek a közösség javán kell munkálkodnia. Az államok közti viszonyt az igazságnak kell rendeznie. A vitás kérdéseket békés úton kell megoldani. Az igazságosság, az okosság és az emberiesség azt kívánja, hogy az államok vessenek véget a fegyverkezési versenynek. Ne a fegyverek egyensúlya jelentse a béke biztosítékát, hanem a kölcsönös bizalom. A színes bőrű nemzetekkel szemben csak szabadságuk tiszteletben tartásával szabad gazdaságilag együttműködni. Az enciklika kifejti egy közös, az egész világra kiterjedő békeszervezet szükséges voltának erkölcsi alapjait. Végül lehetőséget ad az enciklika a hívőknek arra, hogy a béke és a közjó előmozdítására együttműködjenek a nem hívőkkel. Ez akkor válik lehetségessé, ha a filozófusok tanításait (így az *ateizmust* is) megkülönböztetik a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életre vonatkozó kezdeményezésektől. A ~ politikailag új vonása a szocialista rendszer elfogadása. „Elvileg el kell ismerni, hogy minden politikai közösség természetes méltóságánál fogva egyenlő, mindegyiknek joga van a létezésre, a fejlődésre, az ehhez szükséges eszközökre..."

Pál apostol (korábbi nevén Saul) – az *őskereszténység* kiemelkedő egyénisége, a *páli fordulat* vezéralakja. Életrajzi adatait az *Apostolok cselekedetei* és az ún. *páli levelek* tartalmazzák. ~ Cilicia fővárosában, Tarsusban született zsidó szülőktől, akiktől azonban római polgárjogot örökölt. A szülői házban, majd Jeruzsálemben szigorú rabbinikus nevelésben részesült, farizeus lett (lásd: *farizeusok*) és csakhamar a *kereszténység* kegyetlen üldözőjeként lépett fel. Saját kívánságára megbízólevelet kapott a főpaptól, hogy Damaszkuszba menjen és szedje ott össze a kereszténveket. ~ elindult kísérőivel Damaszkusz felé, a város közelében – az egymásnak több ponton ellentmondó leírások szerint – egy látomás révén találkozott *Jézus Krisztus*sal. Ez annyira megrendítette, hogy azonnal megváltozott, a kegyetlen üldözőből egy csapásra buzgó keresztény, apostol, hittérítő lett („Pálfordulás"). A látomással kapcsolatos fényözöntől megvakult, ezért Damaszkuszba társai vezették el. Itt megkeresztelkedett, szeme világát csodálatos módon visszanyerte, majd hosszabb időre magányba vonult. A látomástól számított három év után kezdte meg tulajdonképpeni működését. Három nagy térítő utat tett a *pogányok* körében. Eljárását igazolnia kellett az *apostolok* előtt (lásd: *apostoli zsinat*). Harmadik útja után Jeruzsálemben a zsidók elfogták azzal a szándékkal, hogy kivégzik. E tervük azonban kudarcba fulladt, mert ~, római polgárságára hivatkozva, a császárhoz fellebbezett. Ennek következtében hosszú és kalandos hajóút után Rómába került. Itt pörének tárgyalásáig két éven keresztül könnyű fogságban kellett élnie. ~ római fogságának ismertetésével véget

ér az Apostolok cselekedeteinek beszámolója. A hagyomány szerint a fogságból kiszabadult s folytatta térítő tevékenységét, amelynek során Hispániába is eljutott. A Néró császár uralkodása idején kezdődött *keresztényüldözések* során, 64-ben ismét elfogták. Ez a fogsága a hagyomány szerint kivégzésével fejeződött be; 67. június 29-én lefejezték. Lefejezése után a feje elgurult a hóhér pallosa alól és hármat ugrott a földön. E három helyen három forrás fakadt. E helynek az emlékét őrizné a Basilica di tre Fontane, míg sírja fölött Constantinus alatt épült hatalmas *bazilika*. ~ életrajzában sok az ellenőrizhetetlen, legendás-mitikus elem, sok vonásában pedig a kereszténység későbbi stádiumát tükrözi, ezért az *Újtestamentum* és a hagyomány alapján rekonstruált életrajzi adatait sokan részben vagy egészben megbízhatatlanoknak tartják.

Pál pápa, VI. (családi nevén: Giovanni Battista Montini) – 1963–1978-ig kormányozta a *katolikus egyház*at. 1897. szeptember 26-án született Consesióban, polgári értelmiségi családból (atyja ügyvéd, újságíró, parlamenti képviselő volt). 1920-ban szentelték pappá. Harminc éven keresztül dolgozott a Római Kúrián (lásd: *Apostoli Szék*), hosszú időn keresztül XII. Pius *pápa* mellett. 1954-től milánói érsek, 1958 óta bíboros. *XXIII. János pápa* halála után, 1963. június 21-én pápává választották, 1963. június 30-án pedig ünnepélyesen megkoronázták. Jelmondata: „In nomine Domini"=„Az Úr nevében". Nevéhez fűződik a *II. vatikáni zsinat* folytatása, befejezése és okmányainak ünnepélyes kihirdetése. Nevezetesebb *enciklikái: Ecclesiam suam, Populorum progressio, Humanae vitae*. ~ jórészt a nemzetközi helyzet feszültebbé válásának következtében a XXIII. János által kilátásba helyezett korszerűsítés (lásd: *aggiornamento*) helyett a reformisták és a konzervatívok ellentéteit kompromisszumos megoldásokkal akarta tompítani.

páli fordulat (paulinizmus) – az *őskereszténység* életében a II. század első évtizedeitől kezdve fokozatosan beállott, *Pál apostol* nevével kapcsolatba hozott változás, amely gyökeresen átalakította az első keresztény gyülekezetek életét. Előbb-utóbb rá kellett eszmélniük a korai keresztény gyülekezetek legfanatikusabb tagjainak is arra, hogy a végkatasztrófa, a nagy ítélet és az azt végrehajtó messiás nem jön azzal a gyorsasággal, ahogyan remélték. A világ végének egyre távolabb tolódásából keletkezett sokrétű nehézség sürgős megoldásra várt. A problémák megoldására irányuló törekvések a ~-hoz fűződnek, amely éppen a remélt világ végének elmaradásából keletkezett új helyzetre való tekintettel, kíméletlen harcok árán végrehajtotta azt a fordulatot, amelynek révén gyökeresen átalakultak a keresztény gyülekezetek és létrejöttek egy olyan egységes *egyház* alapkövei, amely már alkalmas lehetett a rabszolgatartó római birodalom vallási szükségleteinek a kielégítésére, ideológiájának a kifejezésére is. A ~ kapcsán a *kereszténység* szakított zsidó gyökereivel, hogy a propaganda irányát a hellenisztikus, „pogány" jellegű gyülekezetek szervezése felé fordíthassa. Ezért elvetette az aprólékos zsidó rituális előírásokat, feleslegesnek, sőt egyenesen károsnak minősítette a körülmetélést, és a megigazulás útját a *Jézus Krisztus*ban való hitben jelölte meg. Az antijudaista tendenciák a judeai zsidóság.112. évi, majd 132. évi felkelésének leverése után érték el tetőpontjukat, amikor már világos lehetett, hogy ha a római hatóságok szemében gyűlöletes zsidó szekta marad a kereszténység, terjedése lehetetlenné válik. A ~ következtében a keresztény gyülekezetek feladták a hatalommal való kezdeti szembenállásukat és a gazdagokkal szemben táplált ellenséges érzületüket. A keresztény gyülekezetnek ez a megváltozott magatartása biztosította a római hatóságok velük szemben tanúsított bizonyos fokú türelmét, és egyben elfogadhatóvá tette a keresztény eszméket a jómódúak számára is. A ~ kereszténysége a megelőző idők kereszténységéhez viszonyítva új szervezeti vonásokat is mutat. Az eddig jelentéktelen szerepet betöltő *püspök* döntő szerephez jut a keresztény élet irányításában. Az addig egymással civakodó és egymástól független gyülekezetek szoros kapcsolatba kerülnek egymással: közös

vezetőjük támad ugyanis az episzkoposz, a püspök személyében. A püspökség intézményével karöltve jött létre az egyház és alakult át az őskeresztények liturgiája, és született meg a *mise* szertartása. Az új helyzethez való alkalmazkodás átalakította a keresztény *eszkatológiát* is: a korábban közelinek hitt világ végét a távoli időkre helyezték át és Krisztus második eljövetelével hozták kapcsolatba, míg az első eljövetelt megtörténtté nyilvánították. Ennek következtében egymás után keletkeztek a különféle Jézus-életrajzok, amelyek közül négy (az *evangéliumok*) később az ún. kanonizált könyvek jegyzékébe is bekerült. A keresztény gyülekezetek szociális összetételének megváltoztatásával módosult az utolsó ítéletről szóló tanítás is: a gazdagok pusztulását hozó valóságos szabadulás gondolatának a helyére a bűntől való megváltás tanítása lépett: ezek után a jó cselekedetek lesznek a mennybejutás feltételei. Az egységes tanrendszer létrejöttének folyamatában mindenekelőtt a Jézus Krisztusról szóló tanítások állottak össze, amelyek szoros kapcsolatban voltak az általános megváltó-hittel. Majd fokozatosan létrejöttek a keresztény világnézet egyéb alaptételei is. A tanrendszer kialakulására legnagyobb hatással a *zsidó vallás* hivatalos tanítása, az *esszénusok* elképzelései, a *misztériumvallások* eszméi és a *gnoszticizmus* tanai voltak. A páli mozgalom élesen szembehelyezkedett a korai gyülekezetek önsanyargató életmódjával is, amely a fennálló társadalmi rend felett gyakorolt bírálatot a világ megvetésével. A ~ nem zárja el az aszketikus életmód lehetőségét, de nem teszi kötelezővé. Ha valaki önkéntesen mégis az aszketikus életmód követésére szánta el magát, mindaddig tehette azt, ameddig életmódját nem egyedül üdvözítőnek tartotta, amíg lemondását és önsanyargatását a bűn és az elvont erkölcsi rossz elleni küzdelem jegyében tette, s amíg ezt a többi kereszténynek, a világ javait élvezőkért és a bűnösökért hozott áldozatként vállalta, és nem a fennálló rend ellen tiltakozott aszkézisével. Az ilyen aszkéták nagy tiszteletre tettek szert és számos követőre találtak a ~ után is. A korai keresztény gyülekezetek életében beállott fordulatot nem egy ember – Pál apostol – kizárólagos művének kell tekintenünk, mert az egy kompromisszumra hajló csoport tevékenységének az eredménye.

páli levelek – tizennégy, görög nyelven keletkezett, a *páli fordulat* szolgálatában álló *újtestamentumi* irat, amelyeket a konzervatív egyházi hagyomány *Pál apostol*nak tulajdonít. A levelek csoportosítása *Augustinus*tól való, amely azonban nem felel meg a keletkezés sorrendjének. Augustinus, a ~-et három csoportra osztotta: az elsőbe azok tartoznak, amelyek egy-egy gyülekezethez szólnak, a másodikba azok, amelyek egyénekhez íródtak ugyan, de általánosabb érdekűek, a harmadik csoportba egy magánjellegű levél (a Filemonhoz írt) és a zsidókhoz írt levél tartozik, amelynek páli szerzőségét már akkor is vitatták. A római levél első része dogmatikai tanításokat foglal magában a megigazulásról. Az emberiség (zsidók és pogányok egyaránt) megigazulásra szorul. A megigazulás útja: *hit Jézus Krisztus*ban. A megigazulás feltétele: *Isten* szabad választása. A második rész erkölcsi intelmeket tartalmaz a felebarátok és az ellenségek szeretetéről, a felettes hatalom iránti engedelmességről, a törvény tökéletes teljesítéséről. Az I. korinthoszi levél első része elítéli a keresztények körében fellelhető különböző visszaéléseket, különösen a pártoskodást, a paráznaságot és a pogány bíró előtti pörösködést. A második rész aktuális problémákra ad választ. Beszél a keresztény házasságról, annak fölbonthatatlanságáról, a második házasságról (a házastárs halála után) és a szüzességről, amelyet a házasság fölé helyez. A keresztények társadalmi helyzetével kapcsolatosan azt az intelmet adja, hogy maradjon meg mindenki abban a hivatásban és állapotban, amelyben a meghívást kapta Istentől. A levél intézkedik az istentiszteletet kapcsolatosan is, majd beszél a holtak feltámadásáról. A II. korinthoszi levélben Pál különféle gyanúsításokkal szemben védekezik. Beszél az apostoli küldetés jelentőségéről, óvja olvasóit a pogány bűnöktől és gyűjtésre szólít fel a jeruzsálemi egyház számára. A Galata-levél azt hangsúlyozza, hogy a szerzője (Pál) által hirdetett evangé-

lium isteni eredetű. Kifejti a megigazulásról szóló tanítást, majd buzdít a keresztény életre. Az efezusiakhoz írt levél magasztalja Isten kegyelmét, majd szintén buzdításokat tartalmaz. Beszél a házastársak egymás iránti kötelességeiről, a gyermekek szüleik és a szolgák gazdáik iránti kötelességéről. A filippiekhez írt levél Pál egyéni közléseit és a méltó keresztény életre való buzdítását tartalmazza. A kolosszeiekhez írt levél Krisztus páratlan méltóságáról beszél, majd buzdít az állapotbeli kötelességek elvégzésére. Az I. thesszalonikai levél az elhunytak sorsáról tájékoztatja olvasóit. A közeli időre várható világ végén a halottak is fel fognak támadni. A II. thesszalonikai levél ugyancsak a világ végéről beszél, de azt már távolinak tartja és óvja a híveket a tétlenségtől, az oktalan világvég-várástól. A Timóteushoz írt első levél a kialakuló egyházi szervezetről tájékoztat és megszabja az egyházi elöljárók kötelességeit. A Timóteushoz írt II. levél az evangélium bátor hirdetésére buzdít és eligazítást ad a hamis tanítókkal szembeni magatartást illetően. A Titushoz írt levél lelkipásztori tanácsokat ad olvasóinak. A Filemonhoz írt levél egy szökött rabszolga érdekében emel szót. A zsidókhoz írt levél szembeállítja az *Ótestamentum*ot az *Újtestamentum*mal, a *zsidó vallás*t a *kereszténység*gel. Célja: kimutatni, hogy a kereszténység, az Újtestamentum magasabb rendű az Ótestamentumnál. A Pál neve alatt ismertté vált levelek nem egy szerző művei, sőt a kritika még az egyes leveleken belül is felismeri a több szerző, illetve szerkesztő keze nyomát. Keletkezési idejük a következő: legkorábban talán még az I. század második felében keletkeztek az I. thesszalonikai, a római, az I., II. korinthoszi és a Galata-levél alapelemei (korai páli levélcsoport). Későbbi állapotot tükröznek az ún. fogságból írt levelek, a kolosszei, efezusi, filippi és Filemon-levél, valamint a II. thesszalonikai levél (középső páli levélcsoport). Legkésőbb pedig az I. század végén az ún. pasztorális levelek keletkeztek, az I–II. Timóteus-levél és a Titushoz írt levél. (A philóni eszmék hatása alatt álló zsidókhoz írt levelet, amely a legkésőbbi újtestamentumi művek egyike, újabban már nem is a Pál-féle levelek között tartják számon, formai és tartalmi szempontok alapján.)

pálosok (Pálos-rend) – az egyetlen magyarországi eredetű katolikus szerzetesrend, amelyet Boldog Özséb (1274) esztergomi kanonok alapított a tatárjárás után. Már a tatárjárás előtt is voltak remetetelepek az országban (pl. patacsi remeték Pécs mellett), a tatárjárás után azonban számuk megszaporodott. A szétszórtan élő remetéket tömörítette egységes rendbe Özséb, aki maga is hosszabb ideig remeteéletet élt. A rendet IV. Orbán *pápa* erősítette meg 1265-ben, 1308-ban *Augustinus* szabályait tették magukévá (lásd: *Ágoston-rendi szerzetesek*). *Kolostor*aikat szívesen építették erdők és hegyek közé (Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló, Márianosztra stb.). A rend Magyarországon kívül főleg Lengyelországban terjedt el. II. József a rendet feloszlatta, vagyonát elkobozta (lásd: *jozefinizmus*). 1930 körül újra megtelepedtek az országban. 1949-ben a ~ rendjét Magyarországon feloszlatták.

pancsen láma – lásd buddhizmus

panteizmus (a pan = minden és theosz = isten görög szóból) – vallási-filozófiai irányzat, amely a világot és *Istent* azonosítja. Ezáltal vagy a személyes Isten létét tagadja, az anyagot (világot) ruházva fel isteni attributumokkal, vagy az anyagot oldja fel Istenben, vagy pedig az anyagot Isten kiáramlásának (emanációjának) tartja. A ~ egy lépés lehet az istenhittől az *ateizmus* felé, illetve gyakran úgy jelentkezik, mint az ateizmus burkolt formája (pl. Giordano *Brunó*nál vagy *Spinozá*nál).

pápa (a pappasz = atya görög szóból) – a római *katolikus egyház* feje, mint Péter utódja, minden hatalom birtokosa, a *hierarchia* első tagja. A pápa a katolikus egyház legfőbb tanítója, legfőbb kormányzója, törvényhozója és bírója (primátus). Az *őskereszténység*ben még nem találkozunk a pápasággal, de a *páli fordulat* után kialakult *egyház püspök*ei közül sem emelkedett ki még senki, mint az egész egyház kizárólagos kormányzója. A *pátriárkák* csak egy

nagyobb terület (provincia) egyházi vezetői voltak. A római püspök hatalma akkor kezdett megnövekedni, amikor I. Constantinus székhelyét Rómából Bizáncba tette át (lásd: *kereszténység megszilárdulása*). E hatalom tovább nőtt a *Pápai Állam* megszületése révén és a *Respublica Christiana* időszakában. A ~-t (Róma püspökét) kezdetben a római papság és a nép választotta. Később a pápaválasztásra a világi uralkodók gyakorolták a legnagyobb befolyást. Ma a ~-t a *konklávé*ban a *bíboros*ok választják.

Pápai Állam (Egyházi Állam) – pápaság világi uralma Közép-Itália egy része fölött. Az *I. Gergely pápa* által megszervezett „Patrimonium Petri" („Szent Péter öröksége"), a *pápa* nagy kiterjedésű magánbirtoka a VII. században adományozások és „öröklések" révén már oly hatalmasra növekedett, hogy a római *püspök* volt Itália leggazdagabb birtokosa. Ennek természetes következményeként kezében egyre több politikai és közjogi hatalom is összpontosult. A VII–VIII. században ugyan még rendszeresen küldtek az egyre hanyatló hatalmas keleti császárok Itáliába helytartókat, a pápák még el is ismerték a bizánci császárok fennhatóságát, azonban ez a fennhatóság egyre névlegesebbé vált. A római püspökök fokozatosan úgy léptek fel, mint Nyugat urai, a nyugat-római császárok örökösei. Amikor pedig a VIII. század közepén a megújuló longobárd támadásokkal szemben II. István pápa V. Constantinus bizánci császárhoz hiába fordult segítségért, Pipin frank maiordomusszal kötött szövetséget. Kölcsönös segítséget ígértek egymásnak, a pápa királlyá kente fel (miután a pápa hozzájárulásával megdöntötte az utolsó Meroving király uralmát) és kiközösítéssel sújtott mindenkit, aki kétségbe vonná Pipinnek és utódainak jogát a frank trónhoz. Pipin felvette a „római egyház védője" címet, és vállalta is az *egyház* védőjének szerepét. Hadra kelt a longobárdok ellen, visszaszerezte és a pápának adományozta az elfoglalt területeket. Ezzel nemcsak megnagyobbodtak a pápa birtokai, hanem megszűnt a bizánci befolyás is és a frank királytól kapott segítséggel 756-ban ténylegesen megszületett a ~, amelynek független világi uralkodója a mindenkori római püspök lett. Ez idő tájt keletkezhetett *Constantinus adománylevele* a ~ megalapításának jogalapjaként. A ~ alapításakor a következő részekből állott: Ducatus Romanus (római hercegség, Róma központtal), a Ravennai Exarchátus (helytartóság), Toscana és Umbria egyes részei, a Pentapolis (az „Öt város"; Ancona, Comacchio, Faenza, Imola, Sinigallia), valamint Bologna és Ferrara. Nagy Károly a ~-ot jelentősen kibővítette, határai később is gyakran változtak. Kiterjedése a XVI. század elején volt a legnagyobb. A ~ volt a legfőbb akadálya Itália politikai egyesítésének, amelynek következtében elvesztette volna önállóságát. 1798-ban a francia forradalom nevében elfoglalták a ~-ot és rövid időre kikiáltották a római köztársaságot. Napóleon 1808-ban, magát Pipin és Nagy Károly jogutódjának jelentve ki, visszavette azok adományait: elfoglalta a ~-ot és beolvasztotta azt birodalmába. VII. Pius pápát pedig – aki őt ezért kiközösítette – fogságba vetette. I. Napóleon 1814-ben a pápát szabadon bocsátotta, aki visszatért Rómába és hozzáfogott a ~ újjászervezéséhez. Az 1848-ban kitört olasz szabadságharc, társadalmi reformok megvalósítása mellett, az egységes Itália létrehozását tűzte ki céljául, amelyet II. Viktor Emánuel 1870-ben, Róma elfoglalásával meg is valósított. A ~ ezzel megszűnt, Róma az egységes olasz királyság fővárosa lett. Az olasz kormány az ún. garancia-törvényben biztosította a pápa személyének sérthetetlenségét, a pápa kizárólagos használatára meghagyta a *Vatikán*t és Castel-Gandolfót mint kiváltságos területeket, a pápa eltartására 3 225 000 líra évi járadékot ajánlott fel, biztosította a pápai diplomaták kiváltságát, a pápa szabad érintkezését az egész világgal és szabad mozgását az egyházi teendők végzésében. A pápa azonban nem fogadta el a törvényt, hanem a Vatikán foglyának tartotta magát. Az olasz állam és a Vatikán viszonyát végül az 1929-es *lateráni egyezmény* szabályozta.

pápai tévedhetetlenség – katolikus *dogma*, amely szerint a római *pápa*, amikor „ex

cathedra", azaz mint az összes keresztények tanítója ünnepélyesen kihirdet valamely, az egész *katolikus egyház* számára követendő és a hitet vagy az erkölcsöt érintő tanítást, nem tévedhet, ezért az ilyen pápai döntések végérvényesek. E dogmát az I. vatikáni *zsinat* (1869–1870) hirdette ki, noha a *püspök*ök nagy része ellenezte azt. A ~ legnagyobb ellenzője egy Döllinger nevű teológus volt, aki még a zsinaton pápaellenes mozgalmat indított, a dogma kihirdetése után pedig megalapította az *ókatolikusok* egyházát. A ~ dogmája a *protestáns* és *orthodox egyházak* éles ellenkezésével is találkozott és mind a mai napig az egyik legnagyobb akadálya különféle keresztény egyházak, a protestánsok, orthodoxok és másrészt a katolikus egyház közötti közeledésnek.

papi szenátus – lásd II. vatikáni zsinat

Papiasz – lásd apostoli atyák

pápaság és császárság – a középkori Római Szent Birodalomnak (Sacrum Imperium Romanum), majd a Német Nemzet Szent Római Birodalmának (Sacrum Imperium Romanum Germanicae Nationis) két kiemelkedő hatalmassága. A császár az egész *egyház* védője és egyben elsőbbség illeti meg a többi keresztény fejedelemmel szemben, míg a *pápa* a lelki hatalmat gyakorolja és az ő joga a császárkoronázás. Ily módon az egész Nyugat egy nagy keresztény közösséget alkot (lásd: *Respublica Christiana*), amelyben a pápa és a császár úgy állnak egymással szemben, mint két önálló hatalom. Ez az elvileg több ízben is leszögezett különállás a gyakorlatban nem valósult meg. A feudalizmus időszakában az állam és az egyház oly mértékben egymásra voltak utalva, hogy összefonódásuk elkerülhetetlen volt. Az államnak szüksége volt az egyházra mint a hatalom igazolójára, a hűbéri rend eszmei őrzőjére, a műveltség terjesztőjére, de az egyház sem nélkülözhette az állam fegyveres erejét és hatalmát, amellyel védelmet nyújtott az egyháznak és a pápaságnak. Ez az összefonódottság nyilvánult meg abban, hogy a császárok uralkodói jogaikat a *Pápai Állam*ban is gyakorolták, hogy a pápák trónralépésük alkalmával letették a császár előtt a hűségesküt, bár ugyanakkor a császárrá koronázás alapján a pápák is hűbérúri jogokat igényeltek maguknak a császár fölött. Az állami és az egyházi ügyek összekeveredését segítette elő az a körülmény, hogy a felső papság összeolvadt a feudális uralkodó osztállyal. Birtokait, állami hivatalait és egyházi méltóságait az uralkodótól kapta és így tőle függő helyzetbe került. A felső papság részt vett az állami törvényhozásban, amiként az állam is igényt tartott egyházi törvények hozatalára. A *zsinat*okat az uralkodók hívták össze és határozatait birodalmi törvényekként hirdették ki. E zsinatokon nemcsak egyházi, hanem világi ügyeket is tárgyaltak és „vegyesen" intézkedtek világi és egyházi ügyekben (concilia mixta = vegyes zsinatok). Ebben az összefonódottságban a középkor első harmadában a vezető szerep a császáré, a világi hatalomé. Nagy Károly ugyanolyan hatalmat gyakorolt a nyugati egyház felett, mint a bizánci császár a keleti egyház felett (cezaropapizmus). Az egyházkormányzatot teljes mértékben a maga kezébe vette és a pápának nem szánt a szertartások végzésén kívül más szerepet. A pápa személyének a kiválasztásában és megkoronázásában a császárnak döntő szerep jutott. A pápaválasztás nemegyszer csak a császári kinevezéshez való hozzájárulásból állott. Ezért a császár és a pápa erőviszonyait nem tükrözte híven az a szertartás, amelynek során III. Leó pápa „isteni sugallatra" a császári koronát 800 karácsonyán a Rómában tartózkodó Nagy Károly fejére helyezte. A császár nem is örült hatalma kéretlen megszentelésének, amelynek célja az a látszat volt, hogy császári hatalma a pápától ered. A helyzet módosult Nagy Károly birodalmának felbomlásával, amikor is a császárok részben trónviszályok miatt, részben pedig az elhatalmasodó feudális urakkal szemben saját hatalmukat is alig tudták megőrizni. A karoling császárság belső gyengeségeit kihasználta a pápaság és I. Miklós pápa uralkodása alatt (858–867) rövid időre függetlenítette magát a világi uralomtól. A pápaság e fölénye azonban nem lehetett tartós, mert az Itáliá-

ban és Rómában elhatalmasodó főurak a pápaságot hatalmi versengéseik játékszerévé tették. A pápai udvar a kegyetlenségek, az intrikák, gyilkosságok, erkölcstelenségek színterévé vált, a pápai trón pedig szerelmi viszony, vagy öröklés által vált elérhetővé (lásd: *Johanna papissza*). A német-római császárság megszületésével (962) a császárok ismét hatalmuk alá vonták a pápaságot. I. Ottó teljesen kezébe ragadta a pápaválasztás irányítását, amikor arra kötelezte a rómaiakat, hogy csak azt válasszák és koronázzák pápává, akit ő vagy utódai erre a méltóságra kijelölnek. Ezért jött szokásba egy időre, hogy a pápa halála után követséget küldtek a császárhoz azzal a kéréssel, hogy jelöljön valakit a pápai székre. A német-római császárok nemcsak a pápák felett gyakoroltak hatalmat, hanem a főpapokat is erősen a kezükben tartották, mint hűbéreseiket. A *püspök*ök a császároknak a világi hűbérurak (hercegek) fölötti hatalma elismertetése során, az ehhez adott támogatásukért kapták hatalmas hűbéri birtokaikat a császároktól. A császárság e gyámkodása ellen szerveződtek a szerzetesi reformmozgalmak (lásd: *clunyi reform*), majd a császársággal szemben a pápaságot juttatta diadalra az *investitúra-harc*.

papi nőtlenség – lásd cölibátus

papi rend (egyházi rend) – a *katolikus egyház*ban és az *orthodox egyházak*ban a hatodik szentség, amelynek felvétele a hit szerint természetfölötti hatalmat biztosít a szentségek kiszolgáltatására, az igehirdetésre és a hívek kormányzására. A ~-hez tartozók – akik csak férfiak lehetnek – alkotják a *hierarchiát*. A ~-nek fokozatai a *diakonátus*, az áldozópapság és a *püspök*ség. A katolikus *világi pap*ok és *szerzetesek cölibátus*ra vannak kötelezve, míg a keleti egyházakban csak a szerzetesek és püspökök nem köthetnek házasságot. A ~ a *páli fordulat* révén fokozatosan alakult ki a *kereszténység*ben. A *reformáció* elvetette a ~-et. A papi intézménynek, amely a *sámánizmus*ból fejlődött ki, az ókori vallásokban is nagy szerepe volt (lásd az egyes vallásoknál). Különleges jelentősége volt a *zsidó vallás* papságának egészen a *jeruzsálemi templom* lerombolásáig (lásd: *zsidó háború*).

paradicsom (a paradeiszosz = gyönyörű kert görög szóból) – 1. a Vulgata szerint az első emberpár őshazája (lásd: *Éden*). – 2. a keresztény szóhasználatban a tökéletes boldogság állapota és helye, ahova az igazak kerülnek haláluk után. Ebben az értelemben szerepel a ~ már az *Újtestamentum*ban is (pl. Lukács-evangélium 23, 43.; 2. Korinthoszi levél 12, 4).

parúzia (gör.: eljövetel) – az általános keresztény szóhasználat szerint *Jézus Krisztus* második, világ végi eljövetele. A világ végének és Krisztus második eljövetelének az időpontját senki sem ismeri, bizonyos előjelek alapján azonban közeledte felismerhető. Ezek az előjelek a következők: az evangélium hirdetése az egész földkerekségen; az *Antikrisztus* eljövetele; nagy hitetlenség; a zsidók keresztény hitre térítése; a *Biblia* szerint (Genezis 5, 22–24. és Királyok 4. könyve, 2.11.) halál nélkül eltávozott Hénok és Illés eljövetele; hatalmas természeti katasztrófák. Ezek után következik a testek feltámadása (minden addig élt ember feltámad és összegyülekezik), Krisztus dicsőséges eljövetele és az utolsó ítélet. Ekkor a régi világ megszűnik, és egy új világ kezdődik, ahol az üdvözültek teste is részesül a boldogságból, míg a kárhozottak testestől is szenvedni fognak. (A keresztény ~-hit kialakulási körülményeiről lásd: *páli fordulat*.)

pászka ünnep – lásd húsvét

patarénusok – lásd katharok

pátriárkák (a patriarkhész = ősatya, törzsfőnök görög szóból) – 1. az emberiség, illetve a választott (zsidó) nép ősatyái a *Biblia* szerint. Ádámtól a *vízözön mítosz*ig tíz, a vízözöntől Ábrahámig kilenc pátriárkát sorol föl a Biblia (Genezis 5. és 11. fej.). E számok mögött sajátos számmisztika húzódik meg. Az első tíz pátriárka az emberiség őstörténetének lezártságát, befejezettségét szimbolizálja. (Noéval be-

fejeződött az emberiség őstörténete), a Noé után következő kilenc pátriárka pedig azt jelképezi, hogy a vízözön után következő korszak nem lezárt, nem teljes, mert ennek a végén, Ábrahám kiválasztásával kezdődik a választott nép története. *Isten* megjelenik Ábrahámnak, elhívja ősei lakóhelyéről, kijelöl számára egy országot, Kánaánt, szövetséget köt vele (berith) és megígéri, hogy utódait nagy néppé teszi. E szövetség jele a körülmetélés, amely feltétele a választott néphez való tartozásnak. Ábrahám szerepét fia, Izsák vette át, akitől az áldást és vele az isteni ígéreteket csalárdsággal Jákob szerzi meg. Jákobnak tizenkét fia születik. Ezektől ered a Biblia szerint a tizenkét törzs, amelynek tagjai Jákob másik nevéről (Izrael) „Izrael fiainak" nevezik magukat. Jákob legkedvesebb gyermeke József, aki felkelti testvéreinek az irigységét és féltékenységét, ezért vándorkereskedők kezére juttatják, akik eladják őt rabszolgának. Egyiptomba kerül, ahol álomfejtő képessége révén kiemelkedik alacsony sorából és az egész ország gazdasági vezetője lesz, amelyet megment az éhínségtől. Testvérei is hozzá jönnek élelemért Kánaánból, őket is megmenti az éhhaláltól, majd felfedi kilétét és elviteti őket atyjukkal együtt Egyiptomba. Jákob utódai évszázadokig élnek Egyiptom földjén és benépesítik az egész Gósen tartományt. Az egyiptomiak megrémülnek Izrael fiainak a szaporaságától, rabszolgasorba döntik őket és minden újszülött fiút a Nílusba vettetnek. Jahve Mózest küldi népének megszabadítására, aki elvezeti Izrael fiait az ígéret földjére (lásd *Mózes-történet*). A ~ történetében mítoszok, mesék és mondák keverednek a héber törzsek ősi vezéreiről szájhagyományként, esetleg írásos formában fennmaradt népi hagyományokkal. A ~ története a Genezisben olvasható (lásd: *mózesi könyvek*). – 2. a zsidó nép elöljárói és vallási vezetői a *zsidó háborút* követő időszakban. Jeruzsálem pusztulása után (i. sz. 70) néhány zsidó vezető a közeli Jabne (Jamnia) nevű városba menekült és új törvényhozó és ítélkező testületet (szinedriont) és főiskolát hozott létre i. sz. 80 körül. A jabnei szinedrion vezetőjét (naszi = fejedelem) a római kormányzat elismerte és a pátriárka címmel ruházta fel. Az utolsó judeai szabadságharc, a Bar Kochba-féle felkelés leverése és Jabne elpusztulása után a ~ Tibériás városába tették át székhelyüket. A patriarchátus intézményét II. Theodosius, kelet-római császár 415-ben megszüntette. Ekkor a zsidók vallási irányítása a már korábban nagy tekintélyre emelkedett babilóniai (új perzsa birodalom) zsidó központba tevődött át, amelynek vezetőjét exilarchának (számkivetés fejének) nevezték. A palesztinai patriarchátusban készült el i. sz. 350 körül a jeruzsálemi, Babilonban pedig 500 körül a babilóniai *Talmud*. Az exilarchák hatalmát 1038-ban a bagdadi kalifa szüntette meg. Ettől kezdve új, jórészt európai zsidó centrumok jöttek létre, amelyek közül azonban egy sem szerezte meg az általános joghatóságot vagy vallási hatalmat a világ zsidósága felett. – 3. a *katolikus egyház* tiszteletbeli méltóságai. Eredetileg egy-egy nagyobb terület egyházi elöljárói voltak. A császárváros (Róma) főpapja mellett Jeruzsálem, Alexandria, Antiochia, majd 381-től az új császárváros (Konstantinápoly) főpapjai is gyakorolták a pátriárkai jogokat. Az *iszlám* hódítása következtében a jeruzsálemi, az antiochiai és az alexandriai patriarchátus korán kiszakadt a keresztény világból. Így a nyugati területeken a római, a keleti területeken pedig a konstantinápolyi pátriárka gyakorolta az egyházi hatalmat. Kettőjük hatalmi versengése, a két egyházrész önálló fejlődése a keleti *egyházszakadás*hoz vezetett. A *keresztes háborúk* idején Róma felújította a patriarchátusokat. A pápa a keleti területek elvesztése után továbbra is adományozta a pátriárkai címeket, rendszerint a római kúria bíborosai számára. Ezenkívül a pápa egyes nyugati püspökségeket is (pl. a velenceit) pátriárkai címmel tüntetett ki. A ~ a nyugati egyházban semmilyen különleges, a püspökétől eltérő joghatósággal nem rendelkeznek. – 4. az *orthodox egyházak* önálló, egymástól független nemzeti egyházainak vezetői. Ilyen például Moszkva és egész Oroszország pátriárkája, a görög pravoszláv pátriárka stb.

patrisztika (a patér = atya görög szóból) – az ókeresztény kor filozófiája. Nevét az *egyházatyák*ról, a *kereszténység* első filozófusairól és teológusairól kapta. A ~ különbözik tehát a *patrológiá*tól (az ókeresztény irodalomtörténettől) és a *dogmatörténet*től (az ókeresztény teológiatörténettől) is. A niceai *zsinat* (325) előtt a filozófiai gondolkodás a kereszténységen belül háttérbe szorult. Az ún. latin egyházatyák sok esetben ellenséges érzülettel viseltettek a filozófiával szemben. Így pl. Tertullianus lekicsinylőleg nyilatkozott a görög filozófiáról és az értelmet nagyon korlátozottnak tartotta *Isten* műveinek a felfogására. A II. század közepe táján kezdett felmerülni az igény a filozófia iránt, amikor a kereszténység kapcsolatba került és vitába keveredett a pogány, illetve a zsidó filozófusokkal és ezért szüksége volt a filozófia formanyelvére. Még inkább feltámadt az igény a filozófia fogalmi rendszere iránt a keresztény tanítás kiépülése és rendszerezése kapcsán. A keresztény gondolkodók elsősorban a platóni hagyományok felé fordultak, amelynek túlvilági beállítottsága, a test–lélek viszonyról adott tanítása a keresztény eszmékkel könnyen összeegyeztethetőnek bizonyult. A ~-ban a filozófiának nincs önálló szerepe, a filozófiai problémák teljesen összefolynak a teológiai szempontokkal. A ~ fő problémája az *abszolútum*. Ez a fogalom már Platón és Arisztotelész rendszerében is szerepel, míg azonban náluk az abszolútum első a létezők sorában, addig a ~-ban a létet különleges módon tulajdonítják az abszolútumnak (Istennek), amikor azt tanítják, hogy az maga a lét, lényege a létezés. Az abszolútum felfogja létének teljességét és végtelenségét és szeretetet érez önmaga iránt. A megismerés és a szeretet alkotja az abszolútum belső hármas életét *(Szentháromság)*. Az abszolútum nem létezik együtt a világgal öröktől fogva – mint a görög gondolkodásban –, hanem a világ semmiből való teremtőjeként szerepel. A világ, belső rendjével és törvényszerűségeivel az abszolútum örök eszméinek a megvalósulása. Az örök és változatlan eszmék (ideák) hordozója a Logosz, a második isteni személy. Az abszolútum nemcsak a létnek a forrása, hanem az igazságnak is mértéke: minden az örök eszmékkel való megegyezéséből meríti igazságtartalmát. Ezért még a legegyszerűbb gondolat megszületéséhez is isteni megvilágosításra („illuminációra") van szükség. A ~ képviselői az újplatonikusokkal megegyeztek abban, hogy az erkölcsi rossz hiány, amelynek alapja azonban nem az anyagban van, hanem a szabad akaratával visszaélő emberben. A ~ korszaka az I. század végétől a VIII. századig tart. Utána mintegy két évszázados szünet után kezdődik a *skolasztika* korszaka. A ~ fő képviselője *Augustinus*. A ~ társadalmi hátterének a felderítése meglehetősen nehéz. A legkorábbi iratok még a demokratikus felépítésű keresztény gyülekezetek szolgálatában állanak, később az *apológéták* időszakában a ~ képviselői a hatalommal való kompromisszumot egyengetik, bár nem minden ellentmondás nélkül, amit az ellentétes és ellentmondásos filozófiai gondolatok is tükröznek. A IV. századtól a ~ egyre egyértelműbben igazolja a fennálló hatalmat, majd a barbár betörések után Isten büntetésére hivatkozva megmagyarázza a császári intézmény és Róma bukását, továbbá az új államalakulatok létrejöttének szükségszerűségét.

patrológia (a patér = atya és logosz = beszéd, tudomány görög szóból) – ókeresztény irodalomtörténet, a *teológia* egyik ága. Az elnevezés Johann Gerhard XVII. századi protestáns teológustól származik. A ~, mint a neve is mutatja, elsősorban a szentéletű és az orthodox tant kifejező *egyházatyák* irodalmi működésével foglalkozik. Másodlagosan azonban érdeklődési körébe tartoznak az egyházatyák azon kortársainak az irodalmi művei is, akiknek irodalmi működését nem jellemezte az ortodox tan vagy akiknél hiányzott az életszentség (egyházi írók), továbbá akik nyíltan valamilyen *eretnekség*hez pártoltak és abban halálukig megmaradtak (keresztény írók). A ~ különbözik a *patrisztiká*tól, amely az ókeresztény kor filozófiatörténetével foglalkozik, és a *dogmatörténet*től, amely a dogmák keletkezés- és fejlődés-

történetét tárgyalja. A ~ időben az I–VIII. századig terjedő időszak keresztény irodalomtörténetét öleli fel. Első korszaka a fejlődés kora, az I. század végétől 325-ig, a niceai *zsinat*ig tart. Ebben az időben működtek az *apostoli atyák*, ekkor keletkeztek az *újtestamentumi apokrif könyvek*, ekkor írták a *Didakhé*t, ebben az időben működtek az *apologéták* és ebben az időben fejtette ki irodalmi tevékenységét az antiochiai és alexandriai katechetikai iskola. A ~ második korszaka, az V. század közepéig tartó virágzás kora, amelynek fő képviselői *Euszébiosz*, *Augustinus*, *Khüszosztamosz* stb. A ~ utolsó korszaka a VIII. századig tartó hanyatlás kora, amelynek kiemelkedő képviselője *I.* (Nagy szent) *Gergely pápa*.

Paulus, Gottlob – lásd bibliai racionalizmus

Pázmány Péter (1570–1637) – esztergomi *érsek*, a magyarországi *ellenreformáció* legkiemelkedőbb egyénisége, a Habsburg-ház híve, akinek mindvégig az volt a meggyőződése, hogy Magyarország és az *egyház* jövője csak az uralkodóház segítségével biztosítható. Református nemesi családból származott, majd áttért a katolikus vallásra és 1587-ben belépett a jezsuita rendbe. A *jezsuiták* bécsi, krakkói és római kollégiumaiban nagy műveltséget szerzett. Tanulmányainak befejezése után Grazban tanított, majd hazatért és rövidesen az ellenreformáció vezéralakja, majd az egész magyar katolicizmus vezetője lett mint esztergomi érsek (1616). ~ mindenekelőtt irodalmi műveit – amelyek a XVII. századi magyar irodalom legkiválóbb alkotásai – állította az ellenreformáció szolgálatába. Írt ájtatossági könyveket, kiadta prédikációit és készített hitvitázó iratokat, amelyek közül kiemelkedik az „Isteni igazságra vezérlő kalauz". ~ az irodalmi tevékenység mellett a katolikus iskolaügyet tartotta az ellenreformáció legfontosabb problémájának. Létrehozta 1622-ben a bécsi, róla elnevezett magyar papnevelőt (Pazmaneum), egymás után alapította a nemes ifjak nevelését szolgáló kollégiumokat és 1635-ben megalapította a nagyszombati egyetemet, amelyet később áthelyeztek Budára majd Pestre.

pejotizmus – Észak-Amerika indián törzsei körében ősi kultuszok alapján az utóbbi évtizedekben kifejlődött és elterjedt *vallási* mozgalom. Nevét a pejote nevű, répa alakú kaktusztól kapta, amelynek bimbóját a ~ hívei rituális céllal és körülmények között fogyasztják, hogy a hatására támadt víziók fölött elmélkedjenek. A ~-ban az ősi indián vallási elemek keverednek a keresztény tanokkal. Így az Atyaisten mellett nagy jelentőséget tulajdonítanak a Szentléleknek (aki a pejote élvezetén keresztül költözik a hívőkbe) és Jézusnak is, akit azonban inkább a fehérek istenének tartanak. Az isteni lények körül helyezkednek el a ~ tanítása szerint az indián hagyomány mitikus lényei, mint az *angyalok* és ördögök. Elfogadják a *Bibliát* is, azonban sajátos módon magyarázzák. Vallási összejöveteleiket rendszerint éjszaka, sátorban, oltár és tűz körül tartják. A papok által vezetett szertartás középpontja a többször is megismételt pejote-fogyasztás, amelynek következtében látomásokban részesülnek, s megtudják az indián közösség megmentésének az útját. A ~ hívei egyházi szervezetbe (Nativ American Church) tömörülnek. A ~ a fehérek erőszakos vallási és kulturális asszimiliációs programjával szemben tiltakozás és védekezés, az indián szolidaritás kiépítésének az eszköze.

pelagianizmus – Pelagius brit szerzetes által alapított és a *katolikus egyház* által *eretnekség*nek nyilvánított ókeresztény irányzat, amely tagadta, hogy Ádám bűne (lásd: *eredeti bűn*) megrontotta az emberi természetet, ezért a *kegyelem* nem is szükséges az üdvösséghez, mert az ember szabad akaratával (lásd: *akaratszabadság*) megszerezheti azt. A ~-sal szemben fejtette ki a kegyelemről és a *predestináció*ról szóló tanítását *Augustinus* (szent Ágoston püspök). A ~ tanait I. Ince *pápa* 417-ben elítélte, követőit pedig kiközösítette (lásd: *exkommunikáció*).

Példabeszédek könyve – *ótestamentumi kánoni* irat, amely a mindennapi életre

vonatkozó útmutatásokat tartalmaz. Leírja, hogyan kell viselkedni az utcán, az öregekkel szemben, melyek a háziasszony erényei stb. A könyv anyaga az i. e. VII. és II. század között keletkezett, így az a hagyományos vélemény, amely szerint a mű szerzője Salamon lett volna, nem állja meg a helyét. A ~-ben felismerhető az egyiptomi irodalom hatása.

pentateukhosz – lásd mózesi könyvek

perfektek – lásd kartharok

perszonalizmus (persona = személy latin szóból) – katolikus filozófiai irányzat, amelyet Emmanuel Mounier (1905–1950) alapított a harmincas években. A ~ szerint a tőkés viszonyok között az emberi személyiség nem tud kibontakozni, ezért e viszonyokat meg kell haladni, de nem a szocialista forradalom, hanem erkölcsi megújhodás által. A tőkés társadalomban az emberek elidegenülnek egymástól és a társadalomtól. Ez az elidegenülés megszüntethető, ha az emberi és társadalmi élet középpontjába a keresztény szeretet kerül. A ~ élesen bírálja a kapitalizmust, síkraszáll a szocializmus mellett, amely azonban csak a keresztény hit megújításán keresztül valósulhat meg. A ~ talaján több katolikus gondolkodó eljutott a forradalmi cselekvés szükségességének a felismeréséig is. (Lásd: *politikai teológia, forradalomteológia.*)

perzsa vallás – lásd iráni vallás

Péter-levél, I., II. – lásd katolikus levelek

piaristák (kegyes-tanítórend) – az ifjúság nevelésére létesült katolikus szerzetesrend, amelyet Kalazanci (szent) József (1556–1648) alapított 1597-ben, XV. Gergely *pápa* pedig megerősített 1621-ben. A rend tagjai a rendes szerzetesi fogadalmak (szegénység, tisztaság, engedelmesség) mellett azt is megfogadják, hogy életüket a nevelésnek, illetve a tanításnak szentelik. Eleinte – az alapító szándékai szerint – kizárólag a szegény sorsú, elhagyott gyermekekkel foglalkoztak, és elemi ismereteket oktattak, később kiterjesztették tevékenységüket és áttértek a középiskolás ifjúság nevelésére. A ~ kezdettől fogva felismerték a matematika és az ún. reáltárgyak oktatásának fontosságát. Magyarországon 1642-ben telepedtek meg (Podolin). Jelenleg két gimnáziumot tartanak fenn: Budapesten és Kecskeméten (diákotthonnal).

pietizmus (a pius = kegyes, jámbor latin szóból) – protestáns, főleg az *evangélikus egyház*ban elterjedt irányzat, amely feleslegesnek tartja a hittani kérdésekről való vitatkozást, a gyakorlati keresztény élet fontosságát hangsúlyozva. Szerintük a vallás egyedül a szív dolga, ezért a keresztény embernek legfontosabb feladata a *Biblia* tanulmányozása révén felkelteni a szív érzelmeit. A nemes érzelmeknek a bűnök útját állják, ezért ezeket a szigorú aszketikus élettel kell kiküszöbölni. A pietista mozgalmat Jakob Spener indította el a XVII. században. A ~-t a protestáns ortodoxia részéről éles kritika érte. A XIX. században a ~ és az ortodoxia összefogott és közösen harcolt a *bibliai racionalizmus* ellen.

plébános (a plebs vagy plebes = nép latin szóból) – a *katolikus egyház hierarchiájá*nak tagja, aki a hívek egy meghatározott közösségének (az egyházközségnek) az élén áll. Az *egyházi* szervezet kialakulása után (lásd: *páli fordulat*) a keresztény hívek lelki gondozását a városokban lakó *püspök*ök (és segítő társaik, a papok) végezték. A *kereszténység* terjedésével a kisebb helységekben is építettek *templom*okat, ahova a püspökök papjaikat küldték a liturgikus cselekmények végzésére, akik az V. századtól a templom mellett maradtak mint a püspöknek a nép között élő megbízottai (clerici plebani vagy presbyteri de plebe). A XV. századtól parochusoknak is hívják őket (a görög paroikosz = lakos szóból, ti. a ~ a nép között lakik).

pogány (a paganus = falusi, vidéki latin szóból) – a keresztény szóhasználatban a nem keresztény és nem is a *zsidó vallás* követője. A kifejezés a IV. század második felének törvényhozásából származik, amely a *kereszténység* ellenségeit „pagani"-nak, falusiaknak nevezte, mert akkorra már a

kereszténység uralkodó vallás volt a városokban és a nagyobb helységekben, a régi, a hagyományos görög-római vallás inkább a vidékre, a falvakba szorult vissza.

pokol („örök kárhozat") – a keresztény tanítás szerint az a hely, ahol azok az elhunytak, akik nem juthattak a *mennyország*ba (lásd: *predestináció*), örök büntetésüket töltik. A büntetés mindenekelőtt *Isten* elvesztésében áll, amelyhez egyéb szenvedések (a ~ kínjai, a ~ tüze) is járulnak. A ~ büntetései örökké tartók, csillapíthatatlanok, a világ vége után (lásd: *parúzia*) pedig a feltámadt test is részesedik bennük. A ~ a teológusok tanítása szerint általában nemcsak az örök kárhozat állapota, hanem meghatározott, bár ismeretlen hely is. A ~ lakói a bűnös embereken kívül a lázadó *angyalok* (ördögök) – akik a kárhozottak kínzását végzik – és a keresztelletlen gyermekek. A ~ lakói bár általában helyhez kötöttek, Isten engedélyével elhagyhatják helyüket, hogy az embereket kísértsék és büntessék. (Lásd még: *gehenna*).

polgári valláskritika – a polgárság ideológiai képviselőinek, a polgári filozófusoknak *ateizmus*a. A még csak kialakulóban levő polgári osztály első gondolkodói a XV. században léptek fel Európában és ők tették meg az első lépéseket is a ~ útján azzal, hogy szembeszálltak a katolikus vallási ideológiával és a *skolasztiká*val (lásd: *reneszánsz valláskritika*). A polgári forradalmak időszakában ez a kritika kiszélesedett és határozottabbá vált. A feltörekvő és a hatalomért küzdő polgárság mindenekelőtt a forradalmi törekvéseinek legnagyobb gátját jelentő, a feudalizmust szentesítő *vallás* és *egyház* ellen fordult. A radikális és leghaladóbb polgárság azonban nem elégedett meg pusztán a római egyház kritikájával és a polgárság igényeinek jobban megfelelő reformegyházaknak, a *reformáció*nak az elfogadásával, mert érdekeit, a termelőerők fejlődését és ezzel szoros összefüggésben a természettudományos kutatás szabadságát csak a mindenféle *teológiá*tól és természetfölötti erőtől független materializmus-ateizmus tette lehetővé. Az ipar rohamos fejlődése ugyanakkor a vallásos *antropomorfizmus* ellenében hatott és megteremtette a szubjektív vélekedésektől független, a valóságot a maga objektivitásában megragadni törekvő materialisztikus gondolkodásmód alapjait. A korai ~ a forradalommal kapcsolatban országonként más és más szerepet töltött be: az *angol polgári valláskritika* pl. nem tudott a néptömegek körében bázisra találni (az angol polgári forradalom pedig éppen puritán vallásos ideológiájú volt), a *francia polgári valláskritika* a forradalom előkészítésében töltött be fontos szerepet. Németalföld speciális helyzetét, az itteni polgárság konzervativizmusát tükrözi *Spinoza valláskritikája*. A XVIII–XIX. században a németországi gyenge és megalkuvásra hajló polgárság a vallással is kereste az összhangot, aminek következtében a vallás „lényege" helyett elsősorban a vallás „jelenségeit" bírálták, mint tette azt a *bibliai racionalizmus*, és csak *Feuerbach* valláskritikája jutott el a vallás és a *kereszténység* lényegének a kritikai vizsgálatáig. A korai polgárságnak a mechanikus materializmus talaján létrejött ateizmusa – minden gondolati értéke mellett – nem lehetett következetes, mert nem volt képes a passzívnak felfogott anyag mozgását elégséges módon megmagyarázni, még kevésbé a történelem változásait, az emberi cselekvés valóságos szerepét megérteni, lehetőséget adva ezzel az istenhit számára. E következetlenségeket a dialektikus és a történelmi materializmus talaján kibontakozó *marxista valláskritika* küszöbölte ki a későbbiek során. A ~ nem is tudta hatékonyan megingatni a vallás helyzetét, amikor pusztán értelmi tévedésként kezelte azt és nem ismerte fel, hogy a vallás az osztálytársadalom viszonyai között, ahol az ember nem valósíthatja meg saját lényegét, konkrét társadalmi szükségletet elégít ki, amely szükséglet szüntelen újratermeléséhez az ateista polgárság – mint kizsákmányoló osztály – maga is hozzájárul. A XIX. század második felétől kezdve a polgárság reakcióssá vált és így filozófiája is reakciós jelleget öltött. Ennek következtében e filozófia szakított korábbi materializmusával és ateizmusával, és idealista,

metafizikus, irracionalista, sőt vallásos jelleget öltött. Ettől kezdve a polgári filozófusok csak elszigetelten (E. Haeckel – 1834–1919; V. Ostwald – 1853–1932), gyakran pusztán az agnoszticizmus formájában fordulnak szembe a vallással, vagy egyszerűen csak a hagyományos vallásosság létjogosultságát vonják kétségbe, vagy éppen idealista talajról bírálnak.

politeizmus (polüsz = sok és theosz = isten görög szóból) – sokistenhit. A ~ általában az ókori rabszolgatartó társadalmak sajátja. A ~ maradványai a *kereszténység*-ben is fellelhetők a *Szentháromság*-hitben, a *szentek* tiszteletében.

politikai teológia – modern teológiai irányzat, amely a keresztény tanítást nem az egyes ember, hanem a társadalom szemszögéből vizsgálja. Feladatának tekinti a kereszténység és a társadalom, a jövő istenországába vetett hit és a jelen társadalmi gyakorlat összehangolását. A keresztény szeretet nevében minden emberellenes társadalmi berendezkedést kritizál és ezzel az igazságtalan társadalom megjavítására, esetleg meghaladására ösztönöz, anélkül, hogy konkrét politikai célkitűzéseket fogalmazna meg, mint azt pl. a *forradalomteológia* teszi. A ~ legismertebb megfogalmazása J. B. *Metz* nevéhez fűződik.

Populorum progressio – *VI. Pál pápa* 1967. március 16-án kiadott *enciklikája* a népek fejlődésének támogatásáról. A bevezetés rámutat arra, hogy a fejlődésben elmaradt népek szabadulni akarnak az éhségtől, a nyomortól, a ragályoktól, a tudatlanságtól és nagyobb megbecsülést követelnek maguknak a modern társadalomban. Az enciklika célja annak megrajzolása, hogy mit követel ebben a tekintetben Krisztus evangéliuma. Az első rész megállapítja, hogy az emberiség nagy része olyan körülmények között él, hogy jogos törekvései meghiúsulnak. Különösen így van ez a gyarmati sorban levő népeknél. A gyarmati rendszer ezért nem is tartható fenn tovább. Az életszínvonal aránytalanságai világszerte növekednek, a visszásságok tudatosulnak, zavargások törnek ki a népek között. Az *egyház* nem mulasztotta el – hithirdetői révén – az anyagi haladás és szellemi fejlődés előmozdítását a gyarmati népek körében. Ma már azonban nem elegendők e szűk körű, helyi kezdeményezések, hanem az egész emberi társadalmat átfogó tevékenységre van szükség, hogy megszülessenek az emberibb életfeltételek. „Az összemberiség hivatott rá, hogy előbbre vigye az egész emberi társadalom teljes értékű fejlődését." A föld minden emberé, minden népé. Ezért a magántulajdont sem szabad úgy értelmezni, mint a legfőbb és feltétel nélküli jogot. Ha a magántulajdon és a közösség érdeke szembekerül egymással, a közhatalom feladata a megoldás keresése, a kisajátítás. Az égbekiáltóan igazságtalan helyzetekben, amikor egész népek úgy élnek, hogy nincs meg a mindennapi kenyerük, a nyílt és tartós önkényuralom esetében, amely sérti az alapvető emberi jogokat, jogosult a fegyveres felkelés is. A második rész felszólít, hogy amikor földrészek éheznek, a gazdagabb nemzetek nyújtsanak segítséget a gyöngéknek. Azt javasolja, hogy az államfők a katonai kiadások egy részét fordítsák olyan világalapítvány létesítésére, amely a nyomor leküzdését és a fejlődésben elmaradott népek megsegítését célozná. Felhívja az iparilag fejlett országok képviselőit, hogy legyenek méltányosak a kereskedelmi kapcsolatokban, nehogy a szegénységtől sújtott népek még jobban elszegényedjenek. Az együttműködés – amely elengedhetetlenül szükséges – csak akkor valósulhat meg, ha felhagynak a nemzeti gondolat túlhajtásával és felszámolják a faji megkülönböztetést, a fajgyűlöletet. Végül felhív a szeretet gyakorlására: az idegenek befogadására, az ösztöndíjas fiatalok és az idegenbe szakadt munkások támogatására, a szakértők emberies viselkedésére stb. A zárószót felhívja a katolikusokat, a keresztényeket, az istenhívőket, a jóakaratú embereket, államférfiakat, tudósokat és gondolkodókat, hogy tegyék magukévá a népek fejlődésének ügyét. A ~, azáltal, hogy szakít a hagyományos keresztény magántulajdon-elképzeléssel, hogy reálisabban szemléli korunk problémáit, elő-

relépést jelent a korábbi ún. szociális enciklikákhoz, különösen a *Rerum novarum*hoz és a *Quadragesimo anno*hoz képest. Másrészt viszont – ez az enciklika, amely elsősorban a latin-amerikai helyzetet tartja szem előtt, a reformok sürgetése közben arra törekszik, hogy a forradalmi megoldások helyett bizalmat ébresszen a fokozatos fejlődés iránt, s ezzel végső fokon imperialista célokat szolgál.

pravoszláv egyház – lásd orthodox egyházak

predestináció (lat.: eleve elrendelés) – keresztény vallási tanítás, amely szerint *Isten* öröktől fogva, csalhatatlanul és megváltoztathatatlanul eldöntötte, hogy kik fognak üdvözülni. Eltérnek a teológiai vélemények abban, hogy vajon a ~ ingyenes vagy az emberek érdemszerző tevékenységének a következménye. Az első vélemény szerint az embernek azért vannak érdemei, mert Isten kiválasztotta, a második vélemény szerint azért választotta ki Isten az embert, mert öröktől fogva látta, hogy az általa nyújtott *kegyelem* segítségével kiérdemli az örök üdvösséget. E két katolikus álláspont valamilyen helyet az *akaratszabadság*nak is biztosít a ~-val kapcsolatban, továbbá azt tanítja, hogy Isten a *pokol*ra eleve (bűneire való tekintet nélkül) nem rendelt senkit, legfeljebb negatív értelemben, azaz úgy, hogy nem választotta ki az örök üdvösségre. *Kálvin* a legszigorúbb ~ álláspontjára helyezkedett, s azt tanította, hogy Isten, akit megteremtett, azt vagy az „életre" *(mennyország)* vagy a „halálra" (pokol) rendelte (kettős ~). Szerinte tehát nem negatív, hanem pozitív Isten szerepe az ember bűneire való tekintet nélkül történő elkárhoztatásánál. Hasonlóan vélekedett *Luther* is, követői azonban Melanchton tanítása alapján azt vallják, hogy a kárhozatra csak a bűne miatt juthat az ember. A ~ tanának első filozófiai-teológiai megfogalmazása *Augustinus* nevéhez fűződik.

Prédikátor-könyv (Kohelet) – *ótestamentumi kánoni* irat, amelyet régebben Salamonnak tulajdonítottak. Pesszimisztikus-szkeptikus hangvételű könyv, amely a hellenizmus időszakában az égető társadalmi problémák elől menekülve elsősorban az egyéni problémák fölött bölcselkedik. Keletkezési ideje az i. e. 200 körüli időszak.

premonoteizmus (ősegyistenhit) – vallásfilozófiai elmélet, amely szerint az emberiség történetének kezdetétől vallásos és egyistenhivő volt. E tanítás megalapozására Wilhelm Schmidt a ma élő ún. primitívek „Nagy *Isten*"-ére hivatkozott, mint a ~ halvány emlékére. Ez az irányzat teológiai megfontolásokból és a *Bibliá*ból vezeti le álláspontját. A vallástörténet tényei ellentmondanak a ~-nak. A *monoteizmus* a nagy világbirodalmak szerveződésével egyidejűleg valósult meg és sohasem tiszta formában. Azt megelőzőleg a *politeizmus* volt általános, az őstársadalom embereinek pedig ún. primitív vallásos hiedelmei voltak mint a *totemizmus, mágia, animizmus* stb. A személyes Isten fogalmát egyáltalán nem ismerték. Az nem is születhetett meg csak az osztálytársadalomban, amikor a földi társadalomban is létrejött a személyi függőségek rendszere és az abszolút egyeduralom. A monoteizmus ennek vallási tükröződése.

premontreiek (norbertinusok) – *Augustinus* szabályai szerint élő (lásd: *Ágoston-rendi szerzetesek*) kanonokok katolikus szerzetesrendje. A rendet szent Norbert kanonok (később magdeburgi *érsek*) alapította 1120-ban. Nevüket a franciaországi Prémontrében felépített első *kolostor*ukról nyerték. A rend a *világi papok* munkájának a segítését, a lelkipásztorkodást tartotta elsődleges feladatának. A rendnek női ága is keletkezett. Magyarországon a XII. században telepedtek le, s hamarosan elterjedtek. Híres kolostoruk volt Zsámbékon és Ócsán. Magyarországi kolostoraik a XV. században csaknem teljesen elnéptelenedtek. 1802-ben két prépostságra (játszói és csornai) szakadtak és gimnáziumok vezetésére tértek át. A rend működését Magyarországon 1949-ben beszüntették.

presbiteriánusok – lásd puritánok

primícia (újmise) – a katolikus pap felszentelése után mondott első, rendszerint ünnepélyes, nagy papi segédlettel mondott miséje. A ~ után az újmisés pap áldást oszt (a jelenlevőket egyenként vagy csoportokban megáldja).

priscillianizmus – Priscillianus által a IV. században alapított ókeresztény irányzat, amelyet a *katolikus egyház* eretnekségnek nyilvánított, mert szemben állt az egyre több *dogmát* felállító egyházi tanítással és a dogma nélküli *kereszténység* eszméjét hirdette. Társadalomkritikája miatt – amely mindenféle törvény elvetésében, gyakran pedig a szélsőséges *aszkézis* gyakorlásában, így pl. a húsételtől való tartózkodásban, a házasság elvetésében nyilvánult meg – a ~ hívei az állami hatóságok szemében törvénysértők és jogtiprók voltak. A ~ vezetőit – magát Priscillianust is – 385-ben kivégezték (ez volt az első eretnekkivégzés), amely nagy ellenkezést váltott ki a tömegek körében, és a ~ gyors fellendüléséhez, elterjedéséhez vezetett. A ~ a VI. században szűnt meg teljesen.

Pristley, Joseph (1733–1804) – deista filozófus és természettudós, az *angol polgári valláskritika* kiemelkedő képviselője, a francia forradalom lelkes híve, aki azonban szembefordult az enciklopédisták radikális *ateizmus*ával. ~ a természettudományok eredményei alapján próbálta megmagyarázni a *lélek*hitet. Szerinte az emberek a lélegző lényeket – tudatlanságuk folytán – lelkes lényeknek gondolják és azt hiszik, hogy a lélek valamilyen anyagtalan, „szellemi" dolog és ebből vezetik le az emberi gondolkodást is. Pedig a gondolkodás ~ szerint az anyag képessége, a gondolkodás szerve pedig az agy. ~ haladó eszméi miatt hazájában sok üldözésnek volt kitéve, amelyek elől 1791-ben kivándorolt az Egyesült Államokba.

prófétai apokrifek – a *bibliai kánon*ba fel nem vett, de a bibliai könyvekhez hasonló tartalmú könyvek, amelyek a jövőről akarják a fátylat fellebbenteni. Az időszámításunk kezdete körül keletkezett „Hénok könyve" leírja az utolsó ítélet lefolyását és látnoki színekkel ecseteli a messiási ország boldogságát. A „Mózes mennybemenetele" szintén az időszámítás kezdete körül keletkezett és leírja, miként mondta el Mózes Józsuénak a zsidó nép jövendő történetét. „Ezdrás IV. könyve" megjövendöli, hogy a zsidó nép szenvedései megszűnnek a messiás eljövetelekor. A könyv az i. sz. I. század végén keletkezhetett. A „Szibillai jóslatok" azzal a céllal íródtak, hogy bebizonyítsák a pogányok előtt a zsidó vagy a keresztény vallás igazságát. Hogy tekintélyük nagyobb legyen, a pogányok által tisztelt szibillák (jósnők) szájába adják mondanivalójukat. Szibillakönyvek még az i. sz. III. században is keletkeztek. A ~ vallástörténeti értéke nagy, mert fényt vetnek a nem hivatalos *zsidó vallás* és *kereszténység* eszmevilágára.

próféták (a profémi = valakinek a nevében beszélni görög szóból, amely a héber nabi tükörszava) – Jahve választottai, szavának közvetítői a *zsidó vallás*, majd a *kereszténység* tanítása szerint. A prófétai mozgalom az i. e. VIII. században népi követeléseket fogalmazott meg, szociális igazságot követelt a szegényeket és elesetteket pártfogoló Jahve nevében. A ~ az elhatalmasodó belső szociális igazságtalanság és a külső (asszír) veszély okát a „tiszta" Jahve-kultusz beszennyezésében látták, ezért élesen felléptek az „idegen" istenek imádása ellen. Eközben kidolgozták a zsidó *monoteizmus* teológiai alapjait. Az i. e. VII. században *Josiás* király *vallási reformja*, majd a *babiloni fogság* szenvedései következtében a ~ egyistenhite győzelemre jutott. (Lásd még: *Izaiás próféta könyve, Jeremiás próféta könyve, Ezekiel próféta könyve, Dániel-könyv és kisprófétá*k.)

protestáns egyházak – a *reformáció* alapján a XVI. században létrejött keresztény vallási közösségek. Eredetileg Luther követőit nevezték protestánsoknak, mert az 1529-es speyeri birodalmi gyűlésnek a reformáció terjesztését tiltó határozata ellen tiltakoztak, „protestáltak", később azonban átvitték ezt a kifejezést a reformáció minden irányzatára. A főbb ~ a következők:

evangélikus egyház, református egyház, részben az *anglikán egyház,* a *puritánok,* továbbá a *baptisták,* az *unitáriusok,* a *methodisták* közösségei és mindezek ágazatai.

prozeliták (a proszélütosz = jövevény, megtért görög szóból) – olyan nem zsidó származású emberek, akik valamilyen mértékben alávetették magukat a mózesi törvényeknek. Azokat, akik elfogadták a *zsidó vallás monoteizmusát,* megtartották a *szombatot,* „kapuban maradt" jövevényeknek (proselyta portae) hívták, azokat pedig, akik alávetették magukat a mózesi törvényeknek, „törvénytisztelő" jövevényeknek (proselyta iustitiae) nevezték.

pszeudoepigrafák – lásd apokrif könyvek

purgatórium (lat.: tisztítóhely) – a *katolikus hit* szerint közbülső, átmeneti hely a *pokol* és a *mennyország* között. A halál pillanatában nem lehet az összes embereket azonnal úgy megkülönböztetni, hogy egy részük a pokolba, más részük pedig a mennyországba kerüljön – tanítják. Vannak sokan, akik nem olyan tiszták, hogy beléphessenek a mennyországba, de nem is olyan bűnösök, hogy a pokolba kelljen kerülniök. Számukra nyújt tisztulási lehetőséget a katolikus tanítás szerint a ~. A tisztulás módja a szenvedés. A ~ az utolsó ítélet után megszűnik (lásd: *parúzia*). A ~ nemcsak a szenvedés, illetve a tisztulás állapota, hanem meghatározott hely is a pokol közelében. A ~-ban levők kölcsönös kapcsolatban állhatnak egymással: az élők felajánlott imádságai, áldozatai megrövidíthetik az ~-i szenvedés időtartamát. A *protestáns egyházak* tanításában nincs szó a ~-ról, az *orthodox egyházak* pedig nem egységesen ugyan, de a ~ tanának katolikus formáját elvetik.

purim-ünnep – lásd Eszter-könyv

puritánok (a purus = tiszta latin szóból) – a kálvini *reformáció* alapján álló angol vallási mozgalom hívei. A puritanizmus a XVI. század végén az angol polgárság és új nemesség világnézetét fejezte ki és élesen szemben állt az abszolút monarchiával, valamint annak támaszával, az *anglikán egyházzal.* A puritanizmus szolgáltatta az ideológiát az angol polgári forradalomhoz is. A puritanizmus alapjául szolgáló kálvini eszmék a XVI. század közepén hatoltak be Skóciába (John Knox, 1505–1572) és Angliába. A puritanizmus már a XVI. század végén két irányzatra szakadt. A mérsékeltebb presbiteriánusok az egyes egyházközségek presbitereinek zsinatait tartották legfelső, egységes irányító szervüknek, míg a radikális independensek vagy kongregacionalisták nem vetették alá magukat a presbiteri zsinatok vezetésének, hanem teljes függetlenséget (independenciát) és önkormányzatot követeltek minden gyülekezet (kongregáció) számára. A puritanizmusnak Erdélyben is volt ideológiai hatása II. Rákóczi György idején.

pünkösd (a pentékoszté = ötvenedik nap görög szóból) – 1. zsidó (söbuót = a hetek ünnepe) – a *húsvét* szombatját követő ötvenedik nap, amely eredetileg a befejezett aratás meghálálásának napja volt, később pedig a Sínai-hegyi törvényhozás ünnepévé vált, ~-öt különleges áldozatokkal és pihenéssel ünnepelték meg. Ekkor mutatták be az új gabonából készült két kovászos kenyeret és gyümölcsöket is ajánlottak fel Jahvénak. – 2. keresztény – a zsidó ~-ből kialakult keresztény ünnep, amelyen a Szentlélek eljövetelét ünneplik a II. századtól kezdve. Később – zsidó mintára – hozzákapcsolták az ünnep tartalmához az *újtestamentumi* törvényhozásra való emlékezést, majd az *egyház* megalapítását is e napon ünnepelték.

pünkösdisták (Evangéliumi Pünkösdiek Közössége) – a *methodisták* és a *baptisták* közül az Egyesült Államokban a XIX. század végén kivált keresztény vallási közösség, amelynek tagjai tanításuk szerint részesülhetnek a Szentléleknek az első *pünkösd*ön közvetített ajándékaiban. A Szentlélek fő ajándékai: a nyelveken szólás (extatikus állapotban előadott összefüggéstelen szavak és kiáltások), a nyelvek megfejtése és a csodatévő képesség. A felnőtt-

keresztséget (bemerítés) gyakorolják és szigorúan tartják magukat az *Újszövetség* tanításához. A ~ gyülekezet Magyarországon tagja a *Szabadegyházak Tanácsá*nak.

püspök (episcopus) – a katolikus tanítás szerint az *apostolok* utóda, a *hierarchia* tagja, aki különleges isteni megbízás (szentelés) alapján a *pápa* irányítása alatt egy *egyházmegyé*t kormányoz és különleges jelvények viselésére jogosult. A ~-ség intézménye a *páli fordulat* kapcsán, az *egyház* kialakulásával kapcsolatban szerveződött meg. Az egymástól független ~-ök előbb a *pátriárkák*, majd – nyugaton – a pápa hatalma alá kerültek. A *II. vatikáni zsinat* a ~-i kollegialitás elve alapján, a korábbinál nagyobb jogokat biztosít a ~-öknek az egyház kormányzásában. A ~ közvetlen tanácsadó testülete a *káptalan*. A ~-öt mint az egyházmegye kormányzóját ordináriusnak hívják. Az ordináriusnak nem kell minden esetben felszentelt ~-nek lennie. Az *orthodox egyházak* is különleges lelki és egyházkormányzati hatalmat tulajdonítanak a ~-nek, s azt szintén apostolutódnak tartják, miközben a pápa főhatóságát, primátusát nem ismerik el.

püspöki konferencia – lásd zsinat

püspöki szinódus – lásd zsinat

Quadragesimo anno – XI. Pius *pápa* 1931. május 15-én kiadott *enciklikája* a társadalmi kérdésekről. A *Rerum novarum* megjelenésének negyvenedik évfordulója alkalmából kiadott enciklika megismétli annak alapelveit és továbbfejleszti tanítását. Az első részben azt vizsgálja, hogy mi valósult meg a Rerum novarum programjából. A második rész a magántulajdon jogát védelmezi (a helytelen használat nem teszi jogtalanná a magántulajdont), majd lefekteti a tőke és a munka egymásrautaltságának a tételét. A munkások egyre fokozódó nyomorát az igazságos bér bevezetésével kell megszüntetni, amely csak egy újjászervezett, megreformált társadalomban valósítható meg. Az új társadalmi rend, amelyet a ~ ajánl, a hivatásrendiségen alapuló társadalom, ahol nem az ellentétes érdekű osztályok állnak szemben egymással, hanem az azonos hivatást és foglalkozást űzők működnek békésen együtt egymással. A harmadik rész azokat a változásokat elemzi, amelyek a Rerum novarum óta a társadalomban beállottak. Mindenekelőtt megváltozott a kapitalizmus, amely önmagában nem rossz, de nagy hibákat követett el. A gazdasági élet kegyetlen és durva lett, amelyet csak az állam ellenőrző és irányító beavatkozása tud megszüntetni. Megváltozott a szocializmus is: a radikális kommunizmus mellett létrejöttek az osztályharcot mérséklő irányzatok is. Azonban a szocialista mozgalom bármely formája összeegyeztethetetlen a katolikus tanítással, a fő ellenség mégis a kommunizmus. A társadalmi bajok végső megoldása a ~ szerint csak az erkölcsi megújhodástól, a keresztény szellem térhódításától várható.

R

rabbi – lásd zsinagóga

rabbinikus zsidó vallás – lásd zsidó vallás

racionális teológia – a XVIII. században létrejött protestáns teológiai irányzat, amely a természetfölöttit és a bibliai *csodák*at elfogadó *kereszténység*et a józan ésszel ellenkezőnek tartja. Fő törekvése, hogy az *Újtestamentum*ból – és így *Jézus* életrajzaiból is – a csodákat kiküszöbölje, illetve azok természetes magyarázatát adja. (Lásd még: *bibliai racionalizmus.*)

radikális teológia – protestáns teológiai irányzat, amely azt állítja, hogy *Isten* meghalt (God is dead), ugyanakkor kereszténynek vallja magát. A ~ képviselői nem egyértelműen fogalmazták meg, hogy mit értenek Isten halálán. Thomas J. J. Altizer szerint a történelmi keresztény *egyház* Istene halott. De ez a halál egy dialektikus folyamat egyik fázisa, amelyet új istenmegjelenés fog követni. William Hamilton szerint Isten halála azt jelenti, hogy a modern embernek nincs szüksége többé Istenre. A ~ miközben valamilyen módon tagadja Isten létét, megtartja a vallás központjában *Jézus Krisztus*t, akinek példájára a keresztény embernek be kell kapcsolódnia a szekularizált világ építésébe. A ~, amelynek elindítója *D. Bonhoeffer* (1906–1945) evangélikus teológus volt, a *szekularizáció* tényéből kiindulva az ateista *kereszténység*, egy Isten nélküli *vallás* programját hirdeti meg.

Rahner, Karl (1904–) – jezsuita szerzetes, katolikus filozófus és teológus, a *transzcendentális neotomizmus* képviselője. 1949-től a *dogmatika* professzora Innsbruckban, 1964-től Münsterben, 1971-től Münchenben. A *II. vatikáni zsinat* teológiai szakértője, majd a pápai teológiai bizottság tagja. Törekvése az, hogy a katolikus hittételeket az egzisztencialista filozófia tekintetbevételével újrafogalmazza és a katolikus *teológia* számos kérdésének a nyitottságát világossá tegye. ~ nevéhez fűződik az *anonim kereszténység* elméletének a kidolgozása és a *antropológiai teológia* legismertebb megfogalmazása.

„realizmus" – lásd univerzália-vita

Redemptor hominis – *II. János Pál pápa* első, 1979-ben kiadott *enciklikája* a megváltás titkának a mai korra érvényes következményeiről. A megváltás kiengesztelte az emberiséget *Isten*nel és visszaszerezte az ember méltóságát, amelynek alapja az igazságra alapozott szabadság. Az *egyház* feladata az, hogy az emberiség figyelmét Krisztus titkára irányítsa, mivel pedig Krisztus valamilyen módon minden emberrel egyesült, az egyház minden útja az emberhez vezet. Ezért fel kell hívnia a figyelmet az emberiséget korunkban veszélyeztető jelenségekre. Így pl. az abban rejlő veszélyekre, hogy a technika fejlődése nem jár együtt az emberi méltóság és felelősségérzet fejlődésével, az emberi jogok tiszteletbentartásával. Az egyház küldetése az, hogy szolgálja az igazságot, amely olyan szabadságot teremt, mely a szolgálatban és önátadásban megnyilatkozó szeretetben realizálódik.

redukció (a reductio = távoleső latin szóból) – az újkori katolikus misszionáriusok által az amerikai földrészen, rendszerint a gyarmati központoktól távol fekvő területeken az indiánok számára létrehozott zárt misszióstelepek. Az első ~-kat a *jezsuiták* hozták létre Paraguayban, 1612-

ben, nehezen megközelíthető helyeken, hogy a spanyol hódítók kegyetlenkedéseitől mentesen, hatékonyabban végezhessék térítő tevékenységüket. A meghatározott rend szerint felépített telep lakói szigorú napi beosztás szerint éltek: napi 10–11 órát dolgoztak, majd kötelező ájtatosságokon, vallásoktatásokon vettek részt. Magántulajdonnal nem rendelkeztek, mert még a termelési eszközök is „*Isten* tulajdonát" képezték. Az önkormányzattal rendelkező telepek legfőbb irányítását a jezsuiták látták el. A kb. 30 – jezsuiták vezette – ~ (mintegy 150 000 indiánnal) egységes államot alkotott („Keresztény indián állam") és a jezsuita rend számára nagy hasznot hajtott, ami felkeltette a spanyol gyarmati tisztviselők ellenségeskedését. 1767-ben a jezsuitákat az összes spanyol és portugál telepről elűzték, az indiánokat pedig rabszolgákká tették vagy menekülésre kényszerítették. A jezsuita ~-hoz hasonló telepeket a *ferencesek* is létesítettek Mexikóban, Kaliforniában, Venezuelában, Kanadában és a Fülöp-szigeteken.

reformáció – a XVI. században a *katolikus egyház*zal szemben kibontakozó vallási mozgalom. A XV. század második felétől kezdődően egész Európában, de különösen Németországban számos, a *huszitizmus*hoz hasonló népi megmozdulás és felkelés keletkezett, amelyek hol minden világi és egyházi hatalom megszüntetésére irányultak, hol csak a *pápa* és a főpapok hatalmát akarták csökkenteni, hol a német birodalom politikai egységét akarták megvalósítani és a feudális anarchia megszüntetését célozták, de mindenképpen egyházellenes éllel rendelkeztek. Az *egyházi* reform szükségességét hirdették a humanisták is, elsősorban azért, hogy a felülről elindított reformok révén megakadályozzák az egyre inkább radikalizálódó tömegmozgalmak kibontakozását. Az egyháziak körében is egyre többen voltak, akik látván a reneszánsz pápák és pápai udvar fényűzését, a *püspöki* székek betöltése körüli visszaéléseket, a papság és szerzetesség méltatlan életét, az egyházi kizsákmányolás fokozódását, sürgették az egyházi reformot „annak fejében és tagjaiban" a nagyobb katasztrófák elkerülése érdekében. Leginkább érlelték azonban az egyházi reformot, egy új típusú egyház megteremtésének a szükségletét a megsokasodó polgári jellegű törekvések, amelyeknek ösztönzésére és ideológiai kifejezésére a feudális rend hivatalos *vallás*a, a katolikus vallás egyre kevésbé lehetett alkalmas. A feltörekvő burzsoáziának szüksége volt olyan vallásra, amely érdekeinek jobb ideológiai tükröződése, és szervezetileg is független Rómától. Az ilyen törekvéseket a fejedelmek is támogatták, akiknek a ~ lehetőséget nyújtott függetlenségi törekvéseik megvalósítására, és egyházi földbirtokok megszerzésére. A ~ kirobbanására az a *búcsú* adott alkalmat, amelyet X. Leó pápa hirdetett meg 1514-ben a Szent Péter templom újjáépítésére. Eszerint mindazok, akik meghatározott ájtatossági gyakorlatokat végeztek és az újjáépítendő templom javára adományt adtak, teljes búcsúban részesülhettek. – 1. A búcsúárusítás ellen *Luther Márton* (1483–1546), Ágoston-rendi szerzetes, a wittenbergi egyetem teológiai tanára emelte fel a szavát. Új eszméket tartalmazó tanítása (lásd: *evangélikus egyház*) a fejedelmek támogatásával gyorsan terjedt. 1529-ben, a speyeri birodalmi gyűlésen a pápához és a császárhoz hű fejedelmek kimondták, hogy bár egy várható *zsinat* összehívásáig Luther hívei megmaradhatnak vallásukban, azonban hitüket nem terjeszthetik. Ez ellen Luther követői „protestáltak". V. Károly császár a lutheránusok és a katolikusok kibékítése céljából 1530-ban összehívta az augsburgi birodalmi gyűlést. Ezen Luther hívei beterjesztették az „Ágostai hitvallás"-t, amelyet Luther tanai alapján Melanchton állított össze. Maga Luther, a birodalmi átok miatt, a birodalmi gyűlésen nem jelent meg, de kívülről irányította híveinek megnyilatkozásait. Mivel a katolikusok e hitvallást nem fogadták el, sőt cáfolták, Melanchton megírta az „Ágostai hitvallás védőiratát". Luther követői 1531-ben megalakították a schmalkaldeni szövetséget azzal a céllal, hogy magukat megvédjék a katolikusok esetleges támadásai ellen. A szövetség tagjai elfoglalták az egyházi birtokokat, megszüntették a *kolostor*okat. 1547-ben V. Károly császár győ-

zelmet aratott a schmalkaldeniek felett, a német protestáns fejedelmek azonban új szövetségbe tömörültek, aminek következtében a császár kénytelen volt engedni és rendezni a németországi vallási ügyeket. A rendezést öccsére, Ferdinándra bízta, akinek révén 1555-ben megkötötték az augsburgi vallásbékét. Eszerint a katolikusok és az augsburgi hitvallás követői kötelesek egymással békében élni. A lutheránusok megtarthatják azokat az egyházi javakat, amelyeket korábban lefoglaltak, de a további foglalások jogtalanok. Jogosnak ismerték el a „cuius regio, eius religio" (akié a föld, azé a vallás) elvet. Aki nem akarja követni a tartományi fejedelmek vallását, az szabadon elvándorolhat. Ha valamelyik katolikus pap áttér az ágostai hitvallásra, az elveszti állását és javadalmát. (Ez ellen a lutheránusok tiltakoztak.) Ezzel Luther követői véglegesen különváltak a katolikus egyháztól, de elhatárolták magukat a reformáció egyéb irányzataitól is: létrejött az ágostai *evangélikus egyház*, amely a fejedelmek vezetése alá helyezkedett. Még Luther wartburgi tartózkodása előtt született meg az *anabaptizmus* népi irányzata az elnyomott szegény néprétegek körében (Münzer Tamás volt a vezetőjük). Luther találkozott az anabaptistákkal, akik kérték, hogy álljon mozgalmuk élére, de ő a kérést megtagadta. A parasztháború kitörése után pedig (1524) nyíltan is az anabaptisták és a parasztok ellen foglalt állást. – 2. A Luther által elindított mozgalom Svájcba is átterjedt Ulrich *Zwingli* zürichi lelkész (1484–1531) révén, aki először az ellen emelte fel a szavát, hogy a svájci parasztokat ne lehessen mint zsoldosokat a pápa szolgálatába állítani. Ennek kapcsán került szembe a pápaság intézményével és a püspökök hatalmával. Zwingli először a zürichi kanton világi hatóságának a támogatását nyerte meg ahhoz, hogy megindítsa a ~-t, majd 1525 és 1529 között más kantonok is csatlakoztak a ~-hoz. Ekkor háború robbant ki a katolikus és a ~ útjára lépett kantonok között, amely a zürichiek kappelni vereségével végződött 1531-ben; Zwingli is itt lelte halálát. A kappelni béke azonban lehetővé tette, hogy Zwingli követői megmaradjanak saját hitük mellett és kiépítsék sajátos egyházszervezetüket, amelyben a vezetés a püspököktől a városi tanács kezébe került át. Az anabaptisták a Zwingli által reformált területeken is felléptek, azonban erőszakkal elnyomták őket. Zwingli tanrendszerének központja az az isteneszme, amely a világban – az emberi cselekedetek világában is – mindenre rányomja bélyegét oly módon, hogy minden egyedül Isten akaratától függ. Ebből az is következik, amint azt Zwingli ki is domborította, hogy a rossz is Isten műve. Ily módon nincs bűn sem, következésképpen bánatra, bűnbocsánatra sincs szükség. Az egyház csak a kiválasztottakból áll. Az úrvacsorában nincs jelen Krisztus, az csak emlékeztet Krisztusra. Zwingli egyházszervezete demokratikus volt, az istentiszteletet az egyszerűség jellemezte, amely csak prédikációból és úrvacsoraosztásból állt. – 3. Zwingli halála után a svájci ~ *Kálvin János* (1509–1564) vezetése alá került. Kálvin már Párizsban a ~ védelmére kelt, amiért Franciaországból kiűzték. Ekkor Bázelbe ment, ahol 1536-ban kiadta „Institutio religionis Christianae" című művét, amelyben világos rendszerbe foglalta a ~ alapelveit. Ezután Genfbe ment, majd háromévi strasbourgi tartózkodás után, 1541-ben a genfiek sürgetésére visszatért és bevezette új egyházi rendszerét (lásd: *református egyház*). Kálvin diktátorként erkölcsi terror alatt tartotta Genf városát, amelyet protestáns Rómának, őt magát pedig genfi pápának neveztek. Mindazokat, akik eltértek tanításától, szigorúan megbüntették. Így Servet Mihály spanyol orvost (1511–1553) is halálra ítélték, mert kétségbe vonta a *Szentháromság* tanát. Kálvin tanítása szerint a német elnyomó zsarnok eltávolítása vagy megölése nem bűn. Így szakított azzal a középkori elképzeléssel, hogy az uralkodó isten kegyelméből uralkodik, és alkalmas ideológiát teremtett a polgárság feudalizmusellenes küzdelmeihez. Ugyancsak a polgári érdekeket fejezte ki azzal a tanításával, amely szerint – ellentétben a középkori katolikus felfogással – a kamatszedés nem bűn, a kereskedelem üdvös dolog és a földi sikeres tevékenység a kiválasztottság jele lehet. Az istentiszte-

letek egyszerűsége, az „olcsó egyház" szintén megfelelt a polgárság érdekeinek. A kálvini alapokon szerveződtek meg az *anglikán egyház*zal ellentétben az angol *puritánok* is. A ~ három fő irányzata, a lutheri, a kálvini és az anabaptista irányzat számos hitbeli és egyházszervezeti kérdésben eltért egymástól. Ennek hátterében azonban eltérő társadalmi igények és törekvések húzódtak meg. A lutheri irányzat korán feladta forradalmi jellegét és a feudalizmus talaján álló fejedelmek és a városi polgárság azon részének hatalma alá került, amely nem tartotta szükségesnek a fennálló rend forradalmi meghaladását. Az anabaptisták a városi szegények és a parasztok követeléseit fogalmazták meg vallási formában. A kálvini ~ a kapitalista viszonyok kialakulásában leginkább érdekelt feltörekvő polgárság számára szolgáltatott ideológiát és így a németalföldi és az angol polgári forradalom számára is képes volt elméletet adni. Ugyanakkor a kálvini ~-n belül is kialakult a polgári irányzat mellett egy feudális és egy népi irányzat is. A XVI. század közepétől a feudalizmus reakciós erői és a katolikus egyház a ~-val szemben megindították az *ellenreformációt*. – 4. A ~ eszméi korán elkerültek Magyarországra is. Erre utal, hogy a budai országgyűlés 1523-ban határozatot hozott, amelynek értelmében az összes lutheránusokat mint nyilvános eretnekeket fej- és jószágvesztéssel kell sújtani, az 1525-ös rákosi országgyűlés pedig előírta, hogy a lutheránusokat meg kell égetni („lutherani comburantur"). E szigorú törvények ellenére az adott történelmi helyzetben Luther tanait, amelyek először a német városokban jelentek meg, a társadalom minden rétege rokonszenvvel fogadta. A lutheranizmus ui. az uralkodó osztály előtt reményt nyitott, hogy megszerezheti a katolikus egyház hatalmas birtokait, a kizsákmányoltak pedig a feudális anarchia felszámolását és helyzetük jobbra fordulását várták tőle. A lutheri ~ mellett hamarosan megjelent Magyarországon a kálvini irányzat is, főleg a végvárakban, a mezővárosokban és a falvakban, az alsóbb néprétegek körében pedig az anabaptizmus és az *unitáriusok* vallása hódított tért. A ~ leglassabban a Habsburg-területeken terjedt, ahol a katolikus egyházat az államhatalom védelmébe vette és ahol az egyházi szervezet is megmaradt. Erdélyben az 1556., 1564., 1568. évi országgyűlés egyenlő jogokat biztosított a ~ minden irányzata számára. A török hódoltság területein is akadálytalanul terjedhettek a ~ eszméi. A vezető szerepet rövidesen a kálvini irányzat vette át, mint a korai lassú polgárosodásnak, a mezővárosok fejlődését gátló feudális rend elleni állásfoglalásnak, a nemzeti szabadságküzdelmek kibontakozásának leginkább megfelelő vallási ideológia. A magyarországi ~ nagy szerepet játszott a kultúra terjesztésében és továbbfejlesztésében, a magyar nyelvű irodalom kibontakoztatásában, az iskolák fölkarolásában és a könyvnyomtatás elterjesztésében.

református egyház – a kálvini *reformáció* talaján létrejött keresztény vallási közösség. A nemzeti alapon szervezett ~-ak legtöbbje az ún. Heidelbergi káté (1563) és a Második helvét hitvallás alapján áll, amelyet 1566-ban Zwingli és Kálvin szellemében Bullinger készített el. Ennek alaptételei a megigazulásról szóló tan („egyedül a hit üdvözít") és a *Bibliá*ról mint a hit egyedüli forrásáról szóló tanítás. A ~ elveti az *egyházi tanító hivatal*t, a *misé*t, a *szentek* tiszteletét. Két szentséget ismer el, a keresztséget és az úrvacsorát *(oltáriszentség)*. A *szentségek*ben azonban csak a választottak kapnak kegyelmet. Az úrvacsorában a hívő *Jézus Krisztus*t veszi magához azon erő által, amely Jézusnak a mennyországban levő testéből kiárad. A ~ legjellemzőbb tanítása az abszolút *predestináció*ról szól, amely szerint *Isten*, tekintet nélkül az ember érdemeire vagy bűneire egyeseket eleve az üdvösségre, másokat eleve a kárhozatra rendelt. A ~ arra törekszik, hogy az államtól független legyen. Az egyes egyházközségek élén a presbitérium áll. Az 1908-as genfi egyházalkotmány elvet minden dogmatikus megkötöttséget és mindazokat a Krisztus-hívőket híveinek tekinti, akik a Biblia alapján állnak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ez a ~ hivatalos álláspontja világszerte, hiszen nincs olyan nem-

zetközi központja (Genf sem az), amely ezt kötelezőleg előírhatná. A ~ templomait és istentiszteleteit a puritánság jellemzi. Az istentisztelet imádságból (zsoltár-), éneklésből, prédikációból és úrvacsoraosztásból áll. A ~-ak közös szervezete a *Református Világszövetség*.

Református Világszövetség – a gyakran országonként eltérő szervezeti, tanbeli és istentiszteleti különbségeket mutató *református egyház*ak közös szervezete, amelynek gondolata 1875-ben született meg egy Londonban tartott konferencián, s amely ténylegesen 1877-ben jött létre Edinburghban. Központjának székhelye 1948-ig Edinburgh volt, ettől kezdve pedig Genf lett. A ~ 1970-ben, XX. nagygyűlésén (Nairobi) egyesült a Kongregacionalista Világtanáccsal (lásd: *puritánok*). A ~-nek napjainkban 157 tagegyháza van, amelyek mindegyike a *reformáció* kálvini irányzatához tartozónak vallja magát. Legutóbbi nagygyűlését Ottawában tartotta 1982-ben.

Regnum Marianum – lásd kereszténység Magyarországon

Reimar, Samuel – lásd bibliai racionalizmus

reinkarnáció – lásd brahmanizmus

rekviem – lásd gyászmise

religio – több európai nyelvben a *vallás* latin alapszava. Etimológiája bizonytalan. Ciceró szerint a relegere (figyelembe venni, megtartani, szorgalmasan tanulmányozni) igéből származik, mert szerinte a vallás az istenek kultuszára vonatkozó dolgok pontos megtartása, figyelembevétele, tanulmányozása. Augustinus a ~-t a religere (re-eligere- = újraválasztani) igéből eredezteti, mert nála a vallás a bűn által elvesztett Istenség folytonos újraválasztását jelenti. Lactantius ókeresztény egyházi író úgy vélte, hogy a ~ a religare (megkötni, összekötni) igével áll összefüggésben, mert a vallás nem más, mint a jámborságnak az a köteléke, amely az embert *Istenhez* köti. Lactantius a ~-t hasonló módon származtatja, de ő a megkötöttséget negatívan értelmezi és a vallást olyan köteléknek fogja fel, amely az emberi értelmet fölöslegesen és károsan gúzsba köti, amelytől tehát meg kell szabadítani.

reményteológia – lásd Moltmann, Jürgen

remeték – lásd anakhoréták

remonstránsok – protestáns *teológiai* irányzat. Megalapítója J. Arminius (1560–1609) volt – ezért arminiánusoknak is hívták őket –, aki *Kálvin* abszolút *predestinációt* valló nézeteivel szemben enyhébb álláspontot képviselt. A ~ ezen túlmenően – Kálvin követőivel szemben – tartózkodtak tanaik erőszakos terjesztésétől, mások vallási tanainak kárhoztatásától. Követőiktől is csak azt kívánták, hogy a *Bibliát* tartsák a hit egyedüli zsinórmértékének, ne legyenek bálványimádók és senkit ne üldözzenek azok közül, akik nincsenek velük egy véleményen (tolerantia – vallási türelem). A *református egyház* 1618-ban 154 napig tartó *zsinat*ot tartott a ~ ellen, amely határozottan állást foglalt Kálvin tanítása mellett és kiközösítette Arminius követőit.

reneszánsz valláskritika – a feltörekvő polgárság materialista-ateista megnyilatkozásai, amelyekkel a fejlődést akadályozó, a feudalizmust az isteni örök törvényekből levezető vallásos ideológiát bírálták. A ~ mindenekelőtt a papi csalás leleplezését tekintette fő feladatának. Azt hirdette, hogy az *egyház* fő jövedelmi forrása a kultusszal való visszaélésből származik. Ezért papok nélküli „olcsó" egyházat kell létrehozni. Ilyen értelemben bírálta a vallást és az egyházat Leonardo da Vinci (1452–1519), Rotterdami Erasmus (1469–1536), és Janus Pannonius is (1434–1472). A ~-ban nagy szerepet játszik a *lélek* halhatatlanságának a bírálata. Azt a humanista eszmét akarja ez a kritika diadalra juttatni, amely szerint nem a túlvilági életre kell a figyelmet fordítani, hanem a földi élet örömeit és szépségeit kell észrevenni, nem a halálon túl, hanem itt a földön, az életben kell boldognak lenni. Ezt a szellemet

az irodalomban Petrarca (1304–1374), Boccaccio (1313–1375), filozófiai szinten pedig Pietro Pomponazzi (1462–1524) hirdeti. A ~ a legélesebben és legeredményesebben természetfilozófiáját állította szembe a teológiai-vallásos világszemlélettel. Nicolaus Kopernikusz (1473–1543) a *Biblia* és Ptolemaiosz látszat szerinti, geocentrikus világmagyarázatával szemben felállította heliocentrikus világmagyarázatát, amelyet Johann Kepler (1571–1630) matematikailag is igazolt. A heliocentrikus világmagyarázat diadaláért küzdött Galileo Galilei (1564–1642) is, felhasználva a *skolasztika* ellen, a „kettős igazság" tanában rejlő lehetőségeket. Szerinte a természet könyve a matematika nyelvén íródott, és a heliocentrikus rendszert igazolja, szemben az üdvösség könyvével, a Bibliával, amely ezzel ellentétes tanítást közöl. A természet vizsgálata közben nem szabad azonban az üdvösség könyvének a tanítását figyelembe venni, mert az csak erkölcsi vonatkozásokban autentikus. A heliocentrikus elmélet és a régi görög materialista hagyományok alapján fejtette ki filozófiáját Giordano *Bruno* (1548–1600) is.

Rerum novarum – XIII. Leó *pápa* 1891-ben kiadott *enciklikája* a munkások helyzetéről. Az első kísérlet, amelyben az individualizmussal és a kollektivizmussal szemben az *egyház* kifejti a keresztény álláspontot. Első része a szocializmus cáfolatára tesz kísérletet. A kapitalista társadalomban fennálló bajok orvoslására a szocializmus a magántulajdon megszüntetését tartja szükségesnek, ezzel azonban a munkást magát károsítja meg és szembekerül az emberi természettel. A ~ alaptétele: „...midőn a nép helyzetének javításáról van szó, a magántulajdon sérthetetlenségét kell alapul vennünk." A második rész a társadalmi bajok megoldásának eszközeiről beszél. A bajok elsődleges orvoslója az egyház tanítása, amely szerint az egyenlőtlenség és a szenvedés természeti szükségszerűség, az osztályharc pedig káros, mert a két társadalmi osztály egymásnak nem ellensége. „Sem a tőke munka nélkül, sem a munka tőke nélkül fenn nem állhat." A munkások kötelessége: dolgozzanak tökéletesen, ne okozzanak kárt a tőkében, munkáltatójuk személyét ne sértsék, ne alkalmazzanak erőszakot, ne szítsanak forradalmat. A munkáltatók kötelessége: ne tekintsék a munkást rabszolgának, engedjenek időt a munkások vallási gyakorlataira, ne vonják el őket egészen a családjuktól, kíméljék őket a túlterheléstől, és igazságos munkabért juttassanak a munkásoknak, s adjanak lehetőséget a munkásoknak, hogy keresztény világi (szak-) szervezetekbe tömörüljenek. Mindezek biztosítása, főleg pedig a két osztály békéjének a megteremtése az állam feladata. A ~ a tőkés társadalmi rend igazolása, az egyház és a kapitalizmus szövetségének dokumentuma.

Respublica Christiana (keresztény birodalom) – VII. *Gergely pápa*nak az elképzelése, amely szerint a keresztény népeknek egy egységes, nagy birodalomba kell tömörülniük, úgy, hogy közben megőrzik viszonylagos önállóságukat. A ~-nak két vezetője van: a *pápa* és a császár. Kettőjük közül a fő hatalom a pápáé, akit Krisztus tett szent Péteren keresztül – az egész világbirodalom fejévé. A pápa a *Jézus Krisztus*tól kapott teljes (világi és egyházi) hatalomból átadja ugyan a császárnak a világi hatalmat, de csak mint megbízottjának. Ez az elképzelés, amely már VII. Gergely „Dictatus papae" című iratában megtalálható, VIII. Bonifác pápa „Unam Sanctam" *bullá*jában (1302) kapott egyházjogi és dogmatikai megfogalmazást. Eszerint csak egy *egyház* van és rajta kívül nincs üdvösség. Az egyház egyetlen testet alkot, amelynek egyetlen feje van, a pápa, akinek minden tag alá van rendelve. Az egyház *Isten*től két kardot kapott, amelyek a lelki és a világi hatalmat szimbolizálják. A lelki hatalom kardja a pápa kezében van, míg az egyház a világi hatalom kardját a császárnak adta át azzal a feltétellel, hogy a hatalmat az egyház érdekeinek megfelelően gyakorolja. Ha az uralkodó megsértené az egyház érdekeit, a pápa ítélkezik fölötte, míg a pápa csak Istennek tartozik számadással. A ~-ban a császár feladata a keresztény királyságok feletti felügyelet, a külső rend megtartása és a népeknek a pápa vezetése alá rendelése. Védenie kell továbbá a császár-

nak a pápa és a főpapok birtokait és jogait, de támogatnia kell a *kereszténységnek* a *pogányok* között való terjesztését is. A ~ kifelé irányuló közös megnyilatkozásai a pápák által ösztönzött *keresztes háborúk* voltak. A rend biztosítására az egyház az *inkvizíció* intézményét hívta létre, a belső békét – legalább részben – a *treuga Dei* biztosította, az egyházi uralom eszmei megalapozását a *skolasztika* végezte el, a pápa világuralmának legodaadóbb támogatói a *szerzetesek* voltak. A ~ azonban soha nem valósult meg úgy, ahogy megálmodták. Nemcsak a pápák és a császárok megújuló küzdelmei zavarták meg a Respublica Christiana látszólagos nyugalmát (lásd: *investitúra-harc*), hanem sokkal inkább azok az *antifeudális eretnekmozgalmak*, amelyek megrendítették a feudalizmussal összefonódott pápaság hatalmát és tekintélyét.

reverzális (a reversalis = kötelezvény, nyilatkozat latin szóból) – a *katolikus egyház*ban a vegyes (katolikus és nem katolikus fél közötti) házasság esetén megkövetelt írásos nyilatkozat, amelyben a nem katolikus fél kötelezettséget vállal arra, hogy katolikus házastársát nem fogja hitétől eltántorítani, továbbá mindkét fél kötelezi magát arra, hogy mindkét nembeli gyermekét katolikus módon keresztelik meg és nevelik. Már a IV. századtól kezdődőleg ismerünk olyan egyházi, *zsinati* határozatokat, amelyek csak abban az esetben tartják megengedhetőnek a más vallásúval kötött házasságot, ha a nem katolikus fél áttér a katolikus hitre. A *reformáció* után a szigorú egyházi törvények nem változtak ugyan, de a gyakorlatban egyre kevésbé tartották be azokat, különösen azokban az államokban, amelyekben a protestáns vallások törvényes elismerésben részesültek. XIV. Benedek *pápa* (ur. 1740–1785) ezt az állapotot új törvény megalkotásával próbálta megszüntetni: 1748. június 29-től kezdve nem kell a más vallású félnek katolikussá lenni, de eskü alatt meg kell ígérnie, hogy a házasságból származó összes gyermekeket a katolikus vallás szerint fogja nevelni (cautio). Magyarországon már ötven évvel XIV. Benedek rendelkezése előtt megkövetelték az írásos ígéretet, amelyet ~-nak (litterae reversales) neveztek. A ~-t azonban az állami hatóságok nem vették figyelembe. III. Károly 1731-ben előírta ugyan (Resolutio Carolina), hogy a vegyes házasságokat katolikus *plébános* előtt kell megkötni, azonban a születendő gyermekek vallásáról nem rendelkezett. Mária Terézia 1768-ban viszont már úgy rendelkezett, hogy ~ nélkül vegyes házasságok nem köthetők. II. József türelmi rendeletében (1781. október 15.) eltiltotta a ~-t és a vegyes házasságokból születendő gyermekek vallása felől a következőképpen rendelkezett: ha az apa a katolikus, akkor az összes gyermekek a katolikus hitet kötelesek követni, ha az anya a katolikus; akkor a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását. Az 1790–91. XXVI. tc. II. József rendelkezését a katolikusok javára módosította: ettől kezdve a katolikus anya fiúgyermekei nem kötelesek protestáns apjuk vallását követni, csak követhetik azt. Az 1868. LIII. tc. szerint a vegyes házasságokból származó gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását. Ennek ellenére a katolikusok továbbra is ~-t követeltek a vegyes házasságok megkötésénél, amiből számtalan torzsalkodás és viszály származott. Végül az 1894. XXXII. tc. úgy próbálta a viszálykodásokat megszüntetni, hogy engedélyezte a ~-t és csak abban az esetben tartotta magát az 1868-as törvényekhez („nem nemet követ"), ha a felek nem egyeztek meg előre a gyermekek vallását illetőleg. Az állam és az egyház felszabadulás utáni szétválasztásának egyik következménye az, hogy államunk nem szól bele az egyházak belső ügyeibe, így házassági jogi vitáikba sem. A katolikus egyház napjainkban is ragaszkodik ahhoz, hogy a vegyes vallású házasulandók a plébános előtt ~-sal kötelezzék magukat arra, hogy gyermekeiket katolikus szellemben fogják nevelni (Codex Iuris Canonici: 1061. kánon). Amennyiben a ~-t megtagadná a nem katolikus fél, a pap nem adja össze a jegyeseket. S ha ők a házasságot más vallású lelkész előtt mégis megkötnék, vagy a ~-ban tett ígéretet megszegnék, a katolikus fél egyházi átkot, *exkommunikációt* von magára. A ~-on keresztül megnyilvánuló

vallási türelmetlenség, amely a különféle keresztény egyházak közötti kapcsolatoknak is útjában áll, a *II. vatikáni zsinat* után sem változott lényegesen. Mindössze annyi engedmény történt, hogy ha a nem katolikus fél nem tudja lelkiismeretével összeegyeztetni azt, hogy gyermekét katolikusnak keresztelje és neveljék, akkor az esetet a *püspök* felterjesztheti az *Apostoli Szék*hez. A házasságot ezesetben is katolikus pap előtt kell megkötni, mert nem katolikus lelkész előtt kötött házasság a katolikus egyház felfogása szerint a továbbiakban is érvénytelen. Annyi módosulás történt azonban ezzel kapcsolatban is, hogyha a katolikus fél nem katolikus házastársával a házasságot nem katolikus templomban köti meg, bár házassága érvénytelen lesz, a katolikus fél nem esik kiközösítés alá, mint az korábban hasonló esetben történt. Akik korábban kötöttek így házasságot, szintén mentesülnek a kiközösítés alól. A protestánsok az új helyzetet továbbra is sérelmesnek tartják.

Ritschl, Albert (1822–1889) – protestáns teológus, bonni, majd göttingeni teológiai tanár. Működését a *tübingeni iskola* szellemében kezdte, majd sajátos rendszert épített ki, amely a XIX. század második felében a protestáns *teológia* uralkodó irányzata volt. A *hit* egyedüli forrásának az *Újtestamentum*ot tekintette. Szembefordult a természetes teológiával (lásd: *teodicea*) és a *pietizmus*sal. *Isten*ről semmit nem tudhat az ember, csak amit Krisztus közölt róla az *evangéliumok*ban. Krisztus istenségét átvitt értelemben tanította (isteni érték hordozója), az *eredeti bűn*t a bűntudattal, a *megigazulás*t a bűntudat megszűnésével azonosította. A *hit* csak annyiban rendelkezik természetfeletti értékkel, amennyiben erkölcsi cselekedeteket eredményez. ~ nagy jelentőséget tulajdonított az *egyház*nak, amelynek közvetítő szerepe nélkül az ember nem kerülhet közösségbe Krisztussal. A hagyományos tanítástól való eltérésével a hit és a tudás egyre mélyülő ellentétét akarta áthidalni vagy legalább csökkenteni.

Római Kúria – lásd Apostoli Szék

római levél – lásd páli levelek

Római Szent Kelemen – lásd apostoli atyák

római vallás – az ókori római állam, illetve birodalom vallási hiedelmei az államalapítástól a császárság korszakáig. A ~-ban ősi totemisztikus elem a capitoliumi farkas tisztelete, valamint a Róma alapításával összefüggő Romulus és Remus monda, amely szerint a két ikertestvért – a város alapitóit – farkas táplálta. Az ősi *animizmus*ig nyúlik vissza a rómaiak körében mindvégig legnépszerűbb családi és nemzetségi védőszellemek kultusza. (Lares = a védőszellemek általában; manes = az elhunytak szellemei; penates = házi védőszellemek). Az elhunyt emberek lelkei, illetve szellemei egy föld alatti birodalomban élnek tovább, de kapcsolatukat nem vesztik el a testtel és az élők világával sem. A mezőgazdasággal kapcsolatos hiedelmek is igen nagy szerepet foglaltak el a ~-ban. (Saturnus = a vetés istene; Ceres = a gabona védelmezője; Faunus = a nyáj védelmezője; Liber = a szőlőművelés istene stb.). Az istenek megszemélyesítésének folyamatában az emberi élet minden mozzanatának megszülettek a maguk külön istenei. Így kaptak isteneket a különféle foglalkozások és tárgyak is. Igen sok elvont fogalom is isteni rangra emelkedett a ~-ban. (Iustitia = igazságosság; Pax = béke; Virtus = erény stb.) Az állami élet fejlődésével három istenség emelkedett legnagyobb rangra: Jupiter, Mars és Quirinus. Jupiter az égisten, egyben az állami élet legfőbb védelmezője. Felesége Juno, aki különösen a családi élet tisztasága felett őrködött. Mars eredetileg a földműveléssel állt kapcsolatban, később harci istenség lett. Quirinus a római polgárok pártfogója, a közösség sikerének előmozdítója. Nagy tisztelettel övezték még Ianust, a kapuk őrzőjét, Minervát, a tudományok és művészetek istennőjét, Fortunát, a szerencse istenasszonyát, Neptunust, a hajózás és a tenger istenét, Mercuriust, a kereskedelem legfőbb istenét stb. A ~-ban nagy szerepe volt az áldozatbemutatásnak és az ezzel sokszor összefüggésben álló jóslásoknak. A rómaiak nagyon korán, már

a királyság időszakában kapcsolatba kerültek ún. idegen vallásokkal is. Ezek közül a legnagyobb hatással a *görög vallás* volt a római panteonra. A római isteneket azonosították a görög istenekkel, a görög mitológiát pedig kisebb-nagyobb változtatásokkal hazai isteneikre alkalmazták. Rómában a vallás szorosan összefonódott az állami élettel. (Lásd még: *császárkultusz, misztérium-vallások, kereszténység.*)

Ruth-könyv – az *Ótestamentum* négy fejezetből álló idillikus elbeszélése, amely elmondja, hogy Ruth, a moabita származású nő, miként ment egy zsidó férfihez feleségül és miként lett Dávid királynak az ősanyja. Az ótestamentumi irodalom középpontjában Dávid áll, aki test szerint ősatya és előképe a várt messiásnak (lásd: *messiási eszme*). Ezzel magyarázható, hogy a ~ bekerült a *kánon*ba, noha burkolt formában a hivatalos papi felfogással szegül szembe, amikor a szigorú vegyesházassági tilalom ellenében azt hirdeti, hogy még az eszményi király, Dávid is idegen asszonytól származott. Keletkezési ideje Ezdrás vegyesházassági tilalma (440) utánra tehető. A ~ hatással volt a világirodalom nagyjaira is.

Sz

salamoni templom – lásd jeruzsálemi templom

samanizmus (a sámán = megszállott tunguz szóból) – az a hit, hogy egyes emberek – a sámánok – különleges, természetfölötti erő birtokosai, akiket éppen ezért vallásos tiszteletben kell részesíteni. A ~ legkifejlettebb formája az észak-szibériai népeknél alakult ki, de megtalálható a ~ Ausztrália, Amerika és – bizonyos értelemben – Afrika őslakóinak vallási hiedelmei között is. A ~-nak a magyarság ősvallásában is nagy jelentősége volt. Régészeti leletek tanúsítják (pl. a lékelt koponyaleletek), hogy az őstársadalomban is ismerték és igénybe vették a gyógyító és „szelleműző" hatalommal rendelkező emberek, a sámánok tevékenységét. A sámán elsődleges feladata a betegek gyógyítása. Mivel – úgy vélik – a betegségek a gonosz szellemek ártó tevékenységének a következményei, a sámánnak mindenekelőtt a gonosz szellemekkel kell megküzdenie, gyakran a jó szellemek segítségével. E küzdelem legtöbbször önkívületi, eksztatikus állapotban történik, amelyet vagy mesterséges eszközökkel (tánc, ének, dobpergés stb.) vagy betegségük következtében (ideggyengeség, epilepszia) érnek el. A szellemekkel állandó kapcsolatot tartó sámánok jövendöléssel is foglalkoznak. A sámánok, akik kezdetben, a matriarchátus időszakában túlnyomórészt a nők közül kerültek ki, fokozatosan elkülönültek a közösségtől és hivatásszerűen űzték mesterségüket, és életüket is a sámánkodásból eredő jövedelemből tartották fenn. A samanizmus mintegy előfutára a hivatásos papok intézményének az osztálytársadalmakban.

Sámson – lásd Bírák könyve

Sámuel-könyv – *ótestamentumi kánoni* irat, amely elmondja, miként került sor a királyság intézményének a bevezetésére Izraelben, miért fordult el Jahve az első királytól, Saultól és választotta Dávidot, az eszményi királyt. A ~ részletesen foglalkozik Dávid életével (halálát a *Királyok könyve* mondja el). A ~ ma két könyvből áll, valamikor egy volt. Szerzője ismeretlen, mai formája a *babiloni fogság* alatt vagy után keletkezett korábbi írásos források alapján.

Sátán – lásd angyalok

sátoros ünnep – a *zsidó vallás* nyolc napig tartó, a pusztai vándorlásra emlékező ünnepe. A Tisri hónap (szept.-okt.) 15-én kezdődő ünnepen a zsidók lombokból készített sátrakban laktak (innen az ünnep neve). A ~ eredetileg terménybetakarítási és szüreti ünnep volt és csak később alakult át a pusztai vándorlás emlékünnepévé. Eredeti tartalmára emlékeztetnek a sátrak, amelyek korábban azok a kunyhók voltak, ahol a falvakban a szőlőkbe költöző lakosság a szüret időszakában tartózkodott, továbbá azok a naponként változó áldozatok és szertartások, amelyekkel hálát adtak az egész esztendő terméséért.

Schleiermacher, Friedrich (1768–1834) – német evangélikus filozófus és teológus, berlini egyetemi tanár. Célja a *vallás* és a tudomány közti ellentét feloldása. Ennek érdekében a vallás tételeit kivonja az értelem ellenőrzése alól, mert szerinte a vallás nem az értelem, hanem az érzelem ügye, mint az *Isten*től való teljes függésnek az átérzése. Ezt a függőségi érzést a világra irányuló érzéki vágyak elfojthatják – így áll elő a *bűn*, amelytől csak a krisztusi *kegyelem* szabadíthatja meg az embert. ~ tanítása több ponton eltért az *evangélikus egyház* tanításától, mégis nagy hatással volt a későbbi protestáns teológia fejlődésére.

Schütz Antal (1880–1953) – piarista szerzetes (lásd: *piaristák*), budapesti egyetemi tanár, neotomista filozófus és teológus. Filozófiai és teológiai összefoglalásai a *neotomizmus* talaján jöttek létre, de annak nyitottabb, louvaini irányzatának szellemében. Felfogásával, amely szerint gondolkodásunk a tudatból kiindulva, az okság elvének a segítségével eljuthat a külvilág megismeréséhez, a *transzcendentális neotomizmus* egyik magyarországi előfutára.

sekrestye (lat.: sacristia) – a keresztény (katolikus) *templom* melléképülete, ahol a liturgikus felszereléseket őrzik, s ahol a papság előkészül a *liturgia* végzésére.

Sertillanges, Antonin-Gilbert (1863–1948) – neotomista filozófus és teológus. *Aquinói Tamás* rendszerét ismertető és értelmező művei a *neotomizmus*t ortodox módon, de szüntelen megújulásra képes rendszerként mutatják be.

Semler, Salamon – lásd bibliai racionalizmus

Servet Mihály – lásd reformáció

siiták – lásd iszlám

sílói szentély – lásd zsidó vallás

simónia – egyházi rendeknek és hivataloknak (püspökség, papság), joghatóságnak és javadalomnak pénzért való árusítása, illetve vétele. Az elnevezés az *Apostolok cselekedetei*nek egyik elbeszéléséből származik, amely szerint egy Simon nevű varázsló *Péter apostol*tól pénzen akarta megvenni a *kegyelem*osztás és csodatevés képességét (8,9–25.). A ~ ellen, amely a X–XI. században általános volt és az egyházi élet süllyedéséhez vezetett, *VII. Gergely pápa* vette fel a harcot. Az *Egyházi Törvénykönyv* ma is tiltja a ~t, ~nak minősítve a „szent" tárgyaknak pénzért való árusítását is. A ~t a közvélemény is súlyosan elítéli.

Sinai-hegyi kinyilatkoztatás – lásd Mózes-történet

sintoizmus – Japán nemzeti *vallás*a. A japánok legősibb vallása minden bizonnyal a családi védőszellemek és védőistenek, az ősök szellemeinek és a természet szellemeinek a tiszteletében állott, amelyet átszőtt a mágikus szokások és a fétisek használatának a szokása is. Az i. e. IV. századtól kezdve ezen ősi vallásra a konfucianizmus (lásd: *Kína vallásai*), a VII. századtól kezdve pedig a *buddhizmus* gyakorolt maradandó hatást. Az ősi vallás, amelyet ~nak, azaz a helyi istenek kultuszának kezdtek emlegetni (szemben a buddhizmussal, amely kívülről került be az országba), magába szívta a buddhizmus számos elemét. A ~ az uralkodót, a császárt isteni eredetűnek tekinti – sőt 1945-ig isteni lénynek tartották –, ezért minden sintoista feltétlen engedelmességgel tartozik a császárnak. A császár és a családi szellemek mellett a legnagyobb tisztelettel a nap istennőjét, Amateraszut övezik. Templomaikban ma is őriznek fétiseket, amelyekhez meghatározott napokon nagy zarándoklatokat vezetnek.

Siva – lásd brahmanizmus

skolasztika (a schola = iskola latin szóból) – középkori keresztény filozófia, amely a feudális *egyház* igényei alapján keletkezett, s amely kb. a IX. századtól a XV. századig uralkodott a nyugat-európai gondolkodásban. Korai szakaszában (amelynek kiemelkedő képviselői *Anselm* és *Abélard*) szerepe nem több, mint a hitigazságok rendszerezése és kifejtése. A XI. században egyesek kétségbe vonták (pl. Petrus Damianus, 1007–1072), hogy az emberi tudáson alapuló filozófia alkalmas lehetne az isteni igazságok magyarázatára. Mások (pl. Berengarius, 998–1088) azt tanították, hogy minden tudás mértéke az ész, így a hitigazságoknak is ésszerűeknek és filozófiailag kifejthetőeknek kell lenniök. Ez az alapja annak a harcnak, amely a „dialektikusok" (a filozófia létjogosultságát védők) és az „antidialektikusok" (a filozófiát támadók) között bontakozott ki. Ugyancsak a XI. században kezdődött el a küzdelem a Platónt követő, az általános fogalmaknak az egyedi létet megelőző, objektív létet tulaj-

donító „realisták" és az Arisztotelész nyomdokain haladó, csak az egyedi létet reálisnak tartó „antirealisták" (nominalisták) között (lásd: *univerzália-vita*). A XII. században az értelem és az érzelem *(misztika)* áll szemben egymással és vív nagy csatát. A XIII. századra megértek annak feltételei, hogy *Aquinói Tamás* arisztotelészi alapon megfogalmazza a *hit*nek és észnek (filozófiának) az egyház számára megnyugtató viszonyát, hogy összekapcsolja a realisták és antirealisták nézetét, és elsimítsa a ~ és a misztika ellentétét, elismervén mindkettő létjogosultságát a maga sajátos területén. Aquinói Tamás rendszerével és iskolájával, a tomizmussal a ~-án belül *Duns Scotus* és iskolája, a skotizmus szállt szembe, amely platóni–augustinusi talajon hozta létre a keresztény filozófia szintézisét. A XIV. században a ~ hanyatlásnak indult és fokozatosan a *kolostor*ok falai közé szorult vissza, jórészt a reneszánsz természetfilozófia és ~-kritika hatására. Az *ellenreformáció* időszakában azonban új életre kelt, mint a protestantizmus elleni ideológiai harc eszköze. A XVII–XVIII. században ismét hanyatlásnak indult a felvilágosodás és a materializmus éles kritikájának következtében. A ~ történetének új fejezete nyílott meg a múlt század végén, az ún. új-skolasztikus mozgalom, a *neotomizmus* kibontakozásával.

spanyol inkvizíció – lásd inkvizíció

Spinoza, Baruch valláskritikája (1632–1677) – panteisztikus-materialisztikus állásfoglalás a *vallás*sal szemben. Spinoza filozófiájában *Isten* azonos a természettel. Ebből az következik, hogy a természet önmagának az oka (causa sui), de nem abban az értelemben, hogy önmagát hozta létre – ami képtelenség lenne –, hanem úgy, hogy nem kellett senkinek és semminek létrehoznia, önmagában bírja ugyanis létének magyarázatát. A vallás nem kinyilatkoztatás útján keletkezett, hanem a félelem és a bizonytalanság a szülője. Hozzájárult még a vallás kialakulásához a papi csalás és a nyomor is. Végül segíti a vallás létrejöttét az a körülmény, hogy az ember a külső természetet összehasonlítja saját alkotásaival és úgy gondolja, hogy amint ezeket értelmes embernek kellett kigondolnia és létrehoznia, úgy a világot is valaki kitervezte és létrehozta. Spinoza a *Bibliát* nem tartotta isteni eredetű műnek, hanem csak emberi alkotást látott benne. Ezért bátran nyúlt a bibliai szövegekhez és Ibn Ezra nyomán kimutatta, hogy a *mózesi könyvek* nem származhattak Mózestől. Spinoza bibliakritikai munkássága nyomán egyre népszerűbb lett a gondolat, hogy a Biblia éppen úgy keletkezett, mint bármely más irodalmi mű, ezért a benne szereplő csodák sem lehetnek igazak, legfeljebb szimbólumként értelmezhetjük őket. Spinoza biblia-kritikai alapelveit a német *bibliai racionalizmus* építette tovább és alkalmazta a Jézus-életrajzokra is.

spiritizmus (a spiritus = szellem, lélek latin szóból) – az *okkultizmus* válfaja, amely szerint az embereket a „szellemvilág", az elhunyt jó és rossz emberek lelkeinek a világa veszi körül, amellyel az élők szellemidézés révén összeköttetésbe léphetnek. A modern ~ megalapítója Davis Andrew Jackson amerikai „próféta". Ez a születésétől fogva érzékeny idegrendszerű ember 19 éves korában (1845-ben) meggyőződése szerint túlvilági kinyilatkoztatásokat kapott, amelyeket könyv alakban is megjelentetett. Ezt követően az Egyesült Államok különböző helyein szellemjárások hire kapott lábra. Így Hydesville-ben két leánytestvér (a Fox lányok) észlelt titokzatos zajokat, amelyek – szerintük – csakis a szellemektől származhattak. A Fox lányok ettől kezdve rendszeresen kereste a kapcsolatot a túlvilági szellemekkel, akik kopogások révén közölték üzeneteiket. A szellemidézés szokása széltében-hosszában elterjedt, annak ellenére, hogy a Fox lányok egyike 1888-ban nyilvánosságra hozta csalásaik módszerét. És bár már a kortársak között is akadtak, akik észrevették a szellemjárások mögött szereplő beteg lelkű vagy szélhámos mozgatókat, a ~ világméreteket öltő *vallás*sá terebélyesedett, amelynek ma is szép számmal vannak hívei. A ~ tanítása szerint az ember három részből áll: a szellemből, a *lélek*ből és a testből. A szellem az emberben levő „isteni

szikra" vagy „én-tudat", a lélek pedig (amely finom anyagú, láthatatlan „asztráltest") az összekötő kapocs a szellem és az anyagi test között. A halál pillanatában a lélek és vele a szellem, elhagyja a fizikai testet, amely éltető elveitől megfosztva bomlásnak indul. A lélektől körülvett szellem azonban tovább él, és folytonos tisztulás (esetleg reinkarnáció) révén alkalmassá válik a boldog örökkévalóságra. A szellemek tetszés szerint megjelenhetnek a Földön, sőt láthatóvá tehetik magukat *(materializáció)* és különleges dolgokat *(asztaltáncoltatás, telekinézis, szellemválaszok)* produkálhatnak. A szellemvilággal általában a *médium* teremti meg a kapcsolatot. Mindezek alapján a spiritiszták azt állítják, hogy a halál után nem szűnik meg, hanem tovább folytatódik az élet, és hogy a materializmussal szemben sikerült tapasztalatilag bebizonyítaniok a szellemi világ létezését és magasabbrendűségét. A ~ mint új vallás jelentkezik: előírásokkal, erkölcsi követelményekkel és a szellemek által meghatározott szociális programokkal. Tanítását rendszerbe foglalja, összejövetelei vallási jellegűek, ahol az éneklésnek és az imádkozásnak nagy szerepe van. Ígéretei között első helyen szerepel, hogy a hanyatló vallásos szellemet megeleveníti, a vallásokat új életerővel és pezsgéssel tölti el. A szellemek új evangéliumot hirdetnek vagy a régit új szempontok szerint magyarázzák, és új „igaz egyház" alapjait akarják lerakni. Mindezek alapján sokan – még a keresztény *egyház*ak egyes képviselői is – üdvözölték úgy a ~-t, mint a tudomány és a hit mentőhídját. A keresztény egyházak hivatalos tanítása szerint azonban a ~ jelenségei a gonosz szellemektől, az istenellenes természetfölötti hatalmaktól származnak, ezért a velük való kapcsolatteremtésnek mindenféle formája tilos a keresztény ember számára. A spiritiszta összejövetel vagy szeánsz legtöbbször asztaltáncoltatással kapcsolatos. Már a Foxékhoz járók is rendszerint asztal köré ültek, s ott várták a szellemek jelentkezését. Később a spiritiszták kidolgozták a szellemidézés módszereit és előírták annak szabályait is. Ennek alapján csak azok gyülekezhetnek asztaltáncoltatás céljából, akikben komoly a vágy a szellemekkel való érintkezés után. A kétkedők nehezítik, sőt egészen lehetetlenné teszik a szellemek közlekedését. A szobában kellő hangulatot kell teremteni a szellemidézéshez. Igen fontos, hogy a szellemidéző összejövetelek sötétben vagy félhomályban történjenek. Az üléseket rendszerint halk zene mellett szokták lefolytatni. A szellemekbe, démonokba, azok ártó vagy segítő hatalmába, az elhunytak szellemeinek, lelkeinek visszajárásába vetett hit már az őstársadalomban megtalálható (lásd: *animizmus*). Általában azonban az elhunytak szellemeit félelmeteseknek tartották, és inkább távoltartásukon mint felidézésükön fáradoztak. A temetési szokások számtalan eleme éppen a szellemek visszatérésének a megakadályozását szolgálta, de ősi múltra tekint vissza a szellemidézés szokása is, amely általában válságos időszakokban, hosszan tartó háborúk idején ölt nagyobb méreteket, de gyakran összefüggésben áll egyéni vagy családi tragédiákkal is. A ~ tág teret biztosít a szemfényvesztéseknek és csalásoknak. A spiritiszták összejövetelein gyakran szerephez jutnak – legtöbbször mint médiumok – sérült pszichikumú emberek is.

stipendium (misepénz) – meghatározott pénzadomány, amelyet a hívek azért juttatnak a papnak, hogy értük, illetve szándékukra (intentio) mutassa be a *misé*t. A szokás első nyomai VII. századiak, általánosan a XII. században terjedt el. A ~-mal kapcsolatos kötelezettségeket az *Egyházi Törvénykönyv* szabályozza.

stóla (a sztolé = ruha, dísz görög szóból) – 1. rendszerint selyemből készült, két vállon lelógó liturgikus dísz, amelyet a katolikus és az orthodox pap visel szertartás közben. Keleten a IV., Nyugaton a VI. század óta használják. – 2. bizonyos *egyházi* szertartások, illetve szolgáltatások (házasságkötés, temetés, anyakönyvi kivonat készítése stb.) elvégzéséért az egyházi hatóságok által megszabott díj, amely a *plébános*t illeti meg, akár ő végzi a szolgáltatást, akár nem. Ez utóbbi esetben valamennyit juttat a szertartásvégzőknek. A ~ egy része a szertartásnál segédkezőket illeti meg.

Suarez, Francisco (1548–1617) – spanyol származású jezsuita szerzetes, aki a *skolasztikán* belül az újkori igényekre figyelemmel *Aquinói Tamás*ra támaszkodva új rendszert alkotott. Nevéhez fűződik az első, Arisztotelész rendszerezésétől eltérő *metafizika* kidolgozása. Államelmélete szerint a hatalom *Isten*től származik oly módon, hogy azt Isten eredetileg az egész népre ruházta, a nép pedig szerződéssel az uralkodónak adta át, aki ezért a népnek felelősséggel tartozik. ~ rendszere különösen a *jezsuiták* körében honosodott meg és a *neotomizmus* liberálisabb irányzatát alapozta meg.

sugalmazás – lásd Biblia

Summa contra Gentiles – lásd Aquinói Tamás

Summa Theologica – lásd Aquinói Tamás

Syllabus (seu collectio errorum modernorum = a modern tévedések gyűjteménye vagy jegyzéke) – IX. Pius *pápa enciklikái*ból, leveleiből készült kivonat, amely a korabeli, tévesnek minősített – jórészt haladó – eszméket foglalja össze, s amelyet a pápa 1864. december 8-án adott ki. A felsorolt és elítélt nyolcvan ún. tévedés tíz csoportra oszlik. 1. A panteizmus, naturalizmus, racionalizmus tanítása; 2. a mérsékelt racionalizmus tanai; 3. a vallási közömbösség; 4. a szocializmus, kommunizmus, titkos társaságok, bibliatársaságok tanításai; 5. az *egyház* jogait érintő tévedések; 6. az államot, valamint az állam és az egyház viszonyát érintő tévedések; 7. az erkölcstan tévedései; 8. tévedések a házasságról; 9. tévedések a pápa világi hatalmáról; 10. a modern liberalizmus tévedései.

Szabad Egyházak Tanácsa – a magyarországi kis egyházak közös szervezete, amely a harmincas évek elején alakult Szabad Egyházak Szövetségének jogutódja. A ~ a kis egyházak elzárkózását, társadalomtól való elfordulását igyekszik feloldani. A ~ tagjai a magyarországi *baptisták*, *adventisták*, *methodisták*, a Keresztyén Testvérgyülekezet, Szabadkeresztyének, Őskeresztyének, Isten egyháza, Élő Isten gyülekezete és a *pünkösdisták*. A ~ évenként kb. 10 könyvet ad ki és fenntart egy lelkészképző intézetet is.

szadduceusok (valószínűleg Sádok-párti, az i. e. 250 körül élt Sádokról) – *zsidó vallási* irányzat, amelynek tagjai a királyi és a papi hatalom köré tömörülő arisztokrácia köréből kerültek ki. Csak a mózesi (írott) törvényt fogadták el, az „ősök hagyományait", a *farizeusok* által nagyra tartott „szóbeli törvényt" elvetették. A mindenkori fennálló hatalom (lásd: *Hasmoneus-dinasztia, Heródes uralma*) kegyeit keresték, ezért a nép körében általános megbotránkozást keltettek.

szaléziánusok – a Don Bosco (Bosco szent János) által alapított (1855) katolikus szerzetesrend, amely feladatának az ifjúság, elsősorban az elhagyott, illetve árva gyermekek nevelését és képzését tekinti. Don Bosco a rendet Szalézi szent Ferencről nevezte el, kifejezve ezzel, hogy tagjaitól nem vár különleges életvitelt, csak annyit, amennyit a névadó „Filothea" című műve minden kereszténytől megkövetel. A ~ Magyarországon is letelepedtek. Működésüket 1949-ben beszüntették.

szamaritánusok – lásd zsidó vallás

Szaószjant – lásd iráni vallás

szeánsz – lásd spiritizmus

szekták (a secta = levágott, lemetszett latin szóból) – olyan vallási gyülekezetek, amelyek valamelyik ún. történelmi (rendszerint protestáns) *egyház*ból szakadtak ki, saját tanrendszerrel és szervezettel rendelkeznek, amelyet a *Bibliá*ból vezetnek le és igazolnak. Napjainkban mintegy 500–600-féle keresztény szektát, kisebb egyházat tartanak számon. A ~ elméleti forrása az a protestáns alapelv, amely szerint a Bibliát mindenki szabadon magyarázhatja. A ~ általában élesen szembefordulnak a történelmi vallásokkal és egyházakkal, gyakran pedig hátat fordítanak a társadalomnak is. Rendszerint a közelinek tartott világ végét várják és gyakran fanatikus, erőszakos mó-

don hirdetik tanaikat. A ~ kialakulásának és tömegméretű elterjedésének az oka általában a társadalom kilátástalansága, illetve az egyes emberek, rétegek, csoportok talajtvesztettsége. Hazánkban a felszabadulás előtt a ~-at mind a bevett vallások, mind pedig az állami szervek üldözték. A felszabadulás után a ~ nagy részét a *Szabad Egyházak Tanácsa* tömöríti, amelynek tagegyházai, az ún. kisegyházak – amelyek semmilyen hátrányos megkülönböztetésben nem részesülnek – keresik a szocializmust építő társadalmunkba való bekapcsolódás lehetőségeit.

szekularizáció (a saeculum = evilág latin szóból) – 1. a *vallás*tól és az *egyház*tól való tömeges elfordulás, amelynek élesen kivehető jelei már a múlt században megmutatkoztak, s amely napjainkra világméreteket öltött és elérte a társadalom minden rétegét. Egyházi szociológusok felméréseire támaszkodó statisztikai adatok mutatják a megkereszteltek jelentős rétegének elfordulását a kereszténységtől, a papi és szerzetesi életforma iránti érdeklődés csökkenését, a vallási szertartások iránti érdektelenség növekedését, a keresztény – és általában a vallásos – életmód és életeszmény vonzerejének fokozatos megszűnését. A vallástól való elfordulás a munkásosztály körében a legnagyobb méretű. A ~ világosan kivehető tendencia, amely azonban ellentmondásosan érvényesül és nem jelenti azt, hogy a vallástól elforduló tömegek a tudatos materializmus talajára helyezkednek. A vallástól való elfordulás gyakran világnézeti közömbösséggel, érdektelenséggel jár együtt. A ~-nak a kapitalizmusban elindult folyamata tőkés viszonyok között nem lehet következetes, mert bár számtalan – elsősorban a termelőerők fejlődésével kapcsolatos – tényező segíti azt, de ugyanakkor számtalan – a tőkés társadalmi viszonyokkal kapcsolatban álló – tényező táplálja és újraszüli a vallásos-misztikus eszméket. A mi viszonyaink között is megfigyelhető a vallás hatásának általános csökkenése, amely a munkásosztály soraiban és az értelmiségi rétegen belül a legszembeszökőbb, ha nem is egyenletes és arányos. Az eltolódás a teles vallásoktól a *panteizmus*on, *deizmus*on keresztül egyrészről a világnézeti közömbösség felé, másrészről a dialektikus materialista tudatosság felé történik. A ~ mindenekelőtt az iparosodás és az urbanizáció következménye. Az ipari munkás sok tekintetben másként látja a világot, mint a földműves. A földműves, akinek munkája során a munkatevékenység és a munka tárgya (a természet) nem válik el élesen egymástól, könnyen antropomorfizálhatja, az ember mintájára képzelheti el a természetet, és úgy is próbálja befolyásolni azt, mint az embereket (lásd: *antropomorfizmus*). Ezzel szemben a kézműves és még inkább az ipari munkás természetét átalakító tevékenységében (az új termék létrehozásában) élesen elkülönül a szubjektum a tárgytól. A tárgyat objektíven kell felfogni, egyre mélyebben kell megismerni. Mindez olyan szemlélet kialakulását segíti elő, amely olyannak tünteti fel a külső világot, amilyen az a valóságban: szívós munkával meghódítható, átalakítható valóságnak. Az iparosodással együtt jár az is, hogy egyre nagyobb munkástömegek ébrednek termelő, szüntelenül új terméket létrehozó tevékenységük közben annak tudatára, hogy az emberi megismerés lehetősége elvileg korlátlan, szemben a vallási tanítással, amely szerint vannak elvileg megismerhetetlen területek. A vallás válságát mindennél jobban elmélyítette a munkásosztály harcának kibontakozása, majd a szocializmus győzelme 1917-ben egy országban, 1944–1945 után pedig a világ jelentős részében. Ez a néptömegek aktivitásához, a haladó erők világméretekben való megerősödéséhez, a társadalmi tudatosság növekedéséhez, a marxista materialista világnézet terjedéséhez vezetett, amelynek következtében erősödött a dolgozó ember öntudata, saját erejébe vetett hite és egyre inkább háttérbe szorultak azok a vallási elképzelések, amelyek a létbizonytalanság talaján születtek meg és az ember kiszolgáltatott, bizonytalan helyzetéből táplálkoznak. A marxizmus és a munkásmozgalom fejlődésének hatására a világtól elforduló vallási magatartásra is mind nagyobb nyomás nehezedett. Ebből eredően jelent meg a túlvilágra tekintő vallási szemlélet és az

evilági társadalmi problémák, valamint megoldásuk iránt jelentkező igény között olyan ellentmondás, amely szintén a ~ fokozódását idézte elő. A gyarmati rendszer széthullásának a folyamata mindenekelőtt a felszabadult népeknek a volt gyarmatosítók vallásától való elfordulását hozta magával, ugyanakkor a harmadik világ függetlenségi mozgalmai nagy hatással vannak a keresztény társadalmi eszmék alakulására, egyre nagyobb feszültséget okozva a *pápai enciklikák* szellemében kidolgozott szociális doktrínákban. A ~ elmélyülése az egyházak részéről különböző, a krízis felszámolására irányuló kísérletet váltott ki. Ennek a jegyében ülésezett pl. a *II. vatikáni zsinat*, hívták létre a *neotomizmust* és bontakozott ki protestáns kezdeményezésre az *ökumenikus mozgalom* stb. Az elvilágiasodás folyamata azonban sem meg nem állt, sem le nem lassult. – 2. az egyházi javaknak „világi", állami célokra való lefoglalása. Az első nagyszabású ~-t a *reformáció* után a világi fejedelmek és hűbérurak hajtották végre. A francia forradalom időszakában, 1789-ben kiadott rendelet szerint Franciaországban az összes egyházi birtokkal a nemzet rendelkezik, amely ugyanakkor magára vállalja az istentisztelet költségeit, a papok ellátását és a szegények gondozását. Ilyenféle ~ történt Németországban is, amikor I. Napóleon megszüntette a kis egyházi fejedelemségeket és azokat világi uralkodók által vezetett államokba osztotta be (a kölni, a mainzi és a trieri érsekségek – ezek az *érsek*ek egyben választófejedelmek is voltak – a vesztfáliai királyságba olvadtak be.) Magyarországon II. József hajtott végre nagyarányú ~-t (lásd: *jozefinizmus)*. 1919-ben is sor került Magyarországon a ~-ra. 1945 után hajtották végre Magyarországon az első következetes ~-t.

szellemidézés – lásd spiritizmus

szellemválaszok – a *spiritizmus* tanítása szerint a *médium*on keresztül megnyilatkozó szellemnek a szeánszon neki feltett kérdésekre adott feleletei. A médium gyakran olyan dolgokat közöl a spiritiszta szeánsz résztvevőivel, amelyeket megszokott körülmények között nem tudna megmondani. Így összefüggéstelen idegen szavakat használ, vagy összefüggő mondatokat közöl olyan idegen nyelven, amelyet nem ismer és sohasem tanult, olyan régmúlt dolgokat idéz fel, amelyeket már mindenki elfelejtett, olyan írásokat és rajzokat produkál, vagy egyéb olyan ismeretnek adja tanújelét, amely messze felülmúlja közismert szellemi képességeit. Mindezek és a hasonló produkciók az okkultista-spiritiszta összejövetel résztvevőiben azt a látszatot keltik, hogy titokzatos szellemi erők azok, amelyek e szokatlan jelenségeket létrehozzák. A médiumok ezeket a rendkívüli jelenségeket teljes vagy részleges önkívületi állapotban, ún. transzban, azaz hipnotikus álomban hozzák létre, amelyet az esetek legnagyobb többségében a médium maga idéz elő. Még egészséges, normális idegállapotú emberek is, akik már láttak elrévülő közvetítőt, viszonylag könnyen tudják önmagukat hipnotizálni. Még könnyebben megtehetik ezt, ha voltak már hipnotikus állapotban valamely külső behatás következtében. Gyakran előfordul az is, hogy az ülésvezető ejti hipnotikus álomba a médiumot. Ennek az állapotnak az egyik jellegzetessége az, hogy olyan cselekvéseket, illetve cselekvéssorokat indít el a kérdéses személyben, amelyekre egyáltalán nem, vagy alig figyel, s így automatikusan mennek végbe. Ezek az automatizmusok, önkéntelen, korábban begyakorlott cselekedetek, amelyeket a médium hajt végre, gyakran keltik azt a látszatot, hogy nem is tudatán kívül levő médium az, aki cselekszik, hanem valamelyik túlvilági szellem. Különösen akkor tévednek meg könnyen az automatizmus törvényszerűségeit nem ismerő emberek, amikor a transz állapotában levő médium beszélni, írni vagy rajzolni kezd, esetleg beszél és ír egyszerre. A transzállapotban levő médiumnak jellemző tulajdonsága lehet az éles emlékezet, a hüpermnézia is. Ezzel a tulajdonsággal a médium, az agyában korábban elraktározódott és már régen feledésbe merült emlékei közül könnyen a felszínre hoz olyanokat, amelyekre éber állapotban nem emlékezhet vissza. A transzban levő médium emlék-

képfelidéző képessége betegesen fokozódik és így érthető, ha régen elfelejtett nyelven beszél vagy hangszeren játszik stb., amit a jelenlevők gyakran a túlvilági szellemekre vezetnek vissza.

szentek – a *katolikus egyház* és az *orthodox egyházak* tanítása szerint tágabb értelemben azok a szellemi lények *(angyalok)* vagy elhunyt emberek, akik *Isten* környezetében, a mennyországban élnek, és Isten közvetlen szolgálatát látják el, szűkebb értelemben pedig az *egyház* ítélete alapján kanonizált, azaz szentté avatott elhunytak. A szenttéavatási eljárás, az ún. kanonizáció feltétele, hogy valaki életében hősi fokon gyakorolja az erényes életet és *csoda* is fűződjék személyéhez. A ~ tiszteletének a módját is az egyház szabja meg. Legnagyobb tisztelet Máriát illeti meg (lásd: *Mária-kultusz*). A ~ tisztelete a *keresztényüldözések* időszakában a vértanúk emléknapjainak a megülésében állott. A III. századtól kezdve azokat a hitvallókat is kezdték tisztelni, akik hitüket valamely bíróság előtt megvallották, ezért büntetést szenvedtek, de nem haltak meg. A IV. századtól szokásba jött az is, hogy azokat a keresztényeket is tiszteletben részesítették, akik életük vitelével tettek tanúságot hitük mellett. A ~ tisztelete a középkorban érte el tetőfokát. A középkorban azokat az emberi tulajdonságokat, képességeket ruházták a ~re, amelyek a feudális társadalom keretei között reálisan elérhetetlennek, megvalósíthatatlannak bizonyultak. A *reformáció* egyházai nem tisztelnek ~et.

szenthagyomány – lásd tradíció

Szentháromság – keresztény *dogma*, amely szerint az egy és ugyanazon isteni természetet (lényeget) három személy, az Atya, a Fiú és a Szentlélek birtokolja. Ily módon, bár ugyanaz az *Isten*, egymástól mégis különböző személy az Atya, a Fiú és a Szentlélek. A három személy minden tökéletességgel egyformán (végtelen fokban) rendelkezik, csak eredetét tekintve különbözik egymástól. Az Atya létét és tökéletességét nem kapta senkitől, míg a Fiú az Atyától, a Szentlélek pedig az Atyától és a Fiútól nyeri isteni természetét. A ~ dogmája a *teológia* szerint *misztérium*, azaz olyan hittétel, amely *kinyilatkoztatás* nélkül megismerhetetlen, megismerése után pedig ésszel felfoghatatlan. A valláskritika az ókortól kezdve bírálja a ~ tanát, abszurd teológiai spekulációnak vagy az ún. *pogány* istenhármaságok keresztény változatának tartva azt. A *marxista valláskritika*, nem tagadva a késő-ókori, vallásos jellegű filozófiai spekulációk hatását a ~-dogma kialakításában, a figyelmet arra irányítja, hogy milyen társadalmi háttérrel rendelkezik és milyen szükségletek kielégítésére jött létre ez a tanítás. A ~ dogmájának a kialakulása a *kereszténység* megváltásáról vallott nézeteinek a változásával áll összefüggésben. Azzal párhuzamosan, hogy a kereszténység feladta korai hatalomellenes álláspontját és a megváltótól nem valóságos, társadalmi-politikai szabadulást várt, hanem az emberiség bűneinek eltörlését, olyan megváltónak az alakját rajzolta meg, aki képes erre a természetfölötti feladatra, azaz Isten. De ennek az Isten-megváltónak különböznie kellett az Atya-istentől, akit megváltó tevékenysége révén ki kellett engesztelnie. A megváltónak, *Jézus Krisztus*nak az Isten voltát és az Atyától való különbözőségét („Isten fia") a niceai egyetemes *zsinat* hirdette ki ünnepélyesen 325-ben. A *lélek*nek, Isten lelkének vagy szellemének Jézus Krisztus születésével kapcsolatban kezdettől fogva nagy jelentősége volt a keresztény tanításban. Az azonban hosszú ideig kétséges volt, hogy a gnosztikus középlények mintájára Istennek az angyalokhoz hasonló szolgáját kell-e látni benne, vagy maga is Isten. Miután azonban leszögezték a *niceai zsinat*on a Fiú (Krisztus) istenségét, természetszerűvé vált, hogy a lélek istenségét is ki kell mondani, mert ha az Isten-Krisztus megtestülését nem a Szentlélek–isten műveként fogták volna fel, akkor veszélybe került volna Krisztus istenségének a dogmája. Ezért mondta ki a *konstantinápolyi zsinat* (381) a Szentlélek istenségének a dogmáját és határozta meg az Atyához és a Fiúhoz való kapcsolatát: míg a Fiú az Atyától öröktől fogva szüle-

tik, addig a Szentlélek az Atyától (később: és a Fiútól, lásd *filioque-vita*) származik. A dogma fogalmi rendszerbe öltöztetése és kifejtése *Augustinus* nevéhez fűződik († 430). A ~ hivatalos értelmezésétől eltér a monarchizmus, amely szerint az egy Isten három formában jelenik meg és működik (vagyis nincs reális különbség az isteni személyek között), a szubordinacionizmus, amely egymásnak alárendelt személyeknek fogja fel a ~ személyeit (vagyis reális különbség van személyek között, de csak az Atya Isten), a triteizmus, amely szerint mindhárom személy külön természettel rendelkező Isten (vagyis reális különbség van személy és természet között). Főleg a modern protestáns teológiai irodalomban a ~ személyeit gyakran metaforikus értelemben szerepeltetik: a Fiú csak az emberekkel való összehasonlítás alapján mondható Isten fiának, a Szentlélek pedig nem más, mint a megszemélyesített isteni erő és működés.

szentírástudomány (biblicum) – a *Bibliá*val mint a *kinyilatkoztatás* forrásával foglalkozó *teológiai* tudomány, ellentétben a *bibliakritikával*, amely profán módszerekkel közelíti meg a Bibliát. A ~ első megnyilatkozása a zsidó bibliamagyarázat volt, amelynek szükséglete akkor merült fel, amikor az arám nyelvet beszélő zsidók nem értették meg a héber nyelvű bibliai könyveket és a bennük rejlő tanításokat. E nehézségen segítettek az ún. targumok, a héber szöveg arám nyelvű parafrázisai. A középkori zsidó bibliamagyarázók közül kiemelkedik Selomo ben Jishaq (Rasi) rabbi, Ibn Ezra és Majmonidész. A keresztények a II. századtól kezdve törekszenek tudományos módszerekkel közeledni a Bibliához. Mindenekelőtt a helyes szöveget igyekszenek megállapítani. Kitűnik e tekintetben Origenész III. századi ókeresztény író és Jeromos V. századi egyházatya, aki a *Vulgata* néven közismert és elterjedt latin bibliafordítást is készítette. A középkorban – a bibliai keleti nyelvek ismeretének hiánya miatt – a keresztény ~ meglehetősen elmaradott volt. A *reformáció* kapcsán fordult a figyelem komolyabban a Biblia felé. Mind a katolikusok, mind pedig a protestánsok a Biblia nevében hirdették tanaikat és a Bibliával igazolták nézeteiket. A protestánsok pedig, akik hitük egyedüli forrásának tekintik a Bibliát, teológiájuk középpontjába helyezték a ~-t. A ~ elhatárolta magát a kritikai bibliatudománytól, ennek ellenére nem tudta magát hatása alól kivonni. Újabban már fel is használja annak eredményeit azokban az esetekben, ha azok nem állnak szemben valamilyen alapvető hittétellel. A ~ mindenekelőtt azt vizsgálja, hogy mely könyvek és mikor kerültek be a *kánon*ba (kánontörténelem), majd a Biblia szövegét vizsgálja (szövegtörténelem) és azokkal a kódexekkel foglalkozik, amelyekben fennmaradt a Biblia. A ~ az egyes bibliai könyvek keletkezési körülményeit, szerzőjének problémáját, szövegértékét, tartalmát, történeti megbízhatóságát is vizsgálja. Álláspontja a legutóbbi időkig általában konzervatív volt és törekvése inkább a bibliai szövegek védelmére, mint a valóságos összefüggések feltárására irányult. A ~ tartozéka, a szövegmagyarázat (egzegézis) mindenekelőtt azt a célt tűzi ki maga elé, hogy helyreállítsa, majd megmagyarázza a Biblia eredeti szövegét. A ~ segédtudományai a bibliai földrajz és történelem, a bibliai régiségtan, a bibliai nyelvek stb. A ~ a Biblia eredeti (héber vagy görög) szövegét vizsgálja. Eközben nem mellőzheti a szövegkritikát. A Biblia a különféle kódexekben, különféle változatokban maradt fenn. Az eltérő olvasások közül és azok alapján a szövegkritikának meg kell állapítania a valószínű eredeti olvasási módot, az ún. eredeti szöveget. A szövegkritika jobbnak tartja a rövidebb szöveget a hosszabbnál (mert a Biblia másolói hajlamosak voltak arra, hogy valamilyen magyarázatot fűzzenek a szöveghez), a nehezebb szöveget előnyben részesíti a könnyebbel szemben (mert a másolók szívesen könnyítettek a nehezebb szövegeken vagy azokon, amelyeket nem értettek meg) stb.

Szent István – lásd kereszténység Magyarországon

szent jobb – I. (szent) István állítólagosan épen maradt jobb keze. A csodálatosan

épen maradt ~ Szent István-i eredete erősen kétséges. Már a megtalálás körülményeinek a leírása is óvatosságra int. (Egy mennyei ifjú adta át fehér ruhában Mercuriusnak, aki azt földbe ásva őrizte mindaddig, amíg elérkezettnek látta az időt, hogy titkát László királynak felfedje.) Később az ereklyét a törökök Budáról állítólag elvitték, tőlük kereskedők vásárolták meg, azoktól pedig a raguzai domonkos *szerzetesek*hez került. Tőlük szerezte végül is vissza Mária Terézia. A ~-ot a katolikusok évenként egyszer, augusztus 20-án a hívek nyilvános tiszteletére bocsátják és körmenetben körülhordozzák.

Szentlélek – lásd Szentháromság

Szent Officium – lásd inkvizíció

szent sátor – Jahvénak, az izraeli törzsek sivatagi, bika vonásokat is viselő viharistenének szentélye, amely még letelepülésük után is – egészen Salamon koráig – vallási életük központja volt. A ~-t a honfoglalás után Silóban helyezték el, a *jeruzsálemi templom* felépítése után a templomban őrizték, majd a *babiloni fogság* előtt elrejtették és ettől kezdve nyoma veszett. A ~ két részből, az udvarból és a hajlékból állott. Az udvar 100 könyök hosszú és 50 könyök széles tér volt, amelyet finom lenvászonból készült szőnyegekkel kerítettek körül. Az udvarban állították fel a fából készített, rézzel bevont, ládaszerű égő áldozati oltárt, amelynek belső részét homokkal töltötték meg. Az oltár négy sarkát szarvszerűen képezték ki; ezeket kenték meg a papok az áldozati állatok vérével. E szarvak (Jahve jelképei) minden bizonnyal annak az időnek a maradványai voltak, amikor Jahvét még mint bikaistent tisztelték. Az égő áldozati oltárban mindig lobognia kellett a tűznek. Az udvarban állott még egy fémből készült víztartó medence, amelynek vize a rituális mosakodások céljaira szolgált. A hajlék az udvar nyugati felének közepén állott. Oldalait arannyal bevont fából készítették, tetejét pedig takarókkal fedték le. A hajlék két részből állott: a szentélyből és a legszentebből vagy „szentek szentjéből". A szentélyben volt a fából készült és aranylemezekkel fedett tömjénoltár, amelyen a papok reggel és délután illatáldozatot mutattak be; a kitett kenyerek asztala, amelyre minden *szombat*on 12 friss, kovásztalan kenyeret helyeztek, továbbá az aranyból készült hétágú, kb. 60 kg súlyú lámpatartó, amelyben éjszakánként olajat égettek. A szentélytől négyszínű függöny választotta el a legszentebbet, amelyben a *frigyszekrény* állott. A szentélybe a papság mindennap bemehetett, a legszentebbe azonban csak a főpap léphetett be, ő is csak egyszer egy évben, az *engesztelés napján*.

szentségek – a *kereszténység* szent cselekményei, amelyek révén a hit szerint az ember különleges isteni *kegyelem*ben részesül. A *katolikus egyház* és *az orthodox egyházak* szentségei a következők: *keresztség, bérmálás, oltáriszentség*, bűnbánat szentsége *(gyónás), betegek szentsége, papi rend, házasság szentsége*. A *protestáns egyházak* csak két szentséget ismernek el: a keresztséget és az oltáriszentséget (úrvacsorát), mert a *Bibliá*ban csak ezek szerepelnek. A ~ felfoghatók úgy is, mint az ősi *mágia* maradványai, amelyek a *misztérium-vallások* közvetítésével kerültek be a kereszténységbe.

Szentszék – lásd Apostoli Szék

szent történet – lásd Ószövetség története

szeplőtelen fogantatás – lásd Mária-dogmák; Mária-kultusz

Szeptuaginta – (LXX) – lásd Ótestamentum

szerpap – lásd papi rend

szerviták (Szervita-rend, Mária szolgái, Ave Maria testvérek) – hét firenzei kereskedő által a XIII. században alapított katolikus szerzetesrend. *Augustinus* szabályait fogadták el (lásd: *Ágoston-rendi szerzetesek*). Feladatuknak a *Mária-kultusz* (főleg a Fájdalmas Szűz kultuszának) terjesztését tekintették. Női ágát („köpenyes rend")

Szent Julianna alapította. Magyarországon korán meghonosodtak, II. József megszüntette a rendet (lásd: *jozefinizmus*), majd Egerben, Budapesten és Máriaremetén újraszerveződtek. 1949-ben a ~ rendje működését Magyarországon beszüntették.

szerzetesség (keresztény) – a katolikus és az *orthodox egyházak* intézménye, amely elsősorban az egyén tökéletesedését van hivatva szolgálni az átlagosnál magasabb életeszményt állítva tagjai elé. A szerzetesi intézmény az *anakhoréták* mozgalmából fejlődött ki. A szerzetesek hármas fogadalmat tesznek (tisztaság, engedelmesség, szerénység) és közös életre kötelezik magukat. Lakóhelyük a *kolostor*. A szerzetesek az egyéni élet kontemplatív jellegű tökéletesítésén túl – mint papok – a lelkipásztorkodásba is bekapcsolódnak és alapítási céljuknak megfelelő speciális feladatokat is ellátnak. A legismertebb szerzetesrendek: *baziliták, Benedek-rend, ciszterciták, ferencesek, domonkosok, pálosok, karmeliták, szerviták, a lovagrendek, karthauziak, jezsuiták, piaristák, szaléziánusok, verbiták*. A férfi szerzetesek mellett az egyházban női rendek is működnek (apácák). Szerzetesei vannak a *buddhizmus*nak és az *iszlám*nak is.

szinoptikus kérdés – lásd evangéliumok

Szofoniás – lásd kisprófétáik

szolgálatteológia (diakóniai teológia) – a magyarországi protestáns egyházak által kidolgozott és képviselt teológiai irányzat, amely a *kereszténység* lényegét az emberiség szolgálatában jelöli meg. A ~ szerint az *egyház* minden tevékenysége (igehirdetés, szentségközvetítés, jótékonykodás) szolgálat. Ebben az összefüggésben nem lehet idegen tőle az emberiség, a társadalom, az egyes ember javát, előrehaladását célzó tevékenység, így a szocializmus építése sem.

szombat (héber: sabbath = nyugalom) – a *zsidó vallás* hetenként visszatérő, péntek estétől szombat estig tartó ünnepe, amelyet munkaszünettel és zsinagógai istentisztelettel ülnek meg. Míg állt a *jeruzsálemi templom*, különleges áldozatokat is mutattak be e napon. A munkaszünet azt jelenti, hogy mindenféle munkától, még a tűzgyújtástól és a főzéstől is tartózkodni kell. A templomban a mindennapos áldozatokon (a reggeli és esti égő bárányáldozaton, lisztláng- és boráldozaton, a főpap eledeláldozatán és az illatáldozaton) kívül két bárányt is áldoztak és tizenkét friss kenyeret helyeztek a szentély aranyasztalára, melyet minden ~-on frissre cseréltek. A *zsinagóga*ban reggel és délután imákat mondanak, a Tórát (lásd: *mózesi könyvek*) olvassák és magyarázzák, valamint buzdító beszédet hallgatnak. Az ünnep célja az, hogy emlékeztessen Jahvéra, aki a *bibliai őstörténet* szerint hat napon keresztül vitte végbe a teremtés művét (lásd: *világ teremtése*), a hetedik napot pedig megszentelte és elnyugodott. Amint a hét hetedik napját különleges módon ünnepelték meg, úgy a babiloni fogság után minden 7. esztendőt is Istennek szentelték (szombat-év). Pihentették a földeket, nem szántottak, nem vetettek, nem arattak, nem művelték a szőlőt és nem is szüreteltek. Ebben az évben nem volt szabad az adósságot behajtani.

szombatisták – lásd adventisták

szövegkritika – lásd szentírástudomány

szubsztancia (a substo = fennáll latin szóból) – a Marx előtti filozófiában a világ állandó, változatlan lényege. A középkori *skolasztikában* és a *neotomizmus*ban az a való, amely önmagában áll fenn és nem szorul külső fenntartó alanyra, szemben az *akcidens*sel. A ~ az akcidensek változása közben állandó marad, ha megváltoznék, új való jönne létre. A ~ a skolasztikában gyakran azonos értelmű a lényeggel is. A legmagasabb fokú ~ *(Isten)* nemcsak fennállásában, hanem létrejöttében sem szorul külső valóra (okra). *Spinoza* Istent a természettel azonosítva egy ~-t ismert el. Descartes-nál két ~ szerepel (res extensa, res cogitans). A materialisták általában az anyagot tartják ~-nak.

szufizmus – lásd iszlám

szunniták – lásd iszlám

Szűz Mária – *Jézus Krisztus* anyja. Egyetlen olyan történelmileg értékelhető adat sem létezik, amelynek alapján valószínűsíteni lehetne életrajzának népszerűsített adatait. Az *evangéliumok* mindössze néhány adatot tartalmaznak Jézus anyjával kapcsolatosan. A Márk-evangélium mindössze kétszer utal ~-ra: egyszer, amikor Jézus nem akart találkozni vele és testvéreivel (3,31–35), másodszor pedig, amikor éppen anyja és testvérei miatt nem becsülték Jézust szűkebb hazájában, Názáretben (6,1–6.). A János-evangélium csak a kánai mennyegzővel és a keresztre feszítéssel kapcsolatban emlékezik meg mellékes szereplőként ~-ról (2,1–12; 19, 25–27.). Legrészletesebben a Máténak és a Lukácsnak tulajdonított evangélium beszél el egy-egy epizódot ~ életéről, főleg az angyali köszöntéssel és Jézus gyermekkorával kapcsolatosan. Az *Apostolok cselekedetei* Jézus mennybemenetelének mítoszával kapcsolatban emlékezik meg ~-ról. Mária születéséről, szüleiről, születési helyéről és idejéről, gyermekkoráról és élete utolsó szakaszáról stb. azonban ezek az *újtestamentumi* könyvek sem beszélnek. A II. század végéről származó „Protoevangélium Jacobi" néven ismert apokrif irat (lásd: *apokrif evangéliumok*) tartalmazza az első részletes Mária-életrajzot, amely bár hemzseg a mítosz- és meseelemektől, s amely nem is került bele a *kánoni* könyvek jegyzékébe, mégis mind a mai napig alapul szolgál a népszerű Mária-életrajzok számára. Haláláról, temetéséről és mennybevételéről pedig az V. századból származó „Transitus Mariae" című legendás és fantasztikus elbeszélés adja az első részletes leírást. Míg ~ életéről mitikus hagyományok túlburjánzása miatt semmi bizonyosat nem tudhatunk, addig legfontosabb jellemzőit, tulajdonságait és funkcióit (az anyaistennő szerepet, az istenfiúhoz való kapcsolatot, a szűzi szülés mítoszát, az örök szüzesség gondolatát stb.) megtaláljuk a távolabbi múltba visszanyúló hellenisztikus *misztérium-vallások* istennőiben. A szűzi foganásnak, illetve szülésnek háromféle típusa volt ismeretes a *kereszténységet* megelőző időkben. Voltak olyan mítoszok, amelyekben az égi isteneknek földi, halandó nőktől születtek csodás, „szűzi" megtermékenyítés és szülés útján fiúgyermekeik (a héroszok). Nem volt ritkaság az sem, hogy egyes „nagy egyéniségek" isteni származást tulajdonítottak maguknak (pl. Nagy Sándor azt hirdette magáról, hogy Zeusz gyermeke, Augustusról azt terjesztették, hogy Apollón szent állata kúszott anyja testébe, hogy megtermékenyítse). Végül voltak olyan mítoszok is, amelyek szerint az isteneknek egymáshoz fűződő kapcsolatából származtak különféle újabb isteni vagy félisteni lények. Nem voltak ismeretlenek az ún. pogány vallásokban az anyaistennők sem. A *görög mitológiá*ban pl. számos istennő viselt anyai vonásokat. Nem egy szűzi istennő egyben anyaistennő is volt. Az ifjú és szűzi Artemisznek vagy Zeusz kék szemű lányának, Pallasz Athénének az anyaságával a görög vallásban jól megfért a szűzi mivolt is. Izisz, Danaé, Démétér, Alkméné szintén szüzek és anyák voltak egy személyben. ~ alakjának tehát minden alapvető vonása készen volt már a hellenista világban, sőt a Dávid családjából remélt messiást a hellenisztikus időkben egyes hellenisztikus zsidó csoportok is szűztől várták. A ~-ról szóló keresztény tanítások kialakítására Jézus Krisztusnak a megváltásban betöltött szerepének a tisztázásával párhuzamosan került sor. A messiás anyjának olyannak kellett lennie, aki semmiben sem maradt el a hellenisztikus világban ismert és tisztelt anyaistennőktől, de ugyanakkor megfelelő módon elégítette ki a zsidókeresztény gyülekezetek messiás-királyt, prófétát, Jahve szenvedő szolgáját váró igényeit is. Így lett ~ egyrészről Dávid királyi házából való és így került titokzatos, szűzi kapcsolatba a Szentlélekkel is. ~ már a korai keresztény időkben különleges tiszteletben részesült (lásd: *Mária-kultusz, Mária-dogmák*).

T

tabu – lásd totemizmus

Talmud (héber: tanítás, elmélyülés) – nagy terjedelmű, mintegy 700–800 rabbitól származó héber, illetve arám nyelvű gyűjteményes munka, amely az *Ótestamentum* egyes könyveihez fűzött magyarázatokat, *zsidó vallás*i törvényeket tartalmaz. A zsidó teológiai felfogás szerint a *Bibliá*ba foglalt „írásbeli tan" után kialakult a „szóbeli tan", amelyet eredetileg nem foglaltak írásba, csak szóban hagyományozták az utókorra. Írásos rögzítésükre csak az i. sz. III. század eleje óta került sor. A szóbeli tan két fő területe: a bibliai törvények fejtegetése, értelmezése, konkrét alkalmazása és kiegészítése (halakha) és a bibliai elbeszélések fejtegetése, kiszínezése, kiegészítése, erkölcsi tanítások alkotása (aggada). A halakha tárgyi szempontok szerint, hat kötetben történt rendszerezése (i. sz. III. század eleje) alkotja a ~ első részét, a Misnát (héber: ismétlés). A ~ második része a IV. században Palesztinában, illetve a VI. század elején Babilonban lezárt Gemára („befejezés"), a Misna megvitatása és értelmezése. A Misna és a palesztinai Gemára alkotja a rövidebb, ún. palesztinai (jeruzsálemi) ~-ot, míg a Misna és a babiloniai Gemára a hosszabb és elterjedtebb ún. babilóniai ~-ot. A ~ aprólékos előírásainak, magyarázatainak és liturgikus szabályainak a megtartása lett a zsidók legfőbb kötelességévé. A hozzájuk való görcsös ragaszkodás megmerevítette, elszigetelte, de egyben fenn is tartotta a zsidó vallást, és biztosította a világon szétszóródott zsidóság vallási-szellemi egységét és nehezítette a zsidó vallásnak az asszimilálódását.

talmudizmus – lásd zsidó vallás

tanító apokrifek – a bibliai könyvek mintájára készült oktató jellegű könyvek, amelyek azonban nem kerültek be a *kánon*ba. Nevezetes ~: „A tizenkét pátriárka testamentuma", „Salamon zsoltárai", „Salamon ódái" és „Manassze király imája".

taoizmus – lásd Kína vallásai

targumok – lásd szentírástudomány

tefillin – lásd zsidó vallás

Teilhard de Chardin, Pierre (1881–1955) – jezsuita szerzetes, filozófus és paleontológus, a *teilhard-izmus* megalapítója. „Merész filozófiai gondolatai" miatt rendi elöljárói 1923-ban eltiltották a tanítástól, „eretnekgyanúsnak" minősítették és Kínába helyezték. 1929-től a Peking melletti ásatásokat irányította és részt vett a pekingi ősember (Sinanthropus) maradványainak a feltárásában. 1946–1951 között Párizsban tartózkodott, majd mivel az egyház eltiltotta a hazai közszerepléstől, az Egyesült Államokba költözött. Életében az egyházi hatóságok nem engedélyezték filozófiai műveinek a kiadását, többször is elítélték tanítását s nézeteiről a Szent Officium még halála után (1962-ben) is elítélőleg nyilatkozott. Ennek ellenére nézetei egyre népszerűbbek lettek a *katolikus egyház*on belül.

teilhard-izmus – mai katolikus filozófiai irányzat, amelynek létrejötte Pierre *Teilhard de Chardin* (1881–1955) jezsuita szerzetes (lásd: *jezsuiták*), paleontológus nevéhez fűződik. A ~ kiindulópontja az, hogy a természettudományok tényei – így az evolúció ténye – nem mondhatnak ellent a *vallás*nak, összehangolhatók, azonban a *neotomizmus*sal ellentétben nem a tudományokat kell a hithez alkalmazni, hanem fordítva, a vallási *dogmá*kat kell felülvizsgálni, ha valahol nyilvánvaló tudományos

igazsággal kerülnek ellentétbe. A ~ elméletét a darwini evolúcióra építi, amelynek következtében elveti a hagyományos emberteremtés-dogmát, a *bűnbeesés* és az *eredeti bűn* tanát stb. A ~ az evolúciót kiterjesztette az egész világmindenségre. A kozmosz fejlődése egy ún. alfa ponttól indul el és egy omega pontig halad, egyenesvonalúan, de ugrásszerűen. Ilyen ugrás van az élettelen és az élő, az élő és az ember, az ember és az emberen túli lét között. Az élet az anyagból alakul ki, az ember megjelenése sem tételez fel isteni beavatkozást és az életfölötti, az omega ponttal való egyesülés is természeti szükségszerűség, az evolúció következménye. (Ezen a ponton a *kegyelem*ről szóló hagyományos tanítás újraértelmezéséről van szó.) A fejlődés rugója a szellemi energia (radikális energia), amely az anyag legkezdetibb formáiban is jelen van, s amely az anyagban szintén meglevő fizikai energiával (tangenciális energia) szemben nem a szétszóródás, hanem az egységesülés és fejlődés irányában hat. A szellem tehát az elsődleges a világban, de nem mint teremtő erő, hanem a fejlődés belső elve, princípiuma. A szellem csak úgy töltheti be ezt a szerepet, ha a végpontnál *Isten* áll, aki mintegy vonzza a szellemet maga felé és így meghatározza a fejlődés irányát, amelynek végcélja tulajdonképpen az omega pontban való egységesülés. A ~-nak ez a tanítása teszi a rendszert panteisztikus színezetűvé. A koncepció magában foglalja, hogy a fejlődés törvénye a társadalomra is érvényes. Ily módon a ~tól nem idegen a társadalmi haladás gondolata. Az emberiség egységesülés felé tör, amelynek legmagasabb foka a kereszténységesülés. Ennek szellemi mozgatója van: a krisztusi szeretet. A ~ két irányba fejlődik tovább. Egyik ága a marxizmussal és más haladást igénylő nézetekkel szemben elégségesnek látja a társadalom egységesülésének, kereszténységesülésének érdekében a hagyományos keresztény szeretet modern módon való megélését és azt elképzelhetőnek tartja kapitalista keretek között is. A másik ág a kapitalizmus meghaladásának az igényével lép fel, mert csak így látja elérhetőnek az egységesült emberi társadalmat.

teizmus (a görög theosz = isten szóból) – filozófiai-*teológiai* tanítás, amely a világot egy rajta kívül álló, személyes szellemi valóság *(Isten)* teremtő tevékenységére vezeti vissza és célját az Istenben jelöli meg. A ~ tehát – szemben a *panteizmus*sal – Istent elkülöníti a világtól. Azzal a tanításával pedig, amely szerint Isten nemcsak teremtője, hanem végcélja, sőt kormányzója a világnak, a *deizmus*tól is elhatárolja magát. A ~-sal szemben fejtette és fejti ki tanítását az *ateizmus*.

telekinézis (a téle = távol és kinészisz = mozdítás görög szavakból) – az *okkultizmus* és *spiritizmus* titokzatos jelensége, tárgyak állítólagos érintés nélküli mozgása, felemelkedése, lebegése. Az első telekinetikus kísérletet az angol „Dialektikai Társaság" 32 tagból álló bizottsága végezte 1869 és 1871 között, azonban csak négyen fogadták el azt, hogy a jelenségek szellemektől származnak. A ~ „klasszikusa" Eusapia Palladino volt († 1919). Jelenlétében – mihelyt a gyűlésezőterem elsötétedett – a bútorok táncolni kezdtek, székek, asztalok lebegtek a levegőben, mintha úsztak volna. Az elfogulatlan megfigyelők azonban leírják, hogy Palladino, ahol csak alkalma volt, csalással hozta létre a jelenségeket. Ahol pedig az erős ellenőrzés miatt a leleplezés veszélye nélkül nem csalhatott, a csodás produkciók elmaradtak. Csalásainak eszköze két kampós végű bot volt, amelyeket, mint pótlábakat, illetve pótkezeket rendkívüli ügyességgel használt az asztalok és egyéb tárgyak „érintés nélküli" mozgatásainál. Palladino testéről vékony drótok futottak belső szobájába, és a híres *médium* fogait is használta az asztalok mozgatásainál. Azt is megfigyelték, hogy Palladino a sötétség leple alatt ügyesen és észrevétlenül hátratolt lábával mozgatta meg a körülötte levő tárgyakat. Az okkultizmus összes ún. telekinetikus jelensége tudatos vagy öntudatlan csalás, szemfényvesztés eredménye.

teológiai istenérv – lásd biológiai istenérvek

telepátia (a téle = távol és patheia = érzés görög szóból) – távoli események megér-

zése, távollevő személyekről az érzékszervek rendes közvetítése nélkül lelki benyomások szerzése, mások gondolatainak, akarati indításainak a felfogása. Az okkultisták gyakran adnak hírt arról, hogy összejöveteleiken vagy azokon kívül lelki kapcsolatot létesítettek távollevőkkel, a tér korlátait legyőzve üzeneteket közöltek vagy vettek nagy távolságokon keresztül (lásd: *okkultizmus*). A ~ problémája már több mint száz esztendeje foglalkoztatja mind az okkultistákat, mind pedig az elfogulatlan kutatókat. Az okkultisták – akik kritikátlanul minden telepatikus jellegű eseményről szóló híradást igaznak fogadnak el – úgy gondolják, hogy a távolbalátásnak, a távoli dolgok megérzésének, az emberben szunnyadó akarat- és gondolatátviteli képességnek csak természetfölötti magyarázata lehetséges. De azok a kutatók is, akik nem tartoznak ugyan az okkultizmus szélsőséges hívei közé, gyakran tesznek olyan nyilatkozatokat, hogy a ~ ténye csak az anyagnál magasabb rendű szellemnek, a független cselekvésre és életre képes léleknek az elfogadása mellett érthető és magyarázható meg. Kérdés, hogy a ~ jelenségei valóságosak-e és nem az esetek utólagos telepatikus magyarázatán vagy kóros idegi állapotból, esetleg egyéb bántalmakból eredő hallucinációkon alapulnak. Ha pedig a telepatikus jelenségeket bizonyítottaknak tekintjük, kérdés, hogy milyen tudományos magyarázat adható ezekre a jelenségekre. A ~-val szemben – leszámítva az okkultizmus híveit – a tudósok álláspontja a legutóbbi időkig általában tagadó volt. Úgy látszik azonban, hogy ma már nem lehet a tudomány nevében eleve elutasító módon a ~ jelenségeivel szemben fellépni. Vasziljev szovjet professzor, aki több mint negyven évig foglalkozott parapszichológiai kísérletekkel, számtalan olyan ellenőrzött akarat-, illetve gondolatátvitelként felfogható esetet közöl, amelyek a mindennapi életben megtörténtek és megtörténhetnek. Ugyanő kísérletekkel is igazolta a ~ jelenségeinek a létezését. Vasziljev a mindennapi életben tapasztalható spontán telepatikus jelenségeket négy csoportba osztotta. Az első csoportba azok a jelenségek tartoznak, amelyeknél a telepatikus élmények senkire és semmire nem irányulnak, mindössze megmagyarázhatatlan félelemmel és rettegéssel töltik el azt a személyt, akivel kapcsolatban a nyugtalanság órájában valami történik. A második csoportba azokat az eseteket sorolja, amelyeknél tudja a kérdéses személy, hogy egy meghatározott távollevő személlyel a kérdéses percben történik valami, csak azt nem tudja, hogy mi. Olyan telepatikus jelenségekről is beszél Vasziljev, amelyeknél az illető a lezajló események konkrét részleteit is észleli, de szimbolikus formában. Végül a negyedik csoportba a telepatikus hallucináció esetei tartoznak, amikor valaki szemtől szembe, fantomként látja azt, akivel a szerencsétlenség történt. Már 1938-ban feltűnést keltettek Vasziljev kísérleti eredményei, amelyekkel kétségessé tette a ~ elektromágneses magyarázatát. A legutóbbi időkben végzett nyugati kutatások és kísérletek, amelyek nagy távolságokra közvetített gondolatátvitelről adnak hírt, hasonló következtetések megalkotására adnak alkalmat. Ha az akarat- és gondolatátvitel elektromágneses hipotézisét véglegesen megcáfolnák, abból az következnék, hogy a legmagasabb rendűen szervezett anyag, az agy anyaga valamilyen ismeretlen, energetikai tényezőt állít elő, amelynek az a tulajdonsága, hogy nagy távolságokra terjed és bármilyen akadályon áthatol.

templom (lat.: templum) – valamely *Isten* vagy istenek nyilvános tiszteletére szánt épület. Az ókori ~-okban őrizték az istenszobrokat és a kultikus tárgyakat. Bennük vagy az előttük felállított *oltár*okon mutatták be a különböző *áldozat*okat (lásd az egyes vallások címszavainál). A *zsidó vallás* kultuszhelye a *jeruzsálemi templom*, illetve a *zsinagóga*. A *buddhizmus* kultikus épülete a kupola alakú sztúpa vagy pagoda. Az *iszlám* szent helye az elsősorban imádkozás céljaira szolgáló mecset, amelynek fő berendezési tárgyai a szószék és a *Korán*tartó, s amelyhez egy vagy több torony, ún. minaret tartozik, ahonnan a müezzin imára szólítja a mohamedánokat. A keresztények kezdetben magánházakban tartották az istentiszteleteket, a *keresztényüldö-*

zések idején a *katakombák*at is használták kultuszhelyül, Constantinus türelmi rendelete után (lásd: *kereszténység megszilárdulása*) pedig megindult a nagyobb arányú ~-építkezés (lásd: *bazilika*). Ebben az időben számos ún. *pogány* ~-ot, illetve zsinagógát is keresztény ~-má avattak. A katolikus ~ részei: az előcsarnok (amely az ókeresztény korban a hittanulók és a nyilvános bűnbánók helye volt), a hajó (egy, három, öt, hét), ahol a hívek foglalnak helyet és a szentély, ahol a pap vagy a papság a *II. vatikáni zsinat*ig az oltár előtt a *liturgiát* végezte. Az új liturgikus szabályok szerint a misét a hajóban elhelyezett asztalnál, a hívekkel szembefordulva végzik. A katolikus ~ fő berendezési tárgyai: a keresztkút (a *püspöki* ~-ok mellett ehelyett gyakran külön keresztelő-~ – baptisterium – áll), a gyóntatószék, a szószék és a *sekrestye*. A ~ mellett vagy vele összeépítve áll a torony (egy, kettő, négy vagy több), ahol a *harangok* vannak elhelyezve. Míg a *katolikus egyház* és az *orthodox egyházak* ~-ait a gazdag díszítés (lásd: *ikonosztaszisz*), addig a *protestáns egyházak* ~-ait az egyszerűség jellemzi. (Lásd még: *kápolna*.)

templomszentelés ünnepe (Hanukah ünnep) – a *zsidó vallás* emléknapja, amelyet az i. e. II. századtól kezdve ültek meg Kislev (nov.-dec.) hónap 25-én annak emlékére, hogy Makkabeus Júdás i. e. 164-ben felállította és felszentelte a IV. Antiokhosz Epiphanész által megszentségtelenített égő áldozati oltárt.

tenyészet-enyészet mítoszok – az új kőkori földművelő társadalmakban létrejött elképzelések, amelyek valamely természeti isten, rendszerint a Napisten tragikus sorsán keresztül a természet periodikus változásait tükrözik fantasztikus formában. A *természeti istenek tisztelete* során a hímnemű Napisten és a Földanya házassági kapcsolatba került egymással az újkőkor emberének képzeletvilágában. Kettejük egyesülésének a gyümölcse a természet, amely hol virágzik és termést hoz (a tavaszi-nyári időszakban), hol pedig meghal és terméketlen (az őszi-téli időszakban), hogy azután (tavasszal) ismét életre keljen és új virágzásnak induljon. A természet ezen évenként ismétlődő jelenségének, a tenyészet és enyészet periodikus váltakozásának az élménye, összefüggésben a Nap és a Földanya házasságáról kialakult elképzelésekkel, szülte meg a ~-at, amelyekben a természet halálát és feltámadását egy istenség halála, majd feltámadása szimbolizálja. E közös gyökérről eredő *mítoszok* a Földközi-tenger medencéjének és környékének minden vallásában megtalálhatók az ókorban. Később, a hellenisztikus korban, e természeti folyamatokat tükröző mítoszok társadalmi tartalmakkal telítődtek és megható és feltámadó isteneik az emberi sorsot igyekeztek kifejezni és az emberek problémáira akartak megoldást nyújtani.

teodicea – (a theosz = Isten és diké = igazolás görög szóból – Isten igazolása) – 1. az idealista filozófiai rendszerek egyik ága, amely az *Isten*re vonatkozó tételeket foglalja össze. A kifejezés Leibniztől származik, aki 1710-ben az Isten létét a világban tapasztalható rossz miatt kétségbe vonó Pierre *Bayle*-lel szemben ~ címen („Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu") könyvet adott közzé. A ~-nak igen nagy szerepe van a *neotomizmus*ban. A ~ különbözik a *teológiá*tól, mert az Istenről szóló tanítást nem a hit fényében, a *kinyilatkoztatás* alapján, hanem filozófiai módszerekkel, az ún. természetes ész világánál foglalja össze. Ezért „theologia naturalis"-nak (természetes teológiának) is nevezik. A ~ elsődleges feladata az, hogy Isten létének a bizonyítására érveket konstruáljon (lásd: *istenérvek*). – 2. a teológia egyik problémaköre, amely az isteni *gondviselés* valóságának, igazságos és bölcs voltának, általában Isten tevékenységének az igazolására szolgál.

teológia (a theosz = Isten és logosz = tan, tudomány görög szóból) – valamely *vallás* tudományos igénnyel fellépő, logikai formába öltöztetett tanrendszere. A görög és a római írók ~-nak nevezték az istenekről szóló tanításokat és az istenek kultuszával összefüggő előírásokat. A keresztény szóhasználatban ~-nak elsősorban azoknak a

tételeknek összességét nevezik, amelyeket a keresztény embernek hinni kell („hittudomány"). *Aquinói Tamás* (1225–1274) a ~ körébe vonta a hitre vonatkozó tételek mellé a keresztény ember cselekedeteit érintő tanításokat is. A ~ nála *Isten*nek önmagában és viszonylataiban való vizsgálata. Tágabb értelemben a ~ magába foglalja mint segédtudományokat a hitre előkészítő, a hittételeket és erkölcsi előírásokat világosabbá tevő és védelmező tanításokat is. Azokat a kérdéseket, amelyeket a ~ vizsgál, a filozófia is felveti. Míg azonban a filozófia az ún. természetes ész világánál, addig a ~ a *kinyilatkoztatás* alapján vizsgálódik. A ~ tehát feltételezi, hogy Isten az ő örök tudását – vagy annak egy részletét – a kinyilatkoztatás révén közölte az emberekkel. A ~-nak az a feladata, hogy megkeresse a kinyilatkoztatás forrásait, azokból kiemelje az Isten által közölt igazságokat (dogma), igazolja azok kinyilatkoztatott voltát, belőlük következtetéseket vonjon le, s mindezt rendszerbe foglalja. A ~ a dogmákat („hitigazságokat") az *egyházi tanító hivatal*tól kapja. Elsődleges feladata tehát világosan megfogalmazni az *egyház* tanítását, amelyet hittel fogad és tévedhetetlennek tart, továbbá kimutatni, hogy az egyház által előadott dogmák megtalálhatók a szintén hittel elfogadott kinyilatkoztatásban, illetve annak forrásaiban. A ~ úgy is vizsgálja a hit forrásait, mint történeti forrásokat, amelyekből történeti és filozófiai módszerekkel igyekszik igazolni az egyes dogmákat, illetve azok ésszerű jellegét. A ~ különböző, viszonylag önálló részekből áll. Bevezetése és előkészítése a szolgálatában álló filozófia és az alapvető ~ vagy alapvető hittan. A filozófia *(skolasztika)* fogalmi rendszerét kölcsönzi a ~ számára, érveket szolgáltat Isten léte mellett *(teodicea)*, próbálja valószínűsíteni a világ teremtettségét és végességét, tételeket állít fel az emberi *lélek*ről és annak halhatatlanságáról, körvonalazza az ún. emberi természetnek megfelelő erkölcsi elveket, bizonyítja a megismerés objektív értékét stb. Az alapvető ~ vagy *apologetika* a hit alapjait veti meg oly módon, hogy igyekszik kimutatni a kinyilatkoztatás lehetőségét és tényét, a keresztény vallás tételeinek (általában) hihetőségét, sőt a hit követelményét stb. A történeti ~ a kinyilatkoztatás és az egyház keletkezését és történetét vizsgálja történeti módszerekkel, de mindenkor figyelemmel a hit szempontjaira. Két nagy ága van: a *szentírástudomány* és az egyháztörténet. A ~ szisztematikus része a *dogmatiká*ra és *erkölcsteológiá*ra tagozódik. A dogmatika azokat a tételeket foglalja rendszerbe, amelyeket a keresztény embernek hinnie kell, az erkölcsteológia pedig azokat az elveket foglalja össze és rendszerezi, amelyek szellemében a keresztény embernek cselekednie kell, ha a vallás által megjelölt célját el akarja érni. A gyakorlati ~ két ága a kánonjog (az egyház szervezetével és törvényeivel foglalkozó tudomány) és a lelkipásztorkodástan (a papság speciális feladatait előadó tudomány). A III. században merült fel először annak a szükséglete, hogy részben a kereszténységet ért támadásokkal szemben, részben pedig a hittanulók számára egységes rendszerbe foglalják a keresztény tanokat. Ekkor születnek meg az első tudományos igényű rendszerek, amelyek közül kiemelkedik Origenész (185–254) kísérlete, amely tulajdonképpen nem más, mint bibliamagyarázat. A IV. századtól kezdve a rendszeresen ülésező *zsinat*ok szabják meg a ~ fejlődését és irányát. A keresztény ókor nagyszámú teológiai írója közül kiemelkedik *Augustinus* (354–430), aki a ~ minden kérdését felvetette. A nagy teológiai összefoglalások („summák") a középkorban keletkeztek. Ekkor épül ki a teológia rendszerének az alapja is. A legjelentősebb teológiai összefoglalás Aquinói Tamás „Summa Theologicá"-ja. A középkorban állították össze az első egyházi törvénykönyveket is. A bibliatudomány ugyanakkor meglehetősen háttérbe szorult. Nem ismerték kellően a bibliai nyelveket s így a *Biblia* latin (Vulgata) szövegének erkölcsi magyarázatával foglalkoztak. Új fejezet nyílt a keresztény ~ történetében a *reformáció* és *ellenreformáció* időszakában. A reformáció ráirányította a figyelmet a bibliai stúdiumokra, a hitviták következtében kibontakozott a polemikus irodalom, az ellenreformáció pedig a spekulatív teológia alaposabb művelésével igyekezett körül-

bástyázni a katolicizmus pozícióit. A XIX. század és a XX. század első felének teológiáját a rohamosan fejlődő természettudományokkal való polémia, majd a hozzájuk való alkalmazkodás jellemezte. Jelenleg a ~-n belüli számtalan irányzat hatása tapasztalható. Nem egy modern irányzat a dogmák újraértelmezését, a modern ember számára elfogadható formába öltöztetését, esetleg szelektálását tűzte ki céljául.

teoszófia (a theosz = Isten és szophia = bölcsesség, tudás görög szóból) – misztikus vallásfilozófiai rendszer, amelyet a *brahmanizmus, buddhizmus* és *hinduizmus* alapján Helena Petrovna Blavatsky († 1891) dolgozott ki és terjesztett el Nyugaton, különösen az Egyesült Államokban. A ~-t gyakran mint az *okkultizmus* filozófiai alapját emlegetik, mert azt tanítja, hogy az okkult jelenségek, a titkos dolgok ismerete természetfölötti erőktől származnak, amelyeknek birtokába bizonyos meghatározott gyakorlatokon keresztül az Istenséggel kiépített közvetlen kapcsolat révén juthat az ember. A ~ szerint a világot és az embert az Istenség bocsátja ki magából, hogy azután ismét magába vonja vissza. A világ hét síkból áll, amelyek közül azonban az ember csak egyet, a fizikai világot képes érzékelni. A Föld is hét részből áll, és az embert is hét összetevő, hét elv alkotja. Az ember összetevői a következők: a látható test, az életelv, a láthatatlan asztráltest, az állati lélek, az emberi lélek, a szellemi lélek és végül az „atma", az Istenség része. A teoszofisták tanítása szerint az ember asztrális teste révén képes elhagyni a fizikai látható testet, ennek révén képes másutt, esetleg több helyen is megjelenni, és ezt a testet az elhunytak is megtartják. A lélek a halál után az asztrális világba távozik, sőt ha érdemei lehetővé teszik, a teoszofisták mennyországába, a devachánba is bejuthat, azonban csak időlegesen. Ismét és ismét vissza kell térnie a Földre (reinkarnáció), mígnem a Karma, az igazságosság általános törvénye szerint, a megismételt inkarnációk révén minden bűnétől megtisztul és bejut a Nirvánába, ahol a legfőbb lénnyel tökéletes módon egyesül. Mivel az emberben isteni erő lappang, nincs olyan képesség, ténykedés vagy tudás, amelyet ne tudna megszerezni vagy véghezvinni. Azonban az embernek isteni képességei a fizikai testben nehézkesen érvényesülnek. Azokat különféle gyakorlatokkal ki kell fejleszteni, lappangásukból nyilvánosságra kell hozni. Az elvégzendő gyakorlatok közül legfontosabb a koncentráció, bizonyos meghatározott ülésmód és légzési gyakorlat, amelyen keresztül a mindenség leheletét szívja magába a teoszofista, és alkalmassá válik a fizika törvényeinek a legyőzésére, a repülésre, a titkos dolgok ismeretére, az asztrális testnek a fizikai testből való kiszabadítására stb.

terafim – lásd zsidó vallás

teremtés – vallási tanítás, amely szerint a világmindenség egy (vagy több) világon kívüli lénynek köszönheti létét. A ~ hite az osztálytársadalom terméke, ahol az ember – elidegenülvén munkatevékenységétől – munkáját tehernek tartja és nem mint alkotó, teremtő tevékenységet éli át. A ~-t ezért nem is tekinti emberi képességnek, hanem az *Isten*re ruházza át. Az ily módon keletkezett legkorábbi teremtéselképzelésekről a különböző népek hagyományában fellelhető teremtéselbeszélések (teremtésmítoszok) értesítenek bennünket. Ezek a teremtéselbeszélések legtöbbször írásos formában jutottak el hozzánk, s így jóval fiatalabbak annál a kornál, amelyben megszülettek és gyakran többszöri átdolgozás nyomait is magukon viselik. Az első elképzelések a világfolyamat kezdőpontjára nem a semmiből való isteni ~-t helyezik, hanem valamilyen őskáoszról, rendezetlen „ősanyagról" beszélnek, amelyből természetes úton először az istenek jöttek létre (teogónia), majd – az istenek közreműködésével – a világ mai formája született meg (kozmogónia). Az istenek a legkorábbi elképzelések szerint csupán a szétválasztás szerepét töltik be: elválasztják a szárazat a víztől, az eget a földtől (opus distinctionis) és rendet teremtenek a kiismerhetetlen káoszban. Később bizonyos díszítő tevékenységet is rájuk ruháznak a *mítosz*ok: nekik kell felékesíteniök az eget csillagokkal, a földet növényekkel stb. (opus ornatus). A sem-

miből való, parancsszóra történő ~ fogalma akkor születik meg, amikor a földi egyeduralkodó mintájára valamelyik isten is kezébe ragadja az égiek fölötti kizárólagos hatalmat és egyben a világmindenségnek is egyedüli urává, létrehozójává válik. A ~-mítoszok ezen a fokon megmerevedtek, amint annak a társadalomnak a szerkezete is lényegileg ugyanaz maradt (kevesek korlátlan uralma a többség fölött), amelyben megszülettek, s amelynek viszonyait torz módon kifejezik. Közülük néhány a *Bibliá*n keresztül különös tekintélyre tett szert, és hosszú évszázadokon keresztül egyeduralkodó, hivatalos, mindenki számára – még a tudósok számára is – kötelező nézetté vált. Ma is sokan vannak, akik szó szerinti vagy új értelmezésű formájukban igaznak fogadják el ezeket, és hitük alapigazságai közé sorolják. (Lásd: *világ teremtése; ember teremtése.*)

természetfölötti – lásd transzcendens

természeti istenek tisztelete – az újkőkorszakban (neolitikum), a földművelésnek és az állattenyésztésnek szélesebb körű elterjedésével kapcsolatban megszületett és elterjedt vallási képzetek és gyakorlatok összessége, amely természetfölötti tulajdonságokkal ruházta fel a Napot, a Holdat, a Földet és a csillagokat stb., és azokat mint isteni lényeket vallásos tisztelettel vette körül. A Napisten mint a termékenység feltétele rendszerint hímnemű princípiumként, a Föld pedig, mint a termékenység forrása, nőnemű princípiumként szerepel az ősi elképzelésekben, míg a Holdat és a csillagokat az időjárással és az idő múlásával hozták összefüggésbe. A Földközi-tenger medencéjében és az attól keletre eső területeken különösen nagy jelentőségre emelkedett a Földanya-istennő kultusza, akiben nemcsak a termőföld titokzatos természeti erejét tisztelték, hanem az anyaságot és a nőiességet is. A Földanya kiemelkedő szerepe az újkőkori földműves-társadalmakban nem független a nők valóságos, a termelésben és a társadalomban betöltött kiemelkedő szerepétől (matriarchátus). A Napistenhez és a Földanya-istennőhöz már az újkőkorban hozzákapcsolódtak a természet folyamatainak periodikus változásait tükröző *tenyészet-enyészet mítoszok*. A ~ végighúzódik az ókori vallásokon is, sőt emlékei mind a mai napig fennmaradtak a különféle vallási szimbólumokban és imádságokban („Napbaöltözött Asszony", „Hajnali Csillag" stb.).

természetjog (ius naturale) – a *katolikus társadalmi tanítás* szerint az *Isten*re visszavezethető természettörvénynek az a szerves része, amely az emberi társadalmat szabályozza. A már *Aquinói Tamás* által kifejtett ~ első elve: „Add meg mindenkinek a magáét és ne bántsd a másét." A ~ mint az isteni örök törvény része – maga is örök és változatlan. Ebből az következik, hogy a ~-ból levezetett társadalmi törvényeknek öröknek kell lenniük. A ~ ezen értelmezésétől merőben eltér a XVII–XVIII. században, a nyugati polgári forradalmak időszakában megszületett ~-i eszme (Grotius, *Hobbes, Spinoza, Holbach* stb.), amely az ember értelméből és „természetéből" eredő jogot jelenti, s amely a polgári társadalom ésszerű, természetes voltának az igazolására szolgált.

Tertullianus – lásd apologéták

testimonium flavianum – lásd Jézus Krisztus

thesszalonikai levél I., II. – lásd páli levelek

Tillich, Paul (1886–1965) – német protestáns filozófus és teológus, számos európai és amerikai egyetem tanára. Felfogása szerint az értelem – és a ráhagyatkozó filozófia – nem képes ugyan *Isten* létének felismerésére, de elvezetheti az embert a hit Istenéhez. A filozófia ui. felveti a lét végső értelmének a kérdését, de mivel azt megválaszolni nem tudja, arra készteti a gondolkodó embert, hogy fogadja el a *kinyilatkoztatás* tanítását, amely választ ígér a lét aggasztó kérdéseire. ~ úgy vélte, hogy sikerült feloldania a hit és a tudás konfliktusát a hit kockázatának a megszüntetése nélkül.

tiltott könyvek jegyzéke – lásd ellenreformáció

Timóteushoz írt levél I., II. – lásd páli levelek

tisztítóhely – lásd purgatórium

Titushoz írt levél – lásd páli levelek

Tóbiás-könyv – *ótestamentumi* irat, amely nem került be a *zsidó kánon*ba, a katolikusok azonban kánoni könyvnek tartják. A ~ egy epizódot mond el a történelemnek abból a szakaszából, amikor a zsidók asszír fogságban sínylődtek. Az istenfélők a szigorú tiltó törvények ellenére is megtartják Jahve parancsait, segítséget nyújtanak hittestvéreiknek. A csodás elemekben bővelkedő könyv fiktív történeti keretbe ágyazza erkölcsi mondanivalóját. Mind szerzője, mind keletkezési ideje bizonytalan. Az sem kizárt, hogy már a keresztény korban állították össze.

Toland, John (1670–1722) – materialista filozófus, az *angol polgári valláskritika* kiemelkedő képviselője. ~ magát *Locke* követőjének vallotta, azonban nála következetesebb materialista módon az anyagot nem passzívnak és tehetetlennek tartotta, hanem azt tanította, hogy az anyag lényegi tulajdonsága a belső aktivitás, a mozgás. Ezzel feleslegessé tette az anyag és a világ külső mozgatójának, *Isten*nek a tételezését. A *lélek* halhatatlanságának az eszméjét is tagadta, amikor azt tanította, hogy a gondolkodást és az agyat nem szabad elválasztani egymástól. A lélek halhatatlanságának a hite szerinte az emberek tudatlanságával magyarázható. A lélek halhatatlanságának téveszméjéből eredő vallásos hitet az uralkodók a saját érdekükben kamatoztatják és zsarnokságuk védelmében az emberekkel szemben felhasználják. ~ szerint a *pokol* és a *mennyország* hite mögött is az uralkodók érdekei húzódnak meg, mert a társadalmi különbségeket – amelyek a túlvilágon folytatódnak – szentesítik. ~-ot materialista-ateista nézeteiért élete végéig üldözték.

Tóra – lásd mózesi könyvek

totemizmus (totem = rokon az észak-amerikai indiánok algonkin nyelvjárásában) – a primitív vadásztársadalmak jellemző vallási formája, amelynek az a hiedelem az alapja, hogy az emberi közösséget rokoni kapcsolatok fűzik valamely állathoz, növényhez, ritkábban élettelen tárgyhoz (a totemhez) mint a közösség őséhez. A ~-ra a vallástörténészek figyelmét John Long hívta fel a XVIII. század végén. A ~-ra utaló első leletek (medvekoponyák) kb. nyolcvanezer éves múltra tekinthetnek vissza. A ~-ban az emberek között fennálló rokoni, vérségi kapcsolatok vetítődnek ki az embert körülvevő világra, elsősorban azokra az állatokra, amelyektől a vadásztársadalom léte függ. A ~ ugyanakkor, különösen szertartásain keresztül, a primitív közösség összetartozásának a tudatát is kifejezi, és egyben az emberi közösség egységének, együttműködésének „ideológiai" igazolását is adja, és így fennmaradását is elősegíti. A ~ szoros tartozéka a tabu, a totemállat elejtésének és elfogyasztásának a tilalma, az exogámia, vagyis a közös totemhez tartozók közötti házasság tilalma, amely a nemzetségi közösségek törzsi közösségekké való egyesülését segítette elő, a beavatási szertartások, amelyekkel a serdülő ifjakat – miután különböző próbatételeket kiállottak és a vadászathoz szükséges jártasságukat bizonyították – a közösség teljes értékű tagjává fogadták. A ~ maradványai a későbbi vallásokban is fellelhetők: az állat alakú istenek vagy az istenek szent állatai, a különféle állatszimbólumok (pl. Isten báránya), az étkezési tilalmak, a különféle beavatási rítusok (pl. *bérmálás*), a rituális étkezések (az isten-evés, áldozás) stb. Totemisztikus emlékek kielemezhetők a népmesékből is (pl. az embereknek állatokkal kötött házasságai, az állatoktól való származás, az állatok által való neveltetés motívumai stb.). A ~ kifejlett formában ma is megtalálható Ausztrália, Észak- és Dél-Amerika, Óceánia és Afrika ún. primitív törzsei között. A ~ összefügg egyéb vallási formákkal, elsősorban a *mágiá*val.

történeti apokrifek – az *Ótestamentum* történeti könyveinek a mintájára készült iratok, amelyek azonban nem kerültek be a *kánon*ba. A „Jubileumok könyve", amely kb. az i. e. II. században keletkezett, arról

szól, hogy Mózes milyen különleges tanításokat kapott a Sinai-hegyen. „Izaiás mennybemenetele" elmondja, hogy a prófétát ellenségei hogyan fűrészelték ketté, majd Krisztusról és apostolairól jövendöl, végül leírja Izaiás mennybemenetelét. A könyv keletkezési ideje az i. sz. II. század.

tradíció (lat.: hagyomány) – az ősegyház vallási tanítása, amely a *Biblián* kívül hagyományozódott át az utókorra s amely a *katolikus egyház* tanítása szerint a *kinyilatkoztatás* egyik forrása. A ~-t három részre osztja a *teológia:* az isteni eredetű ~ ugyanolyan értelemben vezethető vissza *Isten*re, mint a Biblia, az apostoli eredetű ~ a *Jézus Krisztus*tól hatalommal és tekintéllyel felruházott apostoloktól ered, az egyházi ~ pedig az ún. apostoli kor után, az *apostolok* hatalmával rendelkező egyházi tekintélytől származik. A gyakorlatban a ~ egyenlő az *egyházatyák* hit és erkölcs dolgában adott egybehangzó és az *egyházi tanító hivatal* által ortodoxnak minősített tanításával. A *protestáns egyházak* nem fogadják el a ~ isteni eredetét, mert egyedüli hitforrásnak a Bibliát tartják. A *kereszténység* első négy évszázadának tanítását pusztán tudományos jelentőségűnek mondják. Az orthodox teológia a ~ kritériumának a hívek egybehangzó hitét tartja, amely gyakorlatilag megállapíthatatlan, így ott a ~ jelentősége csekély. A *II. vatikáni zsinat* a korábban egymástól mereven elválasztott Bibliát és ~-t szorosabb egységben szemléli és az egyházi tanító hivataltól elválaszthatatlannak tartja.

transz – lásd médium

transzcendens (a transcendere = túlhaladni, meghaladni latin szóból) – a végesnek tartott világgal szembeállított, azon túl levőnek tartott végtelen *(Isten)*, amelyet a vallási filozófia mindennek a létalapjaként tételez.

transzcendentális neotomizmus – mai katolikus filozófiai irányzat, a *neotomizmus* új alapokra helyezett változata. A ~ nem *Aquinói Tamás* tanításának szolgai követése, hanem annak a tamási programnak a megvalósítása, amely szerint figyelemmel kell lenni a korabeli filozófiai problémákra és eredményekre. A ~ magáévá teszi Kant transzcendentális módszerét és a megismerést nem a megismert tárgy, hanem a megismerő alany oldaláról vizsgálja, miközben igyekszik túllépni Kant szubjektivizmusán és agnoszticizmusán azáltal, hogy a minden ismeret mélyén rejlő létismeretre irányítja a figyelmet. A ~ azt állítja magáról, hogy ezen az alapon képes gyümölcsöző párbeszédre lépni a modern filozófiákkal és korszerűen megalápozni a katolikus világnézetet. A ~ megalapozója J. *Maréchal*, legismertebb, heideggeri alapokon való továbbfejlesztője pedig K. *Rahner*. Rendszeralkotásra J. B. Lonergan (1904–) és E. Coreth (1919–) tett kísérletet.

treuga Dei (Isten békéje) – középkori *egyházi* rendelkezés, amely a hadviselés jogát bizonyos időre felfüggesztette, hogy ezáltal – legalább részben – megteremtse a *Respublica Christiana* belső békéjét és csökkentse az ököljog uralmát. A *zsinat*ok 1040 óta követelik a ~ bevezetését. Először Dél-Franciaországban (1041) és Észak-Franciaországban (1042) érvényesítették, majd általánosan elterjedt. A ~ alapján szerda estétől hétfő reggelig, továbbá *advent*ben és *nagyböjt*ben szünetelt a háborúskodás.

tridenti zsinat – *katolikus egyház* 1545–1563 között, a rohamosan terjedő *reformáció* megakadályozására összeült egyetemes *zsinat*a, az *ellenreformáció* elindítója. Zsinat összehívását a protestánsok is szorgalmazták, ők azonban szabad zsinatot akartak, ahol bárki felszólalhat és szavazhat, ez azonban veszélyes lett volna a pápaságra nézve, mert könnyen igazolhatta volna a reformátorok álláspontját. III. Pál *pápa* végül is 1536-ban kiadta a régi rend szerint ülésező zsinatot összehívó *bullát*, de a zsinatot csak 1545-ben lehetett megnyitni, s a kevés számú megjelent miatt a tárgyalások meglehetősen nehézkesen indultak. A három szakaszban ülésező zsinat mindenekelőtt dogmatikai döntéseket hozott azokban a kérdésekben, amelyeket a reformáció megtámadott. Így az *eredeti bűn*ről, a megigazulásról (lásd: *kegyelem*), a *szent-*

*ségek*ről, a *miséről*, a *purgatóriumról* hoztak határozatokat, védelmezve a korábbi katolikus álláspontot és elítélve a reformátorok által képviselt tanokat. A zsinat reformrendelkezéseket is hozott és számtalan visszaélést megszüntetett. Eltörölte a búcsúcédulák árusítását, a *püspök*öket és papokat arra kötelezte, hogy székhelyükön tartózkodjanak, megkövetelte a papi állás-hoz méltó életmódot, a papi ruházatot stb. A zsinat különleges rendelkezéseket hozott a papnevelésre vonatkozólag is. Előírta *egyházmegyén*ként papnevelő intézetek (szemináriumok) felállítását, megszabta a papságra készülők tanulmányi-nevelési rendjét és foglalkozott a *szerzetesek* fegyelmezésével is. A zsinat szigorú határozatokat hozott a házasság felbonthatatlanságának kérdésében is. A protestánsok nem fogadták el a zsinati határozatokat és ezzel a szakadás véglegessé vált.

Trimurti – lásd brahmanizmus

túlvilág – lásd eszkatológia

tübingeni iskola – lásd bibliai racionalizmus

Tylor, Burnett Edward – lásd evolúciós iskola

U Ú

ugariti vallás – az Ugarit nevű ókori föníciai város (ma Rasz Samra – Szíria) területén 1929 és 1933 között folytatott ásatások kapcsán megismert ó-sémi hitvilág. A feltárási munkák során addig ismeretlen írással és nyelven írt agyagtáblákat találtak, amelyeken több, nagyobb terjedelmű *mítosz*, illetve vallásos tárgyú eposz olvasható. A legjelentősebbek: a hét táblán töredékesen fennmaradt „Alijan-Baál mítosz", „A bájos és szép istenek születése" című költemény, „A Nikál istennőhöz szóló himnusz", a „Keret legenda" és a „Danél legenda". E szövegek és egyéb írásos és tárgyi leletek alapján rekonstruálható az ~, amelyhez az ugariti nyelv szótárának az elkészítésével a magyar Aistleitner József is hozzájárult. Az ~ főistenei Él, az isteni bika, a királyisten, a teremtő, az esztendők atyja, aki a világhegyen lakik és felesége, Aséra, a többi istenek szülőanyja. Az istenpár gyermekeinek – tehát az alsóbb rendű isteneknek – a száma hetven. Sokat szereplő isten még Baál vagy Alijan-Baál, akinek gyakori jelzője: „Zebul baál eresz" (Zebul, a föld ura). Baál a felhőkön nyargal, uralkodik a szelek és villámok fölött. Felesége és isteni testvére Anat, a szűz, a termőföld úrnője. Ketten biztosítják a föld termékenységét. Mindketten Száfon magaslatain laknak. A szövegekben gyakran szerepel még Sapas, a Napistennő, aki nemcsak az istenek világítója, hanem az alvilágba is lejár, és Istár, a hajnalcsillag himnemű istene. Az istenek igen jól élnek égi lakásukban, amely pontosan olyan, mint földi templomuk. Baál, a termékenyítő esőisten és Mót, a forrásokat kiapasztó halálisten harcban állnak egymással. Mótnak, aki e harcban a nyári hőségnek, a gabonaérlelő szárazságnak a megtestesítője, sikerül megdöntenie Baál uralmát. Ám Anat nem hagyja megbosszulatlanul alvilágban sínylődni szerelmesét. Megragadja Mótot, megcsépli, majd megőrli, mint a gabonát. Egy másik mítoszban Alijan-Baál, a föld ura és Sapas, a Nap, Istárral kerül ellentétbe. E mítoszokban a tenyészet és enyészet küzdelme tükröződik: amint a tavaszi tenyészet elpusztul nyáron, úgy hal meg Baál is és átadja helyét a gabonaérlelő Mótnak és Sapasnak, mígnem elgyengül Sapas, a Nap is az őszi-téli időszakban, amikor más isten, Istár uralkodik. De visszajön a tavasz, az enyészet után újra jön a tenyészet időszaka. Baál is feltámad tehát, legyőzi Istárt, aki ősszel átvette helyette az uralmat a kopár földön. Az ugariti főisten, Él nevével a *Bibliá*ban is találkozunk, mégpedig legtöbbször többes számú Élim vagy Elohim alakjában. A Biblia másik istenneve, Jahve sokak szerint szintén megtalálható az „Alijan Baál mítosz" VI. táblájén. A Biblia és az ugariti szövegek között oly sok párhuzam található, hogy ma már nyilvánvaló: az ~ és a bibliai *zsidó vallás* között igen szoros a kapcsolat. Túlzás volna azonban azt állítani, hogy az *ótestamentumi zsidó vallás* az ~-ból maradéktalanul megérthető. A két vallás szembeszökő hasonlóságai részben a közös ó-sémi mitikus hagyományokból magyarázhatók, azonban az egymástól elszakadt sémi közösségek – eltérő körülményeiknek megfelelően – eltérő vallási fejlődésen mentek át.

újmise – lásd primicia

„új teológia" (nouvelle théologie) – modern katolikus teológiai irányzat, amely jórészt H. de *Lubac* munkássága nyomán bontakozott ki az 1950-es években. Programja a *teológia* gyökeres megújítása a forrásokhoz *(Biblia, tradíció)* való visszatérés és a modern filozófiai és társadalmi problémák iránti nyitottság révén. Az ~ túlságosan merevnek tartja a *neotomizmus*t,

ezért vagy annak megújítását követeli (*Y. Congar*, M-D. *Chenu*), vagy a *transzcendentális neotomizmus* alapjaira helyezkedik.

Újtestamentum – a *Biblia* keresztény eredetű része, az *Ótestamentum*mal együtt a *kereszténység kánoni*, azaz isteni eredetűnek tartott könyveinek gyűjteménye. Jelenleg 27 irat tartozik az ~-hoz: az *evangéliumok* (Máté, Márk, Lukács, János), az *Apostolok cselekedetei*, *a Páli levelek* (14), az ún. *Katolikus levelek* (Péter 2, János 3, Jakab és Júdás 1–1 levele) és *Apokalipszis* vagy Jelenések könyve. Az ~ keletkezési ideje az I. század második fele. A IV. századig nincs egyöntetű hagyomány arra vonatkozóan, hogy mely könyveket kell szentnek tartani, az istentiszteleteken olvasni, és melyeket nem. *Euszébiosz* ókeresztény egyházi író († 340) például, aki éppen korának kánoni helyzetét tanulmányozta, arról tanúskodik, hogy az ő idejében erősen kételkedtek öt újtestamentumi levél „isteni eredetében", a Jelenések könyvét pedig kifejezetten gyanúsnak tartották. A Muratori töredék (Fragmentum Muratorianum), melynek keletkezési ideje egy benne foglalt megjegyzés, valamint írástörténeti vizsgálatok alapján kb. 160–180 közé tehető, még nem ismeri a Zsidókhoz írt levelet, ezzel szemben nagy tekintélyűnek tartja Péter apokalipszisét és Hermas Pastorát, amelyek pedig nem kerültek be a későbbi hivatalos jegyzékbe. A 150-es években állította össze a gnosztikus Markion az első rendszeres kánonkatalógust. Ez a jegyzék csak Lukács evangéliumáról tud és tíz „páli" levelet ismer. A II. század második fele előtt tehát még nem határozták meg pontosan, hogy melyek a „szent" könyvek, és melyek az elvetendők. Pedig erre az időre már megszámlálhatatlan mennyiségű olyan írott mű keletkezett, amelyeknek a hivők isteni tekintélyt tulajdonítottak s amelyek egy vagy több keresztény gyülekezetben szent tiszteletben részesültek (lásd: *apokrif könyvek, agrafák*). A II. század körülményei szükségessé tették, hogy a megszámlálhatatlan ellentmondásos irat között rendet teremtsenek és meghatározzák az „isteni eredetű" szent könyvek kritériumait és körét. Addig nem jelentett problémát, hogy a különféle keresztény gyülekezetek eltérő módon, sőt homlokegyenest ellenkező módon vélekednek még a lényegesnek tartott kérdésekben is; hisz a gyülekezetek egymástól teljesen függetlenül élték a maguk életét. Nem kapcsolta őket össze egységes hitrendszer vagy *liturgia* és nem irányította őket egységes vezető testület. Csak a II. század közepén és második felében fűződtek szorosabbra az addig szétszórt gyülekezetek közti szálak (lásd: *páli fordulat*). Az új körülmények elengedhetetlenné tették az egységes tanrendszer alapjainak körülhatárolását, az „eretnekek" megbélyegzését és a „szent" könyvek jegyzékének az összeállítását is. Szent csak az a könyv lehetett, amely a II. század második felének – a korábbi időszakhoz képest – megváltozott szociális és ideológiai viszonyait támogatta.

„Unam Sanctam" bulla – lásd Respublica Christiana

unitáriusok – a *reformáció* talaján megszületett vallási irányzat, amely a következetes egyistenhit (lásd: *monoteizmus*) alapján áll és ezért tagadja a *Szentháromság*ot. A reformáció nyomán, amely a *Bibliát* tette a hit egyedüli forrásává, többen felléptek azzal a tanítással, hogy a Szentháromság *dogmáját* nem találják az *evangéliumok*ban. Az ilyen tanok vallóit azonban mind a *katolikus egyház*, mind pedig a *protestáns egyházak* kegyetlenül üldözték és halállal büntették, mint pl. Servet Mihályt Genfben. Az ~ ezért keletre szorultak: Lengyelországban és Erdélyben találtak menedéket. Az ~ tanainak megfogalmazója Lelio Sozzini (Socinus, 1525–1552) volt, amely tanokat Erdélyben Blandrata György és *Dávid Ferenc* terjesztett el. Dávid Ferenc az ~ tanait tovább fejlesztette és *Jézus Krisztus* imádását elvetette, amiért tanait elítélték, őt pedig fogságba vetették. (Az ~ ui. imádják Krisztust, mint aki a feltámadás után az ég királya és *Isten*hez hasonló hatalommal rendelkezik.) Az ~-at mindenütt üldözték, gyülekezeteiket sok helyütt meg is szüntették. Erdélyben is visszaszorították. A XVIII. század óta kisebb gyülekezeteik szerveződtek Angliában és az Egye-

sült Államokban. Az ~ egyházi szervezete demokratikus. Magyarországon jelenleg önálló unitárius püspökség működik.

univerzália-vita (az universale = általános latin szóból) – a középkori *skolasztika* történetén végighúzódó küzdelem, amely az általános fogalom értelmezése körül bontakozott ki. A „realizmus" azt tanította, hogy miként a platóni ideák, úgy az általános fogalmak is megelőzik a konkrét tárgyak létezését (universalia ante rem). Legszélsőségesebb képviselői szerint igazi létük csak a fogalmaknak van, az egyedi, konkrét dolgok csak árnyléttel rendelkeznek. A mérsékelt „realizmus" szerint az általános fogalom benne rejlik az egyes dolgokban (universalia in re), amennyiben azok lényegét alkotja. Megelőzőleg csak az isteni értelemben létezik. Az emberi értelembe a fogalom absztrakció révén kerül. A nominalizmus azt tanította, hogy az általános fogalmak csak gondolkodásunk termékei (univer alia post rem). A nominalizmus ily módon alapjaiban helyesen, materialista módon oldotta meg a valóság és a fogalom viszonyát és akkor sem tévedett, amikor hangsúlyozta fogalmaink szubjektív jellegét. Szélsőséges irányzata azonban abba a hibába esett, hogy nemcsak a fogalmak objektív tudaton kívüli létét tagadta, hanem azt is kétségbe vonta, hogy szubjektív fogalmainknak valami megfelelne a valóságos világban. Az ~-ban először a „realizmus" kerekedett fölül, majd *Abélard* és *Aquinói Tamás* révén a mérsékelt „realizmus" nyert általános létjogosultságot a skolasztikán belül. A nominalizmus terjedését azonban az egyházi tilalmak sem tudták megakadályozni, s a XIV. században a nominalizmus oly nagy tekintélyre emelkedett, hogy a skolasztika teljes felbomlását is előidézhette (William Occam, 1300–1350).

úrvacsora – lásd oltáriszentség

utolsó ítélet – lásd eszkatológia

Üdvhadsereg (Salvation Army) – katonailag szervezett vallási-emberbaráti intézmény. Megalapítója William Booth (1829–1912) methodista lelkész, aki 1856-ban a *methodisták*tól független vallási tevékenységet kezdett, 1877-ben pedig formálisan is elszakad a methodizmustól, létrehozva az ~et. Az ~ célja az, hogy az emberek figyelmét – vallásukra való tekintet nélkül – a túlvilágra (lásd: *eszkatológia*) irányítsa. Ennek érdekében feltűnő, zenés-lármás felvonulásokat és utcai prédikációkat tartanak. Az ~ élén a tábornok áll. A férfiakból és nőkből, tisztekből és zenészekből álló hadsereg tagjai egyenruhában járnak, rangjelzéseket viselnek és szigorú fegyelem alatt állnak. Vannak sajátos (kötetlen) vallási gyakorlataik, de emellett más vallási kötelezettségeiknek is eleget tehetnek, mert az ~ nem tartja magát egynek a vallások közül, hanem felekezetnélküli, felekezetfölötti mivoltát hirdeti. Az ~ a *vallás* lényegének a felebaráti szeretet és az irgalmasság gyakorlását tartja, ezért nagyarányú szeretetakciókat, szociális tevékenységet fejt ki, a szociális kérdést valláserkölcsi kérdésként fogva fel.

üdvtörténet – a keresztény *teológia* része, amely azt mondja el, hogyan készítette elő *Isten* az emberiséget a keresztény felfogás szerint a megváltásra és miként hajtotta azt végre. Ennek megfelelően az ~ két részből áll: a megváltás előkészítésével az *Ószövetség története*, a megváltás végrehajtásával az Újszövetség (*Újtestamentum*), *Jézus Krisztus* története és az egyháztörténet foglalkozik.

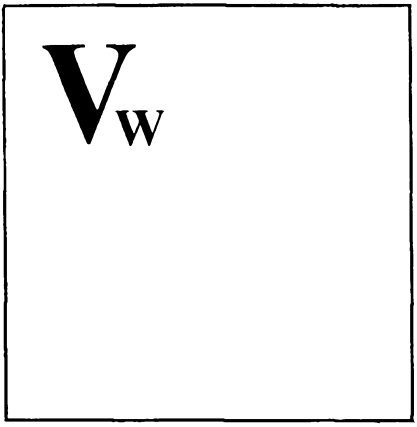

valdensek – *antifeudális eretnekmozgalom*, amely a dél-franciaországi mozgalmak visszaszorítása után, a XII. század második felében ütötte fel a fejét. A mozgalmat Valdes Péter lyoni kereskedő indította el, aki egyik barátja halála alkalmával mélyen megrendült, hiábavalónak ítélte korábbi fényűző életét és magasabb tökéletességre vágyott. A *Biblia* tanulmányozása 1173-ban arra indította, hogy vagyonát családjának és a szegényeknek adja, ő maga pedig egy apostoli szegénységben élő társaságot alapítson. A társaság tagjai prédikálni kezdtek, lefordították a Bibliát a nép nyelvére és az *egyházatyák* kijelentéseiből egy gyűjteményt állítottak össze. Prédikációikban az apostoli szegénységet hirdették és elítélték a feudális *egyház* fényűzését, a papság gazdagságát és mértéktelenségét. A papságot méltatlannak találták arra, hogy közvetítő szerepet töltsön be *Isten* és az emberek között, azért azt tanították, hogy a Biblia alapján minden papi közvetítés nélkül elérhető a tökéletes élet és az üdvösség. Apostoli életmódjuk külsőségekben is megnyilatkozott: szőrcsuhában és szandálban jártak, amiért „szandálosoknak", insabbatátiknak is nevezték őket. Ők magukat „lyoni szegényeknek" nevezték. A mozgalom, annak ellenére, hogy a lyoni *püspök* megtiltotta számukra a prédikálást, amely tilalmat III. Sándor *pápa* megerősített, III. Lucius pápa pedig kiközösítéssel sújtotta őket, rohamosan terjedt nemcsak a városokban, hanem a falvakban, a parasztok körében is. Valdes Péter a kiközösítés után Itáliába ment, majd Csehországban halt meg 1197-ben. A ~ mozgalmával egyidejűleg Lombardiában hasonló csoportok alakultak („Lombardia szegényei"), akiket szakállas kinézésükről barbáknak hívtak. Tevékenységük a hivatalos egyházi hatóságok tilalmába ütközött. A két mozgalom összekapcsolódott egymással és még életképesebbnek bizonyult. Később a csehországi ~ a *huszitizmus*hoz, a franciaországiak pedig a *reformáció*hoz csatlakoztak. Kis számban ma is találhatók ~ Svájcban és Franciaországban, noha még a XVII. században is ki voltak téve véres és kegyetlen üldöztetéseknek.

vallás – komplex társadalmi jelenség, amelyben az emberek egy közössége kapcsolatot létesít valóságosnak, az ember sorsára döntő hatással levőnek vélt természetfölötti erőkkel vagy hatalmakkal, hogy velük szemben függését kifejezze és egyszersmind befolyásolja azokat. A ~-ban az egyes ember és a társadalom a valóságos világon kívül, fantasztikus módon valósítja meg azokat a szükségleteket, amelyek a valóság világában megvalósíthatatlanoknak bizonyulnak. Ily módon lesz a ~ a való világ kiegészítése, az ember igazi mivoltának fantasztikus megvalósulása olyan társadalmi viszonyok között, ahol az ember nem képes a külvilágot saját érdekeinek megfelelően befolyásolni, ahol az ember kiszolgáltatott a természeti és főleg a társadalmi erőknek, ahol az ember lényegi erőinek kibontakoztatása leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Ez történik az őstársadalomban, ahol a termelőerők alacsony foka következtében korlátozottak az emberek egymáshoz és a természethez fűződő viszonyai, és ez történik a belső ellentmondásosságtól terhes osztálytársadalomban, ahol elsősorban a társadalmi viszonyok korlátozzák az ember (emberiség) lehetőségeit. Az ember a termelőerők alacsony szintje s az ehhez kapcsolódó termelési viszonyok antagonisztikus, kizsákmányoló, elnyomó jellege miatt képtelen társadalmi viszonyai felett úrrá lenni. Az ember e viszonyok között kiszolgáltatott a tőle ide-

gen társadalmi erőknek, szüntelenül azzal az élménnyel találja szembe magát, hogy az ő szubjektív tevékenysége objektív törvényszerűségekbe ütközik, kitűzött célját nem, vagy csak korlátozottan tudja megvalósítani. Ennek következtében elhatalmasodik benne az a meggyőződés, hogy a feje fölött befolyásolhatatlan és megismerhetetlen erők működnek, amelyeket csak vallási eszközök, vallási gyakorlat révén lehet valamelyest megközelíteni. A ~-ban lényeges szerepet betöltő hamis tükröződés, a természetfölötti eszmék és képzetek (a vallási kultusz tárgyai) – amelyekben az ember fölött uralkodó természeti és társadalmi erők tükröződnek – mint természetfölötti személyes vagy személytelen létezők (lelkek, szellemek, istenek, világtörvények), mint természetes tárgyak természetfölötti tulajdonságai (*mana, fetisizmus,* csodás erő), vagy mint természetes tárgyak közti kapcsolatok természetfölötti hatásai *(mágia)* jelennek meg. A ~ természetfölötti erőivel szembeni függőségét, illetve az azok befolyásolására irányuló törekvését az ember sokrétű tevékenységgel, a vallási szertartások és rítusok rendszerével igyekszik megvalósítani, amelyeket a vallási intézmények (*egyház,* papság) szabályoznak. A ~-ban egyszerre jelentkezik az ember fölött vakon ható erőkkel szembeni tehetetlenség és e vakon ható erők befolyásolásának az igénye. Mind a függőség, mind pedig a függőség föloldására irányuló törekvés fantasztikus-illuzórikus módon jelentkezik: a természet „természetfölötti" hatalommá változik, a tevékenység pedig illuzórikus-mágikus többletcselekvést igényel. A ~ kialakulásában és fennmaradásában tudati mechanizmusok is szerepet játszanak. A ~-os tudat legfontosabb velejárója annak *antropomorfizmus*a, vagyis az a sajátsága, hogy a külvilág erőit az emberhez hasonlónak, akaró, érző, célkitűző tevékenységet folytató hatalomnak fogja fel. A ~ a történelem folyamán, noha gondolati tartalma általában retrográd, mert világmagyarázata hamis, társadalmi tekintetben egyes formái relatív szerepet tölthetnek be, azaz ösztönözhetnek vagy gátolhatnak progresszív társadalmi folyamatokat. A ~-ok osztályozása különféle társadalmi formációk szerint történik. A ~ ősi formái (*totemizmus, animizmus, mágia,* mana-hit stb.) az ősközösségi viszonyok között, egymással szoros összefüggésben bontakoztak ki, mint az adott társadalmi valóság kiegészítése. Az ázsiai termelési mód merev, mozdulatlan talaján e változatlanságot tükröző világtörvénynek alávetett, pesszimisztikus vallások keletkeztek (*brahmanizmus, buddhizmus, hinduizmus, Kína vallásai* stb.). A változékonyság élményét sugárzó antik termelési mód a boldog világ vége felé mutató vallásokat hozta létre (*zsidó vallás, kereszténység, iszlám* stb.). E vallásokban nagy jelentőségre emelkednek a közvetítők. Az elszigeteltségnek ebben a világában ui., ahol a termelők az árucsere révén főként a piacon kerülnek kapcsolatba egymással, úgy tűnik, hogy az emberek közötti kapcsolat csak természetfölötti közvetítő segítségével jöhet létre. A nyílt személyi függőségen alapuló feudális társadalomban a természetfölötti lények konkrét, személyes formában jelennek meg. Ugyanakkor ez a társadalom – ahol mindenkinek pontosan kijelölt helye és tevékenységi köre van, amelyet úgy él meg, mint *Isten* által elé szabott egyetlen lehetőséget, amelyen keresztül az üdvösséget kell megszereznie, de amely munkatevékenység ugyanakkor ellentétben áll emberi mivoltával – szükségképpen hozza magával, hogy mindazon tökéletességek és értékek, amelyek az ember számára elérhetetlenek, Istenben és a *szentek*ben jelennek meg fantasztikus, felfokozott formában. A szabadversenyes kapitalizmus viszonyai között ismét ellepleződnek az emberek személyi viszonyai, mert az emberek a kiszámíthatatlan piacon találkoznak egymással, amelynek ki vannak szolgáltatva. Ezért kerül ismét előtérbe a ~ szerepe és kap nagy jelentőséget az átláthatatlan eleve elrendelés, a *predestináció* a *reformáció*ban. A szabadversenyes kapitalizmustól sok tekintetben eltérő monopolkapitalizmus társadalmi felépítése emlékeztet a hierarchikusan tagolt hűbéri társadalom szerkezetére. Itt ugyanúgy adott és kikerülhetetlen az egyes emberek sorsa, tevékenységi köre és a gazdasági élet állami befolyásolása révén nem lepleződik el, hanem inkább élesen kirajzolódik a függőség

és a tekintély, ezért természetes, hogy itt a ~-ban ismét fognak érvényesülni olyan tendenciák, amelyek a feudalizmus vallásosságára jellemzők. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy már a kapitalizmus körülményei között megindul az elvallástalanodás, a *szekularizáció* folyamata, amely azonban csak olyan társadalmi viszonyok között vezet a ~ teljes elhalásához, ahol az emberi lényeg sokoldalú kibontakoztatása nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba, ahol az ember szabadon megvalósíthatja önmagát.

vallásfilozófia – a vallási jelenségvilág egészét filozófiai módszerekkel vizsgáló tudomány. Különbözik a vallási ihletésű filozófiáktól (amelyek szintén rendelkeznek ~-val), a *teodiceá*tól (amely egyes filozófiai rendszerek *Isten*re vonatkozó nézeteit foglalja össze), a *teológiá*tól (amely egy konkrét vallás jelenségeit vizsgálja egy bizonyos *hit* szempontjai szerint), az *apologetiká*tól (amely a hit filozófiai megalapozását tekinti céljának), bár a vallásos filozófia esetében a határok könnyen és gyakran összemosódnak. A ~ fő feladata, hogy feltárja a *vallás* mivoltát (lényegét), létrejöttének és változásainak okait, szerkezetét és szerkezeti elemeinek (közösség, rítus, képzetek) keletkezését, történelmi és társadalmi szerepét. A ~ szoros kapcsolatban áll a *vallástörténet*tel, a *vallápszichológiá*val és a *vallásszociológiá*val. (A marxista ~ fő kérdéseit lásd: *marxista valláskritika.*)

vallási erkölcs – lásd keresztény erkölcs

valláskritika – lásd ateizmus

valláspszichológia – a vallási képzeteket, érzelmeket és élményeket pszichológiai módszerekkel vizsgáló tudomány. Azt kutatja, hogy egy meghatározott társadalmi környezet milyen hatást gyakorol a hivő ember pszichikumára, keresi a vallás pszichológiai hátterét és vizsgálja a vallásos személyiség sajátosságait. Elemzi a vallásos tapasztalatot, a vallásos motívumokat és a vallásos állásfoglalást. Szoros kapcsolatban áll a *vallásfilozófiá*val és a *vallásszociológiá*val.

vallásszabadság – a vallás szabad gyakorlásának joga. A vallásgyakorlás jogi szabályozásával már az ókori államokban találkozunk, ahol az egyes népek vallásai szorosan összefonódnak az államhatalommal, azok társadalmi és politikai rendjének ideológiai támaszai, következésképpen az állam védelmét élvezik, míg az ún. idegen kultuszok és vallások üldözésében részesülnek. Különösen így volt ez Izraelben, ahol a teokratikus államjog értelmében a nép ura Jahve (a király Jahve helyettese), ezért csak Jahve kultuszának lehet létjogosultsága. A római birodalom általában minden vallást megtűrt (az államvallás mellett), azonban ahhoz, hogy valamely idegenből származó istenséget nyilvánosan vagy magánúton tisztelni lehessen, a szenátus határozatára volt szükség. Ha valamely vallás e szenátusi határozattal nem rendelkezett, „superstitio externa", idegen babona volt, amelyet üldöztek. Az ún. keresztény középkorban a keresztény vallás foglalta el az uralkodó helyet mind Nyugaton, mind pedig Keleten és mindenütt államvallás lett. A katolikus vallás egészen a XVI. századig minden nyugati állam államvallás volt, minden más vallás hátrányos helyzetbe került, illetve (mint az *antifeudális erétnekmozgalmak*) üldözésben részesült. A *reformáció* és az azt követő vallásháborúk után több helyen valamelyik reformált *egyház* kapta meg az államvallás jelleget, illetve több keresztény egyház nyerte el a ~-ot, amelyet békekötések és törvények biztosítottak (pl. Németországban a vesztfáliai béke, 1641; Franciaországban a nantes-i ediktum, 1598; Magyarországon a bécsi béke, 1606; linzi béke, 1645). Magyarországon a Habsburg császárok elleni függetlenségi háborúk biztosították a ~-ot, a Rákóczi szabadságharc leverése erősítette a Habsburg császárok és a katolikus egyház magyarországi pozícióit. A ~ törvénybeiktatásával azonban az államvallás kiváltságos helyzete nem szűnt meg, illetve a különféle keresztény egyházak koalíciója élvezte az államvallás kiváltságait. A XVII. század végén az államegyházhoz nem tartozók is elnyerték a szabad vallásgyakorlat jogát. Ebben a legmesszebb az Egyesült Államok

törvényhozása ment. A ~ következetesen egyetlen polgári államban sem valósult meg, még kevésbé a felekezeti egyenjogúság, valamint a *lelkiismereti szabadság*, mert feltétele, az *állam és egyház* szétválasztása sem volt következetes.

vallásszociológia – a vallási jelenségvilág társadalmi megnyilvánulásait, a vallás és társadalom kölcsönhatását vizsgáló tudomány. Tárgykörébe tartozik a vallási tanítás, a kultusz, a vallási csoportok aktivitása, a vallás társadalmi meghatározottsága, a társadalomra gyakorolt hatása stb. Vizsgálódása empirikus módszerekkel történik, amelynek eredményei alkalmat adnak a vizsgálat irányától és terjedelmétől függő különböző szintű elméleti általánosításra. A ~ szoros kapcsolatban áll a *vallásfilozófiával*, amelynek konkrét információkat szolgáltat s amelytől elméleti alapját kapja.

vallástörténet – az egyes vallások keletkezésének, fejlődésének történetét, társadalmi összefüggéseit és a társadalomban betöltött szerepét vizsgáló tudomány. A marxista vallástörténet abból kiindulva, hogy a vallásnak nincs önálló története, a vallási fejlődést a társadalmi fejlődés összefüggésében vizsgálja. A XIX. században az összehasonlító nyelvtudományból kivált és önállósult ~ főbb irányzatai: az *evolúciós iskola*, a *premonoteista iskola* és az *összehasonlító vallástörténeti iskola*. (Lásd még: *marxista valláskritika*.)

vasárnap – a *kereszténység* hetenként ismétlődő ünnepnapja, amelyet istentisztelet tartásával és a munkától való tartózkodással Istennek szentelnek, mert a keresztény hagyomány szerint ~ *Jézus Krisztus* feltámadásának a napja. A magyar elnevezés onnan származik, hogy a kereszténység felvétele után a templomokkal rendelkező helységekben e napon összesereglett hívek között vásárt tartottak (vásárnap). Ez az elnevezés megmaradt, noha I. László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) megtiltották, hogy e napon vásárt tartsanak. Az első keresztény gyülekezetek, amelyeknek tagjai az ún. zsidó-keresztényekből tevődtek össze, a zsidók ünnepeit tartották. Palesztinában erre törvény is kötelezte őket, hiszen a vallási törvények egyúttal állami törvények is voltak. Ebben az időben a heti pihenőnap a *szombat*, a hét utolsó napja volt. Amikor a kereszténység a *páli fordulat* révén a *pogány* jellegű gyülekezetek felé fordult, egyre általánosabb lett az a szokás, hogy a hét első napját, a „nap napját" (görög: tou héliou hémera), a ~-ot ünnepelték meg szombat helyett, „úr napjának" (görög: hémera küriaké, latin: dies dominica) nevezték. A korábbi zsidó-keresztény szokás, a szombatnak a megülése a II. században meg is szűnt, bár a zsidó-keresztények sokáig – egyes helyeken egészen a IX. századig – a ~ mellett a szombatot is megülték. Constantinus császár 321-ben a ~-ot császári ediktummal a római birodalom állami ünnepévé tette, amelynek következtében e napon minden közhivatal szünetet tartott, sőt a törvénykezési eljárásokat és a katonai gyakorlatokat is megszüntették. A Laodiceában 365-ben tartott tartományi *zsinat* a zsidó-keresztényeknek megtiltotta, hogy szombaton pihenőnapot tartsanak. A zsinat 29. *kánon*ja értelmében szombaton mindenkinek dolgoznia kell és az „úr napján", ~-on kell a pihenőnapot keresztény módon megtartani. A ~-on kívül a kereszténység első századaiban még a *húsvét*ot és a *pünkösd*öt ünnepelték meg, továbbá megülték a vértanúk emléknapjait is. Mivel azonban – az ázsiai tartományok kivételével – a húsvétot és a pünkösdöt ~ ünnepelték, a vértanúk emléknapjai pedig nem voltak általánosan megtartott ünnepek, csak az érdekelt egyházközségek tartották meg, a kereszténység első időszakában tulajdonképpen csak egy ünnep volt, a ~.

Vatikán – a római *pápa* és a *katolikus egyház* központi hatóságainak és hivatalainak (lásd: *Apostoli Szék*) 0,44 km² területen fekvő szuverén, független székhelye a Róma nyugati részén emelkedő dombon (Monte Vaticano). A ~ a *Pápai Állam* megszűnése után lett a pápaság kizárólagos ún. világi, politikai területe, amelynek jogviszonyát a *lateráni egyezmény* szabályozta. A ~ központja a Szent Péter templom, a világ legnagyobb katolikus temploma, tartozékai a pápai paloták, ahol a pápa lak-

osztályán, a központi hivatalokon kívül a gazdag ~i könyvtár, levéltár és múzeum is helyet kapott. Itt találhatók a Sixtusi kápolna (Michelangelo freskóival), Raffaello termei és loggiája.

vatikáni zsinat – 1. (Első) Az 1869–1870 között ülésezett első ~ot IX. Pius *pápa* hívta össze azzal a céllal, hogy az *egyház* és a pápa feudalizmusban kiépített hatalmi helyzetét megtartsa, sőt megszilárdítsa a polgári renddel szemben. Az első ~ jórészt megismételte a *tridenti zsinat*on már megfogalmazott tételeket, de azokat a korabeli polgári és szociális eszmék ellen aktualizálta. Ugyanakkor – a *püspök*ök egy részének ellenkezése mellett – kihirdette a *pápai tévedhetetlenség dogmáját*, hogy a pápaság feudális kiváltságait és világi hatalmát elvesztve, megerősítse a hívek fölötti „lelki" hatalmát. A dogma kihirdetése után a püspökök nagy része, részben a nyári melegre, részben pedig a francia–porosz háború kitörésére való hivatkozással elhagyta Rómát. Így a zsinatot nem is tudták bezárni, csak megszakították, folytatását későbbi időre halasztották. Később – főleg XII. Pius pápasága alatt – úgy látszott, zsinatra nincs is többé szükség, mert a vallás-erkölcsi dolgokban tévedhetetlen pápa az *Apostoli Szék*en keresztül, egymagában is képes az egyház kormányzására. XII. Pius halála után azonban mégis új zsinat összehívására került sor. – 2. (Második) Az 1962–1965 között ülésező II. ~ot *XXIII. János pápa* hívta össze „Humanae salutis" kezdetű *bulla*jában (1961). A ~ céljául az egyház belső életének a megreformálását és külső (a „világhoz" fűződő) kapcsolatainak a megjavítását tűzte ki, mindettől a *szekularizáció* megállítását és az egyház belső megszilárdulását remélve. Már a zsinat előkészítő időszakában két nagy tábor alakult ki az egyházon belül: a progresszisták vagy a haladók örömmel üdvözölték a zsinatot és támogatták annak törekvéseit, míg az integristák (lásd: *integrizmus*) konzervatív módon szembeszálltak minden reformtörekvéssel. Az integristák, bár kisebbséget alkottak, súlyuk mégis nagy volt a zsinaton, mert hozzájuk tartozott az olasz püspökök zöme és a római bíborosok nagy része is. Az eredetileg rövidre tervezett zsinat négy ülésszakon fejtette ki munkáját (1. 1962. okt. 11–dec. 8.; 2. 1963. okt. 11 – dec. 4.; 3. 1964. szept. 14–nov. 21.; 4. 1965. szept. 14–dec. 8.). Az első és második ülésszak közötti időben, 1963. június 3-án meghalt XXIII. János pápa. Utóda, *VI. Pál pápa* – noha erre nem volt köteles – 1963. június 22-i rádióüzenetében kijelentette, hogy legfontosabb feladatának tartja a ~ folytatását. A ~ folyamán 16 dokumentum ünnepélyes kihirdetésére került sor. E dokumentumok azokból a szkémákból (javaslatokból, illetve tervezetekből) készültek (a viták következtében létrejött módosítások alapján), amelyeket az előkészítő bizottságok állítottak össze. A megszavazott szkémákat a pápa jóváhagyta és ünnepélyesen kihirdette. A zsinati dokumentumok (4 *konstitúció*, 9 *dekrétum*, 3 *deklaráció*) egy része az egyház belső életével, másik része pedig külső kapcsolataival foglalkozik. Az egyházról szóló konstitúcióban (Lumen genitum) a katolikus egyház nagy önvizsgálatot tart és megveti jövő fejlődésének az alapjait. Úgy mutatja be az egyházat, mint *misztérium*ot, amely megvalósítja az *Isten* és az emberek közötti kegyelmi kapcsolatot. Ebben a minőségben (mint *Jézus Krisztus* művének folytatója) kétarcúan jelenik meg a világban: egyszerre isteni is és emberi is, amiként Krisztus is Isten és ember volt egy személyben. Szent tehát (mint isteni intézmény), de ugyanakkor feladata az is, hogy szüntelenül bűnbánatot tartson, önmagát megújítsa és megtisztuljon. A konstitúció kiemeli a világi hívek felelősségét, beszél a püspöki kollegialitásról; kijelenti, hogy a püspöki testület nem a pápa megbízásából, hanem a püspökszentelésből eredően gyakorolja az egyházi hatalmat, de testület nem létezik „fő" nélkül, ez pedig a pápa. A konstitúcióban van egy rövid fejezet a *szerzetesek*ről, a *diakonátus* intézményéről (amelyet visszaállít), a *szentek* tiszteletéről (próbálja azt megtisztítani a középkorban kialakult túlzásoktól). Utolsó fejezete Máriáról szól: kiemeli a *Mária-kultusz* relatív jellegét, azaz Krisztussal és az egyházzal való szoros kapcsolatát. A kinyilatkoztatásról szóló konstitúció (Dei Verbum) a

kinyilatkoztatás egy forrásáról beszél (Krisztus). Ám a kinyilatkoztatás két úton, a *Bibliá*n és a *tradíció*n keresztül jut el a hívekhez. A liturgikus konstitúció (Sacrosanctum Concilium) rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a *liturgiá*nak és az a szándéka, hogy a híveket egyre jobban bekapcsolja annak cselekményeibe. Általában egyszerűsíti a liturgiát, több bibliai szöveget épít be abba és lehetőséget ad az anyanyelv használatára. Lemond a latin rítus kizárólagosságáról és kívánatosnak tartja, hogy ősi liturgiájukat megtartsák a keleti egyházak. Az egyház a mai világban című lelkipásztori konstitúció (Gaudium et spes) szerint az ember a teremtett világ csúcspontja, mert Isten az embert saját képmására alkotta. Az ember ugyanakkor legbelsőbb természeténél fogva társas lény, aki nem képes sem élni, sem képességeit kibontakoztatni a másokkal való kapcsolatok nélkül. Az ember személyi méltóságának alapja a szabadság, amely igazán csak a *kegyelem* segítségével tud kibontakozni. Az *ateizmus* – mondja a konstitúció – korunk egyik legsúlyosabb tünete, ezért az egyház elítéli és keresi leküzdésének eszközeit is. Ugyanakkor buzdít a *dialógus*ra is. Elismeri a társadalmi, emberi tevékenység értékét és felajánlja az egyház segítségét az egyénnek és a társadalomnak. Beszél még a házasságról, a gazdasági és társadalmi életről, a politikai hatalomról, az állam és az egyház viszonyáról. A békéről szólva megállapítja, hogyha van egyáltalán jogos háború, akkor az csakis a védelmi háború lehet. Elítéli a totális és atomháborút, a fegyverkezési versenyt pedig súlyos csapásnak tartja. A béke felépítése érdekében mindenekelőtt a háborúk okait, elsősorban az igazságtalanságot kell megszüntetni. Utal a születésszabályozásra, felhív a nyomor enyhítésére, végül szól a dialógusról, amelyet az egyháznak minden irányban ki kell fejlesztenie. A katolikus keleti egyházakról szóló dekrétum (Orientalium Ecclesiarum) azokról a részegyházakról szól, amelyek a nagy keleti *egyházszakadás* után csatlakoztak a nyugati kereszténységhez, elismerve a pápa főségét. A dekrétum szellemében – az eddigi gyakorlattól eltérően – a jövőben a legteljesebb szabadságot élvezhetik az egyesült keletiek mind egyházfegyelmi, mind pedig liturgikus kérdésekben. A püspökök lelkipásztori feladataival foglalkozó dekrétum (Christus Dominus) tovább építi az egyházról szóló konstitúciónak a püspöki kollegialitásról szóló tételeit a gyakorlat síkján. Fel kell állítani a püspöki szinódust, a püspököknek azt a gyülekezetét, amely részt vesz az egész egyház kormányzásában a pápával egyetértésben. Felszólítja a püspököket, hogy építsék ki a különböző országokban a püspökkari konferenciák rendszerét. Minden konferenciának legyen az Apostoli Szék által jóváhagyott alapszabályzata. E püspökkari konferenciáknak a döntései bizonyos esetekben kötelező erővel rendelkeznek. A püspököknek nemcsak beosztottjai, hanem segítőtársai és lelkipásztori feladatának részesei a papok, akik a püspök mellett és vezetésével papi tanácsot alkotnak, amelyen keresztül bekapcsolódnak az *egyházmegye* kormányzásába. A papi szolgálatról szóló dekrétum (Presbyterorum ordinis) a lelkipásztorok feladatairól, a papi utánpótlásról és a paphoz méltó életmódról beszél. A szerzetesi élet megújításáról szóló dekrétum (Perfectae caritatis) azokat az irányelveket foglalja magában, amelyek alapján mind a férfi, mind pedig a női szerzetesrendeket meg kell reformálni a jövőben. A cél: alkalmassá tenni a szerzetesi közösségeket a modern világban való életre és működésre, úgy azonban, hogy eredeti célkitűzésük – az egyén megszentelése, a kontempláció stb. – ne szenvedjen csorbát. A papnevelésről szóló dekrétum (Optatam totius) kiemeli a papképzés fontosságát és olyan papok kiképzését szorgalmazza, akik a zsinat szellemét a modern világban képesek lesznek megvalósítani. Az ökumenizmusról szóló dekrétum (Unitatis redintegratio) üdvözli azokat a törekvéseket, amelyek a keresztények egységének helyreállításán fáradoznak. A katolikus egyháznak is be kell kapcsolódnia az *ökumenikus mozgalom*ba mindazokon a területeken, amelyek a *katolikus hit* alaptételeit nem érintik. A tájékoztatási eszközökről szóló dekrétum (Inter mirifica) a zsinatnak a sajtóra, filmre, rádióra, televízióra és a színházra vonatkozó megállapításait foglalja össze. Alapmondanivalója:

az egyház minden tagjának kötelessége a hírközlő eszközöket az apostolkodás céljaira felhasználni. A világiak apostolkodásáról szóló dekrétum (Apostolicam actuositatem) azt tanítja, hogy a megkeresztelt hivő a *keresztség* révén Krisztus misztikus testének (az apostoli küldetéssel rendelkező egyháznak) a tagjává válik és ezért nem viselkedhet passzívan, hanem együtt kell tevékenykednie a test tevékenységével. Ily módon a hívek Krisztustól kapják apostoli küldetésüket, csakúgy, mint papi hatalmukat, amely együtt jár a Krisztusról szóló „tanúbizonyság", azaz az apostolkodás kötelezettségével. A világi apostolságnak legyen egyházmegyénként egy-egy szerve, amelynek központi irányítását az Apostoli Szék mellett felállítandó külön bizottság végezze. A világi apostolok együttműködhetnek más vallású keresztényekkel, sőt olyanokkal is, akik nem vallják magukat keresztényeknek. Ezért a világi apostolokat különleges kiképzésben kell részesíteni, és különösen a materializmus ellen és a szociális kérdésekben kell őket jártassá tenni. Az egyház missziós tevékenységéről szóló dekrétum (Ad gentes) az egyház egyetemes küldetésének tartja a hithirdetést. Hangsúlyozza, hogy térítési kötelezettsége pusztán a nem keresztény népekre korlátozódik. A keresztény nevelésről szóló deklaráció (Gravissimum educationis) megállapítja, hogy minden embernek (a személyi méltóságánál fogva) joga van a nevelésre, nemre, fajra és vagyoni helyzetre való tekintet nélkül. Kéri az államfőket, hogy biztosítsák a keresztény ember számára e jog gyakorlásának zavartalanságát. A nem keresztény vallásokról szóló deklaráció (Nostra aetate) a *hinduizmus*t és a *buddhizmus*t úgy tekinti, mint Krisztus világosságának egy-egy sugarát. A dialógus és az együttműködés révén segítsék a katolikusok kibontakoztatni azokat az értékeket, amelyek e két vallásban megtalálhatók. Az *iszlám*ot a katolicizmushoz közelebb állónak tartja, ezért arra szólít fel, hogy feledve a múltat, amikor mohamedánok és keresztények ellenségként álltak szemben egymással, törekedjenek a kölcsönös megértésre és közösen szolgálják a szociális igazságot és a közös emberi értékeket, különösen a békét és a szabadságot. Elismeri a deklaráció, hogy sok lelki kötelék köti a kereszténységet a *zsidó vallás*hoz. Bár a zsidók sürgették Krisztus halálát, mégsem lehet őket, sem a korabelieket, sem pedig a maiakat felelősöknek tartani Krisztus halálában. Fájlalja a zsidókkal szembeni gyűlöletkitöréseket, üldözéseket és az antiszemitizmus megnyilvánulásait, bármely korban, bárki részéről jelentkeztek is. A deklaráció végül elítéli az emberek mindenféle hátrányos megkülönböztetését vagy zaklatását fajuk vagy bőrük színe, társadalmi helyzetük vagy vallásuk miatt, mert ez ellenkezik Krisztus szellemével. A *vallásszabadság*ról szóló deklaráció (Dignitatis humanae) leszögezi, hogy az egyház továbbra is fenntartja azt a tanítását, hogy az egyedüli igaz és üdvözítő vallás a katolikus vallás. Ugyanakkor kinyilvánítja: az a kötelezettség, hogy az egyes ember az igaz vallás híve legyen, lelkiismeretben kötelez, amelyből az következik, hogy az emberi személynek joga van a vallásszabadsághoz. A ~ után a katolikus egyházban nagyarányú változási folyamatok indultak meg, amelyek gyakran a vezető konzervatív rétegek heves ellenzésével találkoznak. A korszerűsödési törekvések ennek ellenére már eddig is számos szervezeti változást eredményeztek. Nagyarányú reformok léptek életbe a liturgia területén is. Létrejött a *Keresztény egység titkársága*, a Nem-keresztény vallások titkársága, *a Nem-hivők titkársága*, megalakult az *Egyházi Törvénykönyv* reformját előkészítő bizottság, a liturgikus tanács, a tömegkommunikációs eszközökkel foglalkozó bizottság, a püspökök és az egyházmegyék bizottsága, a szerzetesek ügyeinek bizottsága, a keresztény nevelés ügyeivel foglalkozó bizottság, a misszós tevékenységet és a világiak apostolkodását szervező bizottság. Mindezen bizottságokat, amelyeknek a zsinati tanításokat és rendelkezéseket a gyakorlatban kell megvalósítaniuk, az ún. központi bizottság szabályozza. A püspökök mellett létrehozták minden egyházmegyében a papi tanácsot, amíg az egész világ püspökei, illetve azok püspöki konferenciánként megválasztott tagjai püspöki szinódust alkotnak. 1968. március 1-én megreformálták az Apostoli Széket is. El-

törölték a tiltott könyvek jegyzékét és enyhítették a böjti fegyelmet.

védikus vallás – India *vallása* kb. az i. e. II. évezred közepétől kb. az i. e. I. évezred elejéig. Az i. e. II. évezred közepe táján árja törzsek nyomultak az Indus völgyébe. Ezek ősi vallásáról keveset tudunk. Vallási hiedelmeik – mint a törzsi szervezetben élő nomád állattenyésztőknek – a természeti erőkkel voltak összefüggésben. Az itt lakó, fejlett városi kultúrával rendelkező és földműveléssel foglalkozó őslakosság vallásáról hasonlóképpen kevés adat áll a rendelkezésünkre. Régészeti leletek alapján feltételezhető, hogy egyes állatoknak és növényeknek kultikus tisztelete volt körükben *(totemizmus)*. Találtak India történetének e legkorábbi szakaszából ember alakú szobrokat is, amelyek azt mutatják, hogy társadalmi fejlődésükkel összefüggésben megkezdődött a személytelen természeti erők személyes jelleggel, az emberi hatalom vonásaival való felruházása is. Az árja hódítók részben átvették az őslakosság vallási hiedelmeit, részben megőrizték ősi szokásaikat, részben pedig, a társadalmi átalakulásoknak megfelelően, új vallási igény is született. Az e három forrásból táplálkozó új vallási formáció kialakításában legnagyobb szerepet a korábbi varázslókból szerveződött, korán zárt csoportba tömörült „törvénytudók" (brahmanok) játszották. Ők állították össze a négy részből álló Véda (tudás) című szöveggyűjteményt, amely alapján képet alkothatunk India vallásának e korai szakaszáról, amelyet a Védákról ~-nak neveznek. A Védák első és legrégibb gyűjteménye a Rigvéda, amely himnuszokat tartalmaz, a második gyűjtemény a Száma-véda, amelyben vallásos dalok találhatók, a harmadik gyűjtemény a Jádzsurvéda, amely az áldozati rítusok foglalata, a negyedik, a legkésőbbi gyűjtemény pedig az Átharva-véda, amely különféle varázsszövegeket közöl. A Védák sok száz istene, isteni és félisteni lénye és démona közül kiemelkedik Indhra, a mennydörgés, villámlás és a harc istene, Agni, a tűz istene, Szurja, a napisten, Usasz, a hajnal istennője stb. A ~ kezdetleges *mitosz*ai szerint a világot és az embert az istenek Purusa szétszabdalt testéből alkották. A ~-nak túlvilági elképzelései nincsenek. Nagy jelentősége volt viszont az áldozatbemutatásnak. A szabályosan bemutatott áldozatnak kényszerítő erőt tulajdonítottak és úgy hitték, hogy az istenek nem tagadhatják meg az így előterjesztett kéréseket. A ~ kezdetlegessége és viszonylagos egyszerűsége a nemzetségi-törzsi viszonyok felbomlásával és az osztályviszonyok kialakulásának a kezdeteivel áll összefüggésben. Az osztályviszonyok megszilárdulásával kapcsolatosan a ~ átadja helyét a brahmanizmusnak.

verbiták (Societas Verbi Divini = Isteni Ige Társaság) – a múlt század végén létrejött katolikus missziós szerzetesrend. Alapítója Arnold Janssen (1837–1909) német katolikus paptanár, aki 1875-ben Steyl községben (Hollandia) építette fel a rend első missziósházát. A rend hamarosan elterjedt Európában, Észak- és Dél-Amerikában. Missziósházaikból rendszeresen küldenek hithirdetőket az ún. pogányok közé. Magyarországon 1916-ban telepedtek meg és Budatétényben (Názáret Missziósház), majd Kőszegen (Szent Imre Missziós Szeminárium) alapítottak rendházat, amelyek 1949-ig álltak fenn.

világ teremtése – bibliai *mitosz*, amely a világmindenség létrejöttét *Isten* hatnapos teremtő tevékenységére vezeti vissza. – 1. s z ö v e g e – A ~-nek leírása a *bibliai őstörténet*ben olvasható (Genezis 1,1–2,3 vagy 2,4/a). A hatnapos keretbe foglalt leírás bevezetése elmondja, hogy az idő kezdetén Elohim (Isten) megteremtette a berendezés nélküli, rendezetlen sötét őskáoszt (tohu vabohu), amely körül volt véve mélységes vizekkel és Elohim szellője (ruah Elohim) lebegett fölötte, mintegy megmozgatva, „felborzolva" azt. Ezután Elohim hat nap alatt megformálta, kialakította, benépesítette a világot, a káoszból „kozmoszt" (rendezett világot) formált. Tevékenysége két részből állt; először végrehajtotta a szétválasztás művét (első nap a sötétséget és a világosságot, második nap a felső és alsó vizeket, harmadik nap a szárazföldet és az alsó vizeket választotta szét egymástól és megteremtette a növényeket), majd fel-

szerelte, feldíszítette a világot (negyedik nap az égboltra helyezte az égitesteket, ötödik nap létrehozta a tenger halait és az ég madarait, a hatodik napon megteremtette a szárazföldi állatokat és az embert). A hetedik napot Elohim megszentelte, felhagyott tevékenységével és elpihent. Az egyes napok meghatározott művészi keretben jelennek meg (1. Mondá Elohim, hogy legyen... 2. És lett... 3. Elkészítette Elohim... 4. Látta, hogy jó...). Ez a keret nyolcszor ismétlődik, éspedig úgy, hogy a harmadik és a hatodik napon két keret szerepel. E mesterséges és mesteri szerkesztés minden bizonnyal ősi művészi felfogásnak tesz eleget, továbbá a már megült hetedik nap tekintélyét akarja alátámasztani és isteni rendelkezésre visszavezetni. A bibliai teremtéselbeszélés más ókori (elsősorban keleti) mítoszokkal közös vonásokat mutat. A mesterséges hat, illetve hét részre való felosztása a mezopotámiai *Enuma elis*-re emlékeztet. Mint minden teremtésmítosznak, úgy a bibliainak is a kezdetén ott szerepel a káosz, és elengedhetetlen tartozéka a szétválasztás, amely a szél működésével áll összefüggésben. Míg azonban más teremtésmítoszok az istenek harcát is feltételezik a teremtés folyamatában, addig a bibliai teremtéselbeszélésben ilyenről nem olvashatunk, mert az a papi szerkesztő egyistenhitével nem férhetett össze. A kutatók egy része szerint azonban az istenek harcának nyomait őrzi a „tohu vabohu" kifejezés, amely a rend ellenségeit kifejező két szörnyeteg eltorzult neve lenne. A Biblia más helyei azonban közvetlenül is igazolják, hogy a zsidók előtt sem volt ismeretlen az istenek teremtéssel kapcsolatos küzdelmének a mítosza. Különösen három szörnyetegnek, Ráhábnak, Leviathánnak és Tanninnak a szereplése és Jahve vagy Elohim által történt legyőzetése bukkan elő gyakran a Biblia egyéb helyein, mindenekelőtt a költői szövegekben. A legtöbbször szereplő Jahve-ellenfelek tengeri szörnyek, amelyek az őskáosz óceánjában éltek, mint a rend örök ellenségei, amelyeknek megfékezése és legyőzése feltétlen szükséges volt ahhoz, hogy Jahve a káoszból megalkothassa a rendezett világot s így kizárólagos ura lehessen a világmindenségnek. Az ősi héber világteremtési mítosz mindazokat a fő elemeket tartalmazta, amelyek a többi ókori mítoszokban is megtalálhatók. A hozzánk elszármazott formában azonban már e mitikus elképzelésnek csak nyomaival találkozhatunk: csak annyival, amennyi még összeférhetett a mindenek fölött uralkodó, egyedül istenként szereplő Jahve-hittel, amelynek szellemében a Biblia szerkesztői átdolgozták az ősi elképzeléseket. – 2. t e o l ó g i a i é r t e l m e z é s e k – A világ hatnapos teremtéséről szóló elbeszélés ellentmondásban áll a modern tudományok eredményeivel. Ezért arra kényszerültek az egyházak bibliamagyarázói, hogy felülvizsgálják a teremtéstörténet adatait és idomítsák valahogy a tudomány eredményeihez azokat. A még napjainkban is elterjedt egyik elképzelés szerint a hat nap alatt hat hosszú korszakot kell érteni („korszakelmélet"). A legutóbbi időkben jórészt feladták a korszakelméletet és sokkal szabadabban kezelik a szöveget. Így sokan úgy vélik, hogy a „hat nap" sem hatszor 24 órás csillagászati napot, sem pedig hat hosszú geológiai korszakot nem jelent. Mózes a teremtés leírásánál csupán azt akarja hangsúlyozni, hogy Istennek hat különálló teremtő tevékenységre volt szüksége a világmindenség megalkotásánál és felszerelésénél. Eszerint a világ teremtéséről szóló bibliai elbeszélés nem valóságos történet, csak költői kép. Így tehát nem kerül összeütközésbe a Biblia a tudománnyal, azonban megszűnik történeti jellege. A népies oktató elmélet szerint a Biblia az egyszerű emberek nyelvén akar vallásos igazságokat közölni. Nevezetesen azt, hogy a világot Isten teremtette, hogy az ember is az Istentől származik stb. Ezeket az elvont vallási igazságokat a szerző képekbe öltözteti, és olyan fokon közli az olvasóival, amelyen azok az megérthetik és könnyen meg is jegyezhetik. Eszerint tehát a bibliai teremtéstörténet nem a való igazságot mondja el. Annak csak a magja igaz, minden egyéb részlete irodalmi forma, amelynek semmi jelentősége nincsen. A mód, a „hogyan" nem lényeges, e hosszú és körülményes leírás mindenestől mellőzhető, mert az egész pusztán azt akarja kifejezni, hogy Isten teremtette a világot.

A Pápai Bibliabizottság 1909. június 30-án kijelentette, hogy azok a törekvések, amelyek kétségbe vonják a Biblia első három fejezetének történetiségét, semmiféle alappal nem rendelkeznek. A katolikusoknak tehát nem szabad a Biblia teremtésmítoszát úgy tekinteni, mintha az nem történeti eseményeket beszélne el, hanem a régi népek mitológiáin alapulna. A Pápai Bibliabizottság 1948. január 16-án Suhard, akkori párizsi érsek kérdésére adott válasza szerint a bibliai teremtésmítoszt nem lehet a klasszikus vagy a modern irodalmi műfajok elvei szerint vizsgálni, ezért nem lehet benne modern értelemben vett történelmet sem látni. Mégis előírja, hogy úgy fogják fel e szöveget, mint amely képletes nyelvén, egy kevéssé fejlett emberiség értelméhez alkalmazkodva ugyan, de történeti leírást közöl. E határozat ellenére egyre többen vannak a katolikus bibliamagyarázók között is, akik mítosznak tartják a ~-ről szóló bibliai történetet.

világ vége – lásd eszkatológia

világi pap – a *katolikus egyház*ban valamely *egyházmegye* szolgálatára felszentelt, a *püspök* fennhatósága alá tartozó férfi, aki a *hierarchiá*ban a püspök után következő fokozaton áll és elsősorban lelkipásztori feladatokat lát el. A „világi" jelző azt fejezi ki, hogy nem valamely *szerzetes*-közösségben él, hanem a „világban", a hívek között.

virágvasárnap – lásd nagyhét

vízkereszt (január 6.) – összetett jellegű keresztény ünnep, amelynek első és fő tárgya a kis Jézus imádására Keletről Betlehembe érkező „három királyok" (napkeleti bölcsek) tisztelete, második vonása *Jézus Krisztus*nak a Jordán vizében való megkeresztelkedésének megülése, harmadik vonása pedig az ún. kánai mennyegző csodájáról, a víz borrá változtatásáról való megemlékezés. ~ eredetileg Krisztus születésének az ünnepe volt és keletkezése megelőzte a december 24-i *karácsony* ünnepét. Nyomai már a III. században fellelhetők. Az ünnepnek ezt az eredeti tartalmát ma már csak a liturgiában használatos neve, az Epiphánia vagy Theophánia őrzi, amely a hellenisztikus vallás kultuszaiban az istenek megjelenésének az ünnepét jelentette. A nagyobb istenek megjelenését, „epifániáját" évenként megünnepelték és az illető istenség születésnapjának tartották. ~ Alexandriában keletkezett, ahol január 6-án tartották a szűztől született Nap (Héliosz-Aión) születésnapját. Ezt a népszerű ünnepet általában december 25-én ülték meg a hellén világban, Alexandriában azonban I. Amenemhet fáraó óta (i. e. 2000 körül) téves számítások és megfigyelések alapján január 6-át tartották a téli napforduló napjának. Az új kis Nap születését tehát ezen a napon ünnepelték, még azután is, hogy a naptárt kijavították. Ebbe az ünneplésbe kapcsolódtak be az alexandriai keresztények is, akik Krisztust látták a sok isten vonását magába olvasztó Héliosz alakjában. Azoknak a keresztény irányzatoknak a hívei, amelyek szerint Jézus Krisztus ember volt, akibe csak a Jordán folyóban való megkeresztelkedéskor költözött az Isten szelleme, január 6-án nem Jézus születését, hanem megkeresztelkedését ünnepelték. Mivel pedig január 6-án, az új bor élvezete idején Dionüszosz, a szőlőtermelés és a bor istene – akit azonosítottak Héliosszal és így születésnapját, epifániáját is ekkor tartották – e napon a hiedelmek szerint csodát művelt: a források vizét borrá változtatta, korán hozzákapcsolták a keresztények ~ napjához a kánai menyegzőnek, azaz a víz Jézus által történt borrá változtatásának az emlékét is. ~ hamar elterjedt Keleten. Nyugaton azonban eredeti formájában való terjedésének útját állta a IV. században bevezetett és december 25-én ünnepelt karácsony. Ekkor, mivel ~-et elterjedtsége folytán megszüntetni nem lehetett, a „három királyok" vagy napkeleti bölcsek ünnepévé alakították át, miközben háttérbe szorították a borcsoda és a keresztelés motívumait is. A három királyról való megemlékezés az akkorra már véglegesült dogmatikai álláspontot állította szembe azzal a felfogással, amely szerint Krisztus csak keresztsége révén vált isten gyermekévé. A Keletről csillag által vezetett királyok vagy bölcsek a gyermek Jézus előtt mint Isten előtt hódoltak. Ajándékaik közül

az arany és a tömjén is azt fejezi ki, hogy Jézust Istennek kijáró tisztelettel övezték. Ugyanakkor harmadik ajándékuk, a mirrha, amely az ókorban elterjedt elképzelés szerint a tejképződést segíti elő, azt az ekkorra már megállapodott tanítást fejezte ki, hogy Jézust, aki valóságos isten, egyben valóságos embernek is kell tartania az ortodox kereszténynek. ~ ilyen értelmű átalakítása nem valósult meg egységesen. Jeruzsálemben pl. még később is Jézus születését ünnepelték ~ napján, az *orthodox egyházak*ban pedig ma is nagyobb ünnep ~ karácsonynál, és az ünnep tárgya ma is Krisztus megkeresztelkedése. Ezért a keleti egyházban ezen a napon nagy vízszentelést tartanak. A XV–XVI. században a nyugati egyház (Magyarországon már korábban) átvette a vízszentelés szokását. ~ ünnepéhez számos liturgikus és népi szokás kapcsolódott. A víz, az arany, a tömjén, a mirrha, a kréta és a ház megszentelése még ma is az ünnep liturgikus tartozékai.

vízözön-mítosz – a *bibliai őstörténet* része. Elmondja, hogy az ősi időkben *Isten*, bűneik sokasága miatt, megharagudott az emberiségre és elhatározta, hogy eltörli őket a Föld színéről. Egyetlen család azonban kegyelmet talált Isten előtt: Noé (Nóah) és felesége, valamint gyermekei (Szem, Kám és Jáfet) és azok feleségei. Isten vízözönnel pusztította el a bűnös emberiséget. Parancsára megnyíltak az ég csatornái, feltörtek az alsó vizek és a negyven napig tartó esőzés és vízömlés elpusztított mindent és mindenkit. Még a legmagasabb hegyek csúcsai is víz alá kerültek. Előbb azonban Isten felszólította Noét, hogy készítsen olyan bárkát, amelybe belefér családjával és egy-egy pár állattal együtt. Előírta Isten a bárka méreteit és készítési módját is. Ebben a bárkában vészelte át Noé és családja a vízözönt. Az eső elállta után negyven nappal Noé egy hollót és egy galambot bocsátott ki a bárkából. Azonban mindkét madár visszatért, mert nem tudtak hol leszállni és megpihenni. Egy héttel később Noé ismét kiengedett egy galambot. Ez is visszatért, de egy olajágat is vitt már a csőrében. Ez azt jelezte, hogy a vizek már elapadtak. A következő héten szárnyra bocsátott galamb nem tért vissza többé, mert már ennivalót is talált magának a Földön. Ekkor Noé kijött a bárkából, hálaáldozatot mutatott be Jahvénak. Jahve örömmel fogadta Noé áldozatának kellemes illatát. El is határozta, hogy többé nem bocsát vízözönt a Földre. Ennek az ígéretnek a jelzésére tűnt fel az égen a szivárvány, amely nem egyéb, mint Jahve íja, amelyet haragja megszűnésének szimbólumaként helyezett a felhőkre. A bibliai ~ a *Gilgames-eposz* irodalmi átdolgozása. Meg kell jegyezni azt is, hogy hasonló mondákkal más népeknél is találkozunk. Az átdolgozó tevékenysége arra szorítkozott, hogy a monoteista *zsidó vallás*t sértő részeket elhagyta vagy átalakította. A *Biblia* szövegének szó szerinti értelmezése alapján a vízözön mind földrajzilag, mind pedig néprajzilag általános volt, tehát kiterjedt az egész Földre és minden emberre, állatra. A Biblia vallásos értelmezői a legutóbbi időkig szó szerint fogták fel a közlést és egyetemes vízözönről beszéltek. Ma már csak kevesen vannak a vallásos bibliamagyarázók között is, akik kitartanak a Biblia szó szerinti értelmezése mellett ebben a kérdésben. Jelenlegi tudományos ismereteink birtokában ui. lehetetlenség „általános" vízözönről, egyetemes víz-katasztrófáról beszélni. Akkora vízmennyiség, amekkora az egész Föld elborításához szükséges (úgy, hogy a legmagasabb hegyeket is meghaladja 15 könyökkel, azaz 7,5 méterrel), a természet törvényei szerint nem keletkezhet. De eső sem eshet negyven napig az egész Földön, hiszen az esőhöz éppen az szükséges, hogy különböző hőmérsékleti és légáramlásbeli viszonyok uralkodjanak az egyes földterületek között. Az is képtelenség, hogy az összes állatfajok egy-egy párja, amelyek a vízözönig és azután éltek a Földön, élelmükkel együtt a bárkában tartózkodhattak hosszú heteken keresztül. A csaknem minden ókori nép mitológiájában megtalálható vízözön-mítoszok sokakat arra késztetnek, hogy a különféle, de rokon vonásokat tartalmazó elbeszélésekben valóságos magot lássanak: egy ténylegesen, ha nem is általánosan megtörtént vízkatasztrófára (jégkorszak végi vagy egyéb áradásokra) való közös emlékezésnek a mitikus nyomait.

Vulgata – a *Biblia* latin fordítása, amelyet Jeromos egyházatya Damasus *pápa* megbízása alapján készített a IV. században. Már a III. században létezett a Bibliának egy-egy teljes latin fordítása Afrikában és Itáliában („Itala"). E több kéztől származó fordítások már eredetileg sem voltak jók, a másolások és javítgatások következtében azonban csaknem teljesen megbízhatatlanoknak bizonyultak. Ezen a helyzeten változtatott Jeromos, aki 383-tól kezdődőleg kijavította és átdolgozta a görög kódexek alapján az *Újtestamentum*ot, majd nagyobbrészt héberből lefordította az *Ótestamentum* könyveit is. A fordítást kezdetben tartózkodással fogadták, teljesen (Nyugaton) csak a VIII. században terjedt el már meglehetősen megromlott állapotban. A ~ („elterjedt") kifejezést a XVI. század óta használják. A *tridenti zsinat* a ~ szövegét autentikusnak jelentette ki abban az értelemben, hogy *dogmatikai* értelemben tévedést nem tartalmaz és ezért bizonyításra használható. Egyidejűleg elhatározta a ~ eredeti szövegének a helyreállítását, amely azonban többszöri kísérlet után sem sikerült. 1907-ben X. Pius pápa a *bencésekre* bízta a revíziós munkát, akik eddig már megjelentették az Ótestamentum több kötetét. Közben 1954-ben Oxfordban megjelent a ~ teljes kritikai kiadása 4 kötetben.

Vries, Joseph de (1898–) – jezsuita szerzetes, a *neotomizmus* liberálisabb irányzatának képviselője. A kanti kriticizmus alapján elképzelhetőnek tartja, hogy az ember – belső világából kilépve – eljuthat a világ és a természetfeletti megismeréséhez. Gondolatmenetéből egyenes út vezet a *transzcendentális neotomizmus*hoz.

Wiclif János (1324–1384) – angol pap, oxfordi egyetemi tanár, aki radikális egyházi reformok megvalósítását tűzte ki céljául. Először a pápai adóztatás ellen emelte fel a szavát. Azt tanította, hogy a királyi hatalom független a pápaságtól, továbbá, hogy a király az egyházi vagyonnal szabadon rendelkezik. Követelte továbbá, hogy a papok apostoli szegénységben éljenek. A *Bibliát* lefordította angol nyelvre és a hit egyedüli forrásának tartotta. Szembeszegült azzal a katolikus *dogmával* is, amely szerint az *oltáriszentség*ben *Jézus Krisztus* teste és vére valóságosan jelen van, és azt tanította, hogy a kenyér és a bor csak jelképei Krisztusnak. XI. Gergely *pápa* elítélte ~ 19 tételét, őt magát eretneknek nyilvánította és letartóztatási parancsot adott ki ellene, azonban az angol nemesség és polgárság fegyverrel kelt a védelmére. Amikor azonban ~ az angliai népi mozgalmak hatására vissza akarta állítani az őskeresztény egyszerűséget, elvesztette az uralkodó osztály kegyeit. Követőit tűzhalálra ítélték.

wormsi konkordátum – lásd invesztitúraharc

Wulff, Maurice de (1867–1947) – neotomista filozófus, a louvaini egyetem tanára, filozófiatörténész. A *neotomizmus* kibontakozásához nagyban hozzájárultak forráskutatásai, amelyek elsősorban a német-alföldi középkori skolasztikusok műveire irányultak.

Z ZS

Zakariás – lásd kisprófétáik

Zarathusztra – lásd iráni vallás

zélóták – lásd zsidó háború

zikkurat – lásd Mezopotámia vallása

zorobábeli templom – lásd jeruzsálemi templom

Zwingli Ulrich (1484–1531) – a *reformáció* kiemelkedő képviselője, a német Svájc reformátora. 1484-ben született Wildhausban, jómódú parasztcsaládból. Tanulmányait Bernben, Bázelben *(teológia)* és Bécsben (filozófia) végezte. 1505-ben katolikus pappá szentelték, 1518-ban a zürichi székesegyház *plébánosa* lett. 1523-ban kezdte meg reformátori tevékenykedését. 1525-ben „De vera et falsa religione" („Az igaz és hamis vallásról") című művében tette közzé tanrendszerét, amelynek központjában a világ abszolút uraként szereplő *Isten* áll, akinek akaratától függ minden a világban, még a rossz is. ~ egyházalkotmánya demokratikus szellemű volt, istentiszteletét a teljes egyszerűség jellemezte. ~, miközben erőszakkal elnyomta az *anabaptizmus* Zürichben is fellépő képviselőit, tanait sikerrel terjesztette Bázelben, Bernben és más helyeken, úgyhogy 1530-ban a német Svájcnak kb. a fele a követője lett, jórészt az egyházi vagyonra pályázó világi hatóságok támogatásával. *Luther* és ~ között a legnagyobb ellentét az *oltáriszentség* kérdésében támadt. Míg ui. Luther *Jézus Krisztus* valamilyen jelenlétét tanította, addig ~ az oltáriszentséget csak a Krisztussal való egyesülés emlékeztetőjének tartotta. A zwingliánusok a katolikus kantonokat 1531-ben megtámadták, azonban Kappelnél vereséget szenvedtek. Maga ~ is az ütközetben lelte halálát. A kappeli béke után az egyes kantonok békében megmaradtak saját vallásuk mellett. ~ halála után Bullinger lett a zwingliánusok vezetője, aki 1549-től kezdve *Kálvin*nal a legtöbb kérdésben fokozatosan megegyezésre jutott, aminek következtében ~ követői egyesültek Kálvin követőivel (lásd: *református egyház*).

zsidó biblia – lásd Ótestamentum

zsidó háború (i. sz. 66–70) – a palesztinai zsidók felkelése az elnyomó római birodalom ellen. *Heródes uralma* (i. e. 37–i. e. 4.) után Heródes három fia (Arkhelaosz, Antipasz és Fülöp) osztozott Palesztina királyságán, majd i. sz. 6-ban részben, 44-ben pedig – Heródes Agrippa 37–44-ig tartó, az egész heródesi országot egyesítő látszatkirálysága után – végleg római provincia lett az ország. Az egyre nyíltabb római elnyomás ellen egymás után szerveződtek a felszabadító mozgalmak, amelyek messiási reményekkel kapcsolódtak össze. Már Heródes halála után népfelkelés tört ki Jeruzsálemben a római uralmat kiszolgáló királyság ellen. Arkhelaosznak egész hadereje jét ki kellett vezényelnie a *húsvéti* ünnepekre összegyülekezett lázadó nép ellen. Nem sokkal később a Jeruzsálemben tartózkodó római Sabinus ellen lázadtak fel a zsidók, sőt az ország más részeiben is nyugtalanság és zavargás támadt. Galileai Júdás i. sz. 6-ban nyíltan a római birodalom ellen lázított és megalapította a Róma ellen fegyveresen is szervezkedő zélóták pártját. Egy Theudasz nevű, magát *messiás*nak hirdető népvezér, Cuspius Fadus prokurátor alatt (i. sz. 44–46) lépett fel és nagy számú hívőt toborzott. Híveivel a Jordán folyóhoz indult és azt ígérte nekik, hogy egyetlen szavával szétválasztja azt. Ezzel akarta bebizonyítani isteni küldetését. Seregét Fadus lovasosztaga lemészárolta, őt ma-

gát lefejezték, fejét pedig elrettentő példaként Jeruzsálembe küldték. Antonius Felix prokurátorsága idején (i. sz. 52–60) egy egyiptomi származású zsidó adta ki magát messiásnak. Több ezer hívőt gyűjtött maga köré, akikkel felment az Olajfák hegyére, ahonnan erőszakkal akart bevonulni Jeruzsálembe, hogy magához ragadja az uralkodói méltóságot. Felix azonban leverte a felkelést: a névtelen messiás híveinek egy részét legyilkolta vagy fogságba vetette, másik részét pedig szétszórta. Maga a messiás kisiklott a kezei közül és elmenekült. Portius Festus prokurátor alatt (i. sz. 60–62) egy másik messiás lépett föl, aki híveit a pusztába vezette és azt ígérte nekik, hogy minden nyomorúságtól megszabadítja őket. Festus azonban mind a messiást, mind pedig követőit felkoncoltatta. Ilyen körülmények között lett Palesztina helytartója Gessius Florus (64–66), akinek zsarnoksága és kegyetlensége nem ismert határt. Jeruzsálem 66 májusában fellázadt a római uralom ellen. A kezdeti sikerek annyira fellelkesítették a zsidókat, hogy egész Palesztina fegyvert ragadott. Ám a Vespasianus, majd a Titus vezette római seregek ellen nem sokáig tarthatta magát a hősiesen küzdő város, amelyet bekerítettek és ostrom alá vettek. Jeruzsálemben éhség és betegség pusztított. Titus egymás után rombolta le a külső falakat, majd az Antonia-várat, amelynek elfoglalása után a zsidók a *jeruzsálemi templom*ban sáncolták körül magukat, és ismételt felszólítások után sem tették le a fegyvert. Az őrjöngő római katonák – Titus parancsa ellenére – felgyújtották a templomot is, amely i. sz. 70-ben a lángok martaléka lett. A harcok során sok tízezer zsidó vesztette életét, került fogságba vagy lett rabszolgává. A szörnyű katasztrófát Titus római diadalíve is hirdeti. A ~ történetét Josephus Flavius örökítette meg, aki részt vett a harcokban, fogságba esett, és Vespasianus szolgálatába állott.

zsidókhoz írt levél – lásd páli levelek

Zsidók Világszövetsége – lásd zsidó vallás

zsidó vallás (judaizmus) – 1. bibliai ~ (mozaizmus–Mózesről) – az ókori zsidó vallás az ókori zsidó állam pusztulásáig, a *jeruzsálemi templom* i. sz. 70-ben történt lerombolásáig. Mint minden vallás, úgy a ~ is fokozatos fejlődésen ment át és egyesíti magában mindazokat a vallási elképzeléseket, szokásokat és szertartásokat, amelyek a különböző etnikai elemekből kialakuló zsidó nép társadalmi fejlődésével kapcsolatban alakultak ki és változtak a legkorábbi időktől az *Ótestamentum* kialakulásáig. Így az ősközösségi *totemizmus* nyomait őrzik a ~-ban az étkezési tilalmak, amelyek bizonyos állatok, állati testrészek és a vér élvezetét tiltják, azok a személynevek, amelyek valamelyik állattal (állatrokonnal) álltak kapcsolatban (Ráhel = juh; Lea = vadtehén; Kaleb = kutya; Nun = hal; Deborah = méh; Jonah = galamb stb.), a törzsek ún. címerállatai (Júda törzse – oroszlán; Dán törzse – kígyó; Iszakár törzse – szamár stb.), amelyek különleges oltalomban részesítik törzseiket, a kígyónak, szamárnak, bikának gyakori szerepeltetése az Ótestamentumban, az állatáldozat, amelynek szerves része az állat bizonyos részeinek a rituális jellegű elfogyasztása stb. Az ősi időkből származó *mágia* legismertebb maradványa a körülmetélés szokása lett, amely az ősi törzsek felavatási szertartásából alakult át a későbbi időkben Jahve és a nép szövetségkötésének a jelképévé. Mágikus erőt tulajdonít a Biblia Mózes és Józsue kiterjesztett karjának is (az amalekiták elleni harcban csak úgy tudnak győzni Izrael fiai, ha Mózes magasba tartja a karját, Józsue is csak úgy tud győzni Ha-aj város ellen, hogy dárdáját kitartva tartja.) A szó-mágia tipikus esete Ézsau és Jákob története. (Izsák, a két testvér atyja Ézsaut, az idősebb testvért akarja atyai áldásban részesíteni. A fiatalabb fiú azonban csellel ráveszi a vak Izsákot arra, hogy neki adja áldását. Hiába derül ki később a megtévesztés, a szó elhangzott, az áldás Jákobra szállott, ő kapja az áldással együttjáró kegyelmeket, jogokat és kötelességeket.) A *mana*-hit tükröződik az ún. *frigyszekrénnyel* kapcsolatos magatartásban, amelyhez senkinek sem szabad hozzányúlnia, mert az a természetfölötti erő, amely körülveszi és áthatja, halálra sújtja azt, aki megérinti. A *fetisiz-*

mus maradványai voltak az ún. teráfok (terafim), vagyis azok a bálványszobrocskák, amelyek puszta jelenléte biztosítja a jólétet a ~ szerint. Az urim és a tummim, amelyről csak annyit tudunk, hogy valószínűleg egy darabból álló kultikus tárgy volt, melyet a főpap nyakában viselt, de sem alakját, sem pedig anyagát nem ismerjük, szintén valamiféle titokzatos és nagy jelentőségű fétis volt. Valahányszor a főpap valamilyen fontos kérdésben Jahve akaratát akarta megtudni, fel kellett öltenie a főpapi ornátust, mellére akasztva az urimot és a tummimot, így kellett a szent sátor legszentebb részébe lépnie, ahol Jahve megadta a kért felvilágosítást. A zsidók természeti tárgyakat (szent köveket, fákat, magaslatokat, vizeket, forrásokat, kutakat stb.) is használtak fétisként. Az ősi *animizmus* maradványai az egész természetet benépesítő jóakaratú és ártó szellemek (angyalok, ördögök), az ember szívében, a veséjében vagy vérében lakozó éltető *lélek* stb. A sivatagban vándorló, ősközösségi viszonyok között élő héber törzsek az égitesteket is vallásos tisztelettel vették körül. Ennek nyomait őrzik azok az ünnepek, amelyek a Hold változásaival állnak kapesolatban, azok a nevek, amelyek valamelyik égitest megszemélyesítéséből nyerték eredetüket, mint Sámson (samas = nap), Sínai-hegy (sin = hold). A sivatagban élő és nomád állattenyésztéssel foglalkozó, vándorló héber törzsek között legnagyobb jelentősége Jahvénak, a szél szárnyain száguldó, felhőkön utazó, zivatarban, viharban, tűzben és villámlásban megnyilatkozó ősi sémi viharistennek volt. Jahve az i. e. XIII. században Palesztinában feltűnő héber törzsszövetség védőistene is, aki népét – a 12 izraeli törzset – megóvja, hol tűzoszlop, hol pedig felhő formájában a sivatag ezer veszélyétől, de az ellenséges népek idegen isteneitől is. Amikor az izraeli törzsek Palesztina földjére nyomultak, ott számtalan helyi istennel (élekkel és baálokkal) találkoztak. Ezeket szintén isteneknek tartották, de mint ellenségeiknek isteneit nem imádták (lásd: *monolátria*), sőt gyakran rossz tulajdonságokkal ruházták fel és démonokká alakították. De az is előfordult, hogy a helyi baálok és élek tulajdonságait Jahvéra ruházták, kultuszhelyeiket Jahve számára lefoglalták, jelzőiket Jahvéra aggatták. A letelepedett életmódra, a földművelésre való fokozatos áttérés meggyorsította és megkönnyítette Jahve és a helyi termékenységi istenek tulajdonságainak összeolvadását. De a királyi intézmény kialakulásának természetszerű velejárója volt az is, hogy Jahve uralkodói vonásokat vett magára, menynyei királlyá lett, aki égi trónjáról irányítja földi országának a történetét. A földi uralkodók az ő akaratának a képviselői, az ő törvényének őrei, és az ő hatalmának a birtokosai. Míg az uralkodó osztály és a papi rend a Jahve-kultuszt saját osztályérdekeinek a szolgálatába állította, addig a *próféták* a néptömegek körében népszerű, a szociális igazságot képviselő, a szegényeket és elesetteket pártfogoló Jahve hirdetésén keresztül népi követeléseket fogalmaztak meg és vettek védelmükbe. A prófétai mozgalom, amely az i. e. VIII. században elhatalmasodó belső szociális igazságtalanság és külső (asszír) veszélyek okát a korábbi „tiszta" Jahve-kultusz beszennyeződésében látta, élesen fellépett az „idegen istenek" tisztelete – mint minden baj forrása – ellen és kidolgozta a zsidó *monoteizmus* teológiai alapját. Az i. e. VII. században válságosra forduló történelmi helyzet arra kényszerítette a zsidó vezetőket, hogy a próféták által kidolgozott Jahve-elképzelést erőszakosan elterjesszék és ezen keresztül az ország erejét is összekovácsolják (lásd: *Josiás vallási reformja*). A *babiloni fogság*ban még erőteljesebben lépett fel annak az igénye, hogy az elhurcoltak szemében Jahve legyen az egyetlen igaz *Isten*, mert csak így remélhették, hogy elég erős és hatalmas lesz megszabadításukhoz. A fogságban lett általános az a hit is, hogy minden külső és belső bajtól, erkölcsi és szociális nyomorúságtól Jahve különleges küldöttje, a messiás fogja megszabadítani a népet (lásd: *messiási eszme*). A fogság időszakában ismerkedett meg a zsidóság a babiloni mítoszokkal is (*a világ teremtése, ember teremtése, vízözön-mítosz* stb.), amelyek a ~-ra maradandó hatást gyakoroltak. A fogságban és a fogság utáni időben jutott véglegesen

diadalra a Jahve-kultusz, amely már igényelte, hogy világnézete írásban is rögzítve legyen. Ez a Jahvéra vonatkozó hagyományok gyűjtéséhez, illetve az *Ótestamentum* kialakulásához vezetett. A fogságból hazatért zsidóság vallási és bizonyos értelemben politikai vezetője is a perzsa király által elismert főpap lett, ezért ettől kezdve a papi uralom jellemzi a ~-t. A papság a szigorú monoteizmus alapján kiépítette a feltétlen törvénytiszteletet, a kiválasztottság tudatát és az idegenektől, a pogányoktól való elkülönülés szabályait. Perzsa hatásra ekkor szivárog be a ~-ba a túlvilági igazságszolgáltatás és végítélet hite, az *eszkatológia*. A *Hasmoneus-dinasztia*, majd *Heródes uralma* idején különféle vallási-politikai irányzatok *(farizeusok, szadduceusok)* és szekták (esszénusok) keletkeztek és a *diaszpórá*ban élő, hellenizálódott zsidó gyülekezetek is megerősödtek. Az esszénusok és a diaszpóra zsidósága a *kereszténység* közvetlen zsidó előzményének, míg a farizeusok irányzata az ún. rabbinikus ~ alapjának tekinthető. A ~ hetenként visszatérő ünnepe a *szombat*. Nagyobb ünnepek: *húsvét, pünkösd, sátoros ünnep, engesztelés napja* (hosszúnap), purim-ünnep és *templomszentelés ünnepe*. A zsidók imáikat a nyilvános istentiszteleteken vagy magánúton végezték. Ima közben álltak vagy térdeltek és kezüket meg szemüket az égre emelték. Néha a földre borulva könyörögtek. Az imádkozó férfi négyszögletes bojtos kendőt tett fejére és vállára, bal kezére és fejére pedig szíjat (tefillin) kötött. Egy kis tokba bibliai szöveget tartalmazó hártyaszeleteket dugott, amelyet a homlokára rögzített. A Jahvénak tett fogadalmak közül a legjelentősebb volt a nazireusi fogadalom, amellyel egy hónapra vagy egész életre kötelezte magát valaki, hogy a szeszes italoktól tartózkodni fog, haját nem vágja le. Mindennek fejében Jahve különleges tisztasággal, kegyelemmel, szentséggel ruházza fel a fogadalomtevőt. Az áldozatok két csoportját különböztetjük meg az ókori ~-ban: a véres és a vérontás nélküli áldozatot. A véres áldozathoz csak fiatal, hibátlan állatot volt szabad felhasználni. Az egészen elégő áldozat – hitük szerint – tűzzé és füstté válva mindenestül Jahvéhoz szállt. Egyéb véres áldozatnál csak egyes részeket égettek el az oltáron, míg az el nem égetett részeken osztozott a papság és az áldozatot bemutató, az állatot szolgáltató személy. A vérontás nélküli áldozatok közé tartozott az étel-, az illat- és az italáldozat, valamint szombatonként a szentély aranyasztalára helyezett tizenkét friss kenyér áldozata. A nomád körülmények között élő zsidók ligeteket, kutakat, forrásokat, magaslatokat használtak kultuszhelyül. A már letelepült héber törzsszövetség központi kultuszhelye Jahve silói szentélye volt, ahol a kultuszcselekményeket a nomád időkből származó *szent sátor*ban végezték. Salamon király korától kezdve a kultusz központja a jeruzsálemi templom, illetve a babiloni fogságban és a diaszpórában a *zsinagóga*. A szentély őrzése és a liturgia végzése a papság (kóhénok) feladata volt, akik magukat a Lévi törzséből származó Árontól, Mózes legendás testvérétől származtatták oly módon, hogy Áron családjának tagjai végezték a magasabb rendű papi funkciókat, míg a törzs többi tagjaira (a levitákra) az alacsonyabb rendű papi ténykedéseket bízták. A papok és a leviták a különböző tizedekből, az áldozatok húsából rájuk eső részből és az ún. levitavárosok jövedelméből éltek. 2. – r a b b i n i k u s (talmudi) ~. – Jeruzsálem pusztulása után (i. sz. 70) a zsidók életben maradt vezetői a közeli Jamniában (Jabne) menekültek, hogy újra szervezzék vallási életüket, majd az V. században vallási központjuk az új perzsa birodalomba tevődött át (lásd: *pátriárkák* 2.). Itteni központjukat a XI. században a bagdadi kalifa szüntette meg. Ettől kezdve a ~ súlypontja az ún. keresztény Európába került, ahol a zsidók gyakran üldözéseknek voltak kitéve, jogilag és politikailag diszkriminálták őket. Itt, rendszerint kényszer hatása alatt, a XVI. századtól gettónak nevezett külön zsidónegyedekben éltek és gyakorolták vallásukat. A gyakran fallal körülkerített zsidónegyed központjában állott a zsinagóga, az istentiszteleteknek és a gyermekek vallásos nevelésének a központja. Vallási életük alapja a zsidó *Biblia* és a *Talmud* volt. A XVI. században ehhez

járult a Káró József által elkészített Sulhán Áruk („terített asztal", azaz mindenki számára elérhető mű) című könyv, amelyben megtalálhatók mindazok a szabályok és szertartások és tanítások, amelyek a Talmud összeállításától a rabbik magyarázataiban felgyülemlettek. A Sulhán Árukot az egész világ zsidósága kötelező életszabályként fogadta el. A középkorban rendkívül elterjedt a kabbala, amelynek hívei a Bibliában és a Talmudban titkos tanításokat, titokzatos és nem mindenki számára érthető misztikus útmutatásokat kerestek. A kabbalista rabbik készítettek a *mózesi könyvek*hez egy hatalmas misztikus kommentárt, titkos magyarázatot „Zóhár" (fény) címen. A kabbalisták hatására lángolt fel a XVII. században Sabbataj Cevi messiási mozgalma, majd a XVIII. században a Chaszidizmus (a chaszid = jámbor héber szóból), amely mozgalom „szent férfiai", a „csodarabbik" csodatetteket, gyógyításokat hajtottak végre misztikus ráolvasásokkal, az egyszerű hívek hiedelmei szerint. A szigorú talmudi judaizmussal szemben lépett fel, zsidó reformációt követelve Moses Mendelssohn a XVIII. században. Az általa elindított mozgalom a következő században bontakozott ki. Ábrahám Geiger kezdeményezésére 1844–1846 között a reformra hajló rabbik kongresszuson vitatták meg a ~ és istentisztelet korszerűsítésének lehetőségeit. Hirsch Sámson vezetésével a hagyományokat védő rabbik (orthodoxok) éles harcot kezdtek az ún. haladó irányzat (neológok) ellen. Napjainkban mindkét irányzaton belül többféle árnyalat különböztethető meg. 1936-ban a nácizmus ellen Genfben megalakult a Zsidók Világszövetsége, amely eddig öt világkongresszust tartott. – 3. a ~ helyzete Magyarországon. – Magyarország területén zsidók a honfoglalás előtt is éltek, ílletve a zsidók kapcsolatban álltak a magyarokkal már a letelepedés előtt is. Jogállásukat először I. László rendezte 1092-ben, megtiltva nekik a keresztényekkel való házasságkötést és keresztény rabszolgák tartását. IV. Béla 1251. évi kiváltságlevele alapján a zsidók a király védelmében részesültek, peres ügyeikben a zsidóbíró (iudex iudaeorum) volt illetékes, vallásukat szabadon gyakorolhatták. Magyarországon először 1848-ban mondták ki a zsidók emancipációját. 1895-ben, amikor megvalósult Magyarországon az ún. bevett vallások rendszere, amely bevett, elismert és el nem ismert vallásokat különböztetett meg, az izraelita vallásfelekezet (a ~) a bevett vallások közé került. 1942-ben az izraelita vallásfelekezetet megfosztották korábbi jogállásától és elismert vallássá degradálták, megszüntették állami segélyezését és megtiltották a ~-ba való belépést is. A felszabadulás óta a ~ hívei teljes állampolgári egyenjogúságot élveznek.

zsinagóga (a szünagógé = gyülekezet, gyülekezőhely görög szóból) – a *zsidó vallás* istentiszteleti célra szolgáló gyülekezőhelye. Eredete a *babiloni fogság* idejére nyúlik vissza. A lerombolt *jeruzsálemi templom*tól távollevő zsidók itt építették az első ~-kat, ahol közös istentiszteleteiket tartották. ~-kat a fogságból való hazatérésük után is építettek. A ~-k különleges jelentőségre emelkedtek a Palesztinán kívül élő, illetve i. sz. 70 után a templomtól megfosztott zsidóság körében. A ~-i istentisztelet különleges alkalmai a *szombat* és az ünnepek voltak, de a hét más napjain is tartottak reggel, délben és este összejöveteleket. A ~-i istentisztelet központjában a *zsoltár*éneklés és a *biblia*magyarázat állott, amelyet a rabbi végzett. A mai zsidó vallás hívei is ~-ban tartják istentiszteleteiket.

zsinat (görögül szünodosz, latinul concilium = összejövetel, gyülekezet) – a *katolikus egyház*ban az egész vagy részegyház püspökeinek és a velük egyenlő joghatósággal felruházott főpapoknak egyházi ügyekben határozatok hozatalára jogosított ünnepélyes gyülekezete. A *protestáns egyházak*ban ~-nak nevezik a lelkészekből és világiakból választott nemzeti jellegű törvényhozó testület meghatározott időnként tartott ünnepélyes gyűlését. Az egész (katolikus) egyház *püspök*einek a *pápa* vagy az általa kirendelt legátus elnöklete alatt *dogmák* megformulázására és egyházi tör-

vények alkotására létrehozott gyülekezetet egyetemes zsinatnak, az egyház valamely részének főpapjai számára szervezett, egyházfegyelmi kérdésekkel foglalkozó összejövetelt pedig részleges zsinatnak hívják. Az *egyházmegyei* zsinat a püspökök általában tízévenként összeülő tanácsadó testülete. A püspöki konferencia valamely ország (egyháztartomány) püspökeinek aktuális egyházi, egyházpolitikai kérdésekről folytatott rendszeres tanácskozása. A püspöki szinódus (a *II. vatikáni zsinat* óta) a püspöki konferenciák által választott püspököknek, a szerzetesrendek képviselőinek, a római Kúria *(Apostoli Szék)* bíborosainak és a pápa által kiválasztott püspököknek a pápa által esetenként összehívott, az egész egyházat érintő aktuális kérdésekkel foglalkozó gyülekezete. Az első egyetemes ~-ot Constantinus császár hívta össze és nyitotta meg a kisázsiai Niceában. A ~-ok összehívásának a jogát a későbbi császárok is fenntartották maguknak. Az első nyolc egyetemes ~-ot a császárok hívták össze és személyesen vagy magas állású küldöttek révén kezükben tartották azok irányítását is. A középkorban, a pápaság politikai hatalmának emelkedésével párhuzamosan, az összehívás, az elnöklés és szentesítés joga fokozatosan a pápák kezébe került. A jelenleg érvényben levő *Egyházi Törvénykönyv* is csak azt a ~-ot ismeri el egyetemesnek, amelyet a pápa hív össze, amelyen a pápa elnököl (közvetlenül vagy megbízott által), amelynek ügyrendjét a pápa szabja meg, s amelynek határozatait a pápa erősíti meg. Az egyetemes ~-ok történelmének első korszakába a császárok által vezetett nyolc keleti egyetemes ~ tartozik. Ezek a következők: (1.) I. niceai, 325; (2). I. konstantinápolyi, 381; (3.) epheszoszi, 431; (4). khalkedoni, 451; (5.), II. konstantinápolyi, 553; (6.) III. konstantinápolyi, 680; (7.), II. niceai, 787; (8.) IV. konstantinápolyi 869. Ezek a ~-ok elsősorban a dogmatikai kérdésekkel foglalkoztak, s a keresztény hitrendszer fokozatos kiépüléséhez vezettek. A második korszak egyetemes ~-ai a pápaság önálló politikai hatalmának a jegyében folytak le, elsősorban az egyházpolitikai és fegyelmi kérdésekkel foglalkoztak és az erősödő *antifeudális eretnekmozgalmak* elleni harcot irányították. Ezek a következők: (9.) I. lateráni, 1123; (10.) II. lateráni, 1139; (11.) III. lateráni, 1179; (12.) IV. lateráni, 1215; (13.) I. lyoni, 1245; (14.) II. lyoni, 1274; (15.) vienne-i, 1311. A harmadik korszak ~-ai a *nyugati egyházszakadás* következményeinek, a pápai tekintély csökkenésének a felszámolásával foglalkoztak. Ezek a következők: (16.) konstanzi, 1414; (17). ferrarai-firenzei, 1438–1454; (18.) V. lateráni, 1512–1517. A negyedik korszak egyik zsinata, a (19.) *tridenti* (1545–1563), a *reformáció*val fordult szembe (lásd: *ellenreformáció*), a másik pedig az (20.) *I. vatikáni* ~ (1869–1870) ismételten leszögezte a *katolikus hit* alapelveit és kihirdette a pápai tévedhetetlenséget. A ~-ok történetében új korszakot nyitott meg a (21.) *II. vatikáni* ~ (1962–1965), amely a vallás válságából a kivezető utat az egyház modernizálásában jelölte meg. A jelenleg érvényben levő egyházi törvények szerint az egyetemes ~ tekintélye alacsonyabb a pápáénál. A ~-i határozatok csak a pápai megerősítéstől és kihirdetéstől kezdve emelkedtek jogerőre. E törvény kanonizálását hosszú harc előzte meg. A XV. század ~-ain a „concilium supra papam" (a zsinat a pápa fölött áll) elv érvényesült. X. Leó pápa 1516-ban, az V. lateráni ~-on kinyilvánította ugyan a pápa felsőbbségét („papa super omnia concilia"), ezzel azonban a ~ értelmezése körüli korábbi ellentétek nem simultak el. Még a trideni ~ is óvakodott attól, hogy a pápa ~-i felsőbbségét hangsúlyozza, bár a gyakorlatban érvényesítette azt. Az I. vatikáni ~ döntötte el végül is a küzdelmet a pápai primátus javára azzal, hogy a *pápai tévedhetetlenség* dogmáját kihirdette és kinyilvánította a pápa egyetemes püspökségét is.

zsolozsma – a nap meghatározott szakaszához kapcsolt imádságok és olvasmányok, amelyek a nyugati és a keleti *egyház liturgiá*jának részét alkotják és amelyeket a papoknak kell elvégezniük. A ~ eredete a *zsinagógai* istentiszteletre nyúlik vissza, ahol minden reggel, délben és este istentiszteletet tartottak, amely *zsoltár*éneklésből, a *Biblia* olvasásából, imákból és áldá-

sokból állott. E szokást a keresztények is magukévá tették, majd a *szerzetesek* tovább fejlesztették: bevezették a reggeli és esti ájtatosságok mellé az éjszakai imádságot, valamint a nap minden harmadik órájában is végeztek közös imákat. A ~-t Nyugaton a bencések (lásd: *Benedek-rend*) terjesztették el az *I.* (Nagy szent) *Gergely pápa* által rendezett és egységesített formában. A ~-t a *katolikus egyház*ban minden pap és szerzetes köteles naponta elvégezni, míg az *orthodox egyházak*ban a ~ naponkénti elvégzése csak a szerzetesek számára kötelező. A szerzetesek a ~-t általában közösen énekelve (lásd: *gregorián korális*), meghatározott liturgikus előírások szerint végzik, míg a *világi papok* magánúton olvassák. A négy (téli, tavaszi, nyári és őszi) részből álló ~ minden napra és ünnepre meghatározott imákat és olvasmányokat ír elő, amelyek fő részét a zsoltárok alkotják, úgy, hogy kb. hetenként a *Zsoltárkönyv*nek mind a 150 zsoltára sorra kerül.

zsoltár – *ótestamentumi* vallásos tárgyú költemény. Héber neve „mizmor" = lantkísérettel előadott ének, ennek görög fordítása „pszalmosz" (lat: psalmus), maga a ~szó pedig valószínűleg a „pszaltérion" = húros hangszer görög szóból keletkezett. ~énekléssel kísérték a zsidók a *jeruzsálemi templom* áldozatait és a ~-ok állottak a – *mózesi könyvek* mellett – a *zsinagógai* istentisztelet középpontjában is. A ~-ok a *keresztény liturgiá*ba is beépültek: ~-okat énekeltek és énekelnek a *szerzetesek* közös ájtatosságaikon és a ~-ok alkotják a papi *zsolozsma* középpontját is. A protestáns istentiszteleteken is énekelnek ~-okat nemzeti nyelven. A ~-ok legjellegzetesebb tulajdonsága a gondolatritmus, amelyben a költő a gondolatot két részre bontja és szétosztja úgy, hogy egyik felét a vers első, másik felét pedig a vers második része tartalmazza. A ~-okat a *Zsoltárkönyv* foglalja magában.

Zsoltárkönyv (Zsoltárok könyve, héber: Széfer tehillim = dicsőítések könyve) – az *Ótestamentum* 150 énekből álló költői könyve. A ~-ben találhatók himnuszok, azaz *Isten*t mint a teremtés és a történelem urát magasztaló *zsoltár*ok; panaszdalok, amelyek az egész közösséget vagy az egyes embert ért csapások, bajok (szárazság, földrengés, háború, betegség, hamis vád stb.) fölött keseregnek; hálaadó énekek, amelyek a csapás elmúltával köszönetet mondanak Istennek; királyhimnuszok, amelyek a királyt dicsőítik trónralépte alkalmából, bevonulási énekek, amelyeket a *jeruzsálemi templomba* zarándoklók énekeltek; bölcsességi zsoltárok, amelyek valamilyen életszabályt mondanak el verses formában és (az újabb zsoltárkutatások eredményeként) Jahve trónralépését ünneplő zsoltárok, amelyeket az újév napján rendezett körmeneteken énekeltek. A ~ több gyűjtés egybeolvasztása révén i. e. 150 körül nyerte el végső alakját, egyes elemei azonban – esetleg egész zsoltárok vagy zsoltárrészek – régebbi korokig, esetleg egészen Dávid király koráig nyúlnak vissza.

A KIADÁSÉRT FELEL A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA

ZRÍNYI NYOMDA · BUDAPEST 83.1001/1

FELELŐS VEZETŐ: VÁGÓ SÁNDORNÉ VEZÉRIGAZGATÓ

A KÖTÉSTERV SZÁNTÓ TIBOR MUNKÁJA

MŰSZAKI VEZETŐ BERECZKI GÁBOR

MŰSZAKI SZERKESZTŐ MIKÓCZI VILMOSNÉ

TERJEDELME 17,9 (Á/5) ÍV

Olvasóink figyelmébe!

Valláselméleti, vallástörténeti kérdésekről,
az egyházak nemzetközi politikai fejlődésének
problémáiról, filozófiai, világnézeti, etikai,
művészeti kérdésekről, a kultúratörténet kutatásának
új eredményeiről tájékoztat a

Világosság

a havonta megjelenő materialista világnézeti folyóirat.
Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó megyei
és kerületi kirendeltségein és az újságárusoknál.
Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál,
a kézbesítőknél és a Posta Központi Hírlap Irodájánál
(Budapest V., József Nádor tér 1. sz. 1900)

*

Előfizetési díj fél évre 60,– Ft; egész évre 120,– Ft
Egy szám ára: 10,– Ft

FIGYELMÉBE AJÁNLJUK!

LUKÁCS JÓZSEF

Istenek útjai

A kereszténység előzményeinek tipológiájához

(Harmadik kiadás)

Lukács József könyvében arra a sokáig nyitott kérdésre ad választ, hogy az egyes vallások milyen értelemben tekinthetők az általános vallási fejlődés különös alakjainak, sajátos típusainak, rámutatva arra, hogy ezek a különbségek csak gazdasági-társadalmi alapjaik különbségével értelmezhetők.

*

LUKÁCS JÓZSEF

Eszmék és választások

A társadalmi tudat, a kultúra sajátos elemeként foglalkozik a szerző tanulmányaiban a nagy világvallásokkal, azok történeti típusaival, ezen belül főként a Nyugat és a Kelet vallásainak egymáshoz való viszonyával. Lukács József akadémikus további tanulmányaiban a hívők és marxisták közti világnézeti vita elvi kérdéseit, a köztük folyó párbeszéd szükségességét és lehetőségeit vizsgálja többek között.

*

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

Megjelent!

Magyarázatot ad a vallás keletkezésének okaira, képet nyújt a vallásos nézetek társadalmi szerepéről, valamint a vallás megszűnésének történelmi útjairól:

MARX – ENGELS – LENIN

A vallásról

„A vallás kritikája minden kritika előfeltétele" – írta Marx már egyik korai munkájában. „A vallás annak az embernek az öntudata és az önérzete, aki vagy még nem szerezte meg önmagát, vagy már ismét elvesztette." Ha pedig az ember meg akarja „szerezni" önmagát, akkor először is meg kell szabadulnia a tudat torz és hamis formáitól. Ez a megszabadulás azonban nem az eszmék, nézetek, érzelmek valamiféle öntörvényű világában megy végbe: „A vallást mint a nép illuzórikus boldogságát megszüntetni annyi, mint a nép valóságos boldogságát követelni."

*

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ